ספריה עממית בטורונטו
JEWISH PUBLIC LIBRARY TORONTO

ספריה עממית בטורונטו
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
טאראנטא
JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO

די גרויסע

אידישע געשיכטע

פון די עלטסטע צייטען ביז אויף היינט

באנד III

פון דעם אויפטריט פון די ערשטע שריפטליכע נביאים
ביז דער אויפבויאונג פון צווייטען בית-המקדש

צוזאמענגעשטעלט לויט פארשידענע פארשער
פון
חיים שויס

ליטעראַרישער פארלאג
ניו יאָרק
1921

אינהאַלט:

זייט

דער אונטערגאַנג פון דער צפון־מלוכה ישראל — — 7—78

ע ר ש ט ע אָ פּ ט י י ל ו נ ג.

דער נייער אויפטריט פון די נביאים — — — 9—47

פון ר. קיטעל.

1. די נביאים זינט דעם אכטען יאהרהונדערט — — — — — — — — 9
2. די נביאים אלס גאָט׳ס־מענער, רעדנער און שריפטשטעלער — — 20
3. עמוס און הושע — — — — — — — — — — — — — — — 36

צ ו ו י י ט ע אָ פּ ט י י ל ו נ ג.

גלות שומרון — — — — — — 48—78

פון ר. קיטעל.

1. עזריה־עוזיה. מנחם — — — — — — — — — — — — — — 48
2. די מלחמה פון ארם־אפרים געגען יהודה. דער אנהויב פון ישעיה׳ס טעטיגקייט — — — — — — — — — — — — — 56
3. שומרון׳ס ענד — — — — — — — — — — — — — — — 69

פון גלות שומרון ביז גלות ירושלים — — 79—190

ע ר ש ט ע אָ פּ ט י י ל ו נ ג.

אשור אין יהודה — — — — — — 81—110

לויט ר. קיטעל און ג. נאַגעל.

1. חזקיה — — — — — — — — — — — — — — — 81
2. סנחריב איז פּאַלעסטינא. ישעיה — — — — — — — — 89

צווייטע אָפּטיילונג.

זייט

פון סנחריב׳ס צוריקצוג ביז יאשיהו — — 111—128

פון ג. פ. לעהמאַן־הויפּט און ר. קיטעל.

1. די וועלט־לאַגע — — — — — — — — — — — — — — — 111

סנחריב׳ס לעצטע רעגירונגס־יאָהרען און זיין ענד. — אסר־חדן און דער מערב. — אסר־חדן געגען עגיפּטען. — אשור־באניפאל און עגיפּטען.

2. די לאַגע אין יהודה — — — — — — — — — — — — — — 115

די לעצטע יאָהרען פון חזקיה׳ס רעגירונג. — מנשה. — ליטעראטור אונטער מנשה. — מנשה׳ס געפאַנגענשאַפט. — אידען אין עגיפּטען. — אמון.

דריטע אָפּטיילונג.

יאשיהו און זיין צייט — — — — — — 129—168

לויט ר. קיטעל, ב. שטאדע, דזש. פ. מק׳קורדי, ר. וו. ראָדזשערס און י. קעבערלע.

1. די וועלט־לאגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים — — — 129

2. דאָס געפונענע „בוך פון דער תורה" און יאשיהו׳ס רעפאָרם — — 132

3. די באדייטונג פון דער רעפאָרם — — — — — — — — — 139

4. די כשדים, מדי און דער אונטערגאַנג פון נינוה — — — — — 146

5. ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש — — — — 149
(אַ כאַראַקטער־בילד).

6. ירמיה׳ס אויפטריט — — — — — — — — — — — — — 154

7. יאשיהו׳ס טויט. פרעה נכו — — — — — — — — — — 155

פערטע אָפּטיילונג.

חורבן ירושלים — — — — — — 169—190

לויט ר. קיטעל און ב. שטאדע.

1. צדקיה און דאָס ענד — — — — — — — — — — — — 169

2. די לעצטע קאָנוואולסיעס. גדליה — — — — — — — — 184

די תקופה פון גלות בבל — — — — — 191—272

לויט פאַרשידענע קוועלען.

1. די צעשפּרייטונג — — — — — — — — — — — — — — — 193
2. די אידען אין פּאַלעסטינא און אין עגיפּטען — — — — — — — 196
3. די סאָציאַל־עקאָנאָמישע צושטענדען פון די אידען אין באַבילאָניען 204
דער גלות בבל אַלס עפּאָכע. — די פאַרטרייבונגען. — דער אידישער ישוב אין באַבילאָניען. — די הויפּט־באַשעפטיגונגען פון די אידען אין באַבילאָניען. — די גלות־אידען אַלס געמיינדע.
4. ליטעראַטור אין דער תקופה פון גלות בבל — — — — — — — — 228
5. דאָס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באַבילאָניען — — — 237
דער רושם פון דעם חורבן. — דאָס לעבען אין דער פרעמד.— די נייע שטעלונג צו גאָט און צו דער וועלט. — נייע אופנים פון גאָטסדינסט.
6. יחזקאל׳ס לעהרע און ווירקונג — — — — — — — — — — — 247
יחזקאל׳ס באַדייטונג. — זיין כאַראַקטער און זיין אויפטריט. — זיין באַטראַכטונג פון דער פאַרגאַנגענהייט. — זיין לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד. — זיין פּלאַן פאַר דער אידישער צוקונפט.
7. די לעצטע יאָהרען פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט — — — — 258
8. כורש און די פערסער — — — — — — — — — — — — — — 260
9. נבואה אין די לעצטע יאָהרען פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט 264
10. דער גרויסער אנאָנימער נביא — — — — — — — — — — — 267

שיבת ציון — — — — — — — — 273—301

לויט טש. פ. קענט.

1. די עראָבערונג פון בבל און די פּאָליטיק פון כורש — — — — — — 275
2. די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פּאַלעסטינא — — 280
3. די ווידעראויפבויאונג פון דעם בית־המקדש — — — — — — — 289
4. די האָפענונגען און אנטוישונגען פון די בויער פון בית־המקדש — 294

ביבליאָגראַפיע

דער אונטערגאנג

פון דער

צפון־מלוכה ישראל

ערשטע אפטיילונג.

דער נייער אויפטריט פון די נביאים

1.

די נביאים זינט דעם אכטען יאהרהונדערט.

וואס ווייטער די היסטאריע געהט, אלץ מאגערער, זעהט עס אויס, ווערען די ידיעות אין ספר מלכים. נאר אלס אן אויסנאהם ווערט נאך וואו ניט וואו געגעבען א באריכט בפרטות. ווען מיר וואלטען וועגען דער צייט פון נאך יהוא'ן און עתליה'ן געווען אנגעוויזען נאר אויף יענעם דערצעהלונגס־בוך, וואלטען מיר דאן טאקע געווען אין זעהר א שלעכטער לאגע. עס איז פון אן אומאפשאצבארען ווערט פאר אונזער קענטעניש פון דער אידישער פארגאנגענהייט וואס גראד ווען די אינפארמאציעס אין ספר מלכים פארלאזען אונז, עפענט זיך פאר אונז א מקור פון נייע ידיעות אין די שריפטען פון די נביאים. דער מאגערער סקעלעט פון דער דערצעהלונג פון ספר מלכים ווערט דאן באלעבט דורך דעם פרישען הויך פון דירעקטע געפיהלען, וואס וועהט ארויס פון זייערע רייד. ער באקומט פלייש און בלוט און נאך דערצו די פרישקייט פון דער נאטור־פארב. די נביאים זייגען דורכגענומען דורך און דורך מיט דעם וואס עס געהט פאר אין זייער פאלק. זיין נויט קלאפט ביי זיי אין הארצען, זיין זארג איז איינגעגעסען אין זייער נשמה, זיין זינד ברענט אין זייער געוויסען. און דאס וואס עס באוועגט זיי אינערליך קומט ארויס צום אויסדרוק נאטור־געטריי אין שפרודעלדיגע אומגעפוצטע ווערטער.

אט אזוי באקומען מיר א בילד פון די פארהעלטענישען, ווי עמוס און זיינע נאכפאלגער האבען זיי געפונען זינט ירבעם דעם צווייטען אין ישראל און יהודה. דאס בילד דערגענצט אונזער שילדערונג פון דעם לעבען און

די אויפפיהרונגען אין דער צייט דירעקט פאר זייער אויפטרעטען. דעם פינזטער איבער דעם בילד פיהרט דערביי דער הייליגער צארן פון עכטע פאטריאטען, די פארבען זיינען א ווייטע ווי בלענדענדע פלאמען. א ווייטע זיי־נען זיי טיף טונקעל — פונקט ווי מיר זעהען ווען אן אפגרונט ווערט באַ־לויכטען פון די בליצען אין א געוויטער.

ס׳איז אויבען דערמאנט געווארען, אז צווישען די, וואס האבען זיך ביי די אידען גערופען נביאים, זיינען געווען אלערליי לייט. יענע משרתים פון די גרויסע לייט און פון די פאלקס־מאסען און פאלקס־אינסטינקטען. „וועלכע רופען פרידען ווען זייערע צייהנער האבען וואס צו בייסען", פיהרען נאך נאטירליך איצט אויך אן זייער טעטיגקייט. אט דער מין פאר־שווינען. צו וואס פאר א קלאס זיי מעגען ניט געהערען, שטארבט אין קיין צייט ניט אויס צווישען מענשען. אבער די ערנסטקייט פון דער לאגע און די גרויסקייט פון דער אויפגאבע האט צו דעם אידישען גליק ארויסגערוקט אין דעם פאדערגרונט יענע עלעמענטען צווישען די נביאים, פאר וועמען די אינערליכע איבערלעבונג איז ניט א זאך פון פרנסה, נאר א זאך פון גע־וויסען און פון הייליגער מאראלישער פארפליכטונג. פון זיי וועלען מיר דא איצט ריידען.

די מאראלישע צושטענדען ווערען געשילדערט פון די דאזיגע נביאים אלס דעגענערירט און פארדארבען. די פיעל מלחמות האבען דאס זייעריגע געטאן. אבער אפילו אויך די בעסערע טעג, וועלכע די רעגירונגען פון ירבעם בן יואש און עוזיהו האבען געבראכט מיט זיך, האבען אויך ניט געקאנט גוט מאכען דעם שאדען. זיי האבען העכסטענס פארגרעסערט די צרה. צו רויקייט און געוואלדטעטיגקייט איז צוגעקומען אפענע העזה און פרייע צע־לאזענקייט. „פאטער און זוהן געהען צוזאמען צו דער מיידעל", זאגט עמוס*), און ישעיה ווארפט פאר שומרון פונקט ווי ירושלים: „זיי זיינען פארשלונגען פון וויין און וואקלען זיך פון מעד... אלע טישען זיינען פול מיט אויסגעבראכענע אומריינקייט, אז ס׳איז מעהר קיין פלאץ ניטא"**). די אומגערעכטיגקייט אין האנדעל שרייט צום הימעל, דאס רעכט פון דעם

---

*) עמוס ב 7. דאָ האַנדעלט זיך אין עיקר וועגען רעליגיעזער און קולט־אויס־געלאַסענקייט; אָבער זעלבסטפאַרשטענדליך ווערט דאָס אויך באַטראַכט פון אַ מאָ־ראַלישען שטאַנדפונקט. פאַרגלייך הושע ד 11—14.

**) ישעיה כ״ח 7, 8; פאַרגלייך פסוק 1.

שטאַרקען האָט פאַרנומען דעם פּלאַץ פון גאָט'ס געזעץ. משפט און יושר איז, ווי עס ווייזט אויס, מעהר ניטאָ, און די סאָציאַלע פראַגע איז געלייזט דורך דער עקספּלואַטאַציע פון די שוואַכע. „דעם גערעכטען פאַרקויפען זיי צוליב געלט, דעם אביון — צוליב אַ פּאָר שיך. זיי לעכצען נאָך דעם ערד־שטויב אויף דעם קאָפּ פון דעם אָרימאַן און צעדרעהען דאָס רעכט אין האַנדלען מיט דעם עלענדען"*). „וועה צו די — זאָגט ווייטער ישעיה—. וועלכע רוקען צו אַ הויז צו אַ הויז, אַ פעלד צו אַ פעלד, ביז עס בלייבט מעהר קיין ברעקיל פּלאַץ ניט, און וועה צו די, וועלכע זיינען גבורים אין טרינקען ווייַן און העלדען אין מישען מעד, וועלכע באַפרייען דעם רשע פאַר שוחד און ניבען דעם אומשולדיגען ניט זיין רעכט!" (ה 8, 22, 23). „זיי נעהרען זיך פון דעם פלייש פון מיין פאָלק, און זיי ציהען אראָפּ פון זיי די הויט פון לייב און צעברעכען זייערע ביינער", זאָגט מיכה (ג 1—3). אָט דאָ האָבען מיר דעם סאָציאַלען גייסט פון די רכבים.

מ'קאָן צווייפלען, צי די דאָזיגע שילדערונגען זיינען פולקום אָביעקטיוו. מוסר־זאָגער און מאָראַל־פּרעדיגער ווילען גאָר ניט פאַרדינען דעם שבח פון זיין אָביעקטיוו. דאָס איז גאָר ניט זייער עובדאַ. זייער עובדאַ איז אויפצודעקען די שלעכטע זייטען און דערביי ניט אריבערצוטרעטען די גרעניצען פון אמת. אָט אַזוי דאַרפען מיר באַטראַכטען אויך אָט די שילדערונגען. אַז עס זיינען גלייכצייטיג געווען הייזער און קריזען, וואָס עס האָט גאַנץ אַנדערש אויסגעזעהן, אין דעם איז קיין ספק ניטאָ.

ניט בעסער ווי מיט דעם מאָראַלישען שטעהט עס מיט דעם רעליגיעזען לעבען. אויך דאָ צערייסט די ערנסטקייט פון דעם נביא'ס שטראָפּענדען וואָרט יעדען פאַרבלענדענדען שיין, און עס איז קיין ספק ניט, אַז די שילדערונג איז בעצם ריכטיג. די כנעני'זירונג פון דער רעליגיאָן, וואָס איז אַלץ מעהר און מעהר געוואָרען אַ סיסטעם, האָט געבראַכט מיט זיך אַ דאָפּעלטען שאָדען. אויף איין זייט קנאה פאַר יהוה און דער גאָאיווער גלויבען, אַז דער כמות איז דער עיקר און אַז די אויסערליכע צערעמאָניע איז בכוח נוט צו מאַכען דאָס וואָס עס פעהלט אינערליך. אויף דער אַנדערער

*) עמוס ב 6, 7; פאַרגלייך ח 4—6. די מלחמות און די בירגער־קריגען האָבען רואינירט לאַנדווירטשאַפט און האַנדעל און האָבען געבראַכט אַסך צום בעטלער־שטעקען. דער פּראָלעטאַריאַט וואַקסט, וואוכער און קנעכטשאַפט דורך חובות בליהען.

זייט — אַז אַפּענער איבערגאַנג צו פרעמדע געטער אדער א יהוה־דינסט וואס איז גלייך צו היידענטום. ביידע פעהלערן ווערען אהן רחמנות אויפגעדעקט, און די רעליגיעזע שטעלונג פון די נביאים באדייט דא ניט אנדערש ווי א סיסטעמאַטישער פּראָטעסט געגען דער היידניזירונג פון דער רעליגיאָן, וועלכע איז אין אסך פּונקטען שוין כמעט געווארען פולשטענדיג.

עס הייסט ניט, אז דאס אַלץ איז ערשט געשעהן צום ערשטען מאַל אין די טעג פון ירבעם און עוזיהו. די צרה איז נאר מיט דער צייט געוואקסען, אבער בעצם איז זי שוין לאַנג געווען. דאס נייע, וואס יענע צייט האט געבראכט איז געלעגען ניט אין די פאַרהעלטענישען גופא, נאר אינ׳ם ליכט וואס איז פּלוצלונג אויף זיי געפאַלען. די אידען האבען פארבראכט זייערע טעג אהן דאגות און זיך נאר געקימערט וועגען דער דירעקטער געגענוואַרט. די מלחמות מיט די סיריער און מאנכע אנדערע נויטען פון דער צייט האבען אפילו געבראכט מיט זיך געוויסע זאָרגען. אבער אלעמאל איז אזוי צי אזוי באלד געקומען הילף. יהוה האט קיינמאַל זיין פאָלק אין גאנצען ניט פאַרלאָזען. איצט אבער האט פּלוצלונג א העלער בליץ באשיינט דעם הימעל, און די אידען האבען מיט איינמאַל דערזעהן, אז מ׳שטעהט ביי אן אַפּענעם אָפּגרונט. דער בליץ איז געקומען פון מזרח, פון א ש ו ר.

זינט עמרי׳ס צייט האבען מיר זיך שוין מעהרערע מאל באגעגענט מיט אשור. די מלכים פון ישראל האבען שוין אויך מעהר ווי איין מאל געהאט מיט איהר א מגע־ומשא. אבער זינט דער צייט פון יואש און ירבעם דעם צווייטען איז אריינגעטראָטען אן אנטשיידענדע ענדערונג*). אונטער די באַזונדערס גינסטיגע אומשטענדען איז יענע ענדערונג נאך ניט געווען צו זעהן פון אויבען אויף, מחמת ארם איז נאך באשערט געווען זיך צו האלטען עטליכע יאהרצעהנדליג. אבער זינט דעם אויפטריט פון תגלת־פלאסר דעם דריטען האט ביי די מענשען מיט א ווייטערען בליק מעהר קיין ספק ניט געקאנט זיין: דאס סירישע קעניגרייך פון דמשק, כאטש עס האט זיך נאך א ווײַלע געהאלטען ווי עס איז, האט איצט נאך א לאנגען ראנגלען באקומען דעם טויט־קלאפּ. עס האלט דערביי, אז אשור זאל ווערען דער שכן פון ישראל. ישראל האט גענומען א לאנגע צייט ליידען פון דמשק: מ׳האט גענומען אפט זעהן אין אשור, וועלכע האט צעשלאגען די אראמע־

*) זעה באנד 2, ז. 228—225.

אישע שכנים, דעם באפרייער פון ישראל. אבער ווער עס האט אריינגעקוקט אין דעם סאמע תוך פון דער זאך, האט זיך פון דעם ניט געקאנט לאזן פארבלענדן. אשור — ישראל'ס שכן: די געוואלדיגע מלוכה פון עראבע־רער, וועלכע האט געזיגט מיט דעם שווערד און ברוטאלער מאכט, גע־שטעלט ביי דער זייט פון דעם קליינעם, שוואכן ישראל: — עס האט קיין ספק ניט געקאנט זיין וואס עס וועט זיך דערפון אויסלאזן. וואס עס איז געשעהן מיט דמשק און חמת, וועט זיכער אויך מוזן טרעפן ישראל (ישעיה י 9). מיט דער אידישער זעלבשטענדיגקייט איז עס געווען צו ענד. אויב ניט דורך גאט'ס א וואונדער, מוזן קעניג און פאלק אונטער־געהן.

דאס וואס אסך אידען האבן עס נאך ניט איינגעזעהן, האט די לאגע ניט בעסער געמאכט. אן אומגליק איז אלעמאל גרעסער, וואס מעהר אומ־דערוואַרט עס קומט. ס'איז געווען דאס גליק פון די אידען און זייער רע־טונג—אזוי ווייט ווי עס איז דא נאך געווען וואס צו רעטען—וואס עס האבן לכל הפחות זיך געפונען צווישען זיי מענער, וועלכע האבן זיך ניט געלאזט פארנארען אין דעם אלגעמיינעם טומעל פון דער צייט. דאס זיינען געווען די נביאים פון יענער צייט, גענויער יענע צווישען זיי, פאר וועמען זייער אמת איז געווען א מאראלישער חוב. זיי אליין האבען געקוקט די פאקטען אין פנים אריין. און אלס דינער פון זייער גאט האבען זיי געפונען דעם מוט ארויסצוזאגען דאס שרעקליכע וואס זיי האבען געזעהען אפען פאר דעם קעניג און דעם פאלק און פאר אלע אידען וואס ווילען דאס נאר הערען. דערמיט טרעטען זיי אריין אין דעם מיטעלפונקט פונ'ם פאלקס־לעבען. זיי נעמען אריבער די גייסטיגע פיהרערשאפט פון זייער פאלק צי אין הארמאניע מיט די הערשער, צי אין אפאזיציע צו זיי, לויט ווי די צייט ברייננגט מיט זיך. אין יעדען פאל האבען די אידען זיי שוין ניט געקאנט מעהר באזיי־טיגען אלס פיהרער. כל זמן עס האט נאך עקסיסטירט א אידישע מלוכה. און אפילו לאנג נאכדעם ווי די מלוכה איז פארשוואונדען, עד היום נאך, שטעהט דאס אידישע פאלק און דאס וואס איז פון איהם ארויסגעוואק־סען אונטער דער השפעה פון יענער אייגענארטיגסטער, געוואלדיגסטער ערשיינונג, וואס א פאלקס־לעבען האט ווען עס איז ארויסגעבראכט פון זיך. אין די נביאים האט דער זשעני פון אי־דישען גייסט געפונען זיין ריינסטען און העכסטען אויסדרוק. אויף אן אופן וואס האט זיין גלייכען ניט האבען די גייסטיגע גבורים פון ישראל. וועמען קיין פאלק האט ניט צו

שטעלען עפּעס עהנליכעס ביי דער זייט, אריינגעקוקט אין דער טיפעניש פון זייער פאָלק׳ס נשמה. די נבואה האָט מאָקע לכתחילה געמעגט זיין א פרעמדע זאַך ביי אידען, אַבער די נביאים האָבען באַלד טיפער ווי ווער עס איז דער־פיהלט וואָס די אידען זיינען געוועזן און וואָס זיי האָבען געקאָנט ווערען לויט דעם סאַמע תוך זייערען. די נבואה איז געקומען פון א קוואַל, וואָס איז לגמרי ניט געווען ריין. זי האָט דעריבער אויסגעקוקט משונה׳דיג שוין פאַר די אידען פון יענער צייט און נאָך מעהר — פאַר אונז היינט. אבער פון שטופע צו שטופע איז זי געוואָרען דורכאויס אַן אָריגינעלע און אַלץ מעהר א גייסטיגע ערשיינונג, וועלכע געהערט אין איהר שפּעטעריגער גע־שטאַלט און אויף איהר העכסטען פונקט צו דאָס גרעסטע, וואָס די מענש־הייט האָט פון זיך אַרויסגעבראַכט.

ווען מיר ווילען פאַרשטעהן די נביאים אין זייער נייער געשטאַלט, מו־זען מיר ניט ווילענדיג וואַרפען א בליק אויף צוריק. ס׳איז ניט דאָס ערשטע מאָל וואָס מיר הערען דעם נאָמען נביאים. שוין שמואל און נתן און דערנאָך אליהו און אלישע האָבען געטראָגען דעם דאָזיגען נאָמען. וואו ליגט דאָס נייע אין דער נבואה פון אָט דער צייט, וואו מיר שטעהען? מיר מוזען זיך היטען און ניט לעגען צופיעל געוויכט אויף דאָס אויסערליכע. כאָטש אַסך האָט זיך געענדערט און זיך אנטוויקעלט אין פאַרלויף פון דער צייט אויך בנוגע דער אויסערליכער ערשיינונג און דעם אויפטרעטען פון די נביאים. דאָס וואָס די נביאים שרייבען איצט טיילווייז אויף דאָס וואָס זיי האָבען צו זאָגען דעם פאָלק און פאַרעפענטליכען עס אין דער פאָרם פון ביכער אָדער באַשריבענע פלוג־בלעטער, גיט זיי נאַטירליך צו אויסערליך אַן אנדער אויס־זעהן. אבער פאַקטיש איז דאָס ניט מעהר ווי דער נאַטירליכער פּועל־יוצא פון דער פאַרענדערטער צייט. די אידען זיינען איצט אריינגעטראָטען אין דער עפּאָכע פון ליטעראַטור. טאָ ווי האָבען די פיהרענדע גייסטער פון דער נאַציאָן זיך געזאָלט אנטזאָגען פון דעם ווירקזאַמסטען מיטעל צו פאַרשפּריי־טען זייערע געדאַנקען צווישען די מענשען, בשעת די אַנווענדונג פון דעם דאָזיגען מיטעל איז געוואָרען אַן עפענטליכע געוועהנהייט?

די קאָמפּאַניעס פון עקסטאַטישע ענטוזיאַסטען, ווי זיי פלעגען אין שמואל׳ס צייטען אַרומציהען איבער׳ן לאַנד, געהערען לאַנג שוין צו דער פאַרגאַנגענהייט. זייער פּלאַץ האָבען שוין אין אליהו׳ס טעג פאַרנומען די געזעלשאַפטען פון די „בני הנביאים“ — דער רוהיגער, געלייטערטער פּראָ־דוקט פון יענע אַרומציהענדיגע פאַראיינען. אויך זיי, די בני הנביאים, האָ־

בען איצט פארלארען אסך פון זייער באדייטונג. פון דעסטוועגען איז נאך געבליבען אן ערינערונג אז זיי, אלס א מין געשלאסענער ארדען, א צעך*). ווער עס צייכענט זיך אויס אין דעם ארדען דורך א באזונדערער נביאי'שער באגאבונג, דער פארנעמט נאטירליך דעם פלאץ אויבען אן. עהנליך ווי אין שפעטערע צייטען דער „רבי", פארנעמט ער די שטעל פונ'ם לעהרער. וואס פארזאמעלט ארום זיך אין אן ענגערען קרייז זיינע פארטרויטע תלמידים (ישעיה ח 16). אבער אויך יעדער איינער, וואס שפירט אין זיך דורך דעם אינערליכען אימפולס פון גאט'ס גייסט דעם רוף צו ווערען א נביא, קאן ווירקען אלס א מאן פון גאט, אפילו ניט זייענדיג קיין מיטגליד פון דעם נביאים־ארדען און ניט געהערענדיג צו די בני הנביאים (עמוס ז 14). ניט דער ארדען און די חברה מאכט דעם נביא, יעדענפאלס ניט דעם גרויסען נביא. דער איינצעלנער טרעט ארויס און רעדט אין יהוה'ס נאמען אויף זיין אייגענער אחריות: וואס עס גיט איהם אויטאריטעט איז די קראפט פונ'ם גייסט, וואס שטראמט ארויס פון איהם. אבער כאטש די פערזענליכקייט טרעט איצט ארויס אין דעם פאדערגרונט מעהר ווי פריי־הער, קאנען מיר ניט זאגען, אז זי איז פריהער פארשלונגען געווארען פון דער געזעלשאפט, און אט אזוי זעהען מיר אויך אין דעם פרט, אז דער פארטשריט פון דער צייט האט ניט געבראכט קיין אבסאלוטען אונטער־שייד.

דאסזעלביגע איז אויך מיט דער פסיכאלאגישער אויסדרוקס־פארם פון דעם גייסט פון דער נבואה. אט דא ביי די נייע נביאים, פונקט ווי דארטען ביי די אלטע, איז דער גרונט־שטריך דאס דירעקטע פארכאפט־ווערען פון גאט'ס גייסט, אן איבערלעבונג וואס איז אפט ניט אפהענגיג פון דעם מענ־שען'ס ווילען און וואס נעמט ניט זעלטען אן די פארם פון אן עקסטאטישער זעהונג. אמת טאקע, אז פון איין זייט ווארפט די נבואה אלץ מעהר און מעהר אוועק די פארבינדונג, וואס זי האט לכתחילה געהאט מיט דער טרע־פעריי (מאנטיק) און פון דער אנדערער זייט טרעט מיט דער צייט אלץ מעהר אפ אין דעם הינטערגרונט דער עלעמענט פון פאנטאסטישען זעהער. אבער דאס באוואוסטזיין פונ'ם נביא, אז ער האט זיך גופא ניט גערופען. נאר אז זיין גאט האט איהם געצוואונגען און האט אריינגעטאן זיין ווארט אין איהם, בלייבט אלעמאל.

---

*) וועגען די עלטערע נביאים זעה באנד 2, ז. 14, 15 און 190, 191.

נאַטירליך זיינען די אַלע ענדערונגען, וועלכע די צייט האָט מיט זיך געבראַכט, בשום אופן ניט אָהן באַדייטונג. זיי אַלע העלפען צו פּאָרגייסטיגען אַלץ מעהר און מעהר דעם כאַראַקטער פון דער תּבואה. אָט אַזוי טרעט איצט אויף דער איינצעלנער פאַר זיך אַנשטאָט אין אַ גרופּע אוּן ער האַלט אַ פּאָזיטיווע, אָפּגעוואוינענע קונסט־רעדע, וועלכע איז איצט געוואָרען דער כּלל. מ'קאָן זעהן, אַז אָט דער מעהר גייסטיגער אופן האָט אָסך ביינגעטראַגען דערצו, אַז די נביאים זאָלען מעהר ניט באַהאַנדעלט ווערען מיט אַזוי ווייניג אַכטונג ווי פריהער*). פאַרקעהרט, זיי זיינען געוואָרען אַ הויך־חשוב'ער קלאַס און האָבען זיך געשטעלט אין סאַמע צענטער פון פאָלקס־לעבען. זיי זיינען איצט אין אָסך אַ העכערען זין ווי אליהו אָדער מיכה בן ימלה זיינען עס געוועזען שוין פריהער, די פיהרער און יועצים פון קעניג און פאָלק אין וויכטיגע פּאָליטישע און רעליגיעזע ענינים.

לגמרי ניי איז אָבער נאָר איין זאַך: די דירעקטע אַריינמישונג פון אשור אין דעם גורל פון אידישען פאָלק און דער אופן ווי דאָס שפּיגעלט זיך אָפּ אין דער נשמה פון די נביאים. פאַר זייערע אויגען אַנטפּלעקט זיך דער אָפענער, משפּט'דיגער אָפּגרונט, ביי וועלכען דאָס אידישע פאָלק שטעהט: זיי זעהען דאָס שרעקליכע בילד פון אַ פאָלקס־קערפּער, וועמעס קיום איז צעטרייסעלט דורך און דורך, און זיי הערען שוין דאָס כאָרכלען פון דער גסיסה, דעם סימן פון אַ לעבען וואָס ענדיגט זיך. אָבער דאָס לעבען פון אַ פאָלק ווי ישׂראל דאַרף ניט און טאָר זיך ניט ענדיגען, אַפילו ווען עס האָט געגען זיך אַלס פיינד אַ וועלט־מלוכה! אָט דער געדאַנק רייסט די נביאים אַרויס מיט געוואַלד פון זייערע נאַציאָנאַלע גרעניצען און לאָזט זיי דערקענען דעם ציל און די באַשטימונג פון אידישען פאָלק אינ'ם א י נ ט ע ר־נ אַ צ י אָ נ אַ ל ע ן ליכט, אינ'ם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע. אָט אין דעם ליכט פון דער וועלט־געשיכטע האָט ישׂראל געלאָזען הינטער זיך אשור און אַלע וועלט־מלוכות, וועלכע האָבען איהם אַנגעטאָן געוואַלד. אָט דאָס האָבען די נביאים דערקענט. און וואָס זיי האָבען דערקענט, האָבען זיי אויסגעפיהרט.

צוויי פראַגען לעגען זיך ביי די געטליכע מענער שווער אויף דער נשמה: איין פראַגע די פון דערקענונג און די צווייטע — פון האַנדלען. די ערשטע מאַכט זיי פאַר אומפאַרגלייכליכע לעהרער, פאַר באַנייער פון דעם

*) שמואל א, י 11 (איז אויך שאול צווישען די נביאים?); מלכים ב, ט 11 (אָט דער משוגע'נער); עמוס ז 14 (זעהער, עס דיין ברויט!).

גלויבען פון זייערע פאטערס, די אנדערע מאכט זיי פאר אומפארגלייכליכע פאטריאטען און פאר רעפארמאטארס פון דעם מענשען׳ס פיהרונג.

די ערשטע פראגע קאן פארמולירט ווערען אזוי: ווי איז גאר איבערהויפט מעגליך געווען דאס וואס איז פארגעקומען פאר זייערע אויגען? יהוה איז דאך פון אלעמאל דער גאט פון ישראל, וועלכער האט איהם געמוזט באשיצען פון אלע סכנות. טא ווי אזוי האט דאס גאט געקאנט איבערגעבען זיין פאלק אין אשור׳ס האנט? און ווי באלד, אז ער האט עס פארט געטאן, דאן איז ער ענטוועדער ניט געווען מעהר ישראל׳ס גאט אדער ישראל איז מעהר ניט זיין פאלק. ער האט עס געטאן. און אזוי ווי יהוה׳ס געטריישאפט און מאכט האבען ניט געקאנט ווערען שוואך און וואקעלדיג, איז דער לאגישער שלוס פון דעם נביאי׳שען געדאנק גע־ווען אומפארמיידליך: די אידען זיינען ניט מעהר דאס וואס אמאל. זיי זיינען א פאלק פון ווידערשפעניגער, אויסגעלאסענע קינדער, וועלכע האבען געבראכען די טריישאפט צו זייער האר. ישראל׳ס שולד, זיין זינד איז עס, פאר וועלכער זיין גאט איז זיך אן איהם נוקם דורך דעם שונא׳ס האנט. דער ביז־איצטיגער צושטאנד פון דעם אידישען פאלק, דער רעלי־גיעזער פונקט ווי דער מאראלישער און סאציאלער, מיט זיינע פארשידענע פינסטערע זייטען, ערשיינט אט אזוי פלוצלונג אין א נייעם ליכט. פאר אט די פינסטערע זייטען איז דעם מעכטיגען פיינד ערלויבט זיך צו דער־נעהנטערען צו ישראל׳ס טויערן. יהוה גופא ערשיינט דורך דעם פלוצלונג אין א נייעם ליכט: ער איז עס, וועלכער האט אין זיין מאראלישער היי־ליגקייט באשלאסען דעם אונטערגאנג פון ישראל, און האט באשטימט די פיינד אלס א בייטש איהם צו שטראפען.

ניי איז ניט יענע מאראלישע הייליגקייט אין יהוה. שוין משה האט געהאט א פאר־געדאנק וועגען יהוה׳ס מאראלישען מהות; נתן האט עס קלאר אויסגעדריקט צו דוד׳ן און אליהו צו אחאב׳ן. ניי איז אבער וואס יהוה׳ס מאראלישע הייליגקייט קאן ניט בלויז שטראפען ישראל, נאר איהם אויך לאזען אונטערגעהן. דער פייער־גייסט פון משה און אליהו לעבט ווידער אויף אין עמוס און ישעיה, אבער אין א נייער געשטאלט, ניט מעהר צוגעבונדען צו דעם ענגען גרעניץ פון דער נאציאן. דורך אליהו׳ן און אלישע׳ן האט יהוה געסטראשעט צו פארניכטען מיט שווערד און פייער אלע וואס האט זיך איהם אין וועג געשטעלט, כדי ער זאל בלייבען דער גאט פון ישראל. דורך עמוס, הושע און ישעיה האט דער וועלט־גאט באשלאסען דעם צוזאמענבראך פון זיין אייגענעם פאלק, כדי ער זאל גערעכט בלייבען אין

דער וועלט מיט זיין מאַראַלישער וועלט־אָרדנונג. כאָטש די נביאים פון אַמ דער נייער צייט האָבן ניט ערפונדן דעם מאַראַלישן כאַראַקטער פון יהוה, דאָך בלייבט עס זייער פאַרדינסט, וואָס זיי האָבן דאָס מאַראַלישע אין גאָט'ס מהות אַוועקגעשטעלט אין מיטעל־פונקט פון דער באַטראַכטונג מיט אַ ענערגיע און אויסגעהאַלטענקייט, וואָס איז ביז אהער נאָך ניט געהערט געוואָרן. זיי האָבן דערמיט געקרוינט דעם געדאַנק פון משה'ס רעליגיאָנס־גרינדונג און איהם דערהויבן צום אוניווערסאַלן עטישן מאָנאָטעאיזם.

צוערשט האָבן די נביאים געקעמפט געגען די פלשתים, שפּעטער געגען דעם „בעל“. מ'האָט זיך דערפאַר געקאָנט ריכטן, אַז זיי זאָלן קעמפען אויך געגען אשור. אין אַ געוויסען זין איז דאָס טאַקע דער פאַל פון ישעיה'ן אַן. אַזוי ווייט, הייסט עס, ווי אשור טרעט אַריבער דעם אויפטראַג, וואָס יהוה האָט איהר געגעבן*). אָבער הויפּטזעכליך פיהרען זיי דעם קאַמף ניט געגען אשור, נאָר געגען ישראל. עס הייסט: ווייל ישראל האָט פאַרלאָזען גאָט, דעריבער מוז ער פאַלען, און אשור, וואָס ברענגט איהם צום פאַל, איז ניט מעהר ווי אַ בייטש פאַר ישראל אין יהוה'ס האַנט. דאָס איז די שטעלונג, וואָס די נביאים מוזען ממילא אננעמען לויט זייער השגה פון גאָט. יהוה איז פאַר זיי ניט בלויז דער גאָט פון ישראל, נאָר דער האַר און דער היטער פון דער מאַראַלישער וועלט־אָרדנונג, אפילו דאָרטען וואו די דאָזיגע אָרדנונג איז געגען ישראל. דערמיט איז אין איין וואָרט כאַראַקטעריזירט די וועלט־היסטאָרישע באַדייטונג אין דער שטעלונג און אין דער אויפגאַבע פון די דאָזיגע נביאים.

ווי אַזוי זיי זיינען געקומען צו דער דאָזיגער דערקענטעניש, קענען מיר וויסענשאַפטליך ניט מעהר דערקלערען. דאָס געהיימניש פון דער פּערזענליכקייט קאָן ניט צעגלידערט ווערען היסטאָריש, אַזוי אַז עס זאָל קיין רעשט ניט איבעריג בלייבען. עס שפּילט זיך אָפּ אין דער פאַרבאָרגעניש, בחדרי חדרים פון דער נשמה, און מיר קאָנען נאָר באַשרייבען די אויסערליכע ווירקונג פון דעם וואָס קומט אינערליך פאַר צווישען דער נשמה און איהר גאָט. אַזוי־פיעל לאָזט זיך אָבער באַשטימט זאָגען, אַז מיר האָבן דאָ לחלוטין ניט צו טאָן מיט דער קענטעניש, וואָס קומט דורך ספּעקולאַציעס פון מוח אָדער דורך וואָסערע ניט איז נאָכקלערונגען און נאָכגריבלונגען, נאָר

*) פאַרגלייך ישעיה י 5—7.

מיט אינערליכער אינטואיציע אדער בעסער מיט דירעקטער אויפפאסונג. אין א גרויסען מאמענט ווערט גאט געשפירט אלס א מאכט, וואס באהערשט און באוועלטיגט אלצדינג און האלט דעם מענשען געפאנגען. און אט די פערזענליכע איבערלעבונג ציהט אריין דעם נביא ניט בלויז אין דעם דינסט פון זיין גאט, נאר זי אנטפלעקט איהם אויך דעם מהות פון זיין גאט אלס א מאראלישע מאכט, וועלכע באהערשט אלצדינג. די פראגע וועגען דער דערקענונג פון גאט איז דערמיט געוועזן געלייזט.

די צווייטע פראגע אבער, די פראגע פון האנדלונג, איז געוועזן מעהר דרינגענד פאר די לעהרער פון יענער צייט. ביי ישראל׳ס אונטערגאנג, וואס די מאראלישע וועלט־ארדנונג האט געפאדערט, האט מען ניט געקאנט בלייבען שטעהן. די נביאים וואלטען ניט געקאנט זיין קיין פאטריאטען און קיין מענער פון גאט און זיי וואלטען ניט געקאנט זיין די רעליגיעזע פיהרער פון זייער פאלק, ווען זיי וואלטען ניט געזוכט קיין הארמאניע אין דער צעשפאלטונג, קיין אויסגלייכענדען אפשלוס פון דער גרויסער טראגעדיע. וואס איז בכן געווען צו טאן? איין וועג נאר איז געווען: דער געגענווערטיגער צושטאנד פון דעם אידישען פאלק האט געמוזט פאלען, איצט אדער שפעטער. די רעליגיעזע, מאראלישע און סאציאלע איבלען אין פאלק זיינען די אורזאך פון גאט׳ס צארן: ווען זיי וועלען פארשווינדען, וועט אויך דער צארן מעהר ניט זיין. מיט א ראדיקאליזם, וואס דערמאנט אן דער עקסטרעמסטער ערשיינונג פון סאציאל־פאליטישער און רעליגיעזער אגיטאציע אין דער היסטאריע, פרעדיגען זיי אפען דעם פונדאמענטאלען פרינציפ: וואס עס עקסיסטירט ביי די אידען איז ווערט, אז עס זאל געהן צו־גרונט! נאר א גרינטליכע באנייאונג פון אלע צושטענדען אויף א פולשטענדיג נייעם יסוד קאן העלפען. אפטמאל האפט מען צו דערגרייכען דעם נייעם צושטאנד נאך איצט דורך דעם וואס מ׳וועט זיך אומקעהרען און טאן אמת׳ע תשובה. באלד אבער ווייזט זיך ארויס, אז די דאזיגע האפענונג האט אפגענארט. קודם כל מוז פאלען די מלוכה, די גאנצע איצטיגע געזעלשאפטליכע ארדנונג, אפילו די רעליגיאן גופא אין דעם פארדארבענעם אופן ווי זי ווערט איצט פראקטיצירט. יהוה גופא, אזוי זיכער ווי ער איז דער גאט פון ישראל, וועט דורכפיהרען די באנייאונג דורך דעם קעניג פון דער צוקונפט, דעם מ ש י ח. אונטער איהם וועט ישראל זיין א קעניגרייך פון גאט, א הייליג גאטגעפעלינעס פאלק. גערעכטיגקייט און מאראל וועלען זיין לויט גאט׳ס פאדערונגען. די רעליגיאן וועט פראקטיצירט ווערען אין איינקלאנג מיט זיין ווילען.

האבען די נביאים דערגרייכט דאס וואס זיי האבען געוואלט? צווי־שען זייער אייגענע פאלק און אין זייער צייט זיינען זיי אפט געווען באטראכט געווארען אלס פאררעטער פונ'ם לאנד צום שונא. אבער אינ'ם ליכט פון דער היסטאריע זיינען זיי די פאטריאטען, וועמען דאס אידישע פאלק האט צו פארדאנקען, וואס עס איז ארויסגעקומען פון די פארבייגעהענדע שטור־רעמס אפגעשוואכט און געבויגען, אבער נים געבראכען. זייער פאלק, וואס איז צו שוואך געווען צו קעמפען מיט'ן שווערד געגען די וועלט־מעכטען, האבען זיי אריינגעדריקט אין האנט די פאהן פון גלויבען און האפענונג. מיט אט דער פאהן האט דאס אידישע פאלק געזיגט. נים בלויז האט עס אריבערגע־לעבט די וועלט־אימפעריעס, נאר אינערליך, גייסטיג האבען די וועלט־אימ־פעריעס זיך איהם געלעגט צו די פיס. — און בנוגע צו דער האנדלונג, סאי דער מאראלישער און סאי דער רעליגיעזער, האט זייער שטים נאטירליך איז אנהויב ווייניג וואס אפגעקלונגען. אבער אונטער דעם דרוק פון דעם געט־ליכען משפט האבען די אידען אלץ מעהר און מעהר זיך צוגעהערט צו זיי. עס האט זיך דורכגעשלאגען א ריכטונג צו טאן גאט'ס ווילען, און זי האט מעהר נים אפגעלאזט די אידען און האט באלד צוגעגעבען צו זייער לעבען א נייע ווענדונג.

2.

די נביאים אלס גאט'ס-מענער, רעדנער און שריפטשטעלער.

די אייגענארטיגקייט פון דעם נביא'ס באוואוסט־זיין און פון דעם אינערליכען לעבען פון זיין נשמה, וואס האט זיך שוין אויף די פריהעריגע שטופעס געלאזט צום טייל באמערקען, לאזט זיך אויף אט דער שטופע באמערקען מיט א פארהעלטענישמעסיגער דייטליכקייט, ווייל מיר האבען דא אנדייטונגען און אויסדרוקען אין א גענוגענדער צאהל.

קודם כל האבען אלע יענע מענער בשותפות, דאס וואס זיי ווערען באַ־צייכענט אלס גאט'ס מויל*) אדער אלס פארשפרעכער פון דער גאטהייט,

---

*) ירמיה ט"ו 19. פארגלייך כ"ו 2; ער זאל אזוי רײדען, ווי יהוה האט עס איהם געגעבען — קיין וואָרט נים אראָפּנעמען.

ווארים דאס איז די באדייטונג פון נביא*). זיי ווילען קיין אנדער זאך ניט זיין ווי נאר די רעליגיעזע פיהרער און לעהרער פון זייער פאלק. אלע איי־בערינגע זאכען, וועלכע שפילען מיט אין זייער מהות און זייערע אינטע־רעסען: דאס פאטערלענדישע, דאס סאציאלע, דאס פאלקסטימליכע האט פאר זיי א באדייטונג נאר אויף אזוי ווייט ווי עס ווערט געשטעלט אין דעם דינסט פון זייער רעליגיעזען אמט. זיי ווילען בעיקר זיין ניט מענער פון זייער לאנד אדער פון זייער פאלק. נאר גאט'ס מענער. זיי ווילען האבען די גאט־הייט און זי בריינגען צו זייער פאלק — אלע אנדערע זאכען זיינען נאר א מיטעל צו אט דעם צוועק. זיי ווייסען דעריבער ניט פון קיין העכערער זאך ווי דאס אין שטרענגסטען זין פערזענליכע פארהעלטעניש צו זייער גאט: זיי „שטעהען אין דעם ראט פון דער גאטהייט" און צו האבען אין זיך גאט איז צו לעבען מיט איהם איז פאר זיי די אויפגאבע און דער צענטער פון לעבען.

אבער אום צו זיין באמת די פארשפרעכער פון גאט, האבען זיי פריי־הער געמוזט פארנעמען די רייד פון גאט. דאס איז טאקע פאקטיש זייער איבערצייגונג. דער אויסדרוק: „אזוי האט געזאגט יהוה" ביים אנהויב, אדער „דאס איז די רייד פון יהוה" ביים סוף פון אסך רעדעס זייערע מוז ווערטליך גענומען ווערען: דאס וואס זיי זאגען דא איז ניט זייער אייגענטום, דאס זיינען ווערטער פון גאט. זיי האבען יענע ווערטער פארנומען אין שטונדען אדער אויגענבליקען פון עלית־נשמה, ווען די גאטהייט האט זיך דערנעהנטערט צו זיי אדער זיי האבען זיך געפיהלט אוועקגעטראגען נאהנט צו איהר, דארטען וואו די הימלישע מעכטען בא־שליסען דעם גורל פון די מענשען און פון די געשעהענישען אויף דער ערד**).

נאך מעהר, זיי האבען ניט בלויז געהערט און געזעהן דאס וואס זיי ריידען, זיי פארבינדען אויך דערמיט דאס באשטימטע באוואוסטזיין, אז זיי האבען גאר ניט קיין פרייען ווילען לגבי דאס געהערטע און גע־

---

*) פארגלייך אין שמות ז 1, „זעה איך האב דיך געמאכט אלס גאט פאר פרעה'ן און אהרן דיין ברודער וועט זיין דיין נביא", עס הייסט דיין פארשפרעכער, וועלכער וועט ריידען אין דיין נאמען. פארגלייך אויך ד 16 („ער וועט זיין פאר דיר א מויל און דו וועסט זיין פאר איהם א גאט"). ח. ש.

**) ירמיה כ"ג 18, 22; פארגלייך ישעיה ו און עהנליכע שטעלען אזוינע. עמוס ג 7: יהוה טוט איבערהויפט ניט קיין זאך, איידער ער טיילט פריהער זיין באשלוס ניט מיט צו זיינע קנעכט די נביאים. פארגלייך ביי יחזקאל: יהוה'ס האנט ליגט אויף מיר.

זעהענע. ירמיה באקלאגט זיך, אז גאט האט איהם באצוואונגען, ער ליידט אינערליך שווער אונטער דעם יאך וואס יהוה האט אויף איהם ארויפגעלעגט מיט זיין אמט, און ער קאן זיך פון דעם יאך ניט לויז מאכען: זיין גאט איז פאר איהם צו מעכטיג. און עמוס לאזט אונז וויסען, אז א נביא ווערט ניט, ווען ע ר ו ו י ל, נאר ווען גאט וויל. וויל אבער גאט, דאן מ ו ז ע ר ע ס. פארנעמט ער יהוה'ס שטים אין זיך, איז דאן מעהר ניטא קיין פרעגען און באשליסען: ער מעג יא ווילען אדער ניט, מיט דער נויטווענדיגקייט פון א נאטור-געזעץ ווערט ער א נביא:

א לייב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האר יהוה רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?
(עמוס ג 8).

קלערער און דייטליכער קאן ניט געזאגט ווערען, ווי נאריש עס איז די פריהער אפט פארטראטענע מיינונג, אז ביי די זעהונגען און איבערלעבונגען פון די נביאים האנדעלט עס זיך כלומר'שט בלויז ווענען פאעטישע בילדער: אויסגעטראכטע און אנגעגעבענע איבערלעבונגען אדער שאפונגען פון דער פאעטישער פאנטאזיע: צי עס האנדעלט זיך דערביי בלויז ווענען רעדע-פארמען: די איינקליידונג פון דעם פערזענליכען מאראלישען באשלוס אין א באזונדערס וויכטיגער פארם, וועלכע רייצט די אויפמערקזאמקייט און גיט צו א העכערע אויטאריטעט. גראד דאס אייגענע טאן און ווילען ווערט פון די נביאים לחלוטין צוריקגעוויזען. עס לעבט אין זיי דאס פעסטע באוואוסטזיין פון מ ו ז ע ן. ניט דער פרייער ווילען אדער די אייגענע נייגונג טרייבט זיי, נאר דער ה ע כ ע ר ע ר מ ו ז, דער צוואנג פון א קאטעגארישען אימפעראטיוו, וואס קומט אן אויף זיי מיט געוואלד און באצווינגט זיי מיט א שטארקערער מאכט און ציהט זיי אריין אהן זייער ברירה אין דעם דינסט פון זייער אמט, דאס הייסט פון זייער גאט.

אזא באוואוסטזיין וואס קומט כסדר צום אויסדרוק אונטער העכסט מאראלישע אפעקטען, און ביי איינצעלנע פון די נביאים אונטער אן אינערליכען ווידערווילען, וואס דרינגט אריין ביז אין די טיפענישען פון דער נשמה, פארדינט אומבאדינגט אונזער גלויבען. לכל הפחות ביי די ערשטע אויסדרוקען פון אט דעם זארט, וועלכער באשעפטיגט אונז דא. מיר האבען דא ניט צו טאן מיט פראדוקטען פון פאעטישער פאנטאזיע, נאר מיט פאקטען און איבערלעבונגען פון א ספעציפישען זארט.

וואס פאר א זארט זיינען עס די דאזיגע איבערלעבונגען? געוויסע פארגלייכונגען מיט עהנליכע ערשיינונגען אויסער ישראל קאנען אונז העל־פען צו פארענטפערען די פראגע. וועגען מוהאמעד ווייסען מיר פון דעם ארבישען היסטאריקער און טעאלאג טאבארי, אז בעת ער איז פארטיפט געווען אין זיינע כונות, נאכדעם ווי ער האט זיך פריהער יאהרען לאנג גע־פונען אין דער עכסטער רעליגיעזער אויפרעגונג, האט ער פלוצלונג דער־הערט א שטים און דאן, נאך א לאנגען ארומקוקען זיך, האט ער געזעהן אויפ'ן הימעל אן ערשיינונג. דערביי איז איהם אנטפלעקט געווארען א שפרוך. לויט איבן איצחאק באשטייגט מוהאמעד א בארג אין דער עכס־טער אומרוהיגקייט, ארומנעהענדיג מיט גערדאנקען פון זעלבסט־מארד. דא הערט ער א שטים פון הימעל; ס'איז דער מלאך גבריאל, וועלכער מאכט איהם פאר גאט'ס שליח. ער ווערט דערצו גערופען. ער בלייבט שטעהן און זעהט ארום זיך אויפ'ן האריזאנט א וואונדערליכע ערשיינונג. עהנליכע זא־כען באריכטען אויך אנדערע וועגען מוהאמעד'ס צושטענדען און איבער־לעבונגען. לויט בוכארי פלעגט מוהאמעד גאנץ פלוצלונג פארכאפט ווע־רען אזוי, אז זיינע חושים פלעגען פארטונקעלט ווערען, דאך, ווי עס ווייזט אויס, פלעגט ער ניט לגמרי פארלירען דאס באוואוסטזיין. ווען ער פלעגט זיך אויפכאפען, פלעגט ער קודם כל זיך אפווישען דעם שוויים פון שטערן און דאן מיטטיילען וואס ער האט פארנומען.

פון אסך א פריהעריגער צייט באריכטעט אונז דער פאפירוס גאלע־נישטשעף, וואס איז געפונען געווארען אין 1891 און 1892 פון גאלענישטשעף און ברוגש. די אמאן־פריסטער פון טעבען ברייגנען האלץ פאר זייער געטער־שיף פון לבנון און גיבען דערפאר דעם קעניג פון ביבלאס געלד אדער טייערע חפצים. אט אזוי קומט אויך א געוויסער וועז־אמאן אין פינפטען יאהר פון רעמסס דעם צוועלפטען, דאס איז ארום 1100, צום קעניג זעקאר־

*אן אנדער פראגע קאן זיין, אויב אין די שפעטעריגע ציטען איז מיט מאנכע אנדערע נאכמאכונגען פון דער עלטערער נבואה אויך די זעהונג ניט געווארען א זאך פון פארם. מיט דער דאזיגער מעגליכקייט וועט מען זיך מוזען רעכענען; אבער זיכערע ביישפילען וועלען זיך שווערליך לאזען אויפווייזען. יעדענפאלס מא־כען זעהונגען ווי די פון ישעיה כ"א אדער פון זכריה דורכאויס אן אורשפרינג־ליכען איינדרוק. אויך ביי מוהאמעד דארף מען האלטען אין זינען דעם אומבא־דינגטען גלויבען אין איהם פון זיינע געטריייע, צווישען וועלכע עס האבען זיך געפונען אזוינע מענער ווי אמאר און אבו־בעקר.

באַל (זכר־בעל) קיין ביבלאָס. ער האָט איהם געזאָלט פּרעזענטירען מיט א געטער־בילד, וואָס איז אָבער, ווייזט אויס, ניט געוועזן פאַר דעם קעניג א גענוגענדער געצאַהלט פאַר זיינע טייערע צעדער־האָלץ. דאַן איז געשעהן, אז „בעת ער האָט געאָפּפערט צו זיינע געטער, האָט דער גאָט פאַרכאַפּט איינעם פון זיינע חשיב׳סטע בחורים: ער האָט איהם געמאַכט טאַנצען*) און ער האָט געזאָגט: ברייננ (דעם גאָט) אהער! ברייננ דעם שליח, וועל־כער האָט איהם ביי זיך, צו אַמאָן! שיק איהם אָפּ! לאָז איהם געהן! בעת דער טאַנצענדער האָט אָט אזוי געטאַנצט אין דער דאָזיגער נאַכט, האָב איך געפונען א שיף...״ דער עגיפּטער ווערט פאַרטריבען פון לאַנד

ס׳איז קענטיג געוועזן אַן אָוועגד־אָפּפער: דער וואָס איז פון דער גאָט־הייט פאַרכאַפּט געוואָרען — מ׳דאַרף פאַרגלייכען עהנליכעס דערצו אין תנ״ך — הייבט אַן צו „טאַנצען״ און טאַנצט דורך די גאַנצע נאַכט. און ווי עס זעהט אויס רעדט ער אין מיטען טאַנצען אַרויס זיינע ווערטער. די ווערטער זיינען קלאָר און פאַרשטענדליך, וועגען באַוואוסטלאָזיגקייט האַנ־דעלט זיך אויך דאָ ניט; און דער קעניג פאָלגט דעם שפּרוך פון דעם מאַן אַם ווענינסטען אויף אזוי ווייט, אז ער פאַרהאַנדעלט פון דאָס ניי מיט דעם עגיפּטער. דאָס געטער־בילד נעמט ער על־כל־פּנים ניט אָן; ער שטעלט צוערשט דאָס האָלץ צו, ווען ווען־אַמאָן האָט אויסגעשריבען דאָס נויטיגע גאָלד און זילבער פון עגיפּטען.

לאָמיר נאָך נעמען די שילדערונג אין במדבר כ״ב—כ״ד פון דעם ניט־אידישען זעהער בלעם. בלעם לאָזט אויפבויען מזבחות און מקריב זיין קרבנות. דאַן געהט ער אַוועק אַן א זייט כדי מקבל צו זיין זיין אָראַקעל: אין א קורצער צייט אַרום קומט ער צוריק און טיילט מיט וואָס ער האָט פאַרנומען. דאָס וואָס ער פאַרנעמט, איז ניט אין איינקלאַנג מיט דעם וואָס ער האָט געוואָלט הערען; אָבער ער מוז עס אַרויסריידען אזוי ווי עס קומט איהם אַן אין דער איינזאַמקייט, אפילו ווען ער וויל ניט. ער זוכט אָהן ערפאָלג צו באַקומען אַנדערע שפּרוכען, דורך דעם וואָס ער ענדערט די מיטלען, וועלכע ער ווענדט דערביי אָן. פון וואָס פאַר א מין די דאָזיגע

---

*) דער זין פון דעם בעצם אומבאַקאַנטען וואָרט איז אומגעפעהר געזיכערט דורך דעם צייכען פון א טאַנצענדען מאַן, וואָס שטעהט דערביי. וואַהרשיינליך האָט דאָס וואָרט א באַשטימטערען זין ווי „טאַנצען״, א שטייגער „אַריינגעהן אין עקסטאַז״. דאַן האָט עס בערך די באַדייטונג פונ׳ם העברעאישען וואָרט „התנבא״.

מיטלען זיינען, איז ניט גאנץ קלאר*), דערפאר איז זעהר דייטליך דאס וואס מיט איהם קומט פאר. דער אופן ווי אזוי די גאטהייט קומט צו איהם און ווערט באשריבען אין די פערזען:

„דאס איז דער שפרוך פון בלעם, דעם זוהן פון בעור,
און דער שפרוך פון דעם מאן וואס זיין אויג איז געשלאסען,
דער שפרוך פון דעם וואס הערט גאט'ס ווערטער,
וואס ווייסט דאס וויסען פון דעם העכסטען,
וואס זעהט די זעהונג פון דעם אלמעכטיגען,
ער פאלט אנידער און זיין אויג איז געעפענט."
(במדבר כ"ד 3, 4).

ס'איז קיין ספק ניט, אז דא ווערט באשריבען דער צושטאנד פון א מאן אין עקסטאז. דאס אויסערליכע אויג איז געשלאסען, ער ליגט בכן אין א האלב־שלאפענדיגען צושטאנד, מיט פארטונקעלטע חושים ווי מוהאמעד, פון וועמען בוכארי זאגט, אז מ'האט איהם אין אזוינע פאלען צוגעדעקט מיט א געוואנט און איהם אונטערגעלעגט א קישען צו־קאפענס. אבער וואס מעהר דער גוף שלאפט, ווי עס דוכט זיך, אלץ וואכזאמער ווערט די נשמה. ביי דעם אזוי אנידערגעפאלענעם עפענט זיך דאס אינערליכע אויג, דער אינערליכער זין: ער זעהט און הערט זאכען, וועלכע האבען געקאנט האבען א שייכות נאר צו דער גאטהייט — ער איז אריינגעטראטען אין דעם ראט פון דעם העכסטען.

ווען מיר נעמען ארויס די שותפות'ע שטריכען פון די דאזיגע בילדער, וועלכע געהערען צו פארשידענע צייטען און אומשטענדען, איז די אונטערסטע שורה דאן די פאלגענדע: ביי א גאט'ס־דינסט אדער ביי אן אנדער רעליגיעזער אויפרעגונג פונ'ם נעמיט קומט פאר, אז געוויסע פון אלעמען אויסגעצייכענטע און אייגנארטיגע פערזאנען פאלען אריין אין א צושטאנד ווען זיי ווערען לגמרי אויסגעטאן פון דער דרויסענדיגער וועלט. אין יענעם צושטאנד ווערט אבער דוקא דאס אינערליכע לעבען פון דער נשמה שטאר־

*) במדבר כ"ד 1, צוערשט איז ער ארויסגעגאנגען אנטקעגען „נחשים" (טרעף־סימנים? כשוף?), איצט לאזט ער דעם אנקוק פון ישראל ווירקען אויף זיך — צוערשט, הייסט עס, באשווערונגען, דאן דאס קוקען מיט אויסגעשטעלטע אויגען אויף א געגענשטאנד.

קער און דערהויבענער און איז גרייט מקבל צו זיין אזוינע פיינע השפעות. וואס קאנען בשום אופן ניט צוקומען צו אנדערע מענשען און אפילו אויך ניט צו זיי גופא אין א וואכעדיגען און וואכענדיגען צושטאנד. זיי זעהען און הערען זאכען וואס דער געוועהנליכער מענש וועט קיינמאל ניט דער־געהן, און זיי ווייסען עס ניט אנדערש, ווי נאר אז דער ראט פון דער גאט־הייט האט זיך געעפענט פאר זיי. ניט אלעמאל איז דער צושטאנד פון עקסטאז פולקום גלייך, אבער אלעמאל קומט דער עקסטאז פאר אונטער שטארקע אויפרעגונגען און צעטרייסלונגען: מ'פאלט אנידער שלאף מיט פארטונקעלטע אויסערליכע חושים אין א מין האלבען שלאף, אדער די נשמה ווערט געוואלדיג אויפגערייצט דורך א ווילדער, שרעקליכער התלהבות. וואס געהט ביז'ן גרעניץ פון משוגעת. פאר יענעם כנעני פון בּיבלאס איז, ווי עס ווייזט אוים, ניט נויטיג געווען אויפצואוואכען און זיך צוריקצוקעהרען צו דעם אלטעגליכען צושטאנד, כדי מיטצוטיילען פון דער ערינערונג דאס וואס ער האט פארנומען; און ביי מוהאמעד קומט די אנטפּלעקונג אין אנהויב ניט געזוכטערהייד: דער גייסט קומט איבער איהם, פאלט אן, בעת בלעם געברויכט געוויסע מיטלען איהם צו קריגען. אבער דאס זיינען ניט קיין וויכטיגע חילוקים. בעצם הערשט אויך ביי בלעם'ען דער צוואנג פון א הע־כערער מאכט, אזוי אז אויך ער קאן ניט טאן ווי ער וויל. און אויך ביי דעם נביא פון בּיבלאס איז דער צושטאנד פון עקסטאז, דאס אריינפאלען די גאנצע נאכט דורך, עהנליך צו די בעל־נביאים פון כרמל, אין א הייליגער ווילדער התלהבות, נאר אן אויסדרוק פון זיין ווערען אויסגעטאן פון דער וועלט און פון דער שטורעמדיגער, געוואלדיגער קאנצענטראציע אויף זיין גאט. דאס וואס ער רעדט נאך, ווי עס ווייזט אוים, פארשטענדליכע ווער־טער, איז אויך ניט קיין וויכטיגער אונטערשייד.

ווען מיר קעהרען זיך צוריק צו די אידען, געפינען מיר אסך פאר־גלייכונגען צו קענען אפּשאצען אלץ וואס מיר האבען דא פריהער באגע־גענט. נאכדעם ווי מיר האבען זיך שוין באקענט מיט עטוואס עהנליכעם אויף דעם כנעני'שען באדען פון א פארהעלטענישמעסיג אלטער צייט, וועט אונז שוין מעהר ניט אויסקוקען אזוי משונה'דיג דאס וואס מיר האבען גע־טראפען אין די טעג פון שמואל און שאול און אויך ניט ווייניגער דאס וואס מיר לייענען פון דער צייט און פון די קרייזען פון אליהו און אלישע. מיר דערקענען אין נביאים פון שאול'ס צייט, וועלכע ציהען ארום איבער'ן לאנד אונטער באגלייטונג פון מוזיק און רייסען מיט אנדערע מיט זיך אין זייער ווילדען ענטוזיאזם, אדער אין אליהו'ן, וועלכער לויפט ווי א שטורם פאר־

אויס פאר אחאב׳ס וואגען, דאס עהנליכע בילד צו יענעם טאנצענדען, עקסטאטישען כנעני. מיר פארשטעהען ווי אזוי זייער ווילדע צעבושעטע התלהבות האט געקאנט פיהרען דערצו, אז מ׳זאל זיי פארבייטען מיט משוגעים; דער גרעניץ איז הפנים זעהר אפט געווען א גענוג פליסיגער*). און אין אלישע׳ן, וועלכער לאזט זיך אריבערטראגען דורך מוזיק אין א צושטאנד פון עקסטאז, דערקענען מיר נאך געוויסע שטריכען פון בלעם׳ען. וועלכער זוכט דורך אלערהאנט מיטלען צו קריגען דעם שלאף פון אנטפלעקונג (מלכים ב, ג 15). און ענדליך דער אופן ווי מוהאמעד ווערט דער נביא פון אלאה. געפינט זיין ווידערשפיל אין ישעיה און ירמיה.

דערמיט זיינען געגעבען די באדינגונגען צו פארשטעהן אויך די שפעטערע נבואה. דער נאטור־יסוד איז דערזעלביגער, נאר ס׳איז איינגעטראטען א פראצעס פון א כסדר׳דיגער הייבונג און פארגייסטיגונג. די שפורען פון דעם פראצעס לאזען זיך אומעטום דערקענען.

וואס ישעיה און ירמיה דערצעהלען אונז ווי אזוי זיי זיינען גערופען געווארען צו דעם אמט פון א נביא, לאזט קיין ספק ניט איבער, אז מיר האבען דא צו טאן מיט איבערלעבונגען פון אן עהנליכען זארט. אין צייטען פון רעליגיעזער אנגעצויגענקייט און פון אויפרעגונג פון זייער געמיט פיהלען זיי זיך אין א געוויסען מאמענט אוועקגעטראגען צו דער דירעקטער נאהנטקייט פון יהוה, און זיי באקומען דארטען טיפע איינדרוקען, וועלכע באשטימען זייער גאנצען לעבען. זיי זעהען און הערען יהוה גופא. דאס זיינען ניט אנדערש ווי זעהונגס־איבערלעבונגען אין א צושטאנד פון עקסטאז. דעם פסיכאלאגישען יסוד דערפון בילדען יענע אייגענארטיגע ערשיינונגען, וועמעס פארבינדונג עס איז א ניט נארמאלע רייצונג פונ׳ם נשמה־לעבען. די דאזיגע ערשיינונגען ווייזען זיך באזונדערס ארוים אין אן אויסערגעוועהנליכער פארשטארקונג פונ׳ם כוח הדמיון. דערהויפט אבער אין דער פארשטארקונג פון דער פראדוקטיווער און רעפראדוקטיווער איינבילדונגסקראפט.

ביי ישעיה׳ן זעהען מיר פולקום קלאר, ווי ער פיהלט זיך איין טאג — פיליכט בעת ער האלט זיך אויף אין פאר־הויף פון בית־המקדש פארזונקען אין זיינע טיפע כונות — ניט ווילענדיג אוועקגעטראגען אין דעם הימ־

---

*) שמואל א, י און באזונדערס י״ט 24 (ער רייסט אראפ די קליידער פון ליוב און בלייבט ליגען נאקעט אויף דר׳ערד א גאנצען טאג מיט א גאנצער נאכט— דאס זיינען געוועהנליך סימפטאמען פון וואהנזין).

לישען הייליגטום, דאָס אורבילד פון דעם ערדישען. ער האָט בכן פאַר־לאַרען דעם וואַכענדיגען, אַלטעגליכען באַוואוסטזיין און ער געפינט זיך אין אַ צושטאַנד פון עקסטאַז. און דאַ זעהט ער זאַכען, וועלכע מ׳קאָן אַזוי ניט זעהן, און ער הערט וואונדערליכע ווערטער. ער זעהט יהוה גופא זיצענדיג אויף אַ קעניגליכען טראָן, איינגעוויקעלט אין אַ הייליגען קעניגליכען מאַנ־טעל, וואָס פילט אויס דעם גאַנצען היכל. הימלישע גייסטער רופען אויס זיין לויב אַזוי הויך און מיט אַזאַ געוויש, אַז דאָס הויז הייבט אָן אַזש צו ציטערען, און אויף דעם הימלישען מזבח ברענט לכבוד איהם דאָס קרבן־פייער, אַזוי אַז דער דאַמף פון קרבן שטראָמט דורך דעם הייליגען רוים. ער זעהט וואָס די שרפים טוען און ער הערט דאָן זייער שטים און דאָן יהוה׳ס שטים ריידענדיג צו איהם, און נאָכדעם ווי ער האָט פון דעם דאָזיגען צושטאַנד פון עקסטאַז־חלום זיך צוריקגעקעהרט צו דעם וואַכענדיגען באַוואוסטזיין, שטעהט נאָך אַלצדינג קלאָר און לעבעדיג פאַר זיינע אויגען, אַזוי אַז זיין זכרון קאָן עס האַלטען פעסט און זיין האַנט קאָן עס אויפשרייבען. אויף אַן עהנליכען אופן האָבען מיר זיך אויך פאַרצושטעלען די רופונג פון ירמיה און יחזקאל, און געוויס האָבען מאַנכע אַנדערע געהאַט עהנליכע איבערלע־בונגען*). אָבער די איבערלעבונגען זיינען ניט באַשרענקט אויף דער רו־פונג. זיי קומען אויך פאָר אַנדערשוואו, ביי מאַנכע נביאים, ווי, למשל, ביי עמוס און זכריה, באַזונדערס אָפט, ביי אַנדערע וועניגער רעגעלמעסיג, אָבער דאָך אין ספּעציעל וויכטיגע סיבות און אין פאַלען, וואו עס ווערען זיי מיטגעטיילט אויסערגעוועהנליך וויכטיגע זאַכען.

דער מהות און דער אויפפיהר פון די נביאים האָט אויסגעקוקט עפּעס משונה׳דיג אַלעמאָל, אויך פאַר די מענשען פון זייער צייט. שוין דער אופן גופא פון זייער צייכען־שפּראַך ברייננגט דאָס מיט זיך. אויך אין זייער קליידונג האָבען זיי, ווי עס ווייזט אויס, זיך אויסגעצייכענט ניט בלויז אין דער אַלטער, נאָר אויך אין דער נייער צייט**). בכלל אָבער האָט דער מהות פון די נביאים געמוזט ווערען מיט דער צייט רוהיגער און קלאָרער.

*) פאַרגלייך ישעיה ו; ירמיה א; יחזקאל א. פאַרגלייך אויך דערצו אַזעלכע אויסדרוקען ווי ישעיה ח 11 („יהוה האָט מיר געזאָגט, מיך אָננעמענדיג ביי דער האַנט״, עס הייסט: אין אַ באַזונדערס פאַרטרוימער צורופונג).

**) פאַרגלייך ישעיה כ 2: „נעם אַראָפּ דעם זאַק פון דיינע לענדען״ — ישעיה, הייסט עס לויט דעם, האָט געטראָגען געוועהנליך דעם זאַק אַנשטאָט אַן אויי־בער־מלבוש.

אט אזוי האט יענער ניט נארמאלער צושטאנד פון עקסטאז אנגענומען בים־לעכווייז רוהיגערע, מילדערע פארמען. פון היילינער צעבושעוועטקייט און ווילדע, צעהולעטע פארמען פון אויפטרעטען הערען מיר מעהר ניט פון 8טען יאהרהונדערט אן. זייער פלאץ פארנעמט איצט א צושטאנד פון א געוויסער לעטארגיע, פון א פארזינקען אין א האלבען שלאף, ווען מ'נעמט קיין אנטייל ניט אין דער אויסערליכער וועלט. אפילו אין דער אנוועגדונג פון דער זעהונג קענען מיר שוין באמערקען א געוויסען עלעמענט פון פאר־גייסטיגונג. ביי עמוס'ן למשל (קאפ. ז און ח) קומען נאך פאר זעהונגען, גלייך אבער נאך דער זעהונג קומט איהר אויסטייטשונג און פון דער דאזיגער אויסטייטשונג פליסט ארויס די איינפאכע מוסר־רעדע; אדער ביי ישעיה'ן ווערט געגעבען דער פראגראם פון זיין לעבענס־ארבייט אין דער זעהונג, וואו ער קריגט דעם רוף צו ווערען א נביא; דער פראגראם גופא אבער ווערט דאן אויסגעפיהרט אין אסך איינצעלנע רעדעס. ערשט ביי יחזקאל'ען געפינען מיר ווידער אנדערע פארמען, וועלכע האבען אבער קענטיג זייער פיזישע אורזאך אין קראנקהאפטע צושטענדען, וואס האבען א נאהנטע שייכות צו עפילעפסיע אדער קאטאלעפטיק.

אבער דער עקסטאז פון א שטורעמדיגען אדער זאנפטערען זארט איז דורכאויס ניט די איינציגע פארם, אין וועלכע יהוה'ס ווארט און ווילען קומט צו יענע מענער, אפילו ניט וואו זיי קריגען דעם רוף צו ווערען נביאים. שוין דער פריהער דערמאנטער אריבערגאנג צו דער איינפאכער מוסר־רעדע לאזט דאס דערווארטען. מיר געפינען פאקטיש ניט דערמאנט ביי עמוס'עס רוף קיין עקסטאטישען פארגאנג. דורך א שטארקער אינערליכער זיכערקייט, וועלכע זיין געוויסען האט אויסגעטייטשט אלס גאט'ס רוף, איז צו איהם געקומען דער אימפולס און דער היילינער צוואנג צו רייר־דען אין יהוה'ס נאמען. מיר לייענען א גאנצע מאסע רעדעס פון נביאים, אין וועלכע ס'איז ניטא די מינדסטע אנדייטונג, אז זייער אינהאלט זאל זיין אינספירירט עפעס דורך א זעהונג. בנוגע צו דעם פרט האט ניט קיין זעהר וויכטיגע באדייטונג וואס אמאל שטעהט געזאגט, און אמאל ניט, אז דאס איז די רייד פון גאט. צי דעם נביא'ס רעדע שטאמט פון א זעהונג אדער ניט, איןביידע פאלען אבער וויל זי האבען די וויכטיגקייט פון יהוה'ס ווארט. מעהר ניט אין איין פאל איז דאס ווארט פון יהוה אנטשטאנען אויף אן אנדער אופן ווי אין דעם אנדערען פאל.

מיר האבען דא צו טאן ניט מיט א דירעקטער, נאר מיט אן אינדירעקטער אינספיראציע. דאס וואס עס ווערט דעם נביא געוויזען אדער געזאגט

אין יענע שטונדען פון באַזונדערער הייליגונג, אנטהאַלט מעהר ווי איינצעל־נע ווערטער אָדער בילדער. עס פליסען פאַר איהם אַרוים פון דעם רייכע געדאַנקען און השפעות, וועלכע שטאַמען אויך פאַר איהם פון יהוה׳ס ראַט. אָבער זיי דאַרפען ערשט פאָרמולירט און אויסגעפיהרט ווערען. דאָס וואָס דער נביא ווערט דאַ געוואַהר, מוז ער דעריבער זעלבשטענדיג אויסאַרביי־טען און ווייטער אַנטוויקלען. דאָס קערענדיל וואָס ער געפינט וואַקסט ביי איהם: פון די אַנגענומענע הנחות ווערען שלוסען אַרויסגעדרונגען. און אַט אַזוי ווערען געשאַפען יענע רעדעס — טיילווייז גענוי אויסגעפיהרטע קונסט־רעדעס—. זיי זיינען פאַר די נביאים דורכאויס דאָס וואָרט פון זייער גאָט, אָבער באמת זיינען זיי שוין דורכגעגאַנגען דורך זייער שטאַרקער סוביעקטיוויטעט. אַט די סוביעקטיוויטעט פון די נביאים האָט צוגעגעבען אַ נייע געשטאַלט צו דעם קערענדיל, וואָס זיי האָבען מקבל געווען. כאָטש זיי גופא איז דאָס גאַר ניט אַזוי קלאָר באַוואוסט.

העכסט אייגענאַרטיג און ווידער דורכאויס אונטערוואַרפען אונטער דעֵר פאַרענדערונג פון די צייטען איז דערביי די שייכות פון דער פּערזאָן צו דער זאַך. אין אַנהויב שטעהען די נביאים פולקום פּאַסיוו צו דער זאַך. די אַלטע נביאים גיבען איבער נאָר דאָס וואָס זיי זעהען און הע־רען. נאָכצוקלערען וועגען דעם איז ניט זייער זאַך און עס פאַלט זיי גאָר ניט איין. אַזוי איז עס נאָך ביי עמוס, יהושע, ישעיה. זייער פּערזאָן געהט נאָך אויף אין דער זאַך גופא: דאָרטען וואו זיי קלערען וועגען דעם נאָך, טוען זיי עס ריין אָביעקטיוו און אויף אַזאַ׳ן אופן, אַז זיי טיילען מיט דאָס וואָס זיי דרינגען אַרוים פון דעם געזעהענעם. אַלצדינג וואָס זיי זאָגען, איז פאַר זיי ניט אַנדערש ווי יהוה׳ס וואָרט. מיט דער צייט אָבער ענדערט עס זיך. ירמיה איז כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם. איצט האָט אויך דער סוביעקט אויפגעוואַכט אין דעם נביא. ער הייבט אָן נאָכצודענקען וועגען דאָס געהערטע און נעמט אַ שטעלונג צו דעם. אַט אַזוי ברעכט זיך דורך די אייגענע פּערזענליכקייט נעבען דער גאָטהייט, און ביידע, זאַך און פּער־זאָן, גאָט און די אייגענע אינדיווידואַליטעט קענען אפילו זיך שטרייטען. דער נביאי׳שער אַ י ד איז אויפגעוועקט, דער נביא איז געוואָרען אַ ר ע ל י ג י ע ז ע ר ד ע נ ק ע ר. דערמיט איז עטוואָס דערגרייכט גע־וואָרען, וואָס קאָן באַטראַכט ווערען אַלס דאָס העכסטע. — אָבער אויך עט־וואָס וואָס איז פרעמד געווען דעם מהות פון דער נבואה. סוף־כל־סוף מוז די נבואה ענטוועדער זיין אַ זאַך פאַר זיך אַליין אָדער זי קאָן גאָר ניט זיין. דעם באַוויז פאַר דעם גיט די ווייטערדיגע אַנטוויקלונג. דער באַטראַ־

טענער וועג ווערט פארטגעזעצט, און זינט דעם צווייטען ישעיה (ישעיה פון קאפ. מ אן) קומט דער סוביעקט אלץ מעהר און מעהר ארויס שטאר־קער. אזוי אז מיט דער צייט זעהט אויס ווי עס וואלט שטעהן א מחיצה צווישען יהוה אין דעם נביא*), און א נייע פערזאן מוז אריינגעפיהרט ווע־רען אלס פארמיטלער צווישען זיי, דאס איז דער מלאך פון זכריה. אזא'ן אבסטראקטער גאט האט ניט קיין נביאים, נאר כהנים: ס'איז דערמיט צוגעגרייט דער וועג פאר דער תקופה פון דער כהונה. — —

ס'איז זעלבסטפארשטענדליך, אז מענער, וועלכע האבען אזוינע אי־בערלעבונגען זאלען ווערען פ א ל ק ס ־ ר ע ד נ ע ר און אז אונטער געוויסע אומשטענדען זאלען זיי ווערען ש ר י פ ט ש ט ע ל ע ר. דאס וואס זיי איבערלעבען איז דאך זיי געגעבען געווארען, כדי זיי זאלען עס קאנען מיטטיילען צו אנדערע. עס זיינען קענטיג פון אנהויב אן געווען צוויי הויפט־פארמען פון מיטטיילונג. אין דעם עקסטאז גופא ווערען ארויס־געלאזען איינצעלנע, פילייכט נאר האלב־פארשטענדליכע ווערטער, וואס מו־זען אויסגעטייטשט און דערקלערט ווערען, אדער קלאנגען וואס זיינען א מין ריידען מיט'ן צונג, אדער אויך איינצעלנע אפגעריסענע ווערטער אדער זאץ־טיילען און גאנץ קורצע זאצען. אן דאס ריידען אומפארשטענדליכע ווערטער דערמאנט אונז דער אופן ווי אזוי ישעיה מאכט חוזק פון זיינע געגנער (כ"ח 10): זיי שטאמלען ווי שיכור'ע. דאס ריידען אין אפגערי־סענע ווערטער און קורצע זאצען זעהט זיך נאך אין די אפגעריסענע באפעהלען פון דעם אויבען דערמאנטען כנעני פון ביבלאס אין זיין עקסטאז. אין די אויפגערעגטע זשעסטען פון יחזקאל'ען בשעת ער רעדט דערקענען מיר נאך דאס נאכציטערען פון ריידען אין עקסטאז גופא**). אבער דער כלל איז הפנים פון אנהויב אן געווען, אז דאס איבערגעלעבטע ווערט ערשט מיטגעטיילט אין וואכענדיגען צושטאנד, צי אלס פשוט'ע דערצעהלונג און ווידערהוילונג, צי אין א פרייער פארם. אין אט דעם פאל ווערען די נביאים ממילא עפענטליכע רעדנער. מיר מוזען זיך פארשטעלען ווי זיי טרעטען אויף ביי די פארשידענסטע געלעגענהייטען, וואו נאר זיי קענען געפינען מענשען פארזאמעלט אין א גרעסערער צאהל: ביים טויער פון

---

*) פארגלייך ישעיה מ 3, 6 די שטים פון דער יענזייטיגער וועלט; ישעיה כ"א דעם וועכטער, דעם ארויסקוקער נעבען יהוה און דעם נביא.

**) יחזקאל ו 11 (אין די הענט קלאפען, מיט די פיס טופען).

שטאָדט, אויף פרייע פּלעצער, אין פאַר־הויף פון א טעמפּעל, באַזונדערס אין די טעג פון יום־טוב**).

די רעדעס זיינען אָפט גענוג געהאַלטען געוואָרען אין דער העכסטער אויפרעגונג. פון איינצעלנע רעדעס פון עמוס אָדער ישעיה וועהט אונז נאָך היינט אַנטקעגען א געוואַלדיגע ליידענשאַפט און א שטורעמדיגע ווירקונג. און באַגלייט זיינען די רעדעס געוועזן ניט בלויז מיט לעבהאַפטע זשעסטען. כדי בולט צו מאַכען דאָס וואָס זיי ווילען זאָגען, באַגלייטען די נביאים זייער רעדע ניט זעלטען דורך אייגענאַרטיגע „צייכענס". דאָס זיינען סימבאָלישע האַנדלונגען, אילוסטראַציעס פון דער רעדע דורך אַן אַרמישנע משונה'דיגען אויפפיהר וואָס וואַרפט זיך אין די אויגען, כדי צו רייצען דערמיט די אויפמערקזאַמקייט און צו דערוועקען די פראַגע: „וואָס קאָן דאָס באַדייטען?" „וואָס וויל ער זאָגען דערמיט?" די דאָזיגע צייכענס זיינען אָהן א ספק אוראַלט און שטאַמען פון א צייט, ווען מ'האָט נאָך ווינציג וואָס געשריבען און אויך פאַר דעם נביא איז נאָך די צוזאַמענהענגענדע רעדע ניט געוועזן דער געוועהנליכער מיטעל אויסצודריקען זיינע געדאַנקען. אין אַזעלכענע אומשטענדען דריקט דעם עיקר אויס א האַנדלונג וואָס וואַרפט זיך אין די אויגען, און דער נביא באַדאַרף נאָר געבען א קורצע דערקלערונג. אינ'ם ווייטערדיגען פאַרלויף פון דער צייט האָט זיך די דאָזיגע צייכען־שפּראַך אָפט דערהאַלטען, דאָס רוב כדי צו רייצען די אויפמערקזאַמקייט און כדי צו געבען א שאַרפע אילוסטראַציע פאַר א רעדע אָדער א שפּרוך. ווי משונה'דיג און כמעט אָפּשטויסענד די דאָזיגע צייכענס זיינען אָפטמאָל, איז באַקאַנט. שוין איינער פון די גענגער פון מיכהו בן ימלה לאָזט זיך מאַכען אייזערנע הערנער, אַן אַנדער נביא פון דערזעלביגער צייט זאָל זיך האָבען געלאָזט בלוטיג צעשלאָגען, יענער כדי אַנצודייטען א נצחון, דער צווייטער כדי אַנצודייטען א נידערלאַגע פונ'ם קעניג (מלכים א, כ"ב 11; כ 35—37). ווען ישעיה געהט אַרום האַלב נאַקעט, ווען ירמיה לאָזט זיך אַרויפציהען א יאָך אויפ'ן האַלז ווי אַן אָקס, ווען יחזקאל באַלאַגערט מיט א בראָט־פּאַן דאָס בילד פון ירושלים וואָס איז אויסגעקריצט אויף א ציגעל־שטיין — אין אַלע דריי פאַלען כדי אָפּצומאָלען דעם גורל פון זיין לאַנד אָדער פון די שכנות'ע פעלקער — דאַרף מען פיליכט אַננעמען על־פי השערה, אַז דאָ האַנדעלט זיך וועגען דעם צו געברויכען אומישנע פאַרעלטערטע אויסדרוק־מיטלען, וועלכע זיינען געוועזן גאַנגבאַר ביי די אַל־

**) פאַרגלייך עמוס ז 13: „דאָס איז א קעניגליך היליגטום."

טע עקסטאז־מענער און וועלכע די שפעטעריגע האבען נאכגעטאן (ישעיה כ; ירמיה כ"ז; יחזקאל ד).

אבער וואס ווייטער די צייט געהט, אלץ מעהר ווערען די אידען א פאלק וואס שרייבט און לעזט. :אויך די נביאים באנוצען זיך מעהר מיט דער שריפט. זיי ווערען שריפטשטעלער. אין א קלענערער מאס זיינען זיי עס שטענדיג געווען. אויב מ'האט געוואלט רופען שריפטשטעלער איינעם, וועלכער האט אויפגעצייכענט איינצעלנע ווערטער אדער שפרוכען און האט זיי אויף אזא'ן אופן באקאנט געמאכט צו לייט. ווארים מיר האבען קיין גרונט נים אנצונעמען, אז געוואוינהייטען, וואס מיר קענען פעסט־שטעלען זינט עמוס און ישעיה, האבען זיך נאר וואס געהאט אנגעהויבען מיט זיי. שפורען פון איינצעלנע אראקלען וואס זיינען שוין פריהער געווען אויפגעשריבען*), גיבען אונז א מעגליכקייט זיך משער צו זיין, אז מאנכע על־טערע נבואות זיינען אונז פארלארען געגאנגען. פון עמוס'ן אן האבען מיר יעדענפאלס געגוג ראיות, אז די דאזיגע געוואוינהייט צו שרייבען איז גע־ווארען אן אפטע ערשיינונג, און מיר מוזען דערין זעהן דעם נאטירליכען פועל־יוצא דערפון וואס די אידען זיינען זינט א געוויסער צייט אריינגע־טראטען אין דער עפאכע פון ליטעראטור. נאטירליך איז נאך דערוויייל קיין רייד נים פון פארפאסען ביכער פון נבואות. אחוץ וואס די נביאים צייי־כענען אויף אייניגע ווערטער פאר עדות, כדי מ'זאל אין דער צוקונפט האבען א געשריבענעם באווייז, אז געוויסע פאקטען זיינען לאנג שוין פאראויסגע־זאגט געווארען**), הייבען זיי הפנים אן זייער שריפטשטעלערישע ארבייט דערמיט וואס זיי שרייבען אויף איינצעלנע שפרוכען אדער איינצעלנע קיר־צערע אדער לענגערע רעדעס און פארטיילען דאס צווישען מענשען, כדי צו געבען די מעגליכקייט די צוהערער איבערצולייענען אין דערהיים דאס וואס זיי האבען געהערט און דאס איינצוקריצען אין געדאנק און אין זכרון: נאך מעהר אבער כדי אז די וואס זיינען נים דערביי געווען זאלען הערען דאס וואס זיי, די נביאים, האבען צו זאגען דעם פאלק. אט אזוי דארפען

*) די נביאות אויף מואב, ישעיה ט"ו; בלעם'ס אראקלען; יעקב'ס און משה'ס ברכות פון בראשית מ"ט און דברים ל"ג. די גאט־שפרוכען אין בראשית ג 14—19; י"ב 1—3; כ"ז 27—29 און אזוי ווייטער.

**) פארגלייך ישעיה ח 1: „למהר שלל, חש בז" ווערט אויפגעשריבען אויף א טאוועל; ח 16; באשטימטע ווערטער ווערען באהאלטען פארזיגעלטערהייד. פאר־גלייך ל 8.

מיר זיך פאַרשטעלען די ערשטע התחלות פון די נביאים־ביכער אין דער פאָרם פון איינצעלנע רעדעס און קורצע זאַמלונגען פון איינצעלנע שפּרוכען און רעדעס, אשטייגער ווי די פלוג־בלעטער און פלוג־שריפטען אין פּאָליטיש און רעליגיעז אויפגערעגטע צייטען ביי אַנדערע פעלקער: ווי, למשל, אין דער צייט פון דער רעפאָרמאַציע. פון די איינצעלנע בלעטער ווערען מיט דער צייט קלענערע זאַמלונגען און פון די זאַמלונגען ווערען ביכער. אַזוי אַם וועניגסטען ביי ישעיה'ן*) און קענטיג אויך ביי עמוס'ן און ביי מאַנכע אַנדערע. בעת ירמיה וואַרט 23 יאָהר און גיט דאַן אַרויס אַ גרעסערע זאַמלונג פון רעדעס.

האָבען די נביאים געשריבען און גערעדט **אין פּראָזאַ אָדער אין פּאָעזיע?** מיר ווייסען, אַז די אָראַקלען און שפּרוכען פון די זעהער ביי די גריכען האָבען דאָס רוב געטראָגען די געבונדענע פאָרם. זעהער און דיכטער זיינען איינס, איןביידען לעבט אַ גאָט. די נבואות וואָס דער נביא באַקומט אין אַ מאָמענט פון הייליגער באַגייסטערונג טראָגען ממילא אין זיך רעם כאַראַקטער פון דעם באַוועגטער נשמה־שטימונג, פון וועלכער זיי זיינען אַרויסגעפלאָסען. אָט אַזוי מערקען מיר אַ ריטם אין בלעם'ס שפּרוכען אָדער אין די גאָט־שפּרוכען פון בראשית**), הגם אָט די לעצטע האָבען ניט קיין דירעקטע שייכות צו נביאים. דאָסזעלביגע מוז מען אויך אַננעמען ביי נתן, אליהו און אַנדערע, אפילו וואו מיר קענען עס היינט מעהר ניט נאָכווייזען. ס'איז דערפאַר בשום אופן ניט קיין חידוש, נאָר דורכאויס גאַנץ נאַטירליך, וואָס מיר געפינען די געבונדענע פאָרם אויך שטאַרק פאַרטראָטען ביי די קומענדיגע שריפטליכע נביאים. מיר מעגען אַננעמען, אַז לכתחילה איז די געבונדענע פאָרם געוועזען די הערשענדע, צי אין דער שטרענגערער פאָרם פון דעם קונסט־געדיכט, צי אין דער פרייערער ריטמיש באַוועגטער פּאָעזיע. ביי אָט דער לעצטער פאָרם זיינען די גרענעצען צווישען פּאָעזיע און פּראָזאַ ניט זעלטען פליסענד און מיר זיינען אָפטמאָל בספק, צי מיר האָבען דאַ צו ריידען פון ריטמיש באַוועגטער, רעטאָרישער פּראָזאַ אָדער פון פרייער פּאָעזיע. דאָס איז ניט דערפאַר ווייל מיר

---

*) קיין דירעקטע ראיות, אַז ס'איז אָט אַזוי צוגעגאַנגען, האָבען מיר ניט; אָבער פון דעם סדר ווי די רעדעס זיינען אָראַנזשירט אינ'ם בוך איז דאָס וואַהרשיינליך.

**) זעה די ערשטע באַמערקונג אויף דער פריהערדיגער זייט.

זיינען ניט זיכער אויב דער טעקסט האט זיך ריכטיג דערהאלטען, נאר דאס ליגט ניכער אין דעם כאראקטער פון דער זאך גופא. וואס מעהר די נבואה געהט אריבער פון דעם קורצען שפרוך צו דער לענגערער רעדע, און וואס מעהר די סוביעקטיוויטעט און די נאכקלערונג ווערט אריינגעמישט אין דער רעדע, אלץ מעהר האט געמוזט צוריקטרעטען דאס דירעקטע, דאס וואס דריקט אויס די באוועגונג פון דעם נביא'ס נשמה. אנשטאט דעם קומט איצט א רוהיגע שטימונג פון דער נשמה, וועלכע דריקט זיך אויס אין א ווייניגער געבונדענער פארם און צולעצט אין דער פראזא.

נאטירליך וואקסט צוזאמען דערמיט דער שריפטשטעלערישער כאראקטער פון די נביאים און דער איבערגאנג פון דער נבואה ביסלעכווייז פון א מונדליכער רעדע צו ריינער ב ו ך - נ ב ו א ה. שוין ביי ירמיה'ן, נאך מעהר ביי יחזקאל'ען און אין גאנצען ביי חגי און זכריה, מוז מען זיך פרעגען, אויב געוויסע טיילען פונ'ם בוך זיינען גאר איבערהויפט ווען גע־רעדט געווארען און זיינען ניט זיכער לכתחילה געשריבען געווארען, כדי אויפ'ן פלאץ פון דער אמאליגער פאלקס־רעדע צו ווירקען נאר אלס בוך און אויסשליסליך אלס בוך. דער נביא איז דא בכלל ניט מעהר קיין רעדנער. נאר בלויז א שריפטשטעלער, און די פארם פון די רייד איז בעיקר דאמאלסט געווען געהויבענע, רעטארישע פראזא. נאטירליך איז אויך דא דער כלל ניט געווען אהן אן אויסנאם. דער צווייטער ישעיה (פון קאפ. מ אן) איז אויך קענטיג געווען א בוך־נביא: שוין די אויסערליכע אומשטענדען פונ'ם גלות האבען שווער געמאכט דאס אויפטרעטען אין אן עפענטליכער רעדע: ער אדרעסירט זיין פאלק דורך דער שריפט, כאטש ער איז גלייכצייטיג אויך א גרויסער דיכטער. דאך האבען מיר שוין דא צו טאן מיט עטוואס ווי קונסט־דיכטונג: זיין בוך אנטהאלט ניט מעהר נביאים־רעדעס אין שטרענגען זין, נאר דערהויפט דרשות און איבערצייגענדע (פארענעטישע) גערדיכטען, זיך סומך זייענדיג אויף עלטערע נביאים־רעדעס, באזונדערס אויף די רעדעס פון ישעיה'ן. אבער עס געפינען זיך אין די טיילען פון ספר ישעיה, וועלכע שטאמען פון גלות בבל און נאך פון שפעטער, ניט ווייניג אויסנאמען פון נבואה אין א שטרענגען זין. טיילווייז זיינען זיי דער נאך־וואוקס פון דער עכטער ארט נבואה, טיילווייז זיינען זיי קינסטליכע נאכבילדונגען.

אבער אויך דא, פונקט ווי אויבען ביים פארהעלטעניש צום אביעקט, איז עס זעלבסטפארשטענדליך, אז מיט אזא גרינטליכער אומענדערונג פון דעם עצם פון דער זאך איז די זאך גופא געשטעלט געווארען אין געפאהר.

דערמיט וואָס די נבואה הייבט אָן צו ווערן בעצם א ליטעראַרישע ערשיי־נונג, גראָבט זי זיך אליין אונטער. זי געהט אריבער צו די הייליגע געשריבענע זאַכען און ווערט אַן עניין פאַר די סופרים, א זאַך פון דער שריפט־ליכער געלערזאַמקייט. דעם פּלאַץ פון דער לעבעדיגער רעדע פאַר׳ן פאַר־זאַמעלטען פאָלק פאַרנעמט די פאַרלעזונג פון א טעקסט פון די נביאים פאַר דער געמיינדע ביים גאָט׳ס־דינסט. און נעבען דער תורה שטודירט מען אויך די ביכער פון די נביאים. אַט אַזוי האָבען איין חלק פון דער ירושה פון די נביאים אריבערגענומען די כהנים, דעם אַנדערען טייל די סופרים.

3.

עמוס און הושע.

ניט ביי אַלע שריפטליכע נביאים גיט זיך אונז איין ארויסצוקריגען עפּעס זיכערעס בנוגע צו דער צייט פון זייער אויפטרעטען. דער ערשטער צווישען זיי, וואָס מיר זיינען זיכער מיט זיין צייט, איז ע מ ו ס. פון יהודה לויט געבורט, שטאַמענדיג פון דעם שטעטיל תקוע וואָס ליגט ביי בית־לחם, טרעט ער אויף אונטער ירבעם דעם צווייטען. פּאַראויסזאָגענדיג אומגליק אויף דעם קעניגרייך ישראל. זיין צוזאַמענהאַנג מיט די רבבים איז לייכט צו דערקענען. וואָס איהם טרייבט איז ניט מחמת ער געהערט צו דעם קלאַס פון די נביאים אָדער ווייל ער האָט זיך לאַנג צוגעגרייט דערצו אין דעם קרייז פון די בני הנביאים. לויט זיין בעשעפטיגונג גיט ער זיך גאָר אָפּ מיט׳ן האָדעווען בהמות*) און פּלאַנצען סיקאָמאָרען (שקמים). אָבער דער רוף פון יהוה, וועלכער איבערוועלטיגט דעם מענשען פונקט ווי אַן איי־בערמעכטיגער נאַטור־כוח, האָט איהם „אוועקגענומען פון דער סטאַדע“ און איהם דאָס מויל געעפענט:

*) דאָס באַדייט „נוקד“, ניט א פּאַסטוך־קנעכט וואָס דינט ביי אַן אַנדערען. אַזוי ווי תקוע ברייננגט הייננט ניט ארויס קיין סיקאָמאָרען, בית־לחם און די אומ־געגענד אָבער יאָ, קאָן עס דערפאַר געמאָלט זיין, אַז ער איז געווען א פאַרמעגליכער איינגענטימער (דער אויסדרוק „אוועקגענומען פון דער סטאַדע“ אין ז 14 איז ניט קיין סתירה דערצו), וועמעס פּלאַנצונגען האָבען זיך געפונען אויסוועדטס. אַט אַזוי דערקלערט זיך בעסער עמוס׳עס בילדונג און זיין ווייטער און זיכערער פּאָליטישער בליק איידער ווען מ׳נעמט אָן, אַז ער איז געווען א פּשוט׳ער קנעכט.

„געהען צוויי צוזאמען, ניט האָבענדיג פריהער אפגערעדט?
ברומט א ליוב אין וואלד, אויב ער האָט ניט קיין פארצוקונג?
לאָזט הערען דער יונגער ליוב זיין שטים פון זיין היהל, אויב ער האָט
ניט געפאַנגען?...

דער ליוב ברומט — ווער מוז זיך ניט שרעקען?
דער האר יהוה רעדט — ווער מוז ניט ווערען קיין נביא?“
(עמוס ג 3, 4, 8).

וואס ער האט צו זאגען אין יהוה׳ס נאמען איז ניט קיין קלענערע זאך ווי דאס, אז עס האלט ביים ענד מיט דער מלוכה, דעם פאלק און דעם קעניגטום פון ישראל. יהוה, וועלכער האט באשאפען דעם הימעל און די ערד און קי־רעוועט די שטערן, איז א גערעכטער גאט. די מאס פון ישראל׳ס זינד איז שוין אבער לאנג פול, עס קומט באלד דער טאָג פון יהוה׳ס משפט, עס פאלט באלד אראפ די צייטיגע פרוכט (עמוס ח 1, 2). מ׳הערט ווי עס רעדט דער פאסטוך פון בית־לחם און פון מדבר יהודה ווען ער רופט אוים:

„אַזוי האָט געזאָגט יהוה:
פונקט ווי א פאַסטוך ראַטעוועט פון דעם ליוב׳ס מויל
צוויי קניה אָדער א לעפעל פון אן אויער,
אַזוי וועלען זיך ראטעווען די קינדער פון ישראל,
וועלכע ליגען אין שומרון אויפ׳ן ברעג פון דיוואן
און אויפ׳ן דאמאסטענעם קישען.“

„וועה, די וואס וואַרטען אויף דעם טאָג פון יהוה!
וואָס וועט איהר האָבען פון דעם טאָג פון יהוה?
ער איז פינסטערניש און ניט ליכטיגקייט: —
אַזוי ווי א מענש וואָס אנטלויפט פון דעם ליוב,
און עס טרעפט איהם דער בער:
ער קומט אַריין אין הויז,
לעהנט אָן זיין האנט אָן וואנט,
און עס בייסט איהם איין אַ שלאַנג.“
(עמוס ג 12; ח 18, 19).

עס הייסט ניט, אז יהוה׳ס גרויסער טאָג וואָס שטעהט פאַר איז דער ערשטער משפט איבער זיין פאָלק. שולד און זינד זיינען לאַנג שוין געווען, דעריבער האָט מען אויך געהאַט צו פיהלען גאָט׳ס שטראַף. אבער קליינע שלעק, ווי א שלעכט גערעטעניש און א יקרות, א טריקעניש, א בראַנד און א היישעריק, אפילו פעסט און ערד־ציטערניש, פון וועלכע מ׳האָט נע־ליטען אין דער לעצטער צייט, האָבען ניט געבראַכט די געוואונשטע רע־זולטאַטען*). עס בלייבט נאָר איבעריג, אז יהוה זאָל הייסען ישראל גופא אונטערגעהן, כדי צו דערגרייכען דערמיט זיין ציל. עמוס זעהט שוין די לויה און ער פאַרנעמט דאָס קלאָגען און יאָמערען, ער אליין באַקלאָגט שוין זיין פאָלק מיט א קלאָג־ליד אויף א טויטען:

„געפאַלען, ניט מעהר אויפצושטעהן,
איז די יונגפרוי פון ישראל!
אויסגעשטרעקט אין איהר אייגענעם לאַנד,
און קיינער הייבט זי ניט אויף!

„אויף אַלע פּלעצער איז אַ קלאַג,
אין אַלע גאַסען רופט מען: אוי! וועה!
דעם לאַנדמאַן רופט מען צו דעם טרויער,
און די קלאַג־געלערענטע צום קלאַג.
אין אלע וויינגערטנער איז א יאָמער —
וואָרים איך געה דורך ביי דיר אין מיטען, זאָגט יהוה.“
(עמוס ה 2, 16, 17).

די סיבה פון אָט דעם גאַנצען אומגליק און חורבן איז ממש מיט דער האַנט אנצוגעמען. אומעטום זעהט מען אומרעכט און עולות, אומדערבאַ־רימליכע דריקונג פון די אַרימע, מיאוס׳ע קאָרופּציע צווישען די ריכטער, אפענע עקספּלואַטאַציע פון די שוואַכע, דערביי לוקסוס, וואוילטאָג און א באַקוועם לעבען מיט דער הילף פון אומגערעכטע געווינסען: בעלי־חובות, וואָס קענען ניט צאָהלען, ווערען פאַרקויפט פאַר קנעכט צוליב א פּאָר שיך:

---

*) עמוס ד 6—11. די ערד־ציטערניש געפאַלט לויט א 1 (פאַרגלייך זכרית י״ד 5) צוויי יאָהר נאָך עמוס׳עס ערשטען אויפטריט. עס געהערט בכן אין דער צייט צווישען זיין ערשטען אויפטרים און דער אויפשרייבונג און ארויסגעבונג פון זיין בוך.

פון ושעדנעקייט נאך אומגערעכטע ריוחים קאן מען שוין קוים דערוואר־טען, אז די רוהע־טעג, שבת און ראש־חודש, זאלען פארביי, כדי מ׳זאל זיך שוין האסטיג קענען נעמען צו וואוכער און באטרוג מיט פאלשער מאס און געוויכט (עמוס ב 6 ה 10—13; ח 4—6). מאן און ווייב האבען א גליי־כען חלק אין די עולות; נאך מעהר, די ווייב טרייבט נאך דעם מאן אז צו נידערטרעכטיגע פארדינסטען: „שאף געלט, כדי מיר זאלען טרינקען!“ (עמוס ד 1). אחוץ פעטע סעודות פארשטעהט מען אויך ווי זיך צו באנר־צען מיט דעם זינדיגען געלט. פרעכטיגע בנינים פון געהאקטע שטיינער מיט טייערען איינזאץ פון עלפענביין, וואוינונגען אין שטאדט פאר ווינ־טער און הייזער צו לאנד פאר זומער, גערטנער און וויינגערטנער, פרעכטיגע דיוואנען פאר לוסטיגע סעודות, זאלב־אויל, שפיל און געזאנג דינען דערצו. אז מ׳מאכט זיך אין שומרון זיס דאס לעבען און מ׳פארגעסט דעם בראך פון יוסף (עמוס ג 12, 15: ה 11: ו 1—6).

אבער נאך ערגער ווי דאס אלצדינג איז די עפענטליכע אפקעהרונג פון יהוה. מען איז אפילו זעהר היציג אין דינען גאט אויסערליך. אבער צי קען מען דען אפקויפען יהוה מיט געשאנקען ווי מ׳קויפט אפ די אידישע ריכ־טער ביי א משפט? קאן מען דען געווינען זיין לייטזעליגקייט דורך ימים־טובים און קרבנות, דורך לידער־ און הארפען־שפיל? (עמוס ה 21—25). און אלס צוגאב נאך: וואלט לכל הפחות אט דאס נאך צוגעגאנגען ווי עס געהערט צו זיין! אבער וואס די אידען טוען איז פשוט׳ער געצענדינסט. זייערע היי־ליגע ערטער, בית־אל, גלגל, באר־שבע, זיינען געצען־ערטער, זייערע מזבחות זיינען געווארען פלעצער פון עברות, וואס מוזען פאלען. צו שווערען ביי דעם גאט פון דן און ביי דעם עולה־רגל זיין קיין באר־שבע איז א זינד (עמוס ג 14: ד 4 ה 5: ז 9: ח 14). עס הייסט ניט, אז זיי פראקטי־צירען אן אמת פרעמדען קולט, ווי אשטייגער דעם בעל־דינסט. יהוא׳ס די־נאסטיע האט געהאט צו פארדאנקען איהר טראן דעם קאמף נעגען בעל, און אין עמוס׳עס צייט, ווי עס איז פון אלעמאל געווען אין דעם קעניגרייך פון צפון, איז בית־אל דאס קעניגליכע הייליגטום. בנוגע צו רעליגיאן האט ירבעם בן יואש קענטיג ניט אנדערש געדענקט איידער ירבעם בן נבט און יהוא. די נביאים האבען אבער אונטערדעסען געלערענט די אידען צו קוקען אנדעריש אויף די אלע זאכען. דעם בילדער־דינסט פון בית־אל און דן האט אליהו נאך געדולדעט; די ערטער וואו דאס איז פראקטיצירט געווא־רען זיינען נאך געעהרט און פארהערליכט געווארען פון דעם יהוי׳סט און דעם אלהי׳סט: אבער איצט איז דער בילדער־דינסט געווארען גלייך צו גע־

צענדינסט און זיינע הייליגע פלעצער זיינען געווארען גלייך צו די במות פון בעל.

עס איז מערקווירדיג וואס עמוס זאגט צומאל ניט איין ווארט וועגען דעם, דורך וועמען און ווי אזוי יהוה׳ס פסק־דין וועט דורכגעפיהרט ווערען איבער ישראל. ער באגנוגענט זיך צו געבען די רעזולטאטען פון דער שטראף פאר׳ן קעניג און פאלק. ער איז כולל אלצדינג צוזאמען אין די ווערטער:

„דורכ׳ן שווערד בד״י ירבעם שטארבען
און ישראל מוז פארטריבען ווערען פון זיין לאנד.“
(עמוס ז 11).

דאך וואס און וועמען ער כז״ינט דערמיט איז פולקום קלאר, און זיין ווארנונג האט געמוזט זיין ווירקזאמער, ווען ער האט געקענט אנווייזען אויף אשור אלס אויף א מאכט, וועלכע איז באקאנט יעדערען אין לאנד, און וועל־כע ער דארף גאר אפילו ניט דערמאנען מיט׳ן נאמען.

כאטש יהוה האט געשווארען, אז ישראל זאל איצט אונטערגעהן, דאך זאל ישראל פארט ניט אפגעווישט ווערען פון דער ערד. גאט׳ס גנאד איז גרעסער איידער די שולד פון די מענשען. אמת טאקע, דאס הויז פון ישראל זאל צעטרייסעלט ווערען צווישען אלע פעלקער, ווי מ׳שאקעלט ווייץ אין א זיפ; און וואהרשיינליך נעמט ער אן, אז אויך מיט יהודה וועט ניט בעסער געהן*). אבער אמאל אין דער צוקונפט וועט יהוה ווידער אויפריכטען זיין פאלק, וואס וועט געלייטערט ווערען דורכ׳ן אומגליק, כדי עס זאל ווידער שטעהען אין זיין פולען גלאנץ ווי פריהער. דאן וועט קומען איבער ישראל א צייט פון שפע. „די בערג וועלען טריפען פון זאפט, און די היגלען וועלען פליסען. און איך וועל זיי ווידער איינפלאנצען אין זייער לאנד, און זיי זאלען מעהר ניט אויסגעריסען ווערען פון זייער לאנד וואס איך האב זיי געגעבען, האט געזאגט יהוה, דיין גאט“**).

---

*) פארגלייך ו 1 („וועה, איהר זארגלאָזע אין ציון“). לויט דעם זיינען צו באאורטיילען אזוינע שטעלען ווי ט 11.

**) עמוס ט 13—15. לויט אסך ביבעל־פאַרשער איז עמוס ט פון פסוק 8 ביז׳ן ענד: די שאַרפע אונטערשיידונג צווישען ישראל און יהודה און דער אַרויס־קוק אויף א פרעהליכער, גליקליכער צוקונפט, א תוספה צוגעשטעלט פון אַן איבער־שרייבער פונ׳ם בוך נאָכ׳ן גלות בבל. ח. ש.

ס'איז גאר קיין חידוש ניט, וואס עמוס האט מיט זיינע שארפע רייד זיך פארשאפט ווייניג פריינד אין דער צפון־מלוכה. בעת ער האט פאראויס־געזאגט אין בית־אל דעם אונטערגאנג פון ישראל'ס הייליגטימער צוזאמען מיט ירבעם'ס הויז האט איהם דער כהן אמציה פאר'מסר'ט ביים קעניג, אז ער איז א לעסטערער און ער האט איהם ארויסגעשיקט פון לאנד (ז 10). וואס פון איהם איז געווארען, ווייסען מיר ניט; ס'איז גענוג, אז ער האט אונז א בוך נעשאנקען. —

אבער עמוס'עס זאט איז ניט געווען אומזיסט. א קורצע צייט נאך איהם, נאך אונטער ירבעם דעם צווייטען, טרעט ארויף אויף דער סצענע א מאן פון אפרים גופא, וועלכער זעצט פארט עמוס'עס טעטיגקייט. דאס איז הושע בן בארי. ער ווירקט נאך אויך נאך ירבעם'ס טויט און האט יע־דענפאלס איבערגעלעבט די מהומות נאך ירבעם'ן און מנחם'ס אונטערוואר־פונג אונטער אשור; פיליכט האט ער נאך אויך איבערגעלעבט די נעכסטע פאלגענדע צייט. אויף שריט און טריט ווערט אנגעדייט אויף דעם יאמער, וואס דער חיל פון אשור בריינגט אויף די פעלקער, און אויף די זעלבסט־מערדערישע פארטיי־שטרייטיגקייטען אין ישראל. אויך אין הושע'ס בוך ניט דער צוזאמענברוך פון דער נאציאן דעם גרונט־טאן וואס באהערשט אלצדינג. גלייכצייטיג אבער ציטערט הושע פון שרעק פאר דעם געדאנק, וואס עס קאן ווערען פון אזא פאלק ווי ישראל, ווען עס זאל אמאל פאר־פלאנצט ווערען אין א טמא'ן לאנד*).

א פערזענליכע איבערלעבונג מאכט הושע'ן פאר א נביא**). זיין פרוי,

---

*) דער טעקסט פונ'ם בוך איז שרעקליך פארגרייזט, דערצו נאך איז עס אין יהודה איבערגעארבייט געווארען. וואהרשיינליך האט מען פון די ווייניגע עקזעמפ־לארען, וועלכע זיינען געווען בנמצא אין 722, דעם יאהר פון חורבן שומרון, נאר איינעם געראטעוועט. יענער עקזעמפלאר איז דאן, פיליכט שוין ביי דער אויס־ראבירונג פון שומרון, געקומען באשעדיגט קיין ירושלים און איז דארטען דער־גענצט געווארען, ניט שטענדיג אויף א גליקליכען אופן.

**) הושע'ס פארהעלטעניש צו זיין פרוי ווערט פארשידענארטיג אויסגעטייטשט אין דער מאדערנער ביבעל־פארשונג. לויט מאנכע פארשער איז זיין נבואה ניט דער רעזולטאט פון זיין פערזענליכער איבערלעבונג מיט זיין אומגעטרייער פרוי, נאר פונקט אומגעקעהרט: זיין פארהעלטעניש צו זיין פרוי איז א פראדוקט פון זיין טעטיגקייט אלס נביא. ער נעמט, חייסט עס לויט דעם, אומישנע אן אומגעטרייע פרוי, כדי דורך דעם צו סימבאליזירען די אומגעטרייהייט פון ישראל צו יהוה.

ת. ש.

וועלכע ער ליבט הארציג, ווערט איהם אומגעטריי. ווי אזוי האט יהוה איהם געקאנט אנטאן אזא וועהטאג? דער אייגענער שמערץ און די פארדארבענ־קייט פון זיין פרוי פליסען צוזאמען אין זיין געדאנק מיט דעם, וואס ער זעהט טעגליך ביי זיין פאלק. איינע איז איהם א בילד פון דער אנדערער. און אט אזוי שטעהט עס קלאר פאר איהם אין זיין נשמה: דאס וואס ער האט איבערגעלעבט, איז געשעהן, כדי ער זאל אין זיך גופא שפירען און זאל אנדערע דערקלערען ווי ישראל באהאנדעלט זיין גאט און ווי גאט באהאנדעלט ישראל. די נאציאן איז געווארען אומגעטריי צו איהר האר. אט די אנערקענונג מאכט הושע׳ן פאר א נביא און זי בלייבט אויך דער מיטעלפונקט פון זיין נבואה. אבער צי ליבט ער דען נים איצט גופא נאך די פרוי וואס ער האט אויסגעקליבען, נים קוקענדיג אויף אלץ וואס איז פארגעקומען? פונקט אזוי פארשטייסט יהוה זיין אומגעטריי פאלק, און דאך ליבט ער עס נאך, און ער וועט עס נאך אמאל מוזען ברייננען צוריק צו זיך.

ישראל איז געגליכען צו דער אומגעטרייער, פארדארבענער פרוי, יהוה איז געגליכען צו דעם טריי געבליבענעם מאן; דערמיט זיינען צוויי באגריפען אריינגעפיהרט געווארען אין דער אידישער געדאנקען־וועלט, באגריפען, וואס האבען זי מעהר נים פארלאזען. הושע איז דער נביא פון דער געטליכער ליבע: קיין שריפטשטעלער פון תנ״ך האט נים גערעדט וועגען איהר האר־ציגער און טיפער ווי ער. אין הארטע, קורצע אפט פלוצלונג אפגעריסענע ווערטער אבער פול מיט א הויכען שוואונג און רייך אין זעלטענע בילדער און ווענדונגען גיסט ער אוים זיין גאנצע הארץ. הושע איז אפט משונה׳דיג און כמעט אפשטויסענדיג. שטעהענדיג אין דינסט פון יהוה און פון זיין גרויסער זאך אין ישראל, שרעקט ער זיך נים צו לאזען די גאנצע וועלט אריינקוקען אין די טיפענישען פון זיין נשמה און אין די געהיימנישען פון זיין הויז און זיין הארץ.

פאר איהם איז דער עיקר צו געבען א טריי בילד פון ישראל׳ס זינד אין איהר אמת׳ער געשטאלט און אין איהר גאנצער פארדארבענקייט. די הויפט־צרה, פון וועלכער הושע זעהט אז זיין פאלק ליידט, איז, וואס ישראל האט פארלאזען דעם אמת׳ן גאט. ס׳איז פאר איהם אלץ דאסזעלביגע צי זיי לויפען נאך בעל און אנדערע געצען, אדער זיי דינען יהוה גופא אויף אן אופן וואס פאסט נים פאר איהם — דאס אלץ איז געצענדינסט. ישראל פארלאזט איהר אייגענעם מאן און לויפט נאך נאך פרעמדע מענער, נאך די געטער פון׳ם לאנד, וועלכע גיבען איהר די גוטע מתנות פון׳ם לאנד. ער רופט דעריבער צו די קינדער פון ישראל:

„קריגט זיך מיט אייער מוטער, קריגט זיך!
ווארים זי איז נים מיין ווייב (און איך בין נים איהר מאן):
און זאל זי אפטאן איהר זנות פון איהר פנים
און איהר הורעריי פון איהרע ברוסטען...
ווארים מזנה געווען האט זייער מוטער,
שענדליך פיהרט זיך אויף די וואס האט זיי געבארען;
זי זאגט: איך וויל נאכלויפען נאך מיינע ליבהאבער,
וואס גיבען מיין ברויט און מיין וואסער,
מיין וואל און מיין פלאקס, מיין וויין און מיינע געטראנקען...
זי אבער ווייסט נים, אז איך האב איהר געגעבען
די קארן און די וויין און די אויל,
און זילבער האב איך איהר אסך געגעבען,
און גאלד, וואס זיי האבען דערפון א בעל געמאכט.“
(הושע ב 4, 7, 10).

דער גרעסטער טייל פון הושע'ס נבואות, ווי די אויפשרייבונג פון זיין בוך בכלל, שטאמט פון דער צייט פון נאך ירבעם דעם צווייטען'ס טויט. מיט דעם פאל פון יהוא'ס דינאסטיע איז אהן ספק אויך דער פרעמדער קולט פון דאס ניי אריינגעדרונגען אין ישראל. שוין פריהער האט דער נביא פארדאמט דעם דינסט צו דעם אקס און צו די במות, ווייל די מגושם'דיגע פארשטעלונג פון גאט פארלייקענט דעם הייליגען כאראקטער פון יהוה און ווייל עס זיינען נאך דערצו געווען פארבונדען דערמיט די אויסגעלאסענע הולאנקעס פונ'ם כנעני'שען נאטור־דינסט. זיין כעס האט זיך דעריבער געמוזט נאך מעהר אנצינדען, זעהענדיג ווי יענער נאטור־דינסט גופא האט ווידער אנגעהויבען זיך איינצופעסטיגען עפענטליך אין ישראל:

„זנות, וויין און טרויבען־זאפט נעמען דעם פארשטאנד אוועק:
מיין פאלק פרעגט אן עצה ביי זיין האלץ,
און זיין שטעקען דערקלערט צו איהם...
אויף די שפיצען פון די בערג שעכטען זיי,
און אויף די בערגלעך רייכערען זיי,
אונטער אייכען, טאפאלען און טערעבינטען,
ווייל ס'איז גוט זייער שאטען:
אט אזוי זיינען אויסגעלאסען אייערע טעכטער

און אייערע שניר זײַנען מזנה.
איך קאָן ניט שטראָפן אייערע טעכטער,
וואָס זיי זײַנען אויסגעלאַסן,
און ניט אייערע שניר,
וואָס זײַנען מזנה,
וואָרים זיי גופא גײען אוועק מיט די זונות
און זיי שעכטן מיט די „קדשות" (געהייליגטע זונות).

(הושע ד 11—14).

אַבער די זינד פון דעם קעלבער- און בילדער־דינסט איז געווים שוין געווען גרויס. נאָכדעם ווי דורך דער אָפּקערונג פון בעל און דער צוריקקערונג צו יהוה אונטער יהוא איז ישראל ווידער אויפגעהויבן געוואָרן, איז ער דורך דעם דאָזיגן דינסט פון דאָס נײַ געזונקען:

„ווען אפרים האָט גערעדט, האָט מען געציטערט,
הויך איז ער געשטאַנען אין ישראל:
דאָ האָט ער זיך פאַרזינדיגט מיט דעם בעל
און ער איז אונטערגעגאַנגען.
און איצט זינדיגן זיי פון דאָס נײַ און מאַכן זיך בילדער
פון זייער זילבער נאָך דעם מוסטער נאָך פון געצן,
די אַרבייט פון מײַסטערס זײַנען זיי אַלע:
אמורים זײַנען זיי*),
מענטשן וואָס שעכטן קושן די קעלבער!"

(הושע י"ג 1, 2).

דערצו נאָך האָט ישראל'ס זינד פאַרמערט די מאָראַלישע הפקרות, איז וועלכער הויכע און נידעריגע האָבן אנטייל גענומען, מער ווי אַלע אָבער די באַרופענע פירער פון פאָלק, די כהנים און די נביאים**). טראָן־פאַרכאַפּונג, געוואַלד־הערשאַפט און אַנאַרכיע, וועלכע זײַנען געווען אויף דער טאָגעס־אָרדנונג זינט ירבעם'ס טויט, קענען ניט פאַרבעסערן די פאַרהעל-

---

*) „הם אומרים" אין י"ג 2 ווערט אויסגעבעסערט פון אַסך מאָדערנע מבארים אין „אמורים הם". ת. ש.

**) הושע ד; ח 1; ז 8, 9; ט 15; י"ב 9.

טעניישעו*). אויך מנחם׳ס פאליטיק צו קריגען אויף זיין זייט די אשורים, וועלכ זיינען זינט דעם פאל פון סיריען געשטאנען נאהנט צום גרעניץ פון ישראל, קאן לויט הושע׳ס אורטייל ניט צוריקהאלטען דעם חורבן, פונקט אזוי וועניג ווי די שטרעבונגען, וועלכע זיינען אויפגעטראטען קענטיג אין דער־זעלביגער צייט, צו מאכען עגיפטען פאר ישראל׳ס פריינד**). זיי צע־טומלען נאר די מוחות און ווענדען אפ די בליקען פון דעם, וואס קאן נאר אליין העלפען, ווען ער וואלט נאר געוואלט זיין גנעדיג: — אבער כאטש ער האט איצט פארשטויסען זיין פאלק און עס געמאכט הפקר פאר די פיינד, דאך קאן ער, איבער זיין ליבע צו איהם, עס אויף אלעמאל ניט פארלאזען. ישראל מוז פאלען צוזאמען מיט זיין קעניגטום, וואס איז פון לכתחילה אן געווען דערווידער צו יהוה׳ס ווילען. אבער דערנאך, ווען דער משפט וועט איהם האבען אויסגעלייטערט, וועט זיך גאט ווידער דערבארימען אויף איהם:

„דיין צעשטערונג בין איך, ישראל — ווער קאן דיר העלפען?
וואו איז דיין קעניג, וואו? — זאל ער דיך ראטעווען!
און אלע דיינע פירשטען? — און זאלען זיי דיר א משפט געבען!***)
דו האסט דאך געזאגט: גיב מיר א קעניג און פירשטען!
איך גיב דיר א קעניג אין מיין כעס,
און נעם איהם אוועק אין מיין צארן...
וואו זיינען דיינע פעסטען, טויט?
וואו דיינע פלאגען, „שאול“?
חרטה איז פארבארגען פון מיינע אויגען...
פארוויסט מוז ווערען שומרון,
דורכ׳ן שווערד מוזען זיי פאלען,
איהרע קינדער וועלען צעשמעטערט ווערען,
איהרע שוואנגערע וועלען צעריסען ווערען.“
(הושע י״ג 9—11, 14).

איצט אבער בייט זיך דאס בילד. גאט׳ס דערבארימדיגע ליבע ברעכט

*) הושע ז 7; ה 3, 4; י 3, 15; י״ג 10.
**) הושע ה 13; ז 11; ה 9; י 6; י״ב 2; י״ד 4. זעה דערצו דעם פאל־גענדען קאפיטעל אין אונזער בוך וועגען דעם ענד פון דער צפון־מלוכה.
***) מ׳דארף לויט דעם לעזען פסוק 9 און 10: „שחתיך, ישראל, כי מי בעוזריך? איה מלכך אפוא ויושיעך, וכל שריך וישפטוך.“

זיך דורך א וועג. ווארים קומט דאס אומגליק — דער צוזאמענברוך פון דער מלוכה און דער גלות — וועט אויך קומען אין פאלק חרטה און בייגס־שאפט נאך יהוה. דאמאלסט וועט ישראל זאגן:

„איך וויל געהן און זיך צוריקקעהרען צו מיין פריהערדיגען מאן,
ווארים ס'איז מיר דאמאָלסט בעסער געווען ווי איצט.
און זי וועט דאָרטען אָפּענטפערען ווי אין די טעג פון איהר יוגענד,
און ווי אין דעם טאָג ווען זי איז ארויסגעגאַנגען פונ'ם לאַנד מצרים"...

„און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר אויף אייביג,
און איך וועל דיך פאר'קנס'ען צו מיר מיט גערעכטיגקיים,
און מיט רעכט, און מיט גוטסקייט, און מיט דערבאַרימדיגקיים...
און עס וועט זיין אין יענעם טאָג, זאָגט יהוה,
וועל איך ריידען צו די הימלען,
און זיי וועלען ריידען צו דער ערד.
און די ערד וועט ריידען צו דעם קאָרן,
און דעם פרישען וויין און דעם אויל,
און זיי וועלען ריידען צו יזרעאל (ישראל)...
איך וועל אויסהיילען זייער ווידערשפעניגקייט,
איך וועל זיי גערן ליב האָבען,
ווארים מיין צאָרן האָט זיך אָפּגעווענדט פון זיי...
אפרים — וואָס האָט ער נאָך צו טאָן מיט די געצען!
איך וועל איהם ענטפערען און איהם אָנקוקען.
איך בין געגליכען צו א גרינער ציפּרעסע:
פון מיר קומט דיין פרוכט."

(הושע ב 9, 17, 21, 23, 24; י"ד 5, 9).

נאך מעהר ווי עמוס האט הושע געווענדט זיין בליק מיט האפענונג אויף „דוד'ס איינגעפאלעןביידעל". ווי וועניג יהודה איז איהם פאר־געקומען פריי פון זינד, די צוקונפט געהערט אבער פארט צו איהר און צו איהר קעניגס־הויז. אמאל, נאכדעם ווי די אידען פון דער צפון־מלוכה וועלען זיין א לאנגע צייט אהן יהוה און אהן א קולט, וועלען זיי זיך דאן צוריק־קעהרען צו יהוה, פון וועמען זיי האבען זיך אפגעקעהרט, און זיי וועלען

ווידער אנערקענען דוד'ן — דעם צווייטען דוד פון דער נייער צייט — אלס זייער געזעצליכען קעניג (הושע ג 4, 5). דאס דארף אונז גאר קיין חידוש ניט זיין. ווי אזוי האט הושע, אויב ער האט דערוואַרט, אז ישראל זאל אמאל תשובה טאן און אויפגעריכט ווערען, זיך איבערהויפט דאס געקאנט פארשטעלען אנדערש ווי נאר אין א פאראייניגונג מיט א באנייטער און צו גאט צוריקגעקעהרטער יהודה? ניט קוקענדיג אויף דער פאליטישער צעשפאלטונג האט דער באנד צווישען יהודה און אפרים שווערליך געקאנט זיין אין גאנצען אפגעשניטען אין די קרייזען פון די איבערגעבענע צו יהוה, און די האפנונג אויף דוד, וועלכע איז לאנג שוין געווען לעבעדיג אין ירושלים, האט אויך אין אפרים ניט געקאנט בלייבען אומבאקאנט*). ס'איז דעריבער קיין אורזאך ניטא צו דערקלערען אט די אלע צוקונפט־דערוואַרטונגען אין הושע אלס שפעטערע הוספות, ווי עס טוען אסך ביבעל־פארשער. האט מען נאר אנערקענט אלס נישטיג אפרים'ס קולט, „דאס קאלב פון בית־אל און שומרון" (הושע ח 5, 6; י 5), האט אויך א נביא פון אפרים געקאנט ריכטען זיין בליק אויף ירושלים און איהר בית־המקדש אדער, אויב דער בית־המקדש זאל חרוב ווערען, אויף איהר נייעם קעניג. ניט אין זייער איצטיגער געשטאלט, נאר אין דער געשטאלט וואס זיי וועלען קריגען דורך דער אויפריכטונג פון דוד'ס באנייטען קעניגרייך, זיינען יהוה און ירושלים געשטאנען פאר איהם אין א נייעם גלאנץ, און אויך פאר יעדען אידען אין אפרים מיט א טיפערען אריינקוק האט שוין איצט געמוזט שטעהן דוד'ס הויז, וואס האט אריבערגעלעבט די שטורעמס פון די יאהרהונדערטען, הויך דערהויבען איבער דעם קעניגטום פון אפרים, וואס האט זיך גופא אויפגעפרעסען.

---

*) זעה אין צווייטען באנד ז. 270.

<u>צווייטע אפטיילונג.</u>

גלות שומרון

1.

עזריה־עוזיה. מנחם.

דער נאכפאלגער פון יענעם אמציה פון יהודה, וועלכער האט העכסט וואהרשיינליך באצאהלט מיט'ן לעבען פאר זיין העזה געגען ישראל, איז געווארען זיין זוהן ע ז ר י ה. ביי ישעיה'ן און אין דברי הימים טראגט ער דעם נאמען ע ו ז י ה. דערזעלביגער נאמען איז אויך טיילוויז אריינגעדרונגען אין ספר מלכים, אבער פון לכתחילה געהערט ער דארטען ניט. די שייכות צווישען ביידע נעמען איז ניט אין גאנצען קלאר. דאך איז עזריה הפנים דער ריכטיגער נאמען און עוזיה די נעבען־פארם, וואס איז ארויסגעקומען פון עוזה, א פארקירצונג פון עזריה.

דער ספר מלכים רעדט זעהר קורץ וועגען זיין לאנגער רעגירונג, וועלכע ער גיט אן אויף 52 יאהר (? 782־730). דאס איינציגע וואס ווערט דערצעהלט פון זיינע אויפטואונגען באציהט זיך אויף דער באפעסטיגונג פון אילת, וואס ווערט צו איהם צוגעשריבען. דער דאזיגער אויפטו שטעהט על־כל־פנים אין צוזאמענהאנג מיט זיין פאטער'ס גליקליכע פעלד־צוגען געגען אדום. פון דער נאטיץ, אז ער האט ווידער געבראכט אילת צו יהודה (מלכים ב, י"ד 22), קאן מען פיליכט דרינגען, אז די דאזיגע שטאדט איז שוין עראבערט געווארען פון זיין פאטער, אבער נאך זיין טויט, פיליכט אויך נאך זיין שענדליכער מפלה דורך יואש פון ישראל, איז זי פארלארען געגאנגען. אזוי אז עזריה האט זי ווידער געמוזט פארנעמען. יעדענפאלס באדייט דאס

פארנעמען פון אַט דער וויכטיגער האַפען־שטאַדט ביים רויטען ים א נייע אויפלעבונג פון האַנדעל און פראספעריטעט.*) „און יהוה“, שטעהט עס, „האָט געפּלאָגט דעם קעניג און ער איז געווען א מצורע ביז דעם טאָג פון זיין טויט“ (מלכים ב, ט"ו 5). אזוי ווי ער איז מעהר ניט געווען בכוח צו פיהרען די ענינים פון דער מלוכה, איז ווי עס ווייזט אויס זיין זוהן י ו ת ם געווען א מין רעגענט נאָך אין דער צייט פון דעם קעניג׳ס לעבען. דאס קאָן מען ארויסדריינגען פון דעם טעקסט פון ספר מלכים. עס שטעהט טאַקע, אז פאַרמעל האָט ער איבערגענומען די רעגירונג ערשט נאָך עזריה׳ם טויט, אבער דרך אגב ווערט דערצעהלט, אז בעת דעם קעניג׳ס קראַנקהייט האָט שוין יותם געטאָן די וויכטיגסטע רעגירונגס־ארבייט, דאָס משפט׳ען. מיט אַט דער הנחה ווערען אויך לייכטער די גרויסע כראָנאָלאָגישע שווערקייטען פון דער צייט פון די מלכים**). העכסט וואהרשיינליך פאַלט יותם׳ס רע־גענטשאַפט צוזאַמען אין גאַנצען אדער צום גרעסטען טייל מיט זיין רעגירונג. דאָס יאָהר פון עזריה׳ס טויט מוז ליגען רעכט נאָהענט צו דעם יאָהר פון יותם׳ס טויט.

מעהר ידיעות ווי אין ספר מלכים געפינען מיר וועגען עזריה׳ן אין דברי הימים, וואו ער הייסט עוזיהו. לויט׳ן ספר דברי הימים האָט עוזיהו אָפּגע־האַלטען ניט קיין אומבאַדייטענדע נצחונות איבער די שכנים פון יהודה אין דרום, אין מערב און אין מזרח, נצחונות מיט וועלכע ער האָט זיך קונה שם געווען. ער זאָל אויך האָבען גרינטליך אויפגעשטעלט די מויער פון ירושלים, געשאַפען אין מדבר טורעמס און וואַסער־רעזערוואַארען און פאַר־בעסערט די גרייטקייט פון חיל צו מלחמה. זיין שפּעטערדיגע קראַנקהייט אבער איז פאַרבונדען אין דברי הימים מיט א קאָנפליקט וואָס ער האָט גע־האַט מיט די כהנים פון בית־המקדש. עס ווערט דאָרטען דערצעהלט, אז דער ערפאָלג פון זיינע מלחמות האָט ארייַנגעבראַכט גדלות אין זיין האַרץ, אזוי אז ער האָט געוואָגט ארייַנצודרינגען אין היכל מיט „קטרת“ (רויכער־אָפּפער).

---

*) פארגלייך ישעיה ב 7, 16.

**) ווען מ׳רעכענט צוזאַמען לויט׳ן ספר מלכים די יאָהרען פון די מלכים פון ישראל פון יהוא ביז דעם חורבן שומרון קומט ארויס א סך־הכל פון 143 יאָהר מיט 7 חדשים. רעכענט מען אָבער צוזאַמען די יאָהרען פון די מלכים פון יהודה פונקט פון דערזעלביגער צייט קומט ארויס א סך־הכל פון 165 יאָהר. די יאָהרען וואָס מ׳נעמט אראָפּ פון יותם׳ס רעגירונג קומען דערפאַר שטאַרק צוניץ אויסצוגלייכען די דאָזיגע דיפערענץ פון גענויע 22 יאָהר. ת. ש.

אומזיסט האבען די כהנים געזוכט איהם אפצוהאלטען דערפון; דערפאר אבער האט איהם יהוה געשטראפט מיט א צרעת (דברי הימים ב. כ"ו).

צוליב אינערליכע טעמים קאן מען די ערשטע פון אט די דערצעהלונגען נים לגמרי פארווארפען. פון ישעיה מוז מען אננעמען אלס פארבאדינג, אז ביים אויסברוך פון דעם קריג פון סיריען און אפרים געגען יהודה האט געהערשט א געוויסע מאס פון פראספעריטעט און מיליטערישע מאכט אין יהודה. נאך דער קלעגליכער מפלה דורך ישראל, מיט וועלכער אמציה האט געענדיגט זיין לעבען, איז אוממעגליך צו פארשטעהן די שילדערונג, וואס ישעיה גיט אונז פון עוזיהו'ס און יותם'ס צייטען. סיידען אויב עס האט זיך עזריה'ן אונטערדעסען איינגעגעבען ווי עס איז גוט צו מאכען דעם שאדען. אן ערפאלג אויף יהודה'ס זייט געגען דער צפון־מלוכה איז, כל זמן ירבעם בן יואש האט געלעבט, נים וואהרשיינליך. אדרבה: דאס וואס אונזערע באריכטען שווייגען לגמרי מכוח א צוזאמענשטויס פון דיביידע אידישע מלוכות אין יענער צייט איז א שטיקעל ראיה, אז יהודה איז אין א געוויסער מאס געווען אפהענגיג פון ישראל. וואס מעהר די מלוכה פון ישראל האט אונטער ירבעם דעם צווייטען באקומען א פרייע האנט געגען די סיריער, אלץ וועניגער האט זי געמוזט זיין גענייגט צו לאזען נים אויסגענוצט דעם ערפאלג, וואס זי האט געוואונען געגען אמציה'ן. אט פון דעם אלצדינג איז צו דרינגען, אז דער באריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס געוויסע נצחונות אויף די איבעריגע גרעניצען פון זיין קעניגרייך האט פאר א יסוד היסטארישע ערינערונגען. פאר דעם פרייז פון א געצוואונגענעם בונד מיט דער צפון־מלוכה האט עזריה געקאנט אומגעשטערט ארויסטרעטען געגען זיינע שכנים. אלס פאקט דארפען מיר יערענפאלס אננעמען, אז פונקט ווי דאס קעניגרייך פון צפון אונטער ירבעם'ען, אזוי האט יהודה אונטער עזריה'ן זיך געפינען אין א בליהענדען צושטאנד, וואו רייכקייט און מסחר זיינען געווען הויך אנטוויקעלט. נאר אויף אזא אופן פארשטעהען מיר ישעיה'ס ערשטע רעדעס.

אויך דעם אנדערען באריכט פון דברי הימים וועגען עזריה'ס א פיינדליכען צוזאמענשטויס מיט די כהנים פון בית־המקדש, וואס האט געהאט ערנסטע רעזולטאטען פאר איהם, קען מען נים אט גאר אזוי מיט דער האנט אוועקמאכען. ווען מיר באטראכטען וואס פאר אן איינפלוס אויף דעם גורל פון דעם קעניגליכען הויז דער כהן יהוידע האט געהאט אונטער עתליה'ן, קענען מיר אויך דא גאר נים זאגען געגען דעם, אז עזריה'ס באזייטיגונג פון

דער רעגירונג האט געהאט א שייכות צו א קאנפליקט, וואס איז אויסגע־בראכען צווישען איהם און די כהנים פון בית־המקדש. עפעס באשטימ־טעם לאזט זיך נאטירליך וועגען דעם ניט זאגען, מחמת עס פעהלען אונז די מיטלען צו קאנטראלירען די ידיעות פון דברי הימים.

אונטער עזריה׳ס זוהן יותם (פון 740—751 ביז 735) האבען זיך אנ־געהויבען לויט דעם ספר מלכים די ערשטע אטאקעס געגען יהודה פון די פארבינדעטע מלוכות פון סיריען און אפרים. יענע אטאקעס זיינען דער אנהויב פון דעם קריג פון סיריען און אפרים געגען יהודה, וואס וועט אונז נאך באשעפטיגען. אונזער קוועלע אין ספר מלכים ווייסט גאר נישט צו באריכטען פון יותם׳ען, אחוץ די איינציגע זאך, אז ער האט געבויט דעם אויבערסטען טויער אין בית־המקדש.*)

אין דעם קעניגרייך פון צפון פאלט מיט ירבעם דעם צווייטען׳ס טויט דער שטערן פון יהוא׳ס דינאסטיע און גלייכצייטיג אויך דער שטערן פונ׳ם קעניגרייך. איין אוזורפאטאר נאך דעם אנדערען פארכאפט דעם טראן מיט געוואלד. דער שווערד פון איין טראן־פארכאפער ראמט אפ פון וועג דעם אנדערען, ביז סוף־כל־סוף ווערט דער לעצטער פון זיי, און צוזאמען מיט איהם דאס קעניגרייך, דער רויב פון א שטארקערער מאכט. פון די װעניג מלכים פון אפרים, וועלכע זיינען געשטארבען מיט א נאטירליכען טויט, איז ירבעם בן יואש דער לעצטער. איהם פאלגט זיין זוהן זכריה, וועלכער ווערט דערמארדעט נאך א רעגירונג פון זעקס חדשים (740) פון ש ל ו ם ב ן י ב ש, דעם אנפיהרער פון א קאנספיראציע געגען איהם (מלכים ב, ט״ו 8-12).

דער מערדער נופא האט זיך געהאלטען אויפ׳ן טראן נאר איין חודש. מ נ ח ם ב ן ג ד י מארשירט ארויס „פון תרצה אהער“ געגען איהם, ערָאבערט שומרון און טויטעט איהם (מלכים ב, ט״ו 13—15). דאס ווייזט אונז, אז שלום איז קיינמאל ניט געווען קיין קעניג אומבאשטריטען. מיר קענען גלייכצייטיג אויך א בליק טאן אין דער קאכעדיגער אנארכיע נאך ירבעם דעם צווייטען׳ס טויט. תרצה איז אמאל געווען די הויפשטאדט פון דער צפון־מלוכה. זי איז נאך דעמאלט אויך געווען א שטארקע פעס־טונג; און מנחם נעוועלטיגט דארטען — יעדענפאלס אין שלום׳ס צייט, וואהר־

*) דער ספר דברי הימים (ב, כ״ז) דערצעהלט נאך פון א מלחמה געגען עמון. פ׳וועס דארפען אורטיילען וועגען דעם עתנליך ווי וועגען עוזיה׳ס מלחמות.

שיינליך אויך שוין אונטער זכריה׳ן. עס הייסט, אז נאך ירבעם׳ס טויט האט מנחם בן גדי געקראָגען אויף זיין צד איין העלפט און שלום בן יבש די אנדערע העלפט פונ׳ם קעניגרייך. שלום איז הפנים געווען דער שנעלערער און אזוי גיט זיך איהם איין צו באזייטיגען זכריה׳ן און צו פארכאַפען אויף א רגע דעם טראָן. אבער ער האט דא צו טאן מיט א קאנקורענט וואס באהערשט תרצה, און וואס אטאקירט פון זיין דארטיגער הויפט־קווארטיר מיט פייער און מיט שווערד אלץ וואס וויל זיך ניט בייגען פאר איהם, און איז משך פון א חודש געוועלטיגט ער שוין איבער שומרון גופא. אבער ווי עס ווייזט אויס איז אויך דערמיט דער בירגער־קריג נאך ניט געענדיגט. העכסט וואהרשיינליך שפּילען איצט שוין א געוויסע ראָלע אין ישראל די ביידע שכנות׳ע גרויס־מעכטען, עגיפטען און אשור. איין פארטיי איז קענ־טיג געשטאנען פאר א פארבינדונג מיט עגיפטען*), די אנדערע פאר א פאר־בינדונג מיט אשור.

מיר קענען לעבעדיג מיטפיהלען וואס פאר אן איבערוועלטיגענדען רושם עס האבען געמוזט מאכען אויף די מענשען פון יענער צייט די צושטענדען, אין וועלכע דער ספר מלכים לאזט אונז דא א קוק טאן. ווי באשיידען עס האבען ניט געמעגט זיין די פארהעלטענישען אין קעניגרייך יהודה, האט עס אבער פארט געהאט די מעלה פון א פעסטער דינאסטיע, וואס האט ניט צוגעלאזען אזעלכע צעטרייסלונגען, וועלכע שטעלען אין סכנה דעם גאנצען קיום פון דעם קעניגרייך. קיינמאל האט זיך נאך ניט אזוי שארף ארויס־געוויזען, אז די זאט פון מרידה, פון וועלכער די צפון־מלוכה איז ארויס־געוואקסען, איז געווען גלייכצייטיג די קללה פון דעם גאנצען קעניגרייך. אלץ מעהר און מעהר האט מען אנערקענט, אז עס איז קראנק ביז אין ווארצעל און עס קאן מעהר ניט געהיילט ווערען. אנארכיע און טראן־פארכאפונג איז געווען און געבליבען דער קין־צייכען פון דער דאזיגער מלוכה. „מלכים האבען זיי זיך אויסגעקליבען", רופט הושע אויס. „אהן מיר, הארען, פון וועלכע איך האב ניט געוואוסט... זיי אלע גליהען ווי אן אויוון און פרע־סען אויף זייערע ריכטער; אלע זייערע מלכים פאלען, קיינער צווישען זיי

---

*) דער אומשטאנד וואס עגיפטען האט זיך דאמאלסט געפונען אין א געוויסער צעפאלענקייט, דארף ניט צו שטארק באטאנט ווערען. א געוויסע השפעה אויף דער פאליטיק פון די סירישע, באזונדערס פון די דרום־סירישע קליינע מדינות, האבען נאך אלץ געקאנט האבען די לאקאלע פירשטען אדער אויך די לפנים־הערשער פון דער 23טער דינאסטיע.

רופט ניט צו מיר" (הושע ח 4 ; ז 7). און ישעיה זאגט פון אפרים מיט א קלארער אנדייטונג אויף יענע צייטען פון בירגער־קריג: „איטליכער פרעסט דאס פלייש פון אייגענעם ארעם, מנשה אפרים און אפרים מנשה" (ישעיה ט 19, 20).

די רעזולטאטען פון דער דאזיגער זעלבסט־צעררייסונג האבען זיך באלד געוויזען. „אין זיין צייט", זאגט דער ספר מלכים וועגען מנחם׳ען, „האט זיך פול דער מלך פון אשור אריינגעריסען אין לאנד און מנחם האט געגעבען פול׳ן 1000 טאלענטען זילבער, כדי ער זאל האלטען מיט איהם און ער זאל באפעסטיגען זיין הערשאפט*). ס׳איז דאס ערשטע מאל וואס אשור שטעלט איהר פוס אויף דעם היימישען באדען פון ישראל.

דער צוזאמענשטויס פון ישראל מיט אשור אין אייגענעם לאנד איז געווען אומפארמיידליך. נאכדעם ווי דער ווידערשטאנד פון דמשק איז געווען געבראכען, איז עס נאר געווען א פראגע פון צייט. אבער עס איז געווים ניט קיין צופאל וואס דער צוזאמענשטויס איז גראד איצט פארגעקומען. געוואלד־הערשאפט און בירגער־קריג האבען אפגעשוואכט דאס קעניגרייך, קיין פארטיי איז ניט געווען בכוח צו קריגען די הערשאפט אין לאנד מיט איהר אייגענער קראפט. איין פארטיי, ווי הושע זאגט אונז, האט געזוכט איהר שטיצע אין עגיפטען, די אנדערע אין אשור. אויך מנחם פיהלט זיך נאך ניט זיכער אויף זיין טראן. דער אינערליכער קריג, הייסט עס, דויערט נאך ווייטער. אפילו אויב מנחם וואלט ניט געהאט קיין געגנער, וואלט עס אויך געווען לייכט פאר אשור, נאך דעם וואס איז פריהער געשעהן, צו אונטערנעמען אן אנפאל אויף ישראל. ווען מיר לאזען צוערשט ריידען דעם תנ"ך פאר זיך, לעגט זיך אונז נאהנט די השערה, אז פול, גערופען פון מנחם און זיין פארטיי, האט געוואוסט ווי אויסצונוצען די מהומות אין ישראל, כדי צו אונטערנעמען אן עראבערונגס־צוג געגען שומרון. עס ווייזט אויך אויס וואהרשיינליך, אז פול האט געהאט נאך אנדערע גרונטען צו מארשירען געגען ישראל. מנחם קויפט דעם ריקצוג פון פיינד און גלייכצייטיג די זיכערונג פון זיין טראן געגען זיינע אינערליכע געגנער מיט א שענדליכען טריבוט.

דער אופן, ווי אזוי מנחם שאפט דעם טריבוט, איז זעהר אינטערעסאנט.

---

*) פאר "כל ימיו" ביים ענד פון פסוק 18 לעזט דער תרגום השבעים „בימיו" אלס ענתויב פון פסוק 19.

דער סכום פון דעם טריבוט ווערט אַרויפגעלייגט אויף די געוועהר־פּליכטיגע (מלכים ב, ט"ו 20). דאָס קאָן נאָר געמאָלט זיין, ווען די געוועהר־פּליכטיגע זיינען צוגלייך אויך געווען די פאַרמעגליכע. עס זעהט דערפון אויס, אַז אין יענער צייט האָט נאָך געהערשט דער אַלטער מנהג אין ישראל, אַז די וואָס פאַרמאָגען נים קיין זאַך זיינען אויסגעשלאָסען פון מיליטער־דינסט. די אייגענטימער פון נחלאות טיילען צווישען זיך די לאַסטען פון דער מלוכה און אויך די לאַסטען פון דינען אין דער אַרמיי. אַזוי ווי דער טאַלענט (ככר) ווערט גערעכענט צו 3000 שקלים*) און אַזוי ווי יעדערער האָט געהאַט צו צאָהלען צו 50 שקל, לערנען מיר דערפון, אַז אין דער צפון־מלוכה זיינען געווען אין מנחם׳ס צייט 60.000 פאַמיליעס, וועלכע האָבען פאַרמאָגט אַן אייגענע נחלה**).

מיר זיינען איצט אין דער גינסטיגער לאַגע צו באַלייכטען יענע עקס־פּעדיציע פון דעם אשורישען קעניג פול געגען מנחם פון ישראל מיט דער הילף פון די אשורישע מאָנומענטען. פול, ווי מ׳האָט לאַנג זיך שוין משער געווען און איצט מיט זיכערקייט נאָכגעוויזען, איז נים קיין אַנדערער ווי תגלת־פלאסר דער דריטער, איינער פון די מעכטיגסטע אשורישע עראָבערער (745—727). ער האָט געבראָכען מיט דער פּאָליטיק פון אָפּגעלאָזענקייט, ביי וועלכע זיינע נעהענטסטע פאָרגעהער האָבען זיך געהאַלטען, און האָט ווידער אויפגענומען די טראַדיציעס פון די גרויסע אשורישע עראָבערער־מלכים, וועלכע האָבען אַרויסגעקוקט אויף דער עראָבערונג פון׳ם מערב. איצט זאָלען דורכגעפיהרט ווערען יענע פּלענער און דאָס ווערק זאָל געקרוינט ווע־רען. אָט אַזוי הייבט זיך אָן מיט תגלת־פלאסר׳ן די רייה פון יענע ציל־באַוואוסטע הערשער, וועלכע האָבען מיט אַ שטאַרקער האַנט געפיהרט די אשורישע מלוכה פון שטופע צו שטופע. די דירעקטע אורזאַך פון זיין אַריינמישונג אין מערב־לאַנד איז געווען דאָס קעניגרייך אַ ר פּ ד אין צפון־סיריען. זינט אשורניראַרי דעם פערטען (754) איז אַרפּד געשטאַנען

---

*) דאָס איז גרינג צו באַרעכענען לויט שמות ל"ח 25, 26. 603550 נפשות האָבען לויט פסוק 26 געגעבען צו אַ האַלבען שקל. דאָס ווערט אַ סך־הכל פון 301775 שקל. לויט פסוק 25 ווערט דערפון 100 ככר און 1775 שקל. אַ ככר איז בכן געווען 3000 שקלים. ח. ש.

**) ווי הושע דענקט וועגען מנחם׳ס האַלטונג, קאָן מען אַרויסדרינגען פון שטעלען ווי ח 13 (ער איז געגאַנגען צו אשור און האָט געשיקט צום גרויסען קעניג, אָבער ער קאָן ניט ניט היילען); ח 9; י"ב 2.

אונטער דעם אשורישען איינפלוס. דורך דער אריינמישונג אבער פון דעם מעכטיגען קעניגרייך פון אגראַרטו (אררט) האט אשור פארלארען איהר איינפלוס אויף ארפד און דערמיט דעם צוגאַנג פאר איהר האנדעל צום ים. נאך מעהרערע פעלד־צוגען מאכט תגלת־פלאסר ארפד אין יאהר 740 פאר אן אשורישער פראווינץ. עס פארשטעהט זיך ממילא, אז דורך דעם טריאומפירענדען מארש פון דעם גרויסען קעניג ווערען אויך די אנדערע סירישע מדינות דערמאנט אן דעם, אז זיי זיינען אונטערטעניג צו אשור און זיי שיקען פרייוויליג טריבוט; באזונדערס טוען עס רצין פון דמשק און חירם פון צור. אשור'ס מאכט ווערט איצט ווידער שנעל אויפגעשטעלט אין גאנץ סיריען. אויך ח מ ת, וועלכע האט זיך געהאט געווענדט נאך הילף צו איינעם א קעניג א ז ר י ־ י א ו פון י א א ו ד י *), ווערט אונטערוואַרפען. פון יענע אלע געגענדען ווערט געמאכט א באזונדערע פראווינץ. דמשק און צור אונטערוואַרפען זיך פון דאס ניי, מיט זיי אויך מנחם. תגלת־פלאסר באריכטעט לויט דעם אין זיינע כראניקעס, אז פונקט ווי פון חירם פון צור און רצין פון דמשק, האט ער אויך נעקראגען טריבוט פון מנחם פון שומרון. מיר דערוויסען זיך אויך פון די אשורישע אויפשריפטען, אז די ראזיגע אונטערוואַרפונג מנחם'ס אונטער דעם קעניג פון אשור איז פארנעקומען אין תגלת־פלאסר'ס אכטען רעגירונגס־יאהר, דאס איז בכן אין יאהר 738 פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג.

אבער תגלת־פלאסר גופא באריכטעט ניט, אז ער האט טאקע אונטערנומען א פעלד־צוג געגען ישראל, אויך ניט אפילו, אז זיינע חיילות זיינען ערשינען פאר שומרון. פון זיינע באריכטען טראגט מען ניכער ארויס דעם איינדרוק, אז ער האט זיך געפונען עפעס וואו אין צפון־סיריען און אהין זיינען געשיקט געווארען צו איהם די טריבוטען. צווישען זיי אויך דער טריבוט פון א קעניגין פון אריבי (אראביען). אבער דער טעקסט פון תנ"ך לאזט ניט איבער קיין ספק וועגען דעם, אז תגלת־פלאסר האט געשיקט אן אפטיילונג פון זיין חיל קיין דרום, און דאס לענט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. מיר ווילען זיך בכן ראַרפען פארשטעלען דעם גאנג פון די געשעהענישען

*) מ'האט לאנג געהאלטען בטעות, אז דאס איז עזרית פון יהודה. ווינקלער אין זיינע „אלטאריענטאלישע פארשונגען“ (ערשטער העפט) האט אבער אויפגעוויזען, אז דאס איז א געגענד אין סיריען און האט מיט אונזער אידישער יהודת לחלוטין ניט צו טאן. דער גלייבער קלאנג פון די נעמען איז אבער פארט מערקווירדיג און ווארט נאך אויף א באפרידיגענדער דערקלערונג.

אויפ׳ן פאָלגענדען אופן. באַלד ווי חמת ווערט אונטערוואָרפען, נעמט זיך תגלת־פלאסר צו דער איבעריגער סיריען. אויך ישראל, וואו די עגיפּטישע פּאַרטיי איז געווען מנחם׳ס געגען־פּאַרטיי, זאָל אונטערוואָרפען ווערען און די עגיפּטישע פּאַרטיי באַשטראָפט ווערען. פאַר מנחם׳ס פּאַרטיי, דער אשור־רישער, אויב זי האָט אפילו ניט דירעקט גערופען אשור׳ס הילף, ווי ס׳איז אויבען אנגענומען געוואָרען, איז אבער על־כל־פּנים אשור׳ס אריינמישונג געווען ווי געוואונשען, מחמת זי האָט געשטיצט מנחם׳ס נאָך אַלץ זיך וואַק־לענדיגען טראָן. נאַטירליך איז עס געווען נאָר א צרה׳דיגער ערפאָלג פאַר א רגע. איבעריגענס זעהט עס אויס, אז תגלת־פלאסר׳ס חיל איז צוגעקומען אזוי ווייט ווי ביז שומרון. פיליכט איז דער טריבוט געווען דער איינ־ציגער אויסוועג זיך צו ראַטעווען פון א פולער עראָבערונג און ניט צו ווערען קיין פּראָווינץ פון דער אשורישער אימפּעריע.

2.

די מלחמה פון ארם און אפרים געגען יהודה. דער אָנהויב פון ישעיה׳ס טעטיגקייט.

מנחם האָט ניט לאַנג געקאָנט האָבען אריבערגעלעבט זיין שאַנד. וואָרים שוין אין 734 געפינען מיר אויפ׳ן טראָן זיין צווייטען נאָכפאָלגער. ער האָט לויט דעם געמוזט שטאַרבען באַלד נאָך 738. אָט טאַקע צוליב דעם לעגט זיך ניט אויפ׳ן שכל, אז די צעהן רעגירונגס־יאָהרען, וואָס ווערען איהם צוגעשריבען אין ספר מלכים זאָלען שטימען מיט די ווירקליכע פאַקטען. זיין נאָכפאָלגער איז זיין זוהן פ ק ח י ה, וועלכער האָט לויט׳ן ספר מלכים רעגירט בלויז צוויי יאָהר (735—737). ער ווערט אומגעבראַכט פון זיין אדיוטאַנט פ ק ח בן רמליהו (734/3—735), וועלכער איז אריינגעדרונגען אין קעניגליכען פּאַלאַץ בראש פון א באַנדע פון פופציג גלעדים (מלכים ב, ט״ו 23—26).

פקחיה׳ס באזייטיגונג איז זיכער געווען דער רעזולטאַט פון דעם שענד־ליכען אָפּמאַך, וואָס זיין פאָטער האָט געהאַט געמאַכט מיט אשור. וואָרים אויב מען איז אין סיריען ניט געווען אין גאַנצען געשלאָגען מיט בלינדקייט,

האט מען געמוזט איינזעהן, אז די איינציגע הילף געגען אשור'ס באנייטע און אומדערבארמליכע פארמארש איז נאר געווען צו דערוואַרטען פון אַ ענגער פארבינדונג פון אלע סירישע מלוכות צווישען זיך. ווען דאס וואלט זיך איינגעגעבען, דאן וואלט נאך געווען א שטיקעל האפענונג, אז עהנליך ווי מיט 120 יאהר צוריק, וועט סיריען אויך איצט זיין בכוח צו באגעגענען נאך אמאל דעם שטורעמדיגען אנפאל פון פיינד. נאטירליך האט אויך די עגיפטישע פארטיי באנייט איהר טעטיגקייט. עס קאן זיין אז פקח איז עס געווען דאס ווערקצייג פון יענער פארטיי. אבער לויט ווי דער מצב איז געווען אין עגיפטען אין יענעם מאמענט, איז ניט געווען צו דערוואַרטען קיין שום הילף פון דארטען. די נאציאנאלע עגיפטישע הערשער האבען געמוזט אנשטרענגען די לעצטע כוחות כדי זיך צו העלפען פון דער אינערליכער צע־פאלונג און פיליכט אויך שוין זיך אפצואוועהרען פון די עטיאפער, וועלכע האבען כסדר געמאכט נייע אטאקעס אויף זיי. ווי שטארק זיי האבען ניט געמוזט זיין פאראינטערעסירט אין אפוועהרען זיך פון דער אשורישער גע־פאהר, האבען זיי גופא אבער ווינציג וואס געקאנט בייטראגען דערצו.

אט אזוי פארשטעהען מיר, ווי מ'האט אין סיריען אויסגענוצט די ערשטע געלעגענהייט, וועלכע האט זיך נאר געמאכט, אויפצוגעבען די אלטע קריגערייען, כדי זיך צו שטעלען מיט פאראייניגטע כוחות געגען דעם איבער־מעכטיגען פיינד. אין די יאהרען 735—737 איז תגלת־פלאסר געווען פאר־נומען אין ווייטען מזרח, און ער וואלט געהאט געגוג אורזאכען זיך דארטען לענגער אויפצוהאלטען, ווען די דרינגענדע לאגע וואלט איהם ניט צוריק־גערופען קיין סיריען. אט דא, אין סיריען, האבען איין זיין אפוועזענהייט צוויי אלטע פיינד זיך ווידער געאייניגט. די שותפות'ע נויט צווינגט פקח פון ישראל און רצין פון דמשק צו פארגעסען די קריוודעס צווישען דיביידע מלוכות, וואס זיינען שוין הונדערטער יאהרען אלט געווען. עס שליסען זיך אן זיי אן די ביידע פעניקישע הויפטשטעדט צור און צידון, אויך אז אראַ־בישע קעניגין שאמשי.

פון דער אנדערער זייט אבער האלט זיך ווייט פון דער אליאנץ א ניט אומבאדייטענדער טייל פון סיריען. דער גורל פון דער אליאנץ איז דערפאר געווען אין פאראוים פאר'חתמ'עט, אויב עס האט זיך איהר ניט געלאזט איינ־געבען צו צווינגען מיט געוואלד די וואס האבען זיך געקווינקעלט. צו די, וועלכע האבען זיך נאך געשלאגען מיט דער דעה, געהערען אויף איין זייט די צפון־פעניקיער און באזונדערס די חתים, אויף דער אנדערער זייט די

דרום־פּאַלעסטינער: יהודה, עמון, מואב, אדום און די פּלשתים. זיי צו נעווינען איז נאַטירליך געווען דער גרויסער ציל פון די פאַרבינדעטע.

אין יהודה האָט אַרום דער דאָזיגער צייט (בערך 736) רעגירט קעניג יותם, זינט אייניגע יאָהר אַלס אַליין־הערשער. נאָכדעם ווי ער האָט אַ לענגערע צייט געפיהרט די רעגירונג אַלס רעגענט פאַר זיין קראַנקען פאָ־טער*). דער ספר מלכים דערצעהלט אונז, אַז אין זיין צייט האָט יהוה אויפגערייצט די ביידע מלכים רצין פון ארם־דמשק און פקח פון ישראל נעגען יהודה (מלכים ב, ט"ו 37). אויב ס'איז אונז בכלל ערלויבט צו פאַר־שטעהן די מאַגערע נאָטיצען פון אונזער ביבלישער קוועלע אין צוזאַמענהאַנג מיט די וועלט־געשעהענישען, האָבען מיר דאָ אַ רעכט צו באַטראַכטען רצין'ס און פקח'ס שותפות'ע אַטאַקע געגען יהודה אַלס פועל־יוצא דערפון, וואָס יותם האָט זיך אַנטזאָגט אריינצוטרעטען אין דעם בונד געגען אשור. אין ספר מלכים קומט גלייך נאָך יענער נאָטיץ די נאָכריכט וועגען יותם'ס טויט**), און פון דעם אופן ווי אַזוי דאָס שטעהט זעהט עס אויס, אַז יותם איז געשטאָרבען באַלד נאָך דעם אָנהויב פון דעם קריג. דאָס איז אין איינ־קלאַנג מיט דעם בילד וואָס מיר באַקומען בכלל פון די געשעהענישען. דער קריג איז לויט דעם פאַרטגעזעצט געוואָרען אין דער רעגירונגס־צייט פון אחז פון יהודה.

דער קריג וואָס איז אויף אַזאַ אופן אויסגעבראָכען אין פּאַלעסטינאַ גופא איז באַקאַנט אין דער היסטאָריע אַלס **די מלחמה פון סי־ריען און אפרים געגען יהודה**. וועגען די געשעהענישען אין איהר האָבען מיר דריי באַזונדערע קוועלען פון אינפאָרמאַציע: דעם ספר מלכים, די אויפשריפטען פון תגלת־פּלאסר און ישעיה. און מיר קענען ניט דערמאָנען דעם דאָזיגען קריג, ניט טראַכטענדיג בעת מעשה פון יענעם געוואַלדיג־גרויסען מאַן, וועלכער איז זינט עטליכע יאָהר שוין אויפגעטראָטען אין דער עפענטליכקייט און האָט אויף זיין גאַנצער צייט אַרויפגעלעגט דעם שטעמפּעל פון זיין כאַראַקטער.

ישעיה בן אמוץ איז אַ געבאָרענער פון יהודה, אָבער זיינע געדאַנקען זיינען ניט באַשעפטיגט מיט יהודה אַליין. פון די טעג פון עוזיהו ביז חזקיה'ס ענדע, דאָס איז בכן מעהר ווי אַ דור, האָט ער באַהאַנדעלט אַלע

---

*) זעה אויבען ז. 49.

**) מלכים 2, ט"ו 38. פּסוק 37 און 38 געהערען צוזאַמען אַלס תוספת צו דער געשיכטע פון יותם'ען.

באדייטענדע געשעהענישען פון זיין פאלק אין זיינע נביא'ישע רעדעס. ער האט דורכגעלעבט דעם קריג פון סיריען־אפרים געגען יהודה, דעם פאל פון שומרון, די געפאהר, אין וועלכער ירושלים האט זיך געפונען דורך סנחריב'ן, און אין אט די אלע ווענדונגען פון שיקזאל האט ער פארטראטען יהוה'ס שטים צו זיין פאלק. זיינע געדאנקען זיינען ניט אומעטום ניי. ער שטעהט אויף די פלייצעס פון זיינע פארגעהער עמוס און הושע. אבער ער שטייגט זיי ביידען אריבער אין פיעלזייטיגקייט, טיפקייט און קראפט פון די געדאנקען און אין ענערגיע און ווייטקייט פון דער רעליגיעזער באטראכטונג. זיין שפראך איז איידעל און דערהויבען, אפט אז עכטע בלומען־שפראך און הויך־פאעטיש, אבער אסך מאל אויך הארט און אומישנע שטייף. דאך אלע־מאל פול מיט קראפט און אריגינעל; זיין פאנטאזיע איז רייך אין שארפע ווארטשפילען און פאסענדע בילדער, אפטמאל צו רייך, אזוי אז איין ביל האלב אויסגעפיהרט ווערט ארויסגעשטופט פון א נייעם; ישעיה איז א מייסטער פון דער ווארט־שענקייט און פון דעם מעכטיגען רעטארישען עפעקט.

דער עיקר אבער איז ישעיה דער טיפ פון גאט'ס א נביא אין ישראל. וואס עס פאסט בכלל פאר די אידישע נביאים*), פאסט ספעציעל פאר איהם. ער איז א הויכע רעליגיעזע פערזענליכקייט, פול אנגעזאפט מיט די גרויסע רעליגיעזע געדאנקען, וועלכע ער האט געשעפט פון דער יהוה־רעליגיאן. אט פון די געדאנקען האט ער זיך געלאזט אוועקטראגען צו דער העכסטער שטרענגקייט, פונקט ווי צו דער העכסטער באגייסטערונג און האפענונג. פונקט ווי משה און אליהו געהערט ער אויך צו די רעליגיעזע העלדען פון זיין פאלק, אין וועמען עס האט זיך פולקום אויסגעדריקט דאס טיפסטע פון אידישען נאציאנאלען כאראקטער און די וועלט־היסטארישע שליחות פון דעם אידישען פאלק צו דער פעלקער־וועלט. ישעיה'ס געשטאלט הייבט זיך ארויס ווי א ריזיגער מאנומענט וואס לאזט זיך זעהן ברייט און ווייט ארום. ער געהערט צו יענע לייכט־טורעמס, פון וועלכע א ליכטיגקייט שטראהלט ארויס ווייט איבער די גרעניצען פון אידישען פאלק. זיינע געדאנקען זיינען געווארען געשיכטע. זיי האבען א נייעם אטעם ארייגעהויכט אין דעם שטארבענדען ישראל און האבען א ניי לעבען געבראכט צו אסך נאך שפעטערדיגע דורות. דער וואס אנערקענט און עהרט גאט'ס

---

*) זעה וועגען דעם אויבען ז. 9—36.

שפּירען אין דער היסטאריע, דער וועט אין אזא געשטאַלט ווי ישעיה דער־זעהען דעם מאַן פון גאָט.

אין לעצטען יאהר פון עזריה־עוזיה טרעט ישעיה דאס ערשטע מאָל ארויס אין דער עפענטליכקייט. די מאַכט פון יהודה איז נאָך ניט געבראָכען. „זייער לאַנד איז פול מיט זילבער און גאָלד און ניטאָ קיין ענד צו זייערע אוצרות, זייער לאַנד איז פול מיט פערד און ניטאָ קיין ענד צו זייערע רייט־וועגען“*). אבער אונטער דעם אויסערליכען גלאַנץ זעהט ישעיה די אינער־ליכע פאַרדאָרבענקייט: עולות און אונטערדריקונג געגען די ארימע, לייכט־זיניגע לוסט צו תענוגים ביי דער זייט פון אבערגלויבען און א העזה'דיגע־אפּקעהרונג פון גאָט. פאַרדאַמענדיג די עולות צו די ארימע, ווערט ישעיה, ווי אַמאָל עמוס, א רעליגיעז־סאָציאַלער פאַרטיידיגער פון די פאָלקס־רעכטען:

„וועה צו די, וואָס רוקען צו א הויז צו א הויז,
ברייננגען נאָהנט א פעלד צו א פעלד,
ביז ס'איז מעהר קיין פלאַץ ניטאָ
און איהר אליין קענט וואוינען אין לאַנד!...
פאַרוואהר! פיעל הייזער וועלען ווערען וויסט,
גרויסע און שענע אָהן איינוואוינער...

„וועה צו די, וואָס שטעהען אויף באַגינען
נאָכצולויפען נאָך דעם מעד,
וואָס שפּעט אין אָווענד
דערהיצען זיי זיך מיט דעם וויין!
וואָס צו זייער הולאַנקע געהערט
גיטאַר, האַרף, צימבעל, פלייט און וויין,
אָבער אויף יהוה'ס ווערק קוקען זיי ניט,
און די טואונג פון זיינע הענט זעהען זיי ניט!**).
מיין פאָלק וועט דעריבער אין גלות געהן,
ווייל עס פעהלט איהם איינזעהעניש.
זיינע אדעליגע מוזען ליידען הונגער
און זיין המון שמאַכטען פון דאָרשט!“

(ישעיה ה 8, 9, 11—13)

*) ישעיה ב 7. אויך איז דאָס לאַנד רייך אין טייערע חפצים, פסוק 16.
**) יהוה'ס טואונג איז זיין משפט וואָס קומט באלד.

א שרעקליכער משפט מוז קומען איבער יהודה. דער הייליגער פון ישראל לאזט ניט שפאטען פון זיך. נאטירליך קומט עס פון אשור. א „טאג פון יהוה פון די הערשארען" האלט אין אנקומען אויף אלע פרעכטיג־קייטען פון יהודה, וואס עקסיסטירען נאך:

„אויף אלע צעדערן פון לבנון,
וואס זיינען הויך און דערהויבען,
און אויף אלע איינבנבוימער פון בשן...
און אויף אלע תרשיש־שיפען,
און אויף אלע טייערע בילדער־ווערק...
און די אפגעטער וועלען אין גאנצען פארשווינדען!
און זיי וועלען דעמאלט אריינקריכען
אין פעלז־הייהלען און ערד־לעכער
פון לויטער שרעק פאר יהוה
און זיין מאיעסטעטישער פרעכטיגקייט,
ווען ער וועט זיך דערהייבען,
צו צעטרייסלען די ערד."
(ישעיה ב 12, 13, 16, 18, 19).

אבער גלייך ווי עס ווייזען זיך די פינסטערע וואלקענס אויפ'ן האריזאנט פון יהודה און עס ווערט קלאר, אז דער בונד צווישען ארם און אפרים וועט פריהער פאר אלעמען טרעפען יהודה, מוז אויך ישעיה אננעמען א נייע שטעלונג. דער משפט איבער יהודה וועט טאקע קומען — אבער די געפאהר וואס שטעהט איצט פאר איז נים די בייטש פון גאט, נאר דאס ווערק פון מענשען; אן אויסגעברענטער פאקעל האט נאר רויך, נים קיין פייער. די פאליטיק פון אפרים און איהר גאנצע האנדלונג איז פון יאהרען שוין פאר־בלענדעט, איהר גורל איז א קייט פון גאט'ס משפטים, וואס האט נאך אלץ איהר ענד ניט דערגרייכט. „אפרים און די איינוואוינער פון שומרון" האבען זיך געטראכט, ווען די ערשטע קלעפ זיינען געקומען:

„ציגעל זיינען איינגעפאלען
אבער מיר וועלען איצט בויען מיט געהאקטע שטיינער!
מוילבער־בוימער זיינען אונטערגעהאקט,
אבער מיר וועלען זיי אויף צעדערן פארבייטען!

און יהוה האָט אויפגעהויבן זיינע דריקער געגען איהם*),
און זיינע פיינד האָט ער אָנגעהעצט:
ארם אין מזרח, די פלשתים אין מערב,
און זיי האָבען ישראל געפרעסען מיט א פולען מויל...
אָבער דאָס פאָלק האָט זיך ניט צוגעווענדט
צו דעם וואָס שלאָגט איהם...
און יהוה האָט אָפּגעהאַקט פון ישראל
קאָפּ און וויידעל, פאַלמען־צווייג און טייך־ריטעל אין איין טאָג...
אָבער דאָך האָט זיין צאָרן זיך ניט אָפּגעווענדט,
און נאָך איז זיין האַנט אויסגעשטרעקט.״**)

(ישעיה ט 8—13).

אזוי ווי די אלע קלעפּ האבען ניט געקאַנט צוריקפיהרען ישראל צו יהוה, דעריבער מוז איצט קומען דער לעצטער, אנטשיידענדער קלאַפּ: „יהוה הייבט אויף א פאהן פאר א פאָלק פון ווייטען און ער פייפט איהם צו פון עק פון דער וועלט״ — אשור.

און ניט בעסער ווי אפרים זאָל עס געהן איהר פארבינדעטען דמשק. פונקט ווי אפרים׳ס פעסטונגען מוזען ווערען גלייך צו די פארוויסטעטע רואינען פון די חוים און די אמורים***), וואָס זיינען אמאָל אנטלאָפען פאר ישראל, אזוי מוזען אויך ווערען דמשק און איהרע לאנד־שטעדט. „ווארים צו סטאדעס בהמות זאָלען זיי געהערען, זיי וועלען דארטען הויערען און קיינער וועט ניט דערשרעקען. און עס וועט אויפהערען א פעסטונג פון אפרים און א קעניגטום פון דמשק, און די איבערבלייבעכץ פון ארם וועט זיין ווי די פראכט פון די קינדער פון ישראל, זאָגט יהוה פון די הער־שארען!״ (ישעיה י״ז).

אָט אזוי אומגעפעהר האָט ישעיה געקאַנט אורטיילען ביים אנהויב פון

*) רצין אין ט 10 איז א שפּעטער צוגעשטעלטע באַמערקונג.

**) די שטיק בליקט צוריק אויף די פארשידענע קאַטאַסטראָפעס, וואָס האָבען געטראָפען אפרים אין פארלויף פון דער צייט, ניט דערגרייכענדיג דעם ציל. דער־פאר מוז איצט יהוה דערלאַנגען דעם לעצטען קלאַפּ. אָט דאָס ווערט באַשריבען אין ח 25־29, וואָס איז דער אָפּשלוס פון אונזער שטיק.

***) „החוי והאמורי״ אנשטאט „החרש והאמיר״, לויט׳ן תרגום השבעים.

קריג, בשעת יותם האט נאך געלעבט און די טראדיציעס פון עזריה'ן זיינע נאך געווען לעבעדיג. אבער יותם שטארבט און עס ווערט מקוים וואס ישעיה האט שוין געזעהן פאראויס: „איך וועל זיי געבען אינגלער פאר פירשטען און קינדער וועלען איבער זיי הערשען... מיין פאלק! זיינע באצווינגער זיינען קינדער און ווייבער באהערשען עס!“ (ישעיה ג 4, 12). יותם'ס שטעל פארנעמט זיין נאך יונגער זוהן אחז (מלכים ב, ט"ז). יהודה, וועלכע האט גראד איצט אזוי נויטיג באדארפט א שטארקען, אנטשלאסענעם פיהרער, פאלט אריין אין די הענט פון א צוואנציג־יעהריגען, וועמען עס פעהלט אי די געניטקייט פון לעבען, אי די מאראלישע קראפט און האלטונג פון פעסטען בטחון אין גאט. א היבשער טייל פון דער זארג וועגען דעם מצב פון לאנד ליגט איצט, ווי ס'איז שוין פיעל מאל פארגעקומען, אויף די פלייצעס פון די נביאים — די בעסטע ראיה וואס פאר א באזונדערע באדייטונג די נבואה האט געהאט ביי די אידען.

עס קאן גרייליך געמאלט זיין, אז יותם'ס טויט און דער אויפטריט פון דעם יונגען אחז אויף זיין פלאץ האט פון דאס ניי אנגערעגט די פארביגדעטע צו פרובירען קריגען יהודה אויף זייער זייט. יעדענפאלס קומט פאר זייער הויפט־האנדלונג אין דער זאך אונטער אחז'ן. רצין אונטערנעמט א פעלד־צוג געגען דרום*), דורך וועלכען יהודה פארלירט אילת, דער קוואל פון איהר רייכקייט אונטער עזריה און יותם. אילת געהט צוריק צו איהרע אלטע באלעבאטים, די אדומים. דאן אבער נעמען זיך די פארבינדעטע צו אטאקירען אחז'ן דירעקט. זיי מארשירען מיט פאראייניגטע כוחות געגען יהודה, כדי צו ערשבערען ירושלים און אויב מעגליך צו באזייטיגען דעם ווידערשפעניגען אחז גופא (מלכים ב, ט"ז; ישעיה ז).

אין יענער לאגע האט מען אין יהודה ניט געוואוסט ווי זיך או עצה

---

*) דער קרי פון „וארומים“ (אין מלכים ב, ט"ז 6) איז „ואדומים“. מסילא מוז מען שוין אויך אנשטאט „לארם“ לעזען „לאדום“. ס'איז דעריבער אסך וואהרשיינליכער, אז דער נוסח פון פסוק איז לכתחילה געווען: „בעת ההיא השיב מלך אדום את־אילת לאדום“... און „רצין“ איז צוגעשטעלט געווארען בטעות שפעטער ווען „אדום“ איז שוין געווען פארגריזט אין „ארם“. רצין האט לויט דעם גאר ניט געשיקט קיין עקספעדיציע אזוי ווייט אין דרום, נאר דער מלך פון אדום האט אויסגענוצט אחז'עס געדריקטע לאגע און האט צוריק פארכאפט אילת, א זאך וואס לעגט זיך אויך בעסער אויפ'ן שכל. זעה וועגען דעם בענציגער'ס קאממענטאר אויף מלכים אין מארטי'ס האנד־קאממענטאר און „נאוטס אן דהי היברו טעקסט אוו דהי בוקס אוו קינגס“ פון בורניי. ת. ש.

צו געבען. די אשורישע פּארטיי אין ירושלים און אין אחז'עס הויף האָט געקאָנט נעמען אַלס ביישפּיל מנחם'ען, וועמען תגלת־פּלאסר האָט מיט עט־ליכע יאָהר צוריק געראַטעוועט פון גרויס נויט. דאַרטען, פונקט ווי דאָ, זיינען עס געווען אשור'ס פיינד, געגען וועמען מ'האָט זי גערופען. שוין בלויז דערהערענדיג, אַז דער פיינד מאַרשירט געגען יהודה האָט אחז און גאַנץ ירושלים דעם קאָפּ פאַרלאָרען*). און דער קעניג האָט ווי עס זעהט אויס, געפּאַסט א באַשלוס איידער די עצה פון די פאַרזיכטיגע איז געווען בכוח איהם דערפון אָפּצוהאַלטען. ער שיקט שלוחים צו תגלת־פּלאסר און אונטערוואַרפט זיך אונטער דעם גרויסען קעניג מיט ווערטער פון גרויס הכנעה. זיין הכנעה'דיגע בקשה נאָך הילף געגען זיינע פיינד באַקרעפטיגט ער דערמיט וואָס מ'שיקט גאָר דאָס גאָלד און זילבער, וואָס האָט זיך געפונען אין בית־המקדש און אין קעניגליכען אוצר (מלכים ב, ט"ז 7—9).

אחז האָט געהאַט אויף זיין זייט די עפענטליכע מיינונג אין ירושלים אין דער דאָזיגער פּאָליטיק זיינער, אין וועלכער אסך האָבען געזעהן דעם קליגסטען שלום. אויך נייערע היסטאָריקער האָבען אחז'ן אונטער זייער שוץ גענומען. ישעיה אָבער אורטיילט אנדערש, און ער ווייסט, אַז ער איז דערין איינס מיט יהוה'ס ווילען און עצה. ער דענקט אַהן ספק אויך פון דער קורצזיכטיגער פּאָליטיק פון אסא, אַז אור־זיידע פון דעם איצטיגען קעניג, וועלכער האָט אמאָל אין אַן עהנליכער לאַגע געהאַנדעלט עהנליך און האָט געבראַכט אַהן א שיעור צרות אויף זיין לאַנד און אויף זיין פיינדליכען שכן. אפרים איז ניט בלויז יהודה'ס ברודער, נאָר ער איז אויך מיט יהודה צוזאַמען די לעצטע פעסטע וואַנט, וואָס שטעהט נאָך צווישען אשור און עגיפּטען. בעת אחז מאַכט די נויטיגסטע צוגרייטונגען ביי דער וואַסער־לייטונג פון אויי־בערסטען טייך**) פאַר דעם פאַל פון א באַלאַגערונג פון דער הויפּטשטאָדט, זוכט איהם אויף ישעיה מיט די ווערטער: „נעם זיך אין אַכט און האַלט זיך רוהיג, שרעק זיך ניט און דיין האַרץ זאָל ניט פאַרצאַגט ווערען צוליב אָט די צוויי נאָך רויכערענדיגע האָלעוועשקעס ביי דעם גליהענדיגען צאָרן פון רצין, ארם און דעם זוהן פון רמליהו!... ניט קומען וועט עס און ניט געשעהן!"

*) ישעיה ז 2. — פיליכט האָט עס אחז ביי דער דאָזיגער געלעגענהייט געאָפּ־פערט זיין זוהן, מלכים ב, ט"ז 3.

**) וועגען דער לאָקאַליטעט ווייסט מען ניט צו זאָגען עפּעס זיכערעס.

„וואָרים נאָר דער קאָפּ פון ארם איז דמשק
און נאָר דער קאָפּ פון דמשק איז רצין;*)
נאָר דער קאָפּ פון אפרים איז שומרון
און נאָר דער קאָפּ פון שומרון איז דער זוהן פון רמליהו:
גלויבט איהר ניט, דאַן בלייבט איהר ניט!“
(ישעיה ז 7—9).

דער נביא פּרעדיגט דאָ צו זיין קעניג גלויבען, בטחון אין גאָט. ישעיה איז קוים געווען אזא נאַר צו מיינען, אז מ'קאָן באַגעגענען א פיינד־ליכע אַטאַקע מיט צונויפגעלעגטע הענט און מיט אויגען אויפגעהויבען צום הימעל. אַבער זיין איבערצייגונג איז, אז אין דעם איצטיגען מצב האָט קיינער ניט געקאָנט העלפען יהודה אחוץ גאָט אליין. העלפט ער ניט, דאַן איז יהודה פאַרלאָרען — וואוהין זי זאָל זיך ניט ווענדען צווישען מענשען. צו געווינען יהוה'ס הילף, איז נאָר דאָ איין מיטעל: צו זיין שטיל און זיך פאַרלאָזען אויף גאָט. די רעזולטאַטען האָבען געוויזען, אז ישעיה איז גע־רעכט געווען. אין יענער נויט איז זיין עצה געווים געווען די ריכטיגע. אויף א ווײלע האָט די באַפעסטיגטע ירושלים געקאָנט אויסהאַלטען די באַ־לאַגערונג. אונטערדעסען האָט תגלת־פלאסר, אויב די אינטערעסען פון זיין אימפּעריע זיינען איהם געלעגען נאָהענט צום הארצען, געמוזט פון זיך אליין ארויסמאַרשירען געגען די פאַרבינדעטע, ווענעס זאַך איז פון אנהויב אָן געווען פאַ'לאָרען, ווען גאַנץ סיריען איז ניט געשטאַנען צוזאַמען. אין אַט דעם פאַל וואָלט אשור איבערהויפּט ניט געהאַט קיין אורזאַך זיך צו פאַר־נעמען מיט יהודה, און אחז וואָלט דערווייל געקאָנט ראַטעווען לכל הפּחות יענע מאָס פון זעלבשטענדיגקייט, וואָס זיינע פאָטערס האָבען איהם גע־לאָזען בירושה.

אַט אזוי האָט זיך די זאַך פאָרגעשטעלט ישעיה'ן, זי באַטראַכטענדיג ריין פּאָליטיש. ישעיה איז אַבער קודם כל ניט קיין מאַן פון פּאָליטיק, נאָר א מאַן פון גאָט, דער רעליגיעזער פיהרער פון זיין פאָלק. מעסטענדיג מיט אַט דער מאָס ערשיינט איהם אחז אלס איינער, וואָס האַלט אין באַגעהן א נאַרישקייט און א פאַרברעכען צוזאַמען, און ער ארבייט דעריבער מיט אלע כוחות, כל זמן ס'איז נאָך ניט צו שפּעט, צו איבערצייגען דעם קעניג וואָס

*) די אנדערע העלפט פון פסוק 8 איז א שפּעטערדיגע הוספה.

פאַר אַן אומגליק אשור׳ס אריינמישונג מוז זיין פאַר יהודה. ער זעהט איז גייסט ווי אשורישע מחנות פון איין זייט און עגיפּטישע מחנות פון דער אנדערער זייט צעשפּרייטען זיך איבער די פעלדער פון יהודה, און ער זעהט שוין יהודה אין דער ראָלע פון דעם אומגליקליכען-שטרייט־פּונקט צווישען די צוויי וועלט־מעכטען, ווען אחז זאָל פּרייוויליג אראָפּרייסען די לעצטע פעסטע וואַנט, וואָס שיידט נאָך אָפּ צווישען אשור און מצרים. זייענדיג זיכער מיט זיין זאַך און פול מיט זיין גאָט, נעמט זיך ישעיה צום לעצטען מיטעל. ער באַט אַן דעם קעניג א וואונדער, כדי איהם צו איבערצייגען, אַז ער זאָגט דעם אמת. אָבער אויך דאָס ווירקט ניט אויף דעם שוואַכען אחז: ער וויל ניט פּרובירען גאָט.

אָט אזוי איז דער גורל געפאַלען, די שלוחים צו אשור ווערען ניט צו־ריקגערופען, ישעיה׳ס רעדעס און זיין טרחה זיינען אומזיסט. ער זעהט וואָס עס מוז דערפון ארויסקומען, און ער לאָזט עס וויסען. יהודה׳ס שרעק־ליכער גורל און איהר עלענדער אונטערגאַנג שטעהען איהם פאַר די אויגען. אָבער אלס באַוויז, אַז אָט דער גלויבען זיינער איז פאַרט ניט קיין פּוסטע אילוזיע דערהייבט ער זיך דוקא אין יענער דריקענדער לאַגע צו דעם העכס־טען שפּיץ פון האָפענונג און בטחון. כאָטש דער גורל פון יהודה איז איצט נאָר יאָמער און עלענד און כאָטש דוד׳ס הויז גופא איז טיף געזונקען, אָבער דאָס „גלויבט איהר, דאַן בלייבט איהר" מוז זיך דאָך ארויסווייזען אלס אמת. א נייער דור, וואָס וועט ארויסוואַקסען פון דעם טרערן־זאַמען פון דער איצטיגער צייט, וועט דאָס זיך דערוויסען פון אייגענער איבערלעבונג. יענער נייער דור וועט מיט א שטאַרקער האַנט ארויסטרייבען די פיינד פון׳ם לאַנד און וועט זעהן בראש פון זיך א נייעם קעניג פון דוד׳ס שטאַם — אָבער ניט מעהר פאַר א קעניגרייך פון מלחמה, נאָר פאַר א מלוכה פון פרידען און יושר.

די שעה, אין וועלכער ישעיה האָט זיך גע־שיידט פון אחז׳ן, האָט געגעבען דער וועלט דעם משיח־געדאַנק.*)

„הערט נאָר, איהר פון דוד׳ס הויז; איז עס ווייניג פאַר אייך מיד צו מאַכען מענשען, אַז איהר מאַכט אויך מיד מיין גאָט? דערפאַר וועט דער

*) זעה אין צווייטען באַנד ז. 271, 272.

האר נופא אייך געבען א צייכען: די יונגע פרוי וועט שוואנגער ווערען און א זוהן געבארען און זי וועט איהם רופען ע מ נ ו א ל (גאט־מיט־אונז). דיקע מילך און האניג וועט ער עסען ביז ער וועט וויסען צו פאר־מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע; ווארים איידער דער אינגעל וועט וויסען צו פאר'מיאוס'ען דאס שלעכטע און אויסצואוועהלען דאס גוטע וועט פארלאזען ווערען דאס לאנד, וואס דיר גרוילט פאר זיינע צוויי מלכים: אבער יהוה וועט ברייננגען אויף דיר און דיין פאלק און דיין פאמיליע טעג, אזעלכע וואס זיינען שוין ניט געווען זינט אפרים האט זיך אוועקגעקעהרט פון יהודה" (ישעיה ז 13—17). אשור וועט פארוויסטען דאס לאנד, אז עס וועט בלויז בלייבען פאשע פאר רינדער און שאף און אנשטאט מיט ברויט און וויין וועלען די איינוואוינער זיך נעהרען מיט מילך און ווילדען האניג.

ווען און וואו אזוי'עס געזאנדטע האבען געטראפען תגלת־פלאסר'ן, איז אונז ניט באקאנט. ס'איז ניט אוממעגליך, אז ער האט זיך שוין געפונען אויפ'ן וועג קיין סיריען, וועלכע תגלת־פלאסר האט אהן אחז'ן אויך געמוזט אונטערוואַרפען. יעדענפאלס טרעפען מיר שוין דעם גרויסען קעניג אין יאהר 734 פאקטיש אין סיריען, אום צו שטראפען די בונטאוושציקעס. ווי ישעיה האט שוין פאראויסגעזעהן, איז דאס פאר איהם ניט געווען קיין שווערע ארבייט ביי דער אומאייניגקייט פון די איינצעלנע קליינע מלוכות צווישען זיך. בלויז דמשק האט, ווי עס זעהט אויס, ארויסגעוויזען אן ענערגישען ווידערשטאנד.

דער ספר מלכים דערצעהלט, אז תגלת־פלאסר האט אוועקגענומען פון פקח'ן ע י ו ן, א ב ל־ב י ת־מ ע כ ה, י נ ו ח, ק ד ש און ח צ ר, ג ל י ל און דאס גאנצע לאנד נ פ ת ל י, דערצו פילייכט איינצעלנע געגענדען אין גלעד און האט זייערע איינוואוינער פארשיקט קיין אשור (מלכים ב, ט"ו 29). דאס זיינען אין דער הויפטזאך דיזעלבינע געגענדען, וועלכע די סיריער האבען שוין נעהאט צוגענומען אמאל אונטער בעשא'ן און וועלכע זיינען ערשט אונטער ירבעם בן יואש צוריק אריבער צו ישראל. דערמיט שטימט אי דאס וואס מיר ווייסען פון ישעיה'ן (ח 23), אי דאס וואס דער גרויסער קעניג גופא באריכטעט. שומרון גופא האט זיך נאך דעם מאל געראטעוועט פון ערֿאבערונג און צעשטערונג דערמיט וואס די געגענ־פארטיי פון פקח האט איהם שנעל דערמארדעט און האט זיין מערדער ה ו ש ע ב ן א ל ה פארגעשטעלט פאר דעם גרויסען קעניג אלס זיין

נאכפאלגער (734/3).*) דער ערשטער אקט פון גלות שומרון האט זיך דערמיט אנגעהויבן. די צפון־מלוכה איז דורך דעם געבליבן באשרענקט אויף דעם בערגלאנד אפרים און דעם טאל יזרעאל. נאכדעם ווי ישראל איז אויף אזא אופן באשטראפט געווארן און ירושלים איז באפרייט געווארן, ווענדט זיך תגלת־פלאסר אין 733 געגען דמשק. די ביבעל דערצעהלט קורץ, ער האט איינגענומען דמשק, איהרע איינוואוינער פארטריבען און רצין'ען געלאזט הינריכטען (מלכים ב, ט"ז 9). פון די אויפשריפטען פון דעם גרויסען קעניג גופא דערגעהען מיר, אז מיט דער באלאגערונג און עראבערונג פון דער פעסטער סירישער הויפטשטאדט איז ער געווען פארנומען צוויי יאהר.

אחז האט אויף א ווײלע דערגרייכט זיין צוועק; זיינע ביידע געגנער זיינען אומגעקומען דורכ'ן שווערד און זייערע לענדער זיינען אין גאנצען אדער צום טייל אריינגעפאלען אין די הענט פון פיינד. אבער פאר וועלכען פרייז אחז האט געקויפט דעם שוץ פון גרויסען קעניג, ווייזט אונז א דערצעהלונג אין ספר מלכים. פון יענער דערצעהלונג זעהען מיר, אז די זאך איז נאך ניט געווען געענדיגט דערמיט וואס ער האט איינמאל געצאלט טריבוט. דער גרויסער קעניג האט דערווארט נאך צושווערונגען פון טרייהייט. און ס'איז דעריבער געווען זעלבסטפארשטענדליך, אז אחז, זיין טרייער וואסאל, זאל איצטער נאכטאן אשורישע זיטען און מנהגים אין טעגליכען לעבען ווי אויך אין קולט. נאך דער עראבערונג פון דמשק קומט אחז אהין ארויסצואווייזען זיין יראת־הכבוד פאר תגלת־פלאסר'ן. אט דא קריגט ער צו זעהן א מזבח, און ער שיקט גלייך א מאדעל דערפון צו זיין כהן אוריה אין ירושלים און לאזט מאכען אזא פאר'ן בית־המקדש. דער נייער מזבח פארנעמט דעם פלאץ פון דעם ביזאיצטיגען מזבח פון בראנד־אפפער (מזבח העולה, מלכים ב, ט"ז 10—16**). דאס הייסט ניט בשום אופן, אז דער יהוה־קולט איז

*) בעת תגלת־פלאסר'ס ארמיי שטעהט נאָך אין גליל, קומט פאָר פקח'ס דערמאָרדונג אין שומרון. אשור אָבער פאַרלאַנגט גאַראַנטיעס פון הושע'ן און מאַרשירט דעריבער געגען איהם. ער אונטערוואַרפט זיך דאן אָהן באַדינגונגען. פסוק ג אין מלכים ב, י"ז באַציהט זיך נאָך לויט דעם אויף תגלת־פלאסר'ן און דעם נאָמען שלמנאסר איז דאָרטען צו שטרייכען. וואָרים די גאַנצע שטיק י"ז 1־6 רעדט נאָר פון א קעניג פון אשור אָהן א נאָמען. דער נאָמען איז א הוספה, וואָס א שפּעטעריגער איבערשרייבער האָט דאָ בטעות אריינגעשטעלט פון י"ח 9.

**) ביז אויף אחז'ן האָט שלמה'ס איינפאַכער בראָנזענער מזבח געטאָן זיין דינסט אויף דעם הייליגען פעלז; איצט אָבער מוז ער מאַכען פלאַץ פאר א שענערען און גרעסערען. ס'איז וואַהרשיינליך געווען א הויכער געבוי מיט טרעפּען ארויפ־

באזייטיגט געווארען. אבער עס האנדעלט זיך אויך ניט וועגען רציון׳ס א מזבח. אזוי גיך ווי דמשק איז געפאלען אין די הענט פון די אשורים, האבען זיי דארטען הפנים איינגעפיהרט זייער פארם פון קולט. אחז זעהט דעם אשורישען הויפט־מזבח אין דמשק און ער מיינט, אז נאכמאכענדיג איהם וועט ער זיך מאכען געפעליג אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. אויך בכלל ווייזט אחז ניט ארויס קיין צופיעל פרומקייט לגבי דעם בית־המקדש פון ירושלים (מלכים ב, ט״ז 17, 18*). די מעהרסטע פון די מיטלען, וועלכע אחז האט אנגענומען אין צוזאמענהאנג מיט דעם, ווערען ערקלערט מיט דער נויט צו שאפען געלד, אבער אנדערע שפורען ווייזען אויף דעם, אז אחז האט איינגעפיהרט אין ירושלים דעם אשורישען שטערן־און זון־דינסט און האט אפילו געהאלטען ביים בית־המקדש אין ירושלים הייליגע זון־פערד**).

3.

שומרון׳ס ענד.

ביידע מלוכות, ישראל און יהודה, האבען אין דער נעכסטער צייט נעקאנט לעבען אומגעשטערט אין פרידען אונטער אשור׳ס שוץ, ווען זיי וואלטען זיך געהאלטען רוהיג און וואלטען זיך צופרידען געשטעלט מיט דעם פאקטישען צושטאנד, וואס איז דאמאלסט געשאפען געווארען. אחז האט באטראכטען יענעם וועג און עס האט זיך איהם איינגעגעבען זיך צו האלטען יאהרען לאנג אויף זיין טראן. אין ישראל אבער ווערט די צערודערונג ניט איינגעשטילט. זינט 732 איז תגלת־פלאסר פארנומען אין מזרח. און אין 727 טרעט ער דעריבער אראפ פון דער סצענע. זיין נאכפאלגער איז

צוגעהן. — אחז האט ווי עס ווייזט אויס, אויך אויפגעשטעלט אן אשרה (מלכים ב, י״ה 4) און האט אויך באגינסטיגט דעם מנהג פון קינדער־אפפער (ט״ז 3).

*) ער האט געלאזט צעשניידען די געשטעלען און די ראמען זייערע און דעם קעסעל פון זיי אראפנעמען און דעם בראנזענעם באסיין האט ער געלאזט אראפ־נעמען פון די בראנזענע אקסען, אויף וועלכע ער איז געשטאנען, און איהם אוועק־געשטעלט אויף אן אונטערבוי פון שטיינער (מלכים ב, ט״ז 17). ת. ש.

**) מלכים ב, כ״ג 11, 12. צו די „מלכים פון יהודה", וועלכע ווערען דארטען דערמאנט, האט אחז יעדענפאלס געהערט; אויב נאך פריהעריגע מלכים, איז א פראגע.

שלמנאסר דער פערטער (727—722). די אפּוועזענהייט פון דעם גרויסען קעניג און, נאָך מעהר, דער בייט אויף דעם טראָן פון אשור, גיט אריין נייע האָפענונג אין דער פּאַרטיי פון ואומאַפּהענגיגקייט אין שומרון.

עגיפּטען טוט דאָס איהריגע צו האַלטען וואַרים די דאָזיגע האָפענונג. וואָרים וואָס ווייטער אשור איז אין דער לעצטער צייט אריינגעדרונגען אין סיריען, אלץ מעהר האָט די מלוכה פון די פּרעה׳ס געמוזט פיהלען, אז עס שטעהט פאַר אן ערנסטע געפאהר פאַר דער פּאָזיציע וואָס זי האָט ביז דאָ־כּאַלסט פאַרנומען. אויב זי זאָל ניט ארבייטען מיט איהרע לעצטע כוחות צו פאַרהאַלטען אשור און אויפצוהעצען די סירישע מדינות צו א ווידער־שטאַנד געגען דעם גרויסען קעניג, וואָלט עס הייסען זיך גופא שלאָגען. ס׳איז געוועזען די העכסטע צייט פאַר עגיפּטען אויפצוגעבען איהר ביז־איצטיגע פּאָ־ליטיק פון גאָר נישט טאָן, צו וואָס די אינערליכע פאַרהעלטענישען האָבען זי געהאַט פאַר׳משפּט. אַסך געלעהרטע נעמען אָן, אז דער נצחון פון דעם עטיאָפּער סאַבאַקאָ, וועלכער האָט, נאָך לאַנגע אינערליכע מלחמות, געבראַכט ענדליך עגיפּטען אין די הענט פון די עטיאָפּישע הערשער, האָט איצט שוין געשאַפען, לכל הפּחות פאַר א געוויסער צייט, אן אָרדנונג אין עגיפּטען און האָט איהר דערמיט געגעבען די מעגליכקייט זיך צו פאַרנעמען מיט די ענינים פון סיריען. עס לעגט זיך אָבער בעסער אויפ׳ן שכל אז פּיאַנכי האָט דעמאָלט געהאַט די אויבער־ממשלה*). יעדענפאַלס געפינען מיר איהם גלייך אין פאַרבינדונג מיט די סירישע מלוכות, און עגיפּטען בלייבט פון איצט אָן ביז אסר־חדן די באַשטענדיגע רוה־שטערין, וועלכע זוכט צו העצען די סירישע

*) וועגען די פאַרהעלטענישען אין עגיפּטען פאַר כאַבאַקאָ ווייסען מיר אומ־געפעהר פאָלגענדעס: פון פּיאַנכי׳ס אויפשריפט מוז מען אָננעמען אלס פאָרבאַדינג א צושטאַנד פון צעפאַל (פּיאַנכי צעהלט אויף אין דער פון איהם אונטערוואָרפענער געגענד ניט ווענינער ווי 20 מלכים און פירשטען, בכן איינצעלנע הערשער). דעם דאָזיגען צושטאַנד האָבען אויסגענוצט די עטיאָפּער אום צוערשט אריינצודרינגען אין טעבען און פון דאַנעט אויס אריינצודרינגען ביסלעכווייז אין אונטער־עגיפּטען. אָט דאָ טרעפען זיי א ווידערשטאַנד; פון דעם אלגעמיינעם צעפאַל איז אויפגעקומען א שטרעבונג אויפצושטעלען ווידער די איינהייט. די פירשטען פון דער דעלטאַ ווערען אָבער דאָך אונטערוואָרפען און פּיאַנכי צווינגט זיי צו אָנערקענען זיין אויבער־הערשאַפט. אלס צייט פאַר די דאָזיגע געשעהענישען נעמט ברעסטעד אָן די יאָהרען קורץ פאַר 720. דאַן ערשט קומט פאָר דער אריינפאַל פון סאַבאַקאָ. ער האָט מעהר ערפאָלג ווי פּיאַנכי און האַלט אונטערוואָרפען גאַנץ עגיפּטען ארום 12 יאָהר, בערך 701—713.

מלוכות נעגען זייער אונטערדריקער. חאַנאַ פון עזה, וועלכער האָט זיך נעהאט אויפגעהאַלטען אלס פליכטלינג אין עגיפטען, קעהרט זיך צוריק אהיים. גלייך נאָך תגלת־פלאסר'ס טויט אדער איינינע יאָהר נאָכדעם, כדי אונטער דעם עגיפּטישען איינפלוס צו העצען צו אן אויפשטאַנד; און פון הושע פון ישראל ווערט דערצעהלט אין תנ"ך, אז ער האָט אויפגעהערט צאָהלען דעם טריבוט צו אשור און אז דאָס איז געווען בהסכם מיט דעם קעניג סוא פון מצרים, צו וועמען ער האָט געשיקט א געזאַנדטשאַפט (מלכים ב, י"ז 4). דעם דאַזיגען סוא קענען מיר פון די אשורישע אויפשריפטען אלס סיבו פון מוצורי*). מאַנכע האָבען אידענטיפיצירט סוא און סאַבאַקאַ. די כראָנאָ־לאָגיע איז אָבער געגען דעם. עס לעגט זיך גאַנץ גוט אויפ'ן שכל צו אידענ־טיפיצירען סוא מיט פיאַנכי; אויב ניט, האָט סוא געמוזט זיין איינער פון די אנפיהרענדע פירשטען פאַר פיאַנכי'ס אויפטרעטען און פילייכט אויך נאָך ביי זיין צייט. ס'איז כדאי צו באַמערקען, אז לויט די אויפשריפטען הייסט סיבו פאַקטיש קיינמאָל ניט קעניג, נאָר שטענדיג טורטאַן, עס הייסט אויבער־גענעראַל, פון מוצורי.

שלמנאסר האָט ניט געקאָנט רוהיג צוקוקען ווי שומרון רעוואָלטירט, ווייל די אשורישע אויבער־ממשלה איבער גאַנץ סיריען איז דאָ אין קאָן געשטאַנען. גלייך נאָך זיין באַשטייגען דעם טראָן, בערך אין זיין צווייטען יאָהר, האָט ער שוין געמוזט אַרויסמאַרשירען. וואָרים אויב ס'איז ריכטיג, ווי עס שטעהט אין ספר מלכים, אז הושע האָט רעגירט ניין יאָהר, האָט שלמנאסר געמוזט אַרויסטרעטען נעגען איהם שוין אין יאָהר 725. עס ווייזט אויס, אז ווי נאָר דער גרויסער קעניג איז געקומען נעהנטער מיט זיין חיל, האָט זיך הושע איבערגעגעבען אין זיינע הענט. ס'איז דערפון צו דרינגען, אז סוא האָט אין אנטשיידענדען מאָמענט איהם געלאָזען אין פאַרלעגענהייט. הושע ווערט גענומען געפאַנגען און האָט הפנים געהאַט דעמזעלביגען גורל ווי די איבעריגע געפאַנגענע. זיין הויפּטשטאָדט שומרון אָבער איז ניט גע־ניינט זיך איבערצוגעבען גאָר אַזוי אין אשור'ס הענט. שלמנאסר מוז זיך נעמען צו א רעגעלמעסיגער באַלאַגערונג, און דורך איהר פעסטער לאַגע גיט זיך שומרון איין זיך צו האַלטען פולע דריי יאָהר. שלמנאסר'ן איז ניט באַ־

*) אז סוא (סעווע) פון תנ"ך און סיבו פון די אויפשריפטען איז איין און דערזעלביגער קאָן מען זעהן דערפון, וואָס ביידע טוען די גלייכע זאַך: סוא אונ־טערשטיצט הושע'ן, סיבו אונטערשטיצט חאַנאַ'ן געגען אשור.

שערט צו דערלעבען די עראבערונג פון דער שטאדט*). לויט די גלויב־ווערדיגע אשורישע באריכטען איז שומרון ערשט געפאלען אין דער האנט פון שלמנאסר'ס נאכפאלגער ס ר ג ו ן (722).

אין דער צייט, ווען שלמנאסר האט זיך גערוקט ווייטער און האט באלאגערט שומרון, האט זעלבסטפארשטענדליך אויך יהודה געווארפען איהרע בליקען מיט געשפאנטער אויפמערקזאמקייט אויף איהר שכן אין צפון. ס'איז אהן ספק צו פארדאנקען ישעיה'ן, וואס אחז איז געבליבען רוהיג און איז ביינעשטאנען אלע פראבעס, וואס זיינען געווים געמאכט געווארען אויך איהם צוצוציהען צו דעם אויפשטאנד. וואלט אחז אנדערש געהאנדעלט, וואלט שוין איצט געקומען דער סוף צו יהודה. אבער ישעיה איז איבערציינגט, אז שומרון וועט אויך דעם מאל ווינציג וואס געווינען פון איהר נעוואגטער און געפעהרליכער אונטערנעמונג. די מאס פון שומרון איז פול, אבער יהודה מעג זיך ארפנעהמען א מוסר, זעהענדיג וואס עס קומט דארט איצטער פאר. „וועה צו דער שטאלצער קרוין פון די שיכורים פון אפרים", רופט ער אויס איבער שומרון, „און צו דער וועלקענדער בלום פון זיין פרעכטיגער צירונג, אויף דעם אייל־פעטען טאל־קאפ פון די בארוישטע פון ווייז! אט קומט אן א שטארקער און געוואלטיגער פון דעם האר! ווי א האגעל־שטראם, ווי א וועטער־שטורם, ווי א שטראם פון מעכטיגע וואסער־גוסען וועט ער זיי מיט געוואלד צו דער ערד ווארפען, כדי זי זאל מיט די פיס צעטראטען ווערען. די שטאלצע קרוין פון די שיכורים פון אפרים" (ישעיה כ"ח 1—3).

בערך אין דערזעלביגער צייט שטעהט אויף אין יהודה נעבען ישעיה'ן א גלייכגעזונענער נביא, פילייכט ישעיה'ס א תלמיד, מ י כ ה פון מורשת (מיכה המורשתי). אויך פאר איהם איז א זיכערע זאך שומרון'ס חורבן און אונטערגאנג:

„שוין געהט יהוה ארויס פון זיין ארט,
און נידערט אראפ און טרעט אויף די הויכען פון דער ערד.
און עס צעשמעלצען די בערג אונטער איהם,
און די טאלען צעשפאלטען זיך
ווי וואקס פאר דעם פייער,
ווי וואסערן וואס גיסען זיך אין א נידערונג.

---

*) אין מלכים ב, י"ז 5, 6; י"ח 9, 10 איז ניט גענוי. פאקטיש איז דער עראבערער סרגון.

איבער יעקב׳ס פארשולדיגונג איז אט דאס אלץ
און איבער די זינד פון ישראל׳ס הויז:
וואס איז יעקב׳ס פארשולדיגונג? — ניט שומרון?
און וואס יהודה׳ס זינד?*) — ניט ירושלים?
דעריבער וועל איך מאכן שומרון פאר א וויסטער קופע אין פעלד,
פאר פלאנצונגען פון וויינגערטנער,
און איך וועל אין טאל אראפוואַרפן איהרע שטיינער,
און איהרע גרונטען וועל איך אנטבלויזען״.**)

(מיכה א 3—6).

אז ירושלים וועט חרוב ווערען, קאן מיכה איצט קיין מורא ניט האבען. ווארים אזוי ווי זי האט זיך ניט געשטעלט געגען אשור, איז קיין גרונט ניט געווען פאר קיין קריג. ס׳איז אבער געווען גרינג צו זעהן, אז די כוואליעס וואס האבען אראפגעשווענקט שומרון, וועלען אויך ניט לאזען יהודה אין גאנצען אומבאשעדיגט. דערצו נאך זיינען יהודה׳ס זינד געווען גלייך צו אפרים׳ס: וועט יהוה ווידער אויפהייבען ווען עס איז זיין בייטש, וועט דאן קומען אויך יהודה׳ס ענד (מיכה א 8, 9). די קלעפ וואס פאלען אויף אפרים זיינען טויטליך ניט בלויז פאר שומרון — „זיי קומען ביז צו יהודה, גרייכען ביז צום טויער פון מיין פאלק, ביז ירושלים.״ —

וואס עס איז געווארען פון די איינוואוינער פון דעם עראבערטען לאנד, לאזט זיך נאר טיילווייז מיט זיכערקייט זאגען. א טייל פון זיי ווערען אוועק־געשלעפט פון זייער היים. דאס איז געווען דער מנהג ביי די אשורישע און באבילאנישע מלכים, א מנהג פון וועלכען מיר הערען דעם ערשטען מאל ביי תגלת־פלאסר׳ן. לויט סרגון׳ס אויפשריפטען האט ער אוועקגעפיהרט אין גע־פאנגענשאפט 27290 איינוואוינער פון שומרון. די געבליבענע האט ער געלא־זען אין לאנד אונטער אן אשורישען גוברנאטאר און שוין איצט האט ער דא באזעצט לייט פון איינגענומענע לענדער. די פארטריבענע זיינען אהן ספק געווען די אנפיהרענדע שיכטען אין דער מלוכה: באאמטע און פארמעגליכע, קריגס־לייט און כהנים. לויט דעם באריכט פון ספר מלכים זיינען זיי פאר־

*) מיכה א 5. לויט׳ן תרגום און לויט דעם תרגום השבעים דארף מען לעזען „ומי חטאת בית יהודה.״ ת. ש.

**) די נבואה, קאן מען זעהן בפירוש שטאמט פון פאר דעם חורבן שומרון (722). דאס שטימט מיט דער צייט־באשטימונג פון מיכה א 1.

טריבען געוואָרען קיין מעסאָפּאָטאַמיען און מעדיען (מדי); צווישען אַנדערע ווערט דערמאָנט אלס זייער נייער וואוינאָרט דער ח ב ו ר, אַ נעבען־טייך פון פרת, און „די שטעדט פון מדי“ (מלכים ב, י״ז 6).

די געבליבענע, וועלכע זיינען נאַטירליך געווען די גרויסע מאַסע פון פאָלק, זיינען אשורישע אונטערטאַנען, דאָס לאַנד איז פון אַן אונטערוואָר־פענער וואסאַל־מלוכה געוואָרען אַ רעגולערע אשורישע פּראָווינץ. אָבער איידער דאָס לאַנד האָט זיך אונטערוואָרפען אונטער דעם דאָזיגען שיקזאַל האָט עס נאָך איינמאָל געפּרובירט זיך צו ראַטעווען דורך אַן אויפשטאַנד. אין תנ״ך ווערט דערפון ניט דערמאָנט; מיר ווייסען עס אָבער פון סרגון'ס אויפשריפטען. פון זיי ווייזט עס אויס, אַז גלייך ווי סרגון האָט פאַרלאָזען סיריען האָט פון דאָס ניי זיך אָרגאַניזירט דער ווידערשטאַנד געגען אשור. בראש פון'ם אויפשטאַנד איז געשטאַנען אילובידי פון חמת. כמעט גאַנץ סיריען אין צפון־זייט פון שמרון האָט זיך אָנגעשלאָסען. שומרון גופא, צי זי האָט יאָ גענומען ווען אדער ניט, איז אריינגעצויגען געוואָרען אין דער באַוועגונג. אין דרום שטעהען צו די פאַרבינדעטע צו חאַנאָ פון עזה און אַן אראַביש־עגיפּטישער קאָרפּוס אונטער דעם גענעראַל סעווע (סוא, סיבו). יהודה, כאָטש מ'האָט געזוכט דורך געזאַנדטע צו קריגען איהר הילף, געהערט צו וועניג אויסנאַמען, וועלכע האַלטען פאַר אָסך גלייכער צו בלייבען אויף אשור'ס זייט*). אין יאָהר 720 קומט דערפאַר סרגון ווידער אין סיריען. אילובידו פון חמת ווערט גיך צעשלאָגען ביי קאַרקאַר. דער גרויסער קעניג מאַרשירט דאַן ווייטער קיין דרום און שלאָגט די איבעריגע פאַר־בינדעטע ביי ראַפּיחי, אָהן ספק די שפּעטערע ראַפיאַ פון די גריכען, ניט ווייט פון עזה ביים עגיפּטישען גרעניץ. סרגון ריהמט זיך אפילו אַז ער האָט נעקראָגען טריבוט פון פּרעה'ן („פּירו“). דערמיט איז שומרון'ס ווידער־שטאַנד אויף שטענדיג געבראָכען, לכל הפחות ווערט אין די אשורישע נאָכ־ריכטען ניט דערמאָנט מעהר פון קיין פּראָבע אראָפּצואוואַרפען דעם פרעמדען יאָך.

וואהרשיינליך האָט סרגון ספּעציעל צוליב אָט די אומרוהען איצט און ביי שפּעטערע געלעגענהייטען באַזעצט פרעמדע קאָלאָניסטען אין דער גע־

---

*) סרגון דערמאָנט אפילו אַ לאַנד „יאאודו“ אויף זיינער אַן אויפשריפט אויף אַ שטיין־פּלאַטע פון יאָהר 717. ס'איז אָבער דערמיט געמיינט די סירישע „יאדי“, מיט וועלכער מיר זיינען שוין אויבען באַקאַנט געוואָרען אונטער תגלת־פלאסר'ן. אַ שטיקעל ראיה דערצו איז וואָס עס שטעהט אין צוזאַמענהאַנג מיט חמת.

גענד פון שומרון. אזוי רעדט סרגון גופא וועגען „געפאנגענע פון פארשידענע לענדער", וועלכע ער האט באזעצט אין שומרון. צווישען די געפאנגענע רופט ער אן באזונדערס מיט נעמען אייניגע אראבישע מדבר־שבטים, וועלכע האבען זיך ניט געוואלט אונטערווארפען און זיינען דעריבער פארטריבען געווארען פון זייער היים. נעבען זיי ווערען אין תנ"ך דערמאנט באבילאנישע שטעדט, וועמעס איינוואוינער דער קעניג פון אשור האט פארפלאנצט אין די שומרונ'ישע שטעדט*). דאס זיינען אפשר דיזעלבינע, וואס זיינען לויט סרגון'ס איינענעם באריכט פארטריבען געווארען איבער די אומרוהען אין באבילאניען אין דעם לאנד פון די חתים. דערצו נאך קומען צו אייניגע יאהרצעהנדלינג שפעטער אונטער אסר־חדן נאך אנדערע פרעמדע עלעמענטען**).

די צפון־מלוכה האט דערמיט דערגרייכט איהר ענד. הגם די גרויסע מערהייט פון די איינוואוינער בלייבען אין לאנד, האט אבער די נאציאן איהר לעבענס־קראפט פארלארען, און דערצו נאך איז אויך פארשוואונדען דער לעצטער שאטען פון פרייהייט אום ניט מעהר צוריקצוקומען. א פרעמדע נאציאנאליטעט און א פרעמדע רעליגיאן מישען זיך דורך מיט ישראל; אשורישע גובערנאטארען און באאמטע געוועלטיגען אין לאנד; אשוריש, באבילאניש און אראביש בלוט דרינגט אריין אין די היימישע משפחות. אויסלענדישע געטער דרינגען אריין אין די הייליגע ערטער פונ'ם לאנד. אין אנהויב וועהרט מען זיך געגען זיי, אזוי ווייט ווי עס לאזט זיך. בית־אל האט

דאסזעלביגע לאזט זיך אויך ארויסדרינגען פון ישעיה י"ד 28—32. די רעדע איז א ווארנונג צו די פלשתים, צי ביי שלמנאסר'ס טויט אדער ביי דער נידערלאגע וואס סרגון האט געליטען ביי דורילו (אויפ'ן גרעניץ פון עילם), אז זיי זאלען זיך ניט מאכען צו גרויסע האפענונגען, און ער זאגט זיי פאראויס גרויס אומגליק. ווען יהודה וואלט געווען באטייליגט, וואלט געווים ישעיה אויך איהר געסטראשעט. נאר שלוחים, מיט'ן צוועק ארייגצוציהען יהודה אין דער באוועגונג, זיינען געווען אדער זיינען נאך דא (פסוק 32). דער אנווייז אויף יהוה, אלס דעם אלייניגען באשיצער פון ציון, זאל זיין דער איינציגער ענטפער צו זיי.

*) מלכים ב, י"ז 24. די דארטען דערמאנטע סירישע שטעדט (עוא, המת) זיינען פיליכט א שפעטעריגע הוספה, מחמת א דעפארטאציע פון סיריער צו דער נאהנטער פאלעסטינא איז אוממעגליך. „ספרוים", נעמט ווינקלער אן, איז פארגרייזט געווארען פון סיפאר ביים פרת.

**) פארגלייך עזרא ד 2. עזרא ד 10 דענקט פיליכט פון דערזעלביגער פאסירונג, דאך איז וואהרשיינליך, אז עס זיינען צוגעקומען פרעמדע עלעמענטען נאך שפעטער אונטער אשורבאניפאל (אסנפר רבא ויקירא).

נאָך אויף א ווײַלע אָנגעהאַלטען איהר כאַראַקטער אַלס הייליגטום פון יהוה. און זי זוכט אפילו אויסצושפּרייטען איהר השפּעה אויף די פרעמדע קאָלאָ־ניסטען*). ביז צו א געוויסען גראַד האָט זיך איהר דאָס אויך געמוזט איינגעבען. וואָרים נאָך אונטער יאשיהו׳ן שטעהט דער מזבח פון בית־אל**), און בשעת די אידען פון יהודה קעהרען זיך צוריק פון גלות בבל געפינען זיי

---

*) מלכים ב, י״ז פון פּסוק 24 אָן. עס קלינגט דורכאויס גלויבהאַפט וואָס דאָ ווערט דערצעהלט. אז ווייל די נייע קאָלאָניסטען האָבען ניט געוואוסט „דאָס רעכט פונ׳ם גאָט פון לאַנד“ האָט זיי דערפאַר .דער מלך פון אשור געשיקט פון גלות א כהן פון יהוה, וועלכער האָט זיך באַזעצט אין בית־אל. לכל הפּחות שפּיגעלט זיך דערין אָפּ דער פאַקט, אז אי די געבליבענע, אי די צוגעקומענע האָבען געדינט יהוה. א׳ניט וואָלט זיך ניט געלאָזט דערקלערען די עקסיסטענץ פון די שומרונים, וועלכע ווילען דאָך זיין יהוה־דינער. דער פאַקט ווערט אויך געפאָדערט דורך דער פאַרהעלטענישמעסיג קליינער צאָהל פון די פאַרטריבענע. אפילו אויב מיר זאָ־לען שוין אָננעמען, ווי ס׳איז שוין אויבען געזאָגט געוואָרען, אז הושע׳ן האָט געהערט נאר נאָך די שפּעטערע געגענד פון סאמאריען, איז אלץ צו באשיידען די צאָהל פון 27290. עס האָבען בכן געמוזט בלייבען אסך לייט פון געמיינעם שטאַנד און די געוועזענע אנהענגער פון דער אשור־פּאַרטיי. ס׳איז זעלבסטפאַרשטענדליך, אז זיי דינען צו יהוה. מ׳וועט נאָך מוזען געהן ווייטער: ווען לויט ירמיה מ״א 4, 5 זיינען לייט פון באַרג אפרים עולה־רגל קיין ירושלים נאָך איהר חורבן, דאַן האָבען זיי עס מסתמא פריהער נאָך גיכער געטאָן. דער צובונד צו ירושלים איז הפּנים אין דער צפון־מלוכה, ניט קוקענדיג אויף דער פּאָליטישער שפּאַלטונג, קיינ־מאָל ניט אין גאַנצען אויסגעשטאָרבען, און נאָך דעם פאַל פון שומרון האָט יענער צושטאַנד נאָך געמוזט שטאַרקער ווערען ביי די פרומע. וואהרשיינליך האָט דאָ אויך אסך מיטגעהאָלפען דאס וואָס די מלכים פון יהודה האָבען נאָכ׳ן חורבן שומרון אָן געזוכט ארויסצורוקען זייער גרעניץ ווייטער אין צפון. אָט אזוי גע־פינט יאשיהו אויך דאָ א גרונטלאגע פאר זיינע שטרעבונגען (מלכים ב, כ״ג 15—20).

**) מלכים ב, כ״ג 15. ס׳איז כדאי צו באַמערקען, אז יאשיהו׳ס רעפאָרם האָט דאָ ניט באַגעגענט קיין היידנישען ווידערשטאַנד. דערמיט שטימט אויסער ירמיה מ״א 5 אויך עזרא ד 2, וואו די שומרונים טענה׳נען, אז זינט אסר־חדן׳ס צייט דינען זיי דעם אידישען גאָט. דאָס באווייזט ניט, אז זיי זיינען געווען „יודעאיש“, נאָר אז זיי זיינען געווען געזונען יהו׳יסטיש. די אידישע עלעמענטען האָבען בכן געמוזט גייסטיג אַראָפּווערגען די היידנישע קאָלאָניסטען, אָבער זיי האָבען נאַטירליך אויך געמוזט גלייכצייטיג באאיינפלוסט ווערען פון זיי. דאָך אָבער ווייזט עס אויס, אז מ׳האָט ביז אויף יאשיהו׳ן זיך געהאלטען אין בית־אל ביי דער פאָלקס־רעליגיאָן, ווי זי שפּיגעלט זיך אָפּ אין עמוס, הושע און ישעיה. מיט יאשיהו׳ן טרעט איין אן ענדערונג; אָבער זינט מנשה׳ן און דעם גלות בבל האָט מען זיך נאַטירליך צוריקגעקעהרט צו דער אַלטער פאָלקס־רעליגיאָן. ערגער פאר אָט דער

דאָ א פאָלק, וואָס האָט זיך געהאַלטען פעסט אין דינען יהוה. אָבער די צו־ריקגעקעהרטע דערקענען פאַרט אין זיי ניט מעהר פלייש פון זייער פלייש און אין איהר גאָט דערקענען זיי מעהר ניט זייער אייגענעם גאָט. וועלכער האָט נאַטירליך אונטערדעסען זיך שטאַרק דערווייטערט פון דעם אַמאָליגען יהוה פון די נביאים. די צוריקגעקעהרטע פאַרשטעהען מעהר ניט די אַלטע פאָלקס־רעליגיאָן, נאָך וועניגער פאַרשטעהען זיי איהר פסולת, וואָס איז צו־געמישט געוואָרען פון פרעמדע לענדער. אַט אַזוי שיידען זיי זיך פון די שומרונים, וועלכע ווערען פון דאַמאָלסט אָן אַ זעלבשטענדיגער רעליגיעזער קיבוץ. און כאָטש די שומרונים האָבען זיך באַטראַכט אַלס זיהן פון דעם אַלטען פאָלק ישראל, דאָך איז עס ניט געווען בלויז גאוה מצד פון די צו־ריקגעקעהרטע פון בבל, וואָס עס איז זיי שווער געווען צו דערקענען אין זיי די שטריכען פונ׳ם אַלטען ישראל, לויט ווי זיי האָבען זיך עס פאָרגעשטעלט (מלכים ב, י״ז 24—41).

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אָבער פאַר אונז די מעטאָדע, וואָס די אשורים האָבען דאָ אָנגענומען. זי איז אָנגעווענדט געוואָרען פון זיי זינט אַ געוויסער צייט אויך צו אַנדערע פעלקערשאַפטען און געהערט ביסלעכ־ווייז צום רעגירונגס־סיסטעם. איהר ציל איז איינצוגלידערען די פעלקער פולשטענדיג אין דער אשורישער אימפעריע און צו מאַכען אוממעגליך יעדע פראָבע צו רעוואָלטירען. די אויבערסטע שיכטען פון דער באַפעלקערונג: רעגירענדע, קינסטלער, האַנטווערקער, בוימייסטער ווערען דערפאַר דעפּאָר־טירט אינ׳ם לאַנד פון דעם זיגער. דאָרטען ווערען זיי הפנים באַזעצט אַלס קעניגליכע קאָלאָניסטען, וועלכע האָבען זייער אייגענטום אַלס שוץ־גוט פונ׳ם קעניג*). זיי ווערען דורך דעם געשטעלט אין אַ גינסטיגער פּאָזיציע. יעדענ־פאַלס עקאָנאָמיש גוט פאַרזאָרגט, און זיי ווערען דערמיט שטאַרק צוגעבונדען צו דעם קעניג און צו דעם לאַנד, נאַטירליך גיט מען אויף זיי אויך גוט אַכ־טונג. אַט אַזוי זאָרגט מען דערפאַר, אַז זיי זאָלען שנעל פאַרגעסען זייער

פאָלקס־רעליגיאָן איז וואהרשיינליך ניט געווען די רעליגיאָן פון די שומרונים נאָכ׳ן גלות בבל, נאָר מיט דעם חילוק וואָס אַנשטאַט אַ כנעני׳שע האָט זי אריינ־גענומען אין זיך אַ שטאַרקע ביימישונג פון אַן אַנדער היידענטום.

*) פאַרגלייך די שילדערונג אין מלכים ב, י״ח 32, וועלכע מעג זיין אין איינקלאַנג מיט דער ווירקליכקייט אויף אַזוי פיעל, אַז מ׳האָט געזוכט מיט אַלע מעגליכקייטען צו מאַכען די פּאַרטריבענע פאַרגעסען אָן דער אַלטער היים און אַז דער קעניג האָט זיי געגעבען לאַנד־אייגענטום.

נאציאנאלע אייגענארטיגקייט. אין דעם ליגט א סיסטעם, וואס האט פאליטיש געמעגט זיין גוט אויסגערעכענט, אבער מאראליש באטראכט האט עס שוין געמוזט אויפטרייסלען די פיינערע געפיהלען פון די מענשען פון יענער צייט. דער סיסטעם האט באדייט ניט וועניגער ווי די פולקומע צעשטערונג פון פעלקער און דאס ארויסרייסען מיט געוואלד גאנצע נאציאנען פון זייער היימישען באדען. פאר ישעיה'ן איז אט די מעטאדע א ברוטאלע, בארבארישע צעטרעטונג פון די פעלקער.

פון די איינוואוינער פון שומרון איז פאקטיש ניט געבליבען היסטאריש קיין שריד ופליט אין דער אשורישער אימפעריע. דער סיסטעם האט זיך גלענצענד איינגעגעבען. איינצעלנע שפורען פון טיילען פון א אידישער באפעלקערונג אין ווייטען מזרח ביז צו אינדיען און כינא קענען פיליכט שטאמען אין זייערע ערשטע התחלות פון יענע קאלאניסטען. אבער זיי זיינען דער „יוצא מן הכלל", אלס כלל זיינען די אלטע איינוואוינער פון דעם קעניגרייך ישראל פארשלונגען געווארען אין יענע אימפעריעס פון מזרח, ניט לאזענדיג קיין סימן פון זיך. די סיבה דערפון איז אהן ספק געלעגען אין דעם, וואס זייער רעליגיאן האט געהאט ארייגגענומען אין זיך צופיעל עלעמענטען פון דער היידניש־כנעני'שער פאלקס־רעליגיאן און זי האט דעריבער ניט געקאנט דינען פאר זיי אלס נאציאנאלע מחיצה געגען יענע היידנישע פעלקער. די לעהרע פון די נביאים האט צו קורץ געווירקט צווישען זיי און איהר רושם האט דעריבער ניט געקאנט לאנג אנהאלטען*).

---

*) ס'איז וואהרשיינליך א פועל־יוצא פון דער פארשווינדונג פון דער צפון־מלוכה, וואס מיר לעזען אין דברי הימים א, 21—23 פון א פארבינדונג פון אמאליגע משפחות פון גלעד מיט יהודה. אלע אין דער טעריטאריע פון דער צפון־מלוכה, וועלכע האבען ערנסט געטראכט צו בלייבען ביים פאלק ישראל, האבען, קאן זיין, געוויס געוואנדערט קיין דרום, כדי זיך איינצוגלידערען אין דעם פארבאנד פון יהודה. דער ספר דברי הימים מיילט עס מיט וועגען די איינוואוינער פון די אמאליגע יאיר־דערפער (חות יאיר) אין צפון פון עבר־הירדן אין אזא נוסח, וואס ברייגנגט ארויף די השערה, אז מיר האבען דא צו טאן בלויז מיט א פראגמענט און אז אויך אנדערע משפחות האבען דאסזעלביגע געטאן.

פון גלות שומרון ביז גלות ירושלים

ערשטע אפטיילונג.

אשור און יהודה

1.

חזקיה (719—686)

בעת די געוואלדיגע שטורעמס האבען געברויזט איבער שומרון און האבען זי ארויסגעריסען מיט די ווארצלען, האט עס אפגעגליקט אחז'ן פון יהודה צו בלייבען אומבאשעדיגט. באטראכטענדיג קלוג די אומשטענדען, האט ער זיך געהאלטען פעסט אן דער אשורישער הערשאפט און האט דער־מיט אויפגעהאלטען דעם טראָן ביז צום ענד פון זיין לעבען און האט איהם ביי זיין טויט איבערגעגעבען צו זיין זוהן חזקיה'ן. דער בייט אויפ'ן טראָן איז וואהרשיינליך פארגעקומען אין יאָהר 720 אדער 719.

דורך די געשעהענישען פון דער לעצטער צייט זיינען די פאליטישע פארהעלטענישען געווארען פאר יהודה נאך ערגער ווי פריהער. דער פאל פון שומרון האט געמאכט די וואסאל־מלוכה יהודה פאר א דירעקטען שכן פון דער אשורישער אימפעריע. ביז אהער זיינען אלץ נאך געשטאנען קליינע מדינות אלס מחיצה צווישען יהודה און אשור, צוערשט דמשק און ישראל, צולעצט ישראל אליין. די אונטערוואָרפענע מלוכה יהודה איז דורך דעם גיט געווען אזוי שטארק נאהנט צו דעם גרויסען קעניג פון אשור; די רייבונג איז געווען פארטיילט צווישען מעהרערע מלוכות און די דירעקטע סיבות פאר רייבונגען זיינען געווען ווייניגער. איצט אבער איז ישראל אן אשורישע פראָווינץ, און עטליכע שעה אין צפון־זייט פון יהודה, אין דער געגענד פון

בית־אל, רמה און מצפה, קענעז די בירגער פון ירושלים און יהודה זעהן ווי עס געוועלטיגען די גובערנאטארען און באאמטע פון דעם גרויסען קעניג. ווער ס׳איז אין יהודה ניט געווען לגמרי בלינד, האט געמוזט דערקענען די שרעק־ליכע לאגע, אין וועלכער די מלוכה האט זיך געפונען. ס׳איז געווען פולקום קלאר, אז יעדער צוזאמענשטויס מיט אשור האט געמוזט ברייגגען ירושלים און יהודה אין א דירעקטער סכנה און אז די צוקונפט פון לאנד איז אפגע־האנגען בלויז פון צווייי מעגליכקייטען. ענטוועדער עס גיט זיך איין די פאראייניגטע כוחות פון אלע נאך פעהיגע קליינע מלוכות פון פאלעסטינא און די שכנות׳ע לענדער אין פארבינדונג מיט עגיפטען און בבל צוזאמענ־צונעמען אלע הילפסמיטלען וואס זיי פארמאגען און ארויסצורייסען דאס לאנד פון אשורישען ריז און זיך צו באפרייען פון דער טריבוט־צאהלונג; אדער די מלוכות פון פאלעסטינא, יהודה פאראויס, נעמען אן זייער נויט פאר גוט און אונטערווארפען זיך אונטער דעם שווערען יאך, וואס איז אויף זיי ארויפגעצוואונגען געווארען. אויב יהודה, פארגעסענדיג די אמאליגע זעלבשטענדיגקייט, האט געוואלט איינארדנען איהר לעבען אונ־טער דער באשיצונג פון דער אשורישער ממשלה, דאן זיינען איהר מלך און איהר פאלק אפילו ניט געווען מעהר וואס אמאל, אבער זיי האבען גע־קאנט פארברייננען זייערע טעג אהן סכנות און אין פרידען. אזוי לאנג ווי אשיר גופא האט זיך געהאלטען. אזוי האט הפנים אחז געאורטיילט, און וואהרשיינליך האט עהנליך אזוי געטראכט ישעיה אין דער צייט בשעת אחז איז געשטארבען און חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג. ביי ישעיה׳ן האבען דא געווירקט מעהר רעליגיעזע מאטיווען איידער פאליטישע: ער האט אויף אזא אופן דערקלערט יהוה׳ס ווילען בנוגע צו יהודה. אלץ איז איצט אפגעהאנגען דערפון, וואס פאר א שטעלונג דער נייער קעניג וועט אננעמען אין יענער לאגע.

חזקיה האט איבערגענומען די רעגירונג יערענפאלס אין די יונגע יאהרען, פילייכט ווען ער איז נאך וואס געווארען בחור. ס׳איז געווען זיין גליק, וואס עס זיינען איהם געשטאנען ביי דער זייט אזעלכע מענער ווי ישעיה און מיכה. צו זייער, הגם אויך אומדירעקטער, השפעה וועט מען מוזען צושרייבען געוויסע מיטלען, וואס חזקיה האט אנגענומען צו רייניגען דעם יהוה־דינסט. דער שרייבער פון ספר מלכים דערצעהלט וועגען דעם אין צוזאמענהאנג מיט חזקיה׳ס טראן־באשטייגונג. חזקיה האט לויט דעם דא־זיגען באריכט צעבראכען א בראנזענע שלאנג, וואס מ׳האט גערופען „נחשתן“ און צו וועלכער די אידען האבען געדינט איז אדער ביי ירושלים שוין פון

אלטע צייטען אן, אז איבערבלייבעכץ גאר פון אמאל ווען מ׳האט געדינט צו שלאנגען*). אחוץ דעם האט ער אויך באזייטיגט די במות, מצבות און אשרית**).

דער דאזיגער באריכט פון ספר מלכים, אזוי ווייט ווי ער רעדט פון במות, מצבות און אשרות, איז לעצטענס באצייכענט געווארען פון אסך פארשער אלס אומהיסטאריש. מ׳האט געבראכט געגען איהם אי גראמאַ־טיקאלישע, אי היסטארישע ארגומענטען. פאקטיש איז טאקע דער אופן פון אויסדרוק אין אט דעם פסוק לחלוטין ניט אין איינקלאנג מיט די געזעצען פון דער עלטערער און קלאסישער העבראישער שפראך. עס קענען דעריבער אויפקומען ספקות וועגען דעם, צי א דערצעהלער פון פאר׳ן גלות בבל האט געשריבען דעם זאץ אין זיין היינטיגען נוסח. אויך דאס וואס אין פסוק 22 ווערט די באזייטיגונג פון די במות אנגענומען אלס פארבאדינג, באווייזט נאך ניט די היסטארישע עכטקייט פון אט דעם פאקט. ווארים עס איז גאנץ פשוט: אויב די דאזיגע שטיק איז געשריבען געווארען פון א שפעטערען פארפאסער, האט יענער אויך געקאנט אריינלעגען רבשקה׳ן אין מויל אזעלכע זאכען, וועלכע ער האט באמת גאר ניט געזאגט. דערצו נאך טענה׳ען די פארשער, אז ניט ישעיה, ניט קיין אנדער נביא פון אכטען יאהרהונדערט האט ניט געפיהרט קיין שארפען קאמף געגען די במות, מצבות און אשרות, וועלכע חזקיה זאל האבען באזייטיגט. ס׳איז אבער אויסגעשלאסען, אז חזקיה איז געגאנגען ווייטער ווי די נביאים גופא.

מ׳דארף פון דעסטוועגען ניט אויפגעבען דעם באריכט וועגען חזקיה׳ס רעפארם אלס אומהיסטאריש. וואס איז שייך די שפראך לאזט זיך ניט באשטימען איז איהר קיין גענויער גרעניץ צווישען פאר׳ן גלות און נאכ׳ן גלות אויף איינינע יאהרצענדליג אדער א האלבען יאהרהונדערט. דער עיקר איז דא די רעליגיאנס־געשיכטליכע באטראכטונג: צי איז עס מעגליך, אז ס׳האט אין חזקיה׳ס צייט אונטערגענומען אזא רעפארם. אט די זייט פון

---

*) פארגלייך דעם שלאנגען־שטיין ביי ירושלים אין באנד 2 ז. 98. פיליכט האט דער „נחשתן“ געהערט צו איהם. יעדענפאלס שטעהט אין ערגיץ ניט, אז ער איז געשטאנען אין בית־המקדש.

**) מלכים ב י״ח 4. פארגלייך אויך פסוק 22. אין טעקסט רעדט זיך וועגען איין אשרה. אויב אט דער נוסח איז ריכטיג, האט זיך דא געמוזט האנדלען וועגען אן אשרה, וואס איז אונטער אחז׳ן אריינגעדרונגען אין בית־המקדש.

דער זאך מוז צוליב דער וויכטיגקייט פון דעם עניז ארומגערעדט ווערעז אביסעל מעהר באריכות.

ס׳איז שוין אויבען גערעדט געווארען ווענען דעם, אז אפילו נאך דער צעשפאלטונג פון דער מלוכה איז דאס איבער־געוויכט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים געגען די עלטערע היילינטימער געווען אז אומבאשטריטענער פאקט, וואס ירבעם האט אפט אנערקענט און אהן א ספק אומזיסט באַ־קעמפט. דארטען איז אויך געזאגט געווארען, אז די מענשען מיט א ווייטען בליק אין אפרים האבען העכסט וואהרשיינליך באדויערט די צעשפאלטונג צוליב א רעליגיעזען גרונט און אז ביי זייער גאנצער פאליטישער טריישאפט צו זייער היים זיינען זיי פארט אין א רעליגיעזען זין געבליבען אנהענגער פון ירושלים. און פון גאנץ זעלבשטענדיגע באטראכטונגען זיינען מיר געקומען צו דער וואהרשיינליכער הנחה, אז ביי מענער פונ׳ם קרייז פון יהוי׳סט און באזונדערס פון אלהי׳סט, ביי וועמען די במות זיינען בלויז געווען פלעצער וואו יהוה האט זיך אנטפלעקט און די מצבות האבען בלויז פארגעשטעלט ערינערונגס־צייכענס, און וועמען די בילדער פון די אקסען זיינען געווען דערווידער, — אז ביי די מענער פון אט דעם קרייז האט זיך אנטוויקעלט א שטרעבונג, וואס האט זיי ארויסגעהויבען איבער דער פאלקס־רעליגיאן און האט זיי געניינט געמאכט צו א רעפארם אין דענקען און אין לעבען פון אידישען פאלק. דערמיט האט א גייסטיגער און רעליגיעזער באנד ממילא צונויפגעקניפט אט די מענער מיט ירושלים און איהר בילד־לאזען קולט, ניט קוקענדיג אויף דער פאליטישער צעשפאלטונג*).

פון דאנעט איז צו פארשטעהן די שטעלונג פון די נביאים צו ירושלים און דעם בית־המקדש. מאנכע פארשער מאכען א טעות, ווען זיי זוכען אין עמוס, הושע, ישעיה אדער מיכה אויסדרוקען געגען די במות און לטובה פון ירושלים, כדי דערפון צו באווייזען, אז אט די נביאים האבען ענערגיש געארבייט פאר חזקיה׳ס רעפארם. נעבען שטארקע אויסדרוקען געגען דעם בעל־ און געצען־דינסט אויף די במות און געגען דעם דינסט פונ׳ם אקס געפינט מען דא פונקט אזוינע שטארקע אויסדרוקען געגען דעם קרבנות־קולט אויך אין בית־המקדש פון ירושלים און ביי מיכה אפילו געגען דעם בית־המקדש גופא. געגען אט די לעצטע אויסדרוקען קענען ווינציג וואס אראפוועגען איינצעלנע ירושלים־פריינדליכע ווערטער פון הושע און ישעיה.

*) זעה אין צווייטען באנד ז. 270.

כדי צו באווייזן פון זיי, אז די נביאים האבן אונטערשטיצט די קעניגליכע רעפארם־שטרעבונגען אדער כדי אפצושלאגן מיט זיי די טענות געגען דער היסטארישער עכטקייט פון דער רעפארם איבערהויפט.

פאקטיש זיינען די נביאים, פון וועלכע דא ווערט גערעדט, אויך אין אט דער זאך, קודם כל מענער פון ר ע ל י ג י א ן, ניט פון פאליטיק אדער פון קולט. אויב ס'איז פארגעקומען א רעפארם אין קולט, האט זי ניט געקאנט שטאמען פון זייערע פלענער און שטרעבונגען. נאך מעהר, עס קאן זיין, אז די רעפארם האט גאר געמוזט דורכגעפיהרט ווערען געגען זייער ווי־לען — הגם אייך שווערליך געגען זייער אפענעם פראטעסט — מחמת מ'האט געקאנט מורא האבן, אז זי וועט נאך פארמעהרען און פארגרעסערען די אויסערליכע זייט פון דעם קולט. לכל הדעות האט די רעפארם געקאנט באלד ארויסרופען זייער טיפע אומצופרידענקייט. אבער דאס שליסט ניט אויס, אז ווען ס'איז באפוילען געווארען, צוליב פאליטישע טעמים אדער צו־ליב טעמים פון דער אפיציעלער מלוכה־רעליגיאן אויף דער איניציאטיווע פון די כהנים, צו שליסען אלע אנדערע קולט־פלעצער אין יהודה אויסער ירושלים און אין פארבינדונג דערמיט צו רייניגען דעם בית־המקדש אין ירושלים פון פרעמדע עלעמענטען, וואס זיינען דערווידער די שטרענגע יהוה־דינער — זיינען די נביאים געצוואונגען געווען לויט זייער רעליגיעזער שטע־לונג אינערליך צוצושטימען דערצו.

די נביאים האבן אוממעגליך זיך געקאנט איינשטעלען פאר אזוינע קולט־פלעצער ווי אשטייגער בית־אל און דן אדער באר־שבע און גלגל; זיי האבן זיך ניט געקאנט איינשטעלען פאר די אקסען־ און געצען־בילדער און נענען דער בילדלאזער ירושלים. דערצו נאך איז עמוס צו שארף אויפגע־טראטען געגען די במות און הייליגטימער פון יצחק און ישראל, בעת געגען דעם בית־המקדש אין ירושלים געפינען מיר לכל הדעות קיין ווארט ניט ביי איהם. אויך הושע האט צו קרעפטיג געשטורמט געגען דעם בעל־ און געצען־דינסט פון אפרים און דעם קאלב פון בית־אל, און פון דער אנדערער זייט ווידער, איז ניט בלויז וואס ער קעמפט ניט מיט קיין ווארט געגען ירושלים, נאר אדרבה, כאטש ער איז א בירגער פון אפרים, קוקט ער מיט בייגקשאפט און האפענונג אויף ציון*). אלס צוגאב נאך האט ישעיה אזוי אפען אויס־

*) זעה וועגען דעם אויבען ז. 46, 47. אויך הושע קען געווים די שוואכקייטען פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און זיין קולט. דאך, כל־זמן זיין אידעאל פון קאפ. ו 6 איז ניט געווען דורכגעפיהרט, האט ער געמוזט אנערקענען די רעלאטיווע

געדריקט דעם גלויבען, אז יהוה וואוינט אין ירושלים און ציון און דערצו איז זייער בית־המקדש געווען דער אָרט וואו ער האט פערזענליך פארבראכט דעם דערהויבענסטען מאמענט פון זיין לעבען, ווען ער האט געזעהן דעם הייליגען פון ישראל גופא.

נאך אזוינע אויסדרוקען און איבערלעבונגען, נאך מעהר לויט זייער גאנצער אינערליכער רעליגיעזער שטעלונג און זייער צוזאמענהאנג מיט די רעליגיעז־העכערע קרייזען פון דער געגענוואַרט און פון דער אינגסטער פאר־גאנגענהייט, האבען די נביאים געמוזט איינזעהן די געפאהרען, וואס זיינען ארויסגעקומען פון די קליינע קולט־פלעצער אין׳ם לאנד אלס די נעסטען פון דער פאלקס־רעליגיאָן, און זיי האבען געמוזט צושטימען צו דער נייער רע־פארם, אפילו אויב זיי האבען פאראויסגעזעהן די צרות און די פלאגען וואס וועלען ארויסקומען פון די נייע צושטענדען. ווען די נייע פלאגען האבען זיך שוין אבער באוויזען, האבען די נביאים געקאנט עפענטליך נעמען א שטעלונג געגען זיי, און מיכה האט אפילו געמעגט נעמען א שטעלונג געגען דעם בית־המקדש גופא. אט דאס אלצדינג וואלט געווען משונה׳דיג, ווען זיי גופא וואלטען געווען די איניציאטארס פון דער רעפארם, ניט אבער ווען די רעפארם האט געשטאמט פון דעם קעניג און די כהנים, און זיי, די נביאים, זיינען געווען בלויז די רעליגיעז־פאראינטערעסירטע צוקוקער.

וואס חזקיה און די וואס זיינען געשטאנען הינטער איהם האבען גע־וואלט אויפטאן מיט דער באשרענקונג פונ׳ם קולט אויף ירושלים, קאן קיין ספק ניט זיין. שומרון׳ס אונטערגאנג איז געווען א קלארע אזהרה, אז יהוה׳ס צארן פלאקערט געגען זיין פאלק. כהנים און נביאים זיינען געווען אייניג דעריין, אז ישראל׳ס אומגליק איז געווען דאס וואס ער האט זיך אפגעקעהרט פון דעם בילדלאָזען יהוה אין ציון. דאסזעלביגע אומגליק איז אויך פאר־געשטאנען יהודה און ירושלים, אויב זיי וועלען ניט גרינטליך תשובה טאן*). ווי די נביאים האבען געדענקט וועגען אט דעם תשובה טאן, ווייסען מיר; ווי די פארטרעטער פון דער אפיציעלער רעליגיאָן פון דער מלוכה האבען וועגען דעם געדענקט, קענען מיר זיך אויך גאנץ גוט פארשטעלען. מ׳קאן לייכט באגרייפען, אז דער יונגער קעניג האט זיך צוגעהארכט צו די אפיצי־

הויכקייט פון דעם בילדלאָזען בית־המקדש, פארגליכען מיט דעם וואס ער האט טעג־ליך געזעהן ארום זיך (י״ג 2; ד 12; י 5).

*) פארגלייך מיכה ג 12. אויך אייניגע פון ישעיה׳ס סטראשענדע רעדעס קענען געהערען צו דער צייט.

עלע פארטרעטער פון דער רעליגיאן, און זיי האבען איהם אודאי געזאגט. אז אויב כ'וויל אויסהיטען יהודה פון ישראל'ס גורל, מוז מען האלטען דעם יהוה־דינסט פריי פון דאס וואס האט געבראכט דעם אונטערגאנג פון ישראל. לויט זייער מיינונג האט מען אבער געקאנט דערנרייכען פולקום דעם דאזיגען ציל נאר ווען ניט בלויז דער בית־המקדש און ירושלים גופא זיינען נעריי־ניגט געווארען, נאר ווען עס זיינען אויך אויסער ציון געפאלען אלע אנדערע הייליגטימער. ווארים כאטש מ'האט אויך אין זיי געדינט צו יהוה, איז אבער פארט געווען צו נאהנט די סכנה, אז מ'וועט קוקען אויף דעם יהוה פון הברון אדער באר־שבע ווי אויף אן אנדערען איידער דעם יהוה פון ציון, און פיעל־געטעריי און היידענטום וועלען קריגען דערמיט פון דאס ניי אלע זייערע רעכטען. ווען מ'וואלט געפרעגט די נביאים, וואלטען זיי געווים בע־סער געהייסען דינען גאט מיט'ן הארצען איידער צו רעפארמירען און באנייען דעם אויסערליכען קולט; דאך וועט מען מוזען צוגעבען, אז אין יענע רע־פארם־שטרעבונגען איז געלעגען א גרויסער און צוקונפט־רייכער געדאנק. ס'איז ניט דער לעצטער געדאנק פון א רעליגיאן פון גייסט, און די וועלכע האבען איהם פארטראטען זיינען אין זייערע מאטיווען פיליכט ניט געווען אין גאנצען פריי פון עגאאיסטישע פניות; אבער נאך אלעמען איז עס געווען א וויכטיגער טריט פארווערטס. דאך גראד אין דער גרויסקייט און אין דער ווייט־גרייכענדער באדייטונג פון דעם געדאנק ליגט אויך דער גרונט פון זיין שוואכער דורכפיהרונג אונטער חזקיה'ן. די רעוואלוציע, צו וועלכער מ'האט אין יענער צייט געשטרעבט איז געווען צו גרויס זיך צו לאזען דורכפיהרען מיט דער ערשטער אטאקע. מ'האט צוגעלעגט די האק צום ווארצעל פון בוים; די אנטשיידענדע קלעפ, וואס האבען איהם לגמרי אונ־טערגעהאקט זיינען געקומען שפעטער אין יאשיהו'ס צייט. אבער דאס וואס די ערשטע קלעפ האבען ניט אנידערגעווארפען דעם בוים אויף ד'ערד, הייסט נאך ניט, אז זיי זיינען אין גאנצען ניט פארגעקומען. —

חזקיה איז וויכטיג וואס געווען עהנליך אויף זיין פאטער אחז. גיכער קאן מען זאגען, אז אין פיעל פונקטען האט ער זיך גענומען צוריק צו די פרינציפען פון זיין עלטערזיידען עוזיה. ווי עוזיה אזוי האט אויך חזקיה אנגענומען געוויסע מיטלען פאר דער מיליטערישער זיכערקייט פונ'ם לאנד און באזונדערס פון דער הויפטשטאדט; ווי אין עוזיה'ס צייטען, אזוי זיינען אויך איצט יהודה'ס אוצרות און ארסענאלען פול געווען. צום באדויערען האבען מיר וויניג ידיעות וועגען דער כראנאלאגישער ארדנונג פון די גע־שעהענישען אין דער צייט פון זיין לאנגער רעגירונג. ניט ווייסען מיר,

ווען ער האט באזיגט די פלשתים (מלכים ב, י"ח 8); ניט אין וועלכער צייט פון זיין רעגירונג ער האט געלאזט מאכען די וואסער־לייטונג, וואס ווערט איהם צוגעשריבען (מלכים ב, כ 20)). עס קאן געמאלט זיין, אז דער קריג מיט די פלשתים איז נאך געווען א ירושה פון זיין פאטער אחז, צוליב דעם וואס יהודה האט זיך אנטזאגט צו נעמען אן אנטייל אין דעם אויפשטאנד אונטער חאנא פון עזה. און אזוי ווי מיר ווייסען, אז חזקיה'ס ווידערשפע־ניגונג געגען אשור איז צוגעגרייט געווארען א גאנצע צייט פריהער, לעגט זיך דעריבער אויפ'ן שכל, אז דער בוי פון זיין וואסערלייטונג איז געפאלען אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג.

זיין וואסערלייטונג האט אהן א ספק געהאט דעם צוועק צו פאר־טיידיגען ירושלים אין פאל פון א באלאגערונג. אינוועניג פון שטאדט־מויער פארמאגט ירושלים איבערהויפט קיין פליסיג וואסער ניט. דער איינ־ציגער באדייטענדער קוואל גאר נאהנט צו דער שטאדט איז דער גיחון ביים דרום־מזרח'דיגען שיפוע פונ'ם בארג, וואס האט אמאל געטראגען די דוד־פעסטונג און האט איצט געטראגען דעם קעניגליכען פאלאץ. ס'איז געלעגען נאהנט ביי דער האנט ארייננצופיהרען דאס וואסער פונ'ם גיחון אויף דער־זייט פונ'ם שטאדט־מויער, כדי צו זיין באזארגט מיט וואסער אין אלע אומשטענדען, וואס מעגען פארקומען. אויב מ'האט דאס אין אנהויב פיילייכט פרובירט דורכפיהרען פון אויבען אויף דער ערד, האט מען אבער באלד איינגעזעהן, אז ס'איז גלייכער צו לעגען די וואסערליי־טונג אונטער דר'ערד. אט אזיי זיינען געשאפען געווארען וואסערלייטונגען, אזוינע ווי דער קאנאל, וואס געהט פון גיחון צום שלח־טייך. פון דער אלט־העברעאישער אויפשריפט, וואס איז געפונען געווארען אין אט דעם קאנאל אין יאהר 1880 דערווייסען מיר זיך עפעס ווי אזוי די ארבייט איז געמאכט געווארען. די אויפשריפט זאגט אונז אבער גאר נישט וועגען דער צייט ווען דער קאנאל איז דורכגעגראבען געווארען. אזוי אבער ווי דער ספר מלכים דערצעהלט פון חזקיה'ן, אז „ער האט געמאכט דעם טייך און דעם קאנאל און ער האט געבראכט דאס וואסער אין דער שטאדט", און דער ספר דברי הימים פארבינדט אט די נאכריכט בפירוש מיט דעם שלח־קאנאל, איז דעריבער קיין ספק ניט, אז חזקיה איז עס דער בויער פון יענעם שלח־קאנאל און פון איינעם פון די שלח־טייכען.

אויב דער יונגער חזקיה האט געזוכט פון אנהויב אז פון זיין רע־גירונג צו פארשטארקען זיינע פארטיידיגונגס־כוחות און צו באפעסטיגען זיין צוגעגרייטקייט פאר מלחמה, מעגען מיר דערפון דרינגען אז פונקט

ווי אין רעליגיעזען, אזוי אויך אין פּאָליטישען לעבען פון יהודה, איז איינגעטראָטען א נייער גייסט מיט דעם בייט אויפ'ן טראָן*). די אשור־פיינדליכע פּארטיי, וועלכע איז געווען באאיינפלוסט פון עגיפּטען, די פּאַר־טיי פון די „פּאַטריאָטען", וועלכע האָט געטריבען ווידערצושפּעניגען געגען אשור, האָט באַלד געמוזט געווינען דעם יונגען קעניג'ס אויער. ווען עס איז ניט געקומען צו א צערייסונג שוין פריהער איידער דאס איז פּאַקטיש געווען דער פאַל, קאָן דאָס, ווייזט אויס, צוגעשריבען ווערען נאָר צו ישעיה'ס השפּעה.

2.

סנחריב אין פּאַלעסטינא. ישעיה.

באַלד ווי סרגון האָט נאָך דער שלאַכט ביי ראפיא**) נאָך פּאַרלאָזען פּאַלעסטינא, איז דאָ דער ווידערשטאַנד פון דאָס ניי אָרגאַניזירט געוואָרען. דעם פּלאַץ פון דער צעשלאָגענער עזה פאַרנעמט איצט אשדוד אלס צענטער פון דער באַוועגונג. און עס ווייזט אויס, אז עס האָט זיך איינגעגעבען איהר קעניג אזורי, דורך דער אויסזיכט אויף עגיפּטען'ס הילף, צו באַוועגען די פעלקער און שבטים פון דרום־פּאַלעסטינא, צווישען זיי אויך יהודה, זיך צו שטעלען צוזאַמען אנטקעגען אשור. לכל הפּחות דערצעהלט אזוי סרגון אין זיינע אויפשריפטען; פאַרקעהרט ווידער אין תנ"ך ווערט חזקיה'ס באַטיי־ליגונג אין אשדוד'ס אונטערנעמונג אין גאַנצען פאַרשוויגען אין ספר מלכים אדער עס ווערט אין ישעיה קאַפּ. כ בלויז געגעבען א וואונק אויף דעם. ס'איז וואהרשיינליך, אז ווען סרגון האָט געשיקט זיין אַרמיי קיין פּאַלעסטינא, האָבען די פאַרבינדעטע זיך נאָך אין צייט צוריקגעצויגען פון אזורי, אזוי

---

*) עס קאָן גרוילעך געמאָלט זיין, אז אויך נאָכ'ן פאַל פון שומרון און אין דער מהומה, וואָס האָט געהערשט באַלד נאָכדעם, האָט שוין חזקיה געזוכט ארויסצורוקען זיין גרעניץ אביסעל ווייטער צו צפון און דאָס האָט זיך איהם אויך איינגעגעבען. אויך די געגענד אין מזרח צווישען בנימין און ירוחו האָבען די מלכים פון יהודה אָהן א ספק גאַנץ פריה צוגענומען. דאָס דערקלערט אויך, וואָס עס האָבען גאַנץ פריה זיך געפונען אין יהודה עלעמענטען פון בנימין און מ'האָט מיט דער צייט גערעדט פון דער מלוכה פון יהודה אזוי ווי זי וואָלט באַשטעהן פון יהודה און בנימין.

**) זעה אויבען ז. 74.

אז דער אשורישער קאמאנדיר, וועלכער הייסט ביי ישעיה'ן תרתן, האט פאקטיש נאר געהאט צו טאן מיט אשדוד. די באלאגערונג פון אשדוד האט זיך געענדיגט, ווי ס'איז געווען צו דערוואַרטען, מיט דער עראָבערונג פון דער שטאָדט. איהרע איינוואוינער זיינען אוועקגעשלעפּט געוואָרען אין געפאנ־גענשאפט.

אויך דאָ האט שטארק מיטגעוויקרט דאס לאָזען זיך פארפיהרען פון עגיפּטען. וואָס ישעיה האט וועגען דעם געדענקט, זאגט ער אונז קלאָר אין איינער פון זיינע ווייניג רעדעס, פאַר וועלכע מיר קענען מיט פולער זיכער־קייט פעסטשטעלען דעם דאטום. ביי דער געלעגענהייט פון דער באלאגערונג פון אשדוד זאגט ער פאראויס, אז אין א משך פון דריי יאהר וועלען עגיפּטען און עטיאָפּיען אונטערגעהן דורך אשור, און פאר יהודה, וואָס פארלאָזט זיך אויף דעם אומזיכערען פריינד, וועט עגיפּטען'ס אונטערגאַנג ברייגנען שאנד און שרעק. „אויב דאָס איז געשעהן מיט די, אויף וועמען מיר האָבען גע־האָפט, צו וועמען מיר זיינען אנטלאָפען נאך הילף און רעטונג פון דעם קעניג פון אשור — טא ווי קענען מיר אנטרונען ווערען?“ דאָס איז בקיצור גע־ווען הפנים די לאָזונג פון יהודה און פון דער איבעריגער פאלעסטינא (ישעיה כ).

פונקט אזוי באשטימט ווי ישעיה איז אין אנהויב אויפגעטראטען געגען דער אנשליסונג אן אשור, אזוי ווייניג האט ער איצט געקאָנט זיך באפרייענדען מיט דעם געדאנק זיך פון איהר אפּצוזאָגען. די רעדע פון קאפּ. כ אנטהאלט לויט דעם א שטארקע אזהרה צו חזקיה'ן און זיינע פּאָליטיקער. כאָטש זיך צו באשיצען אונטער אשור'ס הערשאפט איז געווען א דערנידעריגונג פאר יהודה, און די צאָהלונג פון א יעהרליכען טריבוט איז נאך ניט געווען דאס ערגסטע דערביי, האט אָבער עגיפּטען'ס פריינדשאפט אויסגעזעהן פאר ישעיה'ן ניט ווייניגער איינענגוציג און אסך אומזיכערער.

אזוי לאנג ווי סרגון האט געלעבט, האט נאך אשדוד'ס פאל קיין אשו־רישע ארמיי מעהר ניט בעטראָטען פאלעסטינא. סרגון איז ביז צום ענד פון זיין לעבען געווען כסדר פארנומען אין צפון און אין מזרח. נאך א זיבעצעהן יעהריגער רעגירונג, רייך אין אויפשטאונגען און געקרוינט מיט אן אומפאר־גלייכליכער הצלחה, איז סרגון געשטאָרבען אין יאהר 705, וואהרשיינליך דורך א מערדער־האנט. זיין שטעל פארנעמט זיין זוהן סנחריב (705—681) — דער גרויזאמסטער עראָבערער און דער געוואלדיגסטער לענדער־פארכאַ־פּער, וואָס די אשורישע אימפּעריע האט ווען עס איז ארויסגעבראכט. אין דער לאנגער צייט וואָס קיין אשורישער חיל האט זיך ניט געפונען אינ'ם

מערב האט ביי די סיריש־פּאַלעסטינישע פעלקער פון דאס ניי אויפגעלעבט דער גערדאנק צו באקומען ווידער זייער זעלבשטענדיגקייט. די מהומות וואס זיינען אויפגעקומען אין אשור און בבל צוליב סרגון'ס דערמאָרדונג זיינען, ווייזט אויס, אויסגענוצט געוואָרען אלס דער פּאַסענדער מאָמענט צו באַנייען דעם בונד נעגען אשור.

די אומשטענדען האבען אויסגעזעהן איצט צו זיין באַזונדערס גינסטיג. אין עגיפּטען, וואו די נידערלאַגע ביי ראפיא און דער פאַל פון אשדוד האבען געמוזט זיך שלעכט אָפּרופען אויף די אינערליכע צושטענדען, האט ארום דער צייט פון סרגון'ס טויט נאך געהאַלטען דעם טראָן דער עטיאָפּישער אוזורפּאַטאָר סאַבאַקאַ. ער האט געהאַט יעדען גרונד פאַרטצוזעצען די פּאָליטיק פון באַקעמפען דעם אשורישען איינפלוס אין סיריען, הן צוליעב דעם שווערען מצב פון זיין מלוכה, הן מיט דער כונה צו באַפעסטיגען דורך דעם זיין טראָן*). שוין אונטער איהם האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיינע אויפטואונגען דער שפּעטערדיגער אוזורפּאַטאָר ת ר ה ק ה, וועלכער האט געהאַט מיטגעמאַכט סאַבאַקאַ'ס פעלד־צוג קיין אונטער־עגיפּטען און האט פון דאָרטען זיך מעהר ניט צוריקגעקעהרט קיין עטיאָפּיען; עס ווייזט נאָר אויס, אז ער האט איצט שוין באהערשט די פּאָליטישע לאַגע אין עגיפּטען. דעם טראָן נופּא באשטייגט איינינע יאָהר נאָכדעם ווי סנחריב האט איבערגענומען די רעגירונג (בערך 689—701) סאַבאַטאַקאַ. אויך אונטער איהם איז קעניג יענער תרהקה געווען דער גייסט אין דער מלוכה־פיהרונג, ביז ער נעמט אליין איבער אין 690/89 די רעגירונג. פון דער אנדערער זייט איז אויפגעשטאַנען נעגען אשור אַ ערנסטער געגנער אין בבל אין דעם כאַלדעער מ ר ד ך ־ ב ל א ד ן**). שוין סרגון האט געהאַט צו קעמפען מיט מרדך־בלאדן. בשעת סרגון האט איבערגענומען די רעגירונג האט מרדך־בלאדן זיך געלאָזט אויסרופען צום קעניג אין בבל און עס האט זיך איהם איינגעגעבען זיך צו האַלטען נעבען סרגון'ען פולע 12 יאָהר. ערשט ביים ענד פון זיין רעגירונג (710 אדער 709) איז סרגון געווען בכוח בייצוקומען מרדך־בלאדן'ען. ער איז אנטלאָפען אין עילם. אָבער ווי נאָר סרגון האט די אויגען צוגעמאַכט

*) א דורכאויס זיכערען באווייז פאַר דעם האָבען מיר אין ישעיה'ס פּיעל ווארנונגען געגען א בונד מיט עגיפּטען, וועלכע געהערען צו דער דאָזיגער צייט.

**) באריכות וועגען די כאלדעער (כשדים) וויטער ז. 146—148.

אין קענטיג דער אומדערמידליכער מרדך־בלאדן ווידער ערשינענ אויף דער סצענע. און אין 702 גיט זיך איהם איין צו ווערען ווידער איבער געוואלד דער קעניג פון בבל.

מרדך־בלאדן האט, זעהט אויס, פארבראכט זיין לאנגען לעבען קעמפענ־דיג געגען אשור. ווי ערנסט אט דער פארביסענער און אונטערנעמענדער קריגער האט דורכגעפיהרט די אויפגאבע פון זיין לעבען, קאן מען זעהן דערפון, וואס ער זוכט א פארבינדונג מיט די געגנער פון אשור אזש אין ווייטען מערב. דער ספר מלכים האט אונז דערהאלטען אן ערינערונג אז דעם אינ׳ם באריכט, אז מרדך־בלאדן האט געשיקט צו חזקיה׳ן ביי דער געלע־גענהייט פון זיין גענעזונג פון א שווערער קראנקהייט געזאנדטע מיט גליק־וואונשען, און אז חזקיהו האט זיי געוויזען זיינע רייכע אוצרות און זיינע פולע ארסענאלען. ס׳איז קיין ספק ניט, אז דער הויפט־צוועק פון דער גע־זאנדטשאפט, וואס ווערט נאטירליך פארשוויגען פון דעם ביבלישען שריפט־שטעלער, איז געווען אויפצומונטערען חזקיה׳ן ער זאל צושטעהן צום בונד געגען אשור, עס מאכט ניט אויס צי יענע שלוחים זיינען שוין פריהער געקומען אדער ערשט איצט*).

פאקטיש איז געווען שווער פאר די פאלעסטינישע מלוכות צו בלייבען רוהיג, ווען עגיפטען אין דרום און בבל אין מזרח האבען געטריבען צו האנד־לען און האבען פארשפראכען זייער הילף. ווער האט געקאנט וויסען צי עס וועט אויך זיי ניט אפגליקען דאס וואס עס האט זיך מרדך־בלאדן׳ען איינ־געגעבען אין בבל צום צווייטען מאל? דער עיקר איז דא געווען זיך צו האלטען צוזאמען אין אחדות און אויסנוצען דעם ריכטיגען מאמענט. אין

*) די דערצעהלונג געפינט זיך אין מלכים ב, כ. פאראוים געהט די דער־צעהלונג פון דעם קעניג׳ס קראנקהייט און געגעזונג. הגם דער ביבלישער דער־צעהלער ווייסט שוין מעהר ניט דעם צוזאמענהאנג פון אט די געשעהענישען, דאך זיינען ביידע דערצעהלונגען, לכל הדעות די דערצעהלונג וועגען די שלוחים, באגרינדעט אויף א היסטארישער ערינערונג. נאטירליך איז ניט אויסגעשלאסען, אז שוין ביי חזקיה׳ס טראן־באשטייגונג, וואס פאלט אויס אומגעפעהר ניט ווייט פון דער צייט ווען סרגון האט איבערגענומען די רעגירונג און מרדך־בלאדן איז אויפ־געטראטען צום ערשטען מאל, האט מען פרובירט איהם ארייננציהען אין דעם בונד. אז עס זיינען דאמאלסט געקומען שלוחים צו איהם לעגט זיך גאנץ גוט אויפ׳ן שכל (זעה אויבען ז. 74, 75 אין דער באמערקונג). און אין 711 האבען זיי טאקע געהאט אויף א ווײלע אויך אן ערפאלג. עס קאן דעריבער זיין, אז אין ישעיה י״ד 32 רעדט זיך פון אט די שלוחים פון מרדך־בלאדן. גיכער אבער איז דארטען געמיינט א געזאנדטשאפט פון די פלשתים אדער פון אן אנדער נאהנטען לאנד.

צפון איז, ווייזט אויס, צידון געשטאנען אין צענטער פון דער באוועגונג; אין דרום זיינען עס, נאכדעם ווי די קראפט פון עזה און אשדוד איז גע־בראכען געווארען, די פלשתים־שטעדט אשקלון און עקרון. אלס באזונדערס וויכטיג האט מען אבער געהאלטען חזקיה׳ס מיטווירקונג אין דער אונטערנעמונג. דאס ווייזט די געזאנדטשאפט צו איהם, אין פאל אויב דאס געהערט צו יענער צייט, און אויך די פראמינענטע שטעלונג, וואס ער האט שפעטער פאקטיש פארנומען אין דעם בונד.

מיר קאנען היינט ניט זאגען, ווי ווייט חזקיה איז פון אנהויב אן גענייגט געווען זיך צוצוהערען צו די שטימען, וועלכע האבען געטריבען צו א צע־רייסונג מיט אשור. זיין ביז־איצטיגע אויפפיהרונג מאכט פאר וואהר־שיינליך, אז דאס איז איהם ניט שווער אנגעקומען. דערצו נאך איז די מלחמה־פארטיי געווען אהן א ספק שטארק פארטראטען אין ירושלים און אין הויף. די דאזיגע פארטיי, ווי די פארטייען פון די איבערטריבענע פא־טריאטען אין אלע צייטען, האט ניט געהאט קיין שווערע ארבייט אריינצו־קריגען אויף איהר זייט די בלינדע מאסע. אויף דער אנדערער זייט אבער איז געשטאנען די פארטיי פון די ניכטערע און באזונענע. זי איז, ווי אומע־טום, הפנים געווען אין דער מינדערהייט, אין איהר שפיץ שטעהט ישעיה. אין א צערייסונג מיט אשור קאן ער נאר זעהן די זריעה פון נייע אומגליקען, וואס וועלען קומען אויף יהודה. ניט פון פריינדשאפט פאר אשור האט ישעיה געהאט אזא מיינונג, דאס האט ער שוין געוויזען אונטער אחז׳ן, נאר פון א קלארען אריינבליק אין דער לאגע און נאך מעהר דורך רעליגיעזע באטראכטונגען, וואס זיינען געווען באגרינדעט אויף יענער לאגע.

שוין אין יאהר 711, ווען אשדוד איז געווען דער צענטער פון דער מרידה געגען אשור, האט ישעיה אזוי שטארק ווי מעגליך געווארענט יהודה זיך צו היטען פון אן אומבאזונענעם טריט. און איצט, בעת דער פלאן פון דעם אויפ־שטאנד איז אלץ מעהר און מעהר רייף געווארען, שטעלט ער ירושלים פאר מיט די קרעפטיגסטע פארבען, וואס פאר א גורל עס ווארט אויף איהר: — אפשר וועט זיך איהם נאך איינגעבען אפצוהאלטען דעם לעצטען טריט. ס׳איז וואהרשיינליך, אז צו אט דער צייט פון ישוב הדעת און פון פלאנעווען גע־הערט א גאנצע רייה פון ישעיה׳ס רעדעס (קאפ. כ״ח—ל״א). זיי שטאמען פון פארשידענע פאזען פון דער פארהאנדלונג און דערגרייכען דירעקט ביז

צו דער קאטאסטראפע*). ער ווענדט אן זיין גאנצע קראפט פון דער רעדע־קונסט, אום צו דערהאלטען דעם קעניג און דאס פאלק אויף דעם וועג פון איבערלעגטקייט און אויסגערעכענטקייט.

„וועה, אריאל, אריאל**),
די שטאדט וואו דוד האט זיין לאגער געהאלטען!
לעגט צו יאהר צו יאהר,
זאלען די ימים־טובים קומען און אוועקגעהן,
דאן וועל איך דריקען אריאל,
און עס וועט זיין א יאמער און א קלאג...
און איך וועל אויפשטעלען א לאגער ארום און ארום,
און איך וועל דיך באלאגערען מיט א באפעסטיגונג,
און איך וועל אויפשטעלען שאנצען געגען דיך"...
(ישעיה כ"ט 1—3).

באזונדערס איז ישעיה שטארק באזארגט וועגען דעם בונד מיט עגיפּ־טען. טריט נאך טריט פארפאלגט ער מיט זיינע רייד די פארהאנדלונגען, וואס געהען אן אין געהיים. ער רעדט דערביי מיט דער גרעסטער פאראכ־טונג פון דער מלוכה פון די פרעה'ס. ער דערווארט ניט קיין גוטס פון איהר פאר יהודה און ער שרעקט זיך נאר פאר ווייטערע פארוויקלונגען: די עגיפּ־טער זיינען פאר איהם מענשען און ניט קיין גאט און זייערע פערד זיינען פלייש און ניט קיין גייסט.

„וועה, איהר ווידערשפעניגע זיהן, זאגט יהוה,
צו מאכען פלענער ניט פון מיר,
און צו שליסען א בונד ניט מיט מיין ווילען...
וועלכע גידערען אראפ קיין מצרים
און מיין מויל ניט געפרעגט,
זיך צו באשיצען אין פרעה'ס מאכט,

*) כ"ח 1—4 שטאמט פון א פריהעריגער צייט (קורץ פאר 722), ווערט אבער איבער'גע'חזר'ט, כדי אנצוקניפען פון פסוק 7 אן די רעדע געגען ירושלים.
**) א נאמען, מיט וועלכען ישעיה רופט אן ירושלים. די עטימאלאגישע באדייטונג פונ'ם ווארט איז זעהר א באשטריטענע זאך ביי די מבארים. ת. ש.

און זיך צו פֿאַרבאָרגען אין דעם שאָטען פֿון מצרים...
דורך א לאַנד פֿון אַנגסט און ענגעניש,
וואו עס האַלטען זיך אויף דער לייב און די לייבין,
דער פּיפּערנאָטער און די געפליגעלטע שלאַנג,
טראָגען זיי אויפ'ן רוקען פֿון די אייזלען זייער גוטס,
און אויפ'ן הויקער פֿון די קעמלען זייערע אוצרות
צו א פֿאָלק וואָס קאָן זיי ניט נוצען!"...

(ישעיה ל 1, 2, 6, 7).

די דאָזיגע רעדעס פֿון ישעיה'ן געגען עגיפּטען ווייזען, אז דעם נביא'ס טרחה איז געווען אומזיסט. חזקיה'ס שלוחים זיינען שוין אונטערוועגענס — באַלאַדען נאַטירליך מיט רייכע אוצרות. ישעיה קאָן העכסטענס נאָך האָפען, אז מ'וועט זיי צוריקרופען און דער בונד וועט צו־נישט ווערען. אויך אַט די האָפענונג ווערט ניט ערפילט. די אנטי־אשורישע, עגיפּטען־פריינד־ליכע פּאַרטיי אין ירושלים האָט קענטיג אַלץ מעהר געוואונען די אויבער־האַנט. חזקיה איז אנטשלאָסען ניט פֿאַרבייצולאָזען דעם גינסטיגען מאָ־מענט, כדי ווידער אויפצושטעלען יהודה'ס זעלבשטענדיגקייט און פּילייכט זאָגאר דוד'ס טראָן. זיך ניט צוריקהאַלטענדיג, שליסט ער זיך אָן אַן דעם אַלגעמיינעם אויפשטאַנד, און פאַרנעמט, ווייזט אויס, א פּראָמינענטען פּלאַץ אינ'ם קרייז פֿון די אליאירטע; דער קעניג פּ א ד י פֿון עקרון, וועלכער האָט זיך געהאַלטען פֿעסט אַן אשור, ווערט פֿון חזקיה'ן באַצוואונגען און גע־נומען געפֿאַנגען.

צום צווייטען מאָל ווייזט זיך דאָ ישעיה אין זיין גאַנצער רעליגיעזער גרויסקייט. אויך איצט, כאָטש ער זעהט זיין פֿאָלק אויף א פֿאַרקעהרטען וועג, גיט ער די האָפענונג ניט אויף. טראָץ איהר נארישער אויפפיהרונג קאָן יהודה איצט ניט אונטערגעהן. יהוה וועט ניט פֿאַרלאָזען דוד'ס הויז און וועט ניט מפקיר זיין זיין הייליגען אָרט. אָבער די רעטונג וועט געוויס ניט קומען אויף דעם וועג, וועלכען יהודה'ס פיהרער זוכען פֿאַר איהר, לכל הדעות וועט זי ניט קומען פֿון עגיפּטען. י ה ו ה א ל י י ן וועט זיין איהר הילף. זיינע גרויסע געדאַנקען בנוגע צו יהודה'ס צוקונפט האָט ישעיה פעסט אויך איצט, אין דער צייט פֿון דער גרעסטער נויט. די גלענצענדע צוקונפט שטעהט פֿאַר זיין אויג נאָך נעהנטער כמעט איידער פֿריהער. אָבער ניט פֿון יהודה'ס פֿאַרניכטונג וועט זי ארויסקומען. די נויט און דאָס עלענד פֿון דער באַלאַגערונג דורך אשור ערשיינט פֿאַר

איהם אלס א לייטערונגס־משפט, פון וועלכען יהודה וועט ארויסקומען גע־ ראטעוועט און געלייטערט אלס א נייער, גאטגעפעליגער שטאט. נאר די זינדיגע וועט דער משפט אומברייגנען, יהוה'ס שטאדט און בית־המקדש אבער וועלען איבערקומען דעם משפט. ציון איז א פעסטער ווינקעל־שטיין, אן וועלכען יעדע פיינדליכע מאכט וועט צעשלאגען ווערען.

צוויי זאכען שטעהען פאר ישעיה'ן פעסט אויך אין יענער צייט, ווייל זיי געהערען צו די אומפארענדערליכע יסודות פון זיין וועלט־באטראכטונג: דער גלויבען אין יהוה און, אלס פועל־יוצא דערפון, דאס אפזאגען זיך פון יעדער זעלבסט־הילף. אויף דעם איז באגרינדעט ישעיה'ס רעליגיעזע און פאליטישע איבערצייגונג אין דער דאזיגער אומרוהיגער צייט. דאס וואס ער האט אמאל צוגערופען אחז'ן, חזר'ט ער איצט איבער כמעט מיט דיזעל־ בינע ווערטער: „ווער עס גלויבט, דער וועט ניט צו שאנד ווערען"*). ער האט דעם פעסטען צוטרוי, אז יהוה וועט ריכטיג פיהרען זיין פאלק, ווען דאס פאלק וועט זיך אויף איהם פארלאזען**). אין אט דעם פאל איז נויטיג פאר יהודה צו טאן נאר דאס, וואס ישעיה האט שוין אמאל — נאטירליך אהן ערפאלג — פארלאנגט פון אחז'ן, נעמליך זיך רוהיג צו פארלאזען אויף גאט: „דורך אומקעהרונג און זיך רוהיג האלטען האט איהר געקאנט זיך ראטעווען; אין זיין שטיל און האבען בטחון איז געלעגען אייער גבורה —

---

*) „המאמין לא יבוש" איז דער נוסח פון תרגום השבעים אין ישעיה כ"ח 16. מאנכע אנדערע מבארים שלאגען פאר „המאמין לא ימוש", וואס פאסט זיך בעסער צו דעם בילד פון פעסטען גרונט־שטיין. ת. ש.

**) אויף וואס פאר אן אופן ישעיה שטעלט זיך פאר, אז יהוה וועט פיהרען זיין פאלק, קענען מיר אומגעפעהר ארויסנעמען פון קאפ. כ"ח. איהם שוועבט פאר די אויגען, ווייזט אויס, א באשיידענע קליינע מדינה אונטער דער אשורישער אויי־ בער־ממשלה; אבער אלס באצאהלונג פאר דער פארלארענער פרייהייט דערוואַרט ער עטוואס וואס איז העכער און טיפערער ווי דאס אלץ, נעמליך די זאמלונג פון די פרומע און דעם אויפבוי פון דער ג א ט'ס ־ מ ל ו כ ה אין ירושלים — ביז די וועלט־אימפעריע וועט צעפאלען פון זיך אליין, און דאן וועט די נייע מלוכה (די משיח־מלוכה) זיך גרינדען אויף דעם ווינקעל־שטיין אין ציון און אויף גערעכ־ טיגקייט — הגם אויך דורכגעהענדיג דורך א לייטערונגס־משפט. אט דאס אלצדינג קאן אבער נאר גאט אליין מאכען, דעריבער זאל מען איהם לאזען געוועלטיגען. א בונד מיט עגיפטען קאן ניט ברייגגען נעהנטער צו אט דעם ציל; אדרבה, אלע אויי־ גענע פאליטישע מאכענאציעס קענען נאר שאדען טאן: זיי קאנען ברייגגען גאט'ס משפט און שטראף; פארגלייך פסוק 16—19.

אבער איהר האט ניט געוואלט!"*) יעדע זעלבסט־הילף אבער דורך איי־נענע פאליטישע, און ווער רעדט נאך דורך קריגערישע, האנדלונגען וועט ברייגנען אומגליק, מעהר ווי אלץ — דער בונד מיט עגיפטען.

אט דא דערקענען מיר ווידער דעם ישעיה פון אחז'עס צייט. פאר איהם איז אויך די פאליטיק קודם כל א רעליגיעזער פראבלעם. גאט מאכט זי און מיר מענשען קענען נאר דינען איהרע צוועקען אדער ווערען צו שאנד. עס איז ריזעלבינע דרייסטקייט און גרויסקייט פון דעם רעליגיעזען אידע־אליזם, ריזעלבינע הויכקייט און ריינקייט פון דעם רעליגיעזען, גלויבענדען אופן פון באטראכטונג.

פון אט דער שטעלונג, וואס אונזער נביא האט אנגענומען אין מיטען פון א דרייסטען רעליגיעזען אידעאליזם, דרינגען מאנכע מבארים ארויס פון זיין בוך, אז: בעת יהודה האט געגען ישעיה'ס ווילען באטראטען דעם וועג פון פאליטישער זעלבסט־הילף, האט דער נביא זי איבערגעלאזען צו איהר אייגענעם גורל, הפנים מיט דעם געדאנק, אז דורך דעם דאזיגען משפט וועט יהוה אויסלייטערען זיין פאלק, אבער ער וועט די זינדיגע לאזען אונטער־געהן. די דאזיגע מבארים האלטען עס פאר אוממעגליך, אז דערזעלבינער מאן, וועלכער פאדערט אומעטום נאר גלויבען און מעסט אלצדינג מיט אן עטישער מאס, זאל אין דער שעה פון געפאהר כלומר'שט זיך גופא ווערען אומגעטריי און זאל פאראויסזאגען ירושלים'ס רעטונג צוליב ציון. אויב אט די הנחה פון די מבארים וואלט געווען ריכטיג, וואלט מען געמוזט אננעמען דערפון אלס פועל־יוצא, אז אלע שטעלען אין אונזער היינטיגען ספר ישעיה, וואס זייער תוך איז דער אונטערגאנג פון אשור און די רעטונג פון ירושלים, שטאמען ניט פון אונזער נביא, נאר זיינען א פראדוקט פון א שפעטערער צייט.

אזוינע שטעלען געפינען זיך אבער אין אונזער בוך ישעיה אין א גרוי־סער צאהל און ביי די מעהרסטע פון זיי איז ענטווערער מ'קאן זעהן, אז זיי זיינען כאראקטעריסטיש פאר ישעיה'ן אדער עס פאסט זיך לכל הפחות זעהר גוט אזוי אנצונעמען. מיר קאנען דעריבער אויף אט דעם וועג בשום אופן ניט געהן. עס האט געמוזט זיין בנמצא א גרעסערע אדער קלענערע צאהל רעדעס דירעקט פון ישעיה'ן גופא, וועלכע האבען געסטראשעט אשור מיט

---

*) ישעיה ל 15. „זיי האבען פארגעצויגען צו פליהען אויף פערד, צו רייטען אויף לייכטע לויפערס אויפ'ן שלאכט־פעלד, דערפאר וועט זייער נארישע פיהרונג זיי ברייגנען צום ראנד פון אונטערגאנג."

אונטערגאנג און האבען פארשפראכען ירושלים רעטונג. באזייטיגען אט די אלע רעדעס איז אוממעגליך, ווען מ'וויל זיי דערקלערען אהן פאראורטיילען*).

מיר זעהען דא בכן, אז ס'איז קיין אנדער ברירה ניטא ווי צו ברייינגען די דאזיגע שטעלען אין א באציהונג מיט דעםווירקליכען באוואוסטזיין פון אונזער נביא, וואס איז אונז באקאנט פון די אנדערע אומבאשטריטענע רעדעס זיינע. מיר ווייסען ווי סרגון און פריהער שוין תגלת־פלאסר האבען באהאנדעלט דאס קעניגרייך אפרים. אין יאהר 733 און באזונדערס דערנאך אין 722 האט ישעיה דאס ערשטע מאל געזעהן נאהנט נעבען איהם דעם סיסטעם פון דער אשורישער פאליטיק, וואס איז געווען בארבאריש אפילו פאר די מאראלישע השגות פון אלטערטום. א סיסטעם וואס האט באצוועקט צו מאכען פעלקער בויגזאם און נאכגיביג דורך דעם, וואס זיי וועלען איבער געוואלד ארויסגעריסען ווערען פון זייער היימישען בארען און עס וועלען זיך אויף אזא אופן אפרייסען אין זיי די כוחות פון לעבען. אזוי ווי נאך 722 האבען אשורישע ארמייען זיך אפט באוויזען אין פאלעסטינא, האט מען בלי ספק געהאט אסך געלעגענהייטען זיך ווייטער צו באקענען מיט דער ברוטאליטעט און דער אוממענשליכער אויפפיהרונג פון די אשורים.

אזוי האט זיך אויסגעבילדעט אין ישעיה'ן די געוויסקייט, אז די וועלט־אימפעריע פון אשור איז פאר'משפט צום אונטערגאנג. אויך די דאזיגע געוויסקייט איז לכתחילה ניט קיין פאליטישע, נאר א רעליגיעזע און מאראלישע. אויך אט דא איז די פאליטיק א פועל יוצא ביי איהם פון דער רעליגיאן און מאראל. די מאס פון דער מאראלישער וועלט־ארדנונג, וואס איז ביי איהם א פעסטשטעהענדיגע זאך, ווענדט ער אן אויף אשור'ס אויפפיהרונג. געמאסטען לויט דער דאזיגער מאראלישער וועלט־ארדנונג און לויט יהוה'ס מאראלישען ווילען, וואס דריקט זיך אין איהר אוים קאן אשור קיין תקומה ניט האבען; פון דעם פסק־דין פון דער וועלט־געשיכטע איז זי פאר'משפט צום אונטערגאנג**).

*) די שטעלען, וועלכע קומען דא אין פראגע זיינען: י 32—34; י"ד 24—27, 32; י"ז 12—14; כ"ט 5—8; ל"א 8, 9.

**) ישעיה י 5—19 „יהודה האט געמאכט אשור פאר דער בייטש פון זיין צארן צו שטראפען זינדיגע פעלקער. אשור אבער דענקט ניט אזוי, נאר וויל זיי אין

דער גלויבען אין אשור׳ס אומבאזיגבארקייט איז דערמיט פאר ישעיה׳ן, אויב ער האט אזא גלויבען ווען געטראגען אין זיך, צעטרייסעלט. אז ער גופא זאל פון אט דער נייער געוויסקייט האבען געצויגען פאליטישע שלוסען, קאן בשום אופן ניט געמאלט זיין. אבער די פאליטיקער און איינצעלנע פרומע פון יהודה האבען, קאן זיין, אט אזוי איהם פארשטאנען און האבען געצויגען חיות פון זיינע רייד פאר זייערע באזונדערע פלענער און געדאנקען*). פאר איהם גופא שטעהט פעסט זיין פראגראם, אז יהוה און נאר יהוה אליין וועט ברייגנען די מפלה אויף אשור און אז מענשליכע פאליטיק און אליאנצען קאנען גאר ניט אויפטאן דערביי. געגען ישעיה׳ס ווילען ווערט יהודה פארפלאנטערט אין די דאזיגע פאליטישע אליאנצען און דער פועל־יוצא דערפון איז וואס יהודה און ציון שטעהען אין סכנה. זאל אט די לאגע פון דער זאך, ווי ווינציג זי איז ניחא געוועזען ישעיה׳ן, איהם האבען באוואוינען אויפצוגעבען זיין איבערצייגונג פון אשור׳ס גורל? געוויס זיינען זינדיג די מענשען פון יהודה און ציון און האבען פארדינט א שטראף אלס לייטערונג; אבער אשור האט זיך געמאכט פאר יהוה׳ס פיינד דורך איהר סטראשען ירושלים, ווארים ציון איז יהוה׳ס הייליגע וואוינונג. ווי נאר אשור ריהרט אן ציון, דעם ארט וואו יהוה האט זיין מזבח און וואו ישעיה גופא האט איהם געזעהן אין דעם העכסטען מאמענט פון זיין לעבען, דאן איז יהודה׳ס שולד פארגעסען אויף א רגע — ניט אויף תמיד — און דער פסק־דין איבער אשור טרעט אריין אין קראפט.

ישעיה בלייבט ביי זיין ווארט פון גלויבען, און זיך האלטענדיג דערביי

אייגענעם נאמען, ניט אלס יהוה׳ס ווערקצייג, שטראפען און גלייכצייטיג אויך פארניכטען. „מיט דער כות פון מיין האנט האב איך עס אויפגעטאן און מיט מיין קלוגקייט, ווארים איך בין פארשטענדיג. די גרעניצען פון פעלקער שאף איך אפ... ווי מ׳זאמעלט צונויף פארלאזענע אייער, אזוי האב איך צוזאמענגענומען די גאנצע ערד.“ ס׳איז איינע פון ישעיה׳ס גראנדיעזעסטע רעדעס און גלייכצייטיג אויך די ערשטע פראבע פון א געשיכטס־פילאזאפיע אין א גרויסען סטיל, וואס איהר יסוד איז דאס געזעץ פון דער מאראלישער וועלט־ארדנונג אין דער געשיכטע: די וועלט־געשיכטע איז דער וועלט־משפט. די שטיק שטאמט פון דער צייט נאך 717, וואחרשיינליך ארום 711.

*) שוין חזקיה׳ס רעפארם און נאך מעהר מאנכע ווערטער ישעית׳ס האבען געקאנט שאפען דעם טעות, אז מ׳האט כלומר׳שט ניט באדארפט אריינטאן א פינגער אין קאלט וואסער, אדער אז יהודה׳ס פרומקייט איז איבער יעדען ספק און דער בארג ציון איז א באשיצונג פאר אלערליי עולות וואס מ׳טוט, מיכה ג 11. אין ג 12 נעמט מיכה א שטארקע שטעלונג געגען דעם.

איז ער געגען זעלבסט־הילף. אדרבה, מיט זיין באציהונג צו ציון וויל ישעיה אהן א ספק ווירקען, אז מ'זאל זיך פארלאזען אויף יהוה און זיך אנטזאגען פון יעדער אייגענער הילף. מען מוז זיך אבער היטען פון וועלען ארויס־ברייגגען א פולקומע איינהייט אין ישעיה'ס רייד און אין זיין באוואוסטזיין, כדי זיך צו שאפען א פאנטאסטיש בילד פון דעם נביא, וואס האט באמת גאר ניט עקסיסטירט. קיינער קאן אונז ניט ערב זיין, אז אויך אין זיין באוואוסטזיין האבען זיך ניט געפונען קווינקלונגען בנוגע פארשידענע פראגען. ס'איז גלייכער צו לאזען אט די פארשידענקייטען אין מאנכע פונקטען צו־רוה איידער זיי צו וועלען אויסגלייכען מיט קליינליכע קונצען אין דעם פירוש פון די פסוקים. קיינער קאן אונז קודם כל ניט ערב זיין, אז אויך איז זיין גייסט, כאטש ער איז געווען פולקום קלאר וועגען יהוה'ס שטעלונג צו קולט און קרבנות, דארטען וואו זיי שטעהען אין וועג דער מאראל, האט נאך ווייטער ניט געלעבט די פארשטעלונג, אז אויך יהוה, אזוי לאנג ווי ער האט אנגענומען קרבנות, האלט אין כבוד זיין אפפער־פלאץ אויף דעם ציון. ווי דרייסט און פריי זיין גלויבען איז און ווי מעכטיג ער באקעמפט די פאלקס־רעליגיאן, קאן ער אבער פארט אין אט דעם פונקט — צום טייל פיליכט בלויז דורך דער מאכט פון די פארהעלטענישען און דער אייגענארטיגקייט פון יהודה'ס געגנער — זיך ניט באפרייען פון די השגות, וועלכע ער גופא באקעמפט אומעטום אזוי שטארק. — דאך לאמיר זיך אומקעהרען צו סנחריב'ן.

סנחריב האט געוויס קלוג געהאנדעלט, וואס ער האט צוערשט קיין אויפמערקזאמקייט ניט געשאנקען דעם אויפשטאנד אין פאלעסטינא, כאטש הינטער איהם איז געשטאנען עגיפטען. ער נעמט זיך קודם כל צום ווארצעל פונ'ם אויפשטאנד, וועלכער איז געלעגען אין בבל. די ערשטע זאך האט געמוזט באצוואונגען ווערען דער אלטער רעבעל מרדך־בלאדן. אין יאהר 702 האט זיך סנחריב'ן איינגעגעבען איהם צוצושלאגען און אין פריהלינג פון יאהר 701 האט ער מארשירט צום מערב־לאנד. אין ריזיגע מחנות האט זיך באוועגט די אשורישע ארמיי. איבער 185000 מאן האט באטראפען די שטרייט־מאכט פון אשור. קיין חידוש דעריבער ניט, וואס „די מורא פאר דעם גלאנץ פון דער אשורישער הערשאפט" איז דעם חיל פאראויסגעגאנגען און האט געמאכט ציטערען די הערצער. אהן א ספק האט סנחריב מאר־שירט דורך דעם אלטען מיליטערישען וועג: צוערשט דעם פרת ארויף צו, דאן אריבער צום ברעג פון מיטעללענדישען ים און פון דארטען צו דרום. אט אזוי האט בעניקיע די ערשטע דערפיהלט זיין האנט. דארטען איז לולי,

דער קעניג פון צידון, געווען דער פיהרער פון די רעבעלען. אבער ער האט געזוכט זיך צו ראטעווען דורכ'ן אנטלויפען, און אויך די איבעריגע שטעדט ביים ברעג ים, אין צפון און אין דרום־זייט פון צידון, ביז אראפ צו עכו האבען מעהר ניט ארויסגעוויזען קיין מוט. ניט ארויסציהענדיג דעם שווערד האבען זיי זיך אונטערווארפען אונטער דעם קעניג פון אשור. נאר צור האט קעגענזיך געשטעלט פעסט. די ערָאבערונג פון אט דער שטאלצער אינזעל־פעסטונג האט זיך סנחריב'ן ניט איינגעגעבען. ער האט עס ווארשיינליך גאר ניט פרובירט. יעדענפאלס בלייבט צור לחלוטין ניט דערמאנט אין סנחריב'ס באריכט. אבער אזוי פיעל האט זיך סנחריב'ן פארט איינגעגעבען: דעם איינפלוס פון צור האט ער פאר דעם מאמענט געהאט געבראכען דורך דעם, וואס ער האט איינגעזעצט אין צידון א נייעם קעניג און האט איהם אלס אשורישען וואסאל איבערגעגעבען די ממשלה איבער אכט פעניקישע שטעדט. דערשראקען פון דעם דאזיגען ערשטען ערפאלג סנחריב'ס אין פאלעסטינא, זיינען גלייך געקומען פירשטען פון דעם דרום פון לאנד, אום ארויסצואווייזען דעם אשורישען זיגער זייער אונטערווארפענקייט. פאראויס פון אלעמען אשדוד, וועלכע האט נאך ניט געהאט פארגעסען איהר מפלה פון יאהר 711, דאן עמון, מואב און אדום. אבער עס זיינען נאך בארט געבליבען איניגע פירשטען, וועלכע האבען בשום אופן ניט געוואלט ווידער אוועקגעבען אזוי לייכט די פרייהייט, וואס זיי האבען נאר וואס געוואגט צו פארכאפען. זיי האבען געזוכט צו באפעסטיגען זייערע הויפט־שטעדט אין פאל אויב עס זאל קומען צו א באלאגערונג. דאס זעהען מיר אין ירושלים. א לעבהאפטע טעטיגקייט קומט דארטען פאר; די וואסער־רעזערוואַרען אויסער'ן שטאדט ווערען צוגעדעקט, כדי די מלכים פון אשור זאלען קיין וואסער ניט געפינען ווען זיי קומען (דברי הימים ב, ל"ב 3, 4); דער אלטער שטאדט־מויער ווערט גוט צורעכטגעמאכט, טורעמס ווערען געבויט און אין איין שטעל ווערט אפילו דער מויער פארשטארקט דורך א צווייטען מויער; אין די ווארשטאטען פון די שמידען און די געוועהר־מאכער ווער געארבייט מיט פיבערהאפטער אנשטרענגונג. דער קעניג גופא מושטירט זיינע סאלדאטען, וועמ'ס צאהל ער האט פארמעהרט דורך אראבישע זעלנער, אויף דעם ברייט'ן פלאץ ביים טויער פון שטאדט און ער דערמוטיגט אלעמען זיך צו פארלאזען אויף יהוה (ישעיה כ"ב).

אין פעניקיען האט סנחריב, ווייזט אויס, זיך לאנג ניט אויפגעהאלטען. פון מיליטערישע אויפטואונגען דארט ווייסט ער גאר ניט צו באריכטען. ניט ארויסווייזענדיג קיין ווידערשטאנד האבען זיך דא איהם אלע אונטער־

ווארפען. אט אזוי האט ער געקאנט שנעל ווייטער מארשירען. דער וועג פונ׳ם הויפט־חיל האט זיך געצווייגען פאר לענגס ביים ברעג ים צו אשקלון צו. דאך ווייזט אויס, אז סנחריב האט אין פעניקיען אפגעזונדערט קלענערע אפ־טיילונגען פון זיין הויפט־ארמיי און האט זיי ארויסגעשיקט אויסראבעווען די געגענדען פון יענע פירשטען, וועלכע האבען זיך נאך ניט געהאט אונטער־ווארפען און צו וועלכע ער האט ניט געקאנט צוקומען גלייך מיט דעם הויפט־חיל. אזעלכע מיליטערישע טרופעס, האבען זיך אויך געמוזט ארייננרייסען אין יהודה און האבען דארטען פארניכטעט דעם תבואה־שניט פונ׳ם פריה־יאהר 701 (מלכים ב. י״ט 29).

אונטערדעסען האט די הויפט־ארמיי אלץ ווייטער מארשירט ביים ברעג ים צו דרום צו. גאנץ לאנגזאם האט זי זיך באוועגט פארווערטס. מחמת פארשידענע שטעדט, צווישען זיי בני־ברק, יפו און בית־דגון האבען ארויס־געוויזען עקשנות און האבען געלאזט קומען צו א באלאגערונג. עראבערענ־דיג אט די שטעדט איינע נאך דער אנדערער, האט סנחריב מיט מיה פריי געמאכט דעם וועג פאר זיין ווייטערינגען מארש און ער האט נאטירליך פאר־לארען דערביי אסך צייט. ענדליך האט ער דערגרייכט אשקלון. צידקא (צדק), דער קעניג, איז אראפגעזעצט געווארען און צוזאמען „מיט די געמער פון זיין פאטער׳ס הויז, זיין ווייב, זיינע זיהן, טעכטער און ברידער“, אויך מיט אלע קרובים זיינע פון דעם פאטער׳ס צד איז ער אוועקגעשיקט געווארען אלס געפאנגענער קיין אשור. אנשטאט איהם, איז ארויפגעזעצט געווארע׳ אויפ׳ן טראן שארלודארי, דער פריהערדיגער קעניג, וועלכער איז הפנים אראפגעזעצט געווארען פון די רעבעלען צוליב זיין אשור־פריינדליכער שטע־לונג.

איצט איז מען געגאנגען פון דעם ים־ברעג אין לאנד אריין. עקרון איז געווען דער נעכסטער ציל פון דער אשורישער ארמיי. אן אימה איז געפאלען אויף די איינוואוינער פון עקרון, בשעת זיי האבען עס דערהערט; „עס האט זיך געשראקען זייער הארץ“, און ציטערענדיג האבען זיי זיך ארומ־געקוקט, צי די צפון־אראבישע פירשטען פון מוצרי און מלוכה, ביי וועמען זיי האבען געבעטען הילף, קומען ניט אן. זיי האבען זיך ניט גענארט אין זייער דערווארטונג. נאך איידער סנחריב האט דערגרייכט עקרון, איז דער אראבישער חיל געקומען צו הילף. אבער ער איז צעשלאגען געווארען פון סנחריב׳ן ביי אלתקה*). איצט האבען עקרון און די שטעדט, וואס האבען

---

*) צווישען תמנה און עקרון; ווערט אויך דערמאנט אין יהושע י״ט 44.

געהערט צו איהר, זיך שוין מעהר ניט געקאנט ראטעווען פון סנחריב׳ס צארן. אפילו אויב זיי וואלטען זיך איצט אונטערגעגעבען, וואלטען זיי אויך ניט געקאנט דערוואַרטען זיין גנאד. ס׳איז בכן געווען די עקשנות פון פאר־צווייפלונג, ווען זיי האבען אויך איצט נאך ניט געעפענט זייערע טויערן. סנחריב איז צוגעקומען מיט זיין חיל, און נאך א העלדישער פארטיידיגונג איז איין שטאדט געפאלען נאך דער אנדערער; צולעצט אויך עקרון. ווי עס איז געווען צו דערווארטען האט סנחריב זיך נוקם געווען מיט גרויס אכזריות: די פארשטעהער פון שטאדט זיינען געטויט געווארען און זייערע טויטע קערפערס זיינען אויפגעהאנגען געווארען אלס אן אזהרה אויף די זיילען פון שטאדט־מויער. אלע איבעריגע איינוואוינער, וועלכע זיינען גע־ווען פאר דעם אויפשטאנד נעגען אשור, זיינען געמאכט געווארען פאר קריגס־געפאנגענע.

ערשט איצט איז געקומען די רייה צו יהודה. חדשים פון אנגסט און נעדריקטקייט האט מען פארבראכט אין ירושלים זינט מ׳האט דערזעהן די ערשטע אשורישע סאלדאטען־אפטיילונגען אינ׳ם בערגלאנד פון יהודה. איין אומגליק־אנזאגער נאך דעם אנדערען האבען געבראכט די טרויעריגע ידיעה, אז דער זיגרייכער אשורישער חיל מארשירט כסדר אלץ ווייטער, ניט זיינענ־דיג אין ערגיץ פארהאלטען, און אז עס האבען זיך פרייוויליג אדער גע־צוואונגען אונטערווארפען אלע מדינות און שטעדט, וועלכע האבען ערשט מיט אייניגע חדשים צוריק, צוזאמען מיט יהודה, זיך אזוי באגייסטערט פאר דעם פרייהייטס־קאמף נעגען אשור. אבער מ׳האט ניט פארלארען דעם מוט. א טייל פון דער באפעלקערונג פון ירושלים האט אומגעדולדיג געווארט צו הערען פון הילפס־ארמייען, וואס קומען פון די ברעגען פון טייך נילוס; חזקיה אבער האט זיך פארלאזען אויף זיין גאט. אז ער וועט איהם ראטע־ווען פון אשור׳ס האנט.

אגב האט נאך געדויערט א היבשע צייט ביז מ׳האט געזעהן די אשורים פאר די מויערן פון ירושלים. סנחריב איז הפנים דערגאנגען, אז ירושלים איז צוליב איהר נאטירליכער לאגע כמעט אומבאזיגבאר. ער איז דעריבער ניט געקומען גלייך צו ירושלים, נאר האט פארוויסט מיט זיין חיל דאס לאנד פון יהודה ארום און ארום ירושלים. ער האט געמיינט, אז דערמיט וועט ער צווינגען ירושלים זיך אונטערצוגעבען. 46 פעסטע, ארומגעמויערטע

שטעדט", אזוי דערצעהלט סנחריב אין זיין באריכט*). „און די קליינע שטעדט ארום זיי אהן א צאהל האב איך באלאגערט און איינגענומען דורך אראפרייסענדיגע שטורם־ווידערס און דורך אטאקעס פון שטורם־מאשינען, דורך דעם קאמף פון די פוס־געהער, דורך מינען, איינברעכונגען און... 200.150 איינוואוינער**), גרויס און קליין, מאן און ווייב, פערד, מויל־אייזלען, אייזלען, קעמלען, רינדער און שאף האב איך פון זיי ארויסגעפיהרט און צוגענומען אלס רויב". עס הייסט ניט, אז די גאנצע ארמיי האט זיך אפגעשטעלט ביי יעדער איינצעלנער שטאדט. די הויפט־ארמיי האט הפנים נאר איינגענומען די גרעסערע שטעדט. בעת קלענערע אפטיילונגען האבען פארענדיגט די צעשטערונג אויפ'ן אפענעם לאנד. וואכען זיינען קענטיג פארגאנגען דערמיט. אין ירושלים איז די שטימונג אלין געווארען דריקענדער. הגם די שטאדט איז נאך ניט געוועזען איינגעשלאסען פון פיינדליכע מחנות, איז אבער פארט איהר לאגע ניט געוועזען קיין בעסערע ווי פון א באלאגערטער שטאדט. צו ווייט האט מען ניט געטארט וואגען ארויסגעהן, ווייל אומעטום האט זיך געפונען דער פיינד. דערצו נאך האט מען ווייט ארום געקאנט געפינען וויניציג וואס פראוויאנט אדער דאסגלייכען. נאך דא און דארטען האט עס אפגעגליקט א שליח אדער איינצעלנע אנטלאפענע זיך דורכצו'גנב'ענען קיין ירושלים אומבאמערקט פון פיינד. אבער אויך אט די ווענינגע האבען ניט געבראכט קיין טרייסט. אדרבה, זיי האבען נאך פארמעהרט די גרויסע צאהל אנטלאפענע, וועלכע האבען געזוכט זיך צו באשיצען הינטער די מויערען פון ירושלים און האבען אויף אזא אופן פארקלענערט די לעבענסמיטלען פון שטאדט. און אז די אראבישע זעלנער, וועלכע חזקיה האט געקראגען צו פארשטארקען די שטרייט־קרעפטען פון שטאדט, און, וואהרשיינליך איבערגערעדט פון זיי, אויך אידישע סאלדאטען פון יערער גארניזאן האבען דעזערטירט***), האבען דאן די איינוואוינער פון ירושלים פארלארען דעם מוט. צי האט חזקיה גופא איצט געראטען צו אונטערהאנדלען מיט סנחריב'ן, אדער זיינע אונטערטאנען האבען איהם דערצו געצוואונגען — דאס ווייסען מיר ניט. יערענפאלס האט אין יענעם מאמענט זיך געוואקעלט דער צוטרוי צו יהוה. ניט זייער נאט, נאר זייערע

*) איז געפונען געווארען אין די חורבות פון נינוה אין יאהר 1830 און געפינט זיך איצט אין בריטישען מוזעאום. ת. ש.

**) עס האנדעלט זיך דא ניט וועגען אן אוועקפיהרונג אין גלות, נאר וועגען א דעמאנסטראציע פאר דער אנערקענונג פון דער אשורישער הערשאפט.

***) לויט סנחריב'ס אויבען דערמאנטען באריכט.

רייכע אוצרות זיינען איצט געווען די לעצטע האפענונג פון די עלענדע אין צעשראקענע.

פון אט דעם פונקט אן האבען מיר שוין ידיעות אין תנ"ך. חזקיה האט געשיקט צום קעניג פון אשור, וועלכער איז דאמאלסט געשטאנען גראד ביי לכיש, אין צפון־מזרח־זייט פון עזה, און האט איהם געלאזט זאגען: „איך האב געזינדיגט, ציה אוועק פון מיר; וואס דו וועסט ארויפלעגען אויף מיר, וועל איך טראגען". סנחריב האט געפאדערט 300 טאלענטען זילבער און 30 טאלענטען גאלד, לויט אונזער געלט ארום 6.200.000 מארק, אלס שטראף־סומע צו באצאהלען גלייך אויפ'ן שטעל און דערצו האט סנחריב לויט זיין באריכט נאך געהעכערט דעם יעהרליכען טריבוט. חזקיה האט גע־מוזט אנשטרענגען די לעצטע כוחות צוזאמענצונעמען די געוואלדיגע סומע. אפי"ו דעם אוצר פון בית־המקדש האט מען געמוזט אויסלעדיגען, און די נאלרענע בלעכען, מיט וועלכע די טירען פון בית־המקדש זיינען געווען באַ־צויגען, האבען געמוזט אראפגעריסען ווערען און מ'האט זיי אויפגעלאדען אויף די וואגענס, וואס האבען אוועקגעפיהרט די אוצרות פון ירושלים אין דעם אשורישען לאגער (מלכים ב, י"ח 13—16). אויך דעם קעניג פאדי פון עקרון האט חזקיה דאמאלסט איבערגעגעבען צו סנחריב'ן, וועלכער האט איהם ווידער געמאכט פאר א קעניג איבער עקרון און איהם דערמיט פון דאס ניי איינגעזעצט אין די רעכטען און פליכטען פון א קעניג מיט אשור'ס גנאדען. אבער סנחריב האט געוואלט נאך טיפער דערנידעריגען ירושלים. כדי צו ברעכען דעם איינפלוס פון ירושלים אין דרום, פונקט ווי ער האט געבראכען דעם איינפלוס פון צור אין צפון, האט ער פארטיילט די עראבער־טע שטעדט פון יהודה צו די פירשטען ארום, צו די מלכים פון אשדוד, עקרון און עזה.

איצט לכל הפחות האט ירושלים געהאפט אז ס'איז געקומען א סוף צו די צרות. זי איז ביז צום טיפסטען גראד דערנידעריגט געווארען. זי האט ערפילט די אומדערהערטע הויכע פאדערונגען סנחריב'ס און זי האט גע־גלויבט, אז דערמיט האט זי זיך אויסגעקויפט פון איהם. אבער סנחריב האט ניט געמאכט די מינדסטע הכנות זיך צוריקצוציהען. רוהיג איז ער געבליבען ביי לכיש, וועלכע ער האט נאך ניט געהאט איינגענומען, פונקט ווי לבנה און פילייכט נאך א פאר אנדערע שטעדט. און באלד האבען די ירושלים'ער באמערקט, אז זיי זיינען מיאוס אפגענארט געווארען און אז סנחריב איז אנטשלאסען ניט אוועקצוציהען ביז ער וועט ניט מאכען אן ענד צו זייער שטאדט. זייער פארמעגענס, זייער לעצטע האפענונג האבען זיי

אוועקגעגעבען, כדי מ׳זאָל זיי שאַנעווען, אָבער זייער לאַגע איז דורך דעם נאָך הילפלאָזער און פאַרצווייפעלטער געוואָרן. זיך אונטערוואַרפן אָהן תנאים אָדער א קאַמף פאַר לעבן און טויט, דאָס זיינען געווען די צוויי ברירות, וואָס זיינען פאַר זיי איצט נאָך געבליבן. און זיי האָבן אויסגע־קליבן דעם קאַמף.

סנחריב האָט זעהר גוט געוואוסט, פאַרוואָס ער ציהט זיך ניט צוריק. ער האָט געוואָלט מאַרשירען ווייטער צו דרום, צו עגיפּטען צו. ס׳איז איהם בכן פאַרגעקומען אלס העכסט ריזיקאַליש צו לאָזען הינטער זיך אזא׳ן אומ־זיכערען וואַסאַל ווי חזקיה אין דער שטאַרקסטער פעסטונג פונ׳ם לאַנד. אָט ווען ער קאָן עראָבערן די שטאָדט און מאַכען אומשעדליך די אשור־פיינדליכע פּאַרטיי מיט דעם קעניג בראש, ווי ער האָט אשטייגער געטאָן אין אשקלון און עקרון, דאַן וואָלט ער געקאָנט אָהן האגות מאַרשירען ווייטער צו דרום. אָבער איידער דאָס איז געשעהן האָט סנחריב ניט געהאַט קיין אנדער ברירה ווי נאָר צו בלייבען אין פּאַלעסטינא. ער האָט מסתמא באַ־קומען ידיעות, אַז די שטימונג אין ירושלים האָט זיך איבערגעדרעהט, און באַלד האָט ער געשיקט, נאָך פון לכיש אויס, א היבשע אָפּטיילונג פון זיין אַרמיי, אַנגעפיהרט פון זיינע דריי אויבערסטע גענעראַלען: רבשקה, תרתן און רב־סרים קיין ירושלים צו פּועל׳ען, אַז די שטאָדט זאָל זיך אונטערגע־בען. פאַר די מויערן פון ירושלים, אויף דעם פרייען פּלאַץ אין מערב־זייט פון דער שטאָדט, וועלכען די וואַלקערס האָבן באַנוצט פאַר זייער האַנט־ווערק, ביים וועג וואָס פיהרט פאַרביי דעם אויבערסטען טייך קיין יפו, האָ־בען די אשורים אויפגעשטעלט זייער לאַגער. „און זיי האָבן גערופען צו דעם קעניג“. הגם חזקיה האָט געזעהן, אַז סנחריב זוכט צוערשט צו דערגרייכען זיין ציל דורך אונטערהאַנדלונגען, איז ער אָבער פאַרט געווען גענוג פאַרזיכ־טיג ניט צו געהן אליין צום טויער פון שטאָדט. ער האָט געשיקט דריי פון זיינע הויכע באַאַמטע: דעם פּאַלאַץ־מיניסטער אליקים בן חלקיה, דעם מלוכה־שרייבער שבנה און דעם קאַנצלער יואח בן אסף און זיי האָט עס רבשקה מיטגעטיילט די שליחות, וואָס סנחריב האָט איהם געגעבען צו חזקיה׳ן. סנחריב קאָן כלומר׳שט אוממעגליך באַגרייפען, ווי אַזוי חזקיה טראַכט גאָר איצט פון ארויסווייזען א ווידערשטאַנד, בעת ער קאָן זיך לחלוטין ניט פאַרלאָזען ניט אויף עגיפּטען, ניט אויף זיין גאָט, ניט אויף זיינע אייגענע שוואַכע קריגס־כוחות.

רבשקה׳ס ווערטער האָבען ניט געקאָנט בלייבען אָהן א רושם אויף דעם

פאלק, וואס איז געשטאנען אויפ'ן מויער און זיך צוגעהערט. חזקיה'ס באאמטע האבען דעריבער געבעטען רבשקה'ן, ער זאל ניט ריידען קיין העב־רעאיש נאר אראמעאיש*), כדי די לייט אויפ'ן מויער זאלען ניט אלצדינג פארשטעהן. אבער גראד דאס טאקע האט דער אשורישער גענעראל געוואלט.
וואס בעסער עס האט זיך איהם איינגעגעבען צו מאכען דאס פאלק מוטלאז און דערשלאגען, אלץ גיכער האט ער געקאנט זיין ציל דערגרייכען. אפזא־גענדיג די בקשה פון די אידישע באאמטע, האט רבשקה, פארקעהרט, זיך געווענדעט דירעקט צום פאלק אויפ'ן מויער. מיט א הויכען קול האט ער זיי געווארענט נעגען זייער איינענעם קעניג. זיי זיינען פארנארט און פאר־פיהרט, ווען זיי לאזען זיך טרייסטען, אז זיי וועלען נאך געהאלפען ווערען. זאלען זיי זיך בעסער אונטערגעבען אונטער דעם קעניג פון אשור. ער וועט זיי באהאנדלען מיט דער גרעסטער מילדקייט. פארלויפיג קאנען זיי נאך יעדערער בלייבען אויף א ווייל רוהיג אין לאנד: „עסט איטליכער זיין וויינשטאק און איטליכער זיין פייגענבוים און טרינקט איטליכער דאס וואַ־סער פון זיין גרוב, ביז איך וועל קומען און וועל אייך ברייגגען אין א לאנד וואס איז גלייך צו אייער לאנד, אין א לאנד פון קארן און וויין, פון ברויט און וויינגערטנער".

מיט געשפאנטער אויפמערקזאמקייט האט דאס פאלק זיך צוגעהערט צו רבשקה'ס ווערטער. אבער קיינער האט ניט געוואגט צו ענטפערען; ווארים חזקיה, נעמענדיג אין באטראכט, אז די אשורים וואס לאגערען ניט ווייט פון מויער און דער אידישער עולם אויפ'ן מויער קאנען זיך לייכט צעווערטלען און דערביי קאן אן אומפארזיכטיג ווארט ברייגגען גרויס שאדען, האט פאראויס פארבאטען דעם פאלק צו האבען וואסערע ניט איז געשפרעכען איבער'ן מויער. חזקיה'ס באאמטע האבען הפנים ניט געווארט ביז רבשקה האט געענדיגט זיין רעדע צום פאלק, נאר גלייך ווי ער האט אפגעבראכען מיט זיי די פארהאנדלונגען האבען זיי, ווייזט אויס, זיך צוריקגעקעהרט אין שטאדט. מיט צעריסענע קליידער זיינען זיי צום קעניג געקומען און האבען איהם איבערגעגעבען וואס סנחריב האט איהם געלאזט זאגען (ישעיה ל"ו).
אז סנחריב וועט פאדערען די פולע אונטערווארפונג פון ירושלים, האט

---

*) אראמעאיש איז געווען אין דער פערסישער אימפעריע (עזרא ד 7) און, ווי מ'קאן פון דאנעט זעהן, שוין אויך אין דער אשורישער אימפעריע, די שפראך פון אינטערנאציאנאלען פארקער אין פאדעראזיען. ת. ש.

מען געקאנט זעהן פאראויס. אבער ווען חזקיה האט איצט דערהערט מיט וואס פאר א רמאות רבשקה האט פרובירט אונטערגראבען דעם צוטרוי פון פאלק צו זיין קעניג און צו זיין גאט, האט ער זיך געפיהלט אין גאנצען ני־דערגעדריקט. מעהר פעהלט נאך ניט ווי נאר, אז דאס אייגענע פאלק זאל נאך געגען איהם רעבעלירען, דאן איז עס אויס מיט איהם. איצט איז געקו־מען פאר איהם דער טיפסטער פונקט פון דער נויט. פון דרויסען איז קיין הילף ניט געקומען, די צאהל פון זיינע קריגס־לייט איז אסך פארקלענערט געווארען, די אוצרות זיינען געווען אויסגעלעדיגט, אן אשורישע ארמיי איז געשטאנען פאר ירושלים'ס מויערן, די לעבענסמיטלען האבען זיך געהאלטען ביים ענדיגען (מלכים ב, י"ח 27) און דערצו נאך איז ער מיט זיין אייגען פאלק ניט געווען מעהר זיכער. אויף וועמען האט ער זיך איצט געזאלט פארלאזען? יהוה איז איהם נאך געבליבען. אבער עפעס א זאך איז איצט אין וועג געשטאנען, וואס האט איהם ניט געלאזט זיך ווענדען צו זיין גאט מיט דעם אמאליגען בטחון. אין אנהויב, בשעת סנחריב האט מארשירט מיט זיין חיל, האט ער זיך פארלאזען אויף יהוה אליין און האט אויך זיין פאלק מעודד געווען דערצו (דברי הימים ב, ל"ב 7, 8). דאך אז די נויט איז גרעסער געווארען, איז זיין גלויבען שוואך געווארען: זיין גאלד און זילבער האט איהם אויסגעזעהן א פעסטערע שטיצע איידער זיין גאט. איצט אבער איז יענע שטיצע געווען צוזאמענגעבראכען. די נויט האט איהם געטריבען צוריק צו זיין גאט. אין אט דעם טאג פון דרוק און שטראף האט ער ווידער זיך געווענדט צו זיין גאט נאך הילף. ער גופא איז מיט צערי־סענע קליידער אין בית־המקדש געגאנגען, אבער גלייכצייטיג האט ער געשיקט צו ישעיה'ן „ער זאל תפלה טאן פאר דאס איבערגעבליבענע וואס געפינט זיך נאך". מיט א צארטקייט און דייטליכקייט וואס לאזט זיך ניט נאכ־מאכען קומט בולט ארויס חזקיה'ס גאנצע שטימונג, אין די ווערטער: „פיי־לייכט וועט יהוה, זיין גאט, הערען" (מלכים ב, י"ט 4).

ישעיה אבער איז נאך איצט אויך זיכער מיט זיין זאך, און ער לאזט זאגען חזקיה'ן אלס גאט'ס־שפרוך: „איך וועל אריינגעבען אין איהם א גייסט און ער וועט דערהערען א קלאנג און וועט זיך צוריקקעהרען צו זיין לאנד און איך וועל איהם מאכען פאלען דורכ'ן שווערד אין זיין לאנד"*).

---

*) דער גייסט, וואס יהוה וועט אין איהם אריינגעבען, איז א גייסט פון זארג און שרעק. וואס פאר א קלאנג ער וועט דערהערען שטעהט דא ניט, קענטיג ווייל פסוק 9 גיט תיכף די דערקלערונג. דערפון מעג מען דרינגען, אז ישעיה

איצט איז שוין קיין ספק ניט געווען, אז יהוה וועט העלפען זיין פאָלק און באַשטראָפען דעם קעניג פון אשור; און חזקיה האָט די שטאָדט ניט איבערגעגעבען.

א געוויסע צייט האָט די אשורישע אַרמע נאָך געמוזט שטעהן פאַר ירושלים. אין אַט דער צייט האָט אָהן א ספק רבשקה פּרובירט דורכפיהרען מיט געוואַלד דאָס וואָס ער האָט ניט דערגרייכט דורך פאַרהאַנדלונגען. ווי ער איז זיך דערביי באַגאַנגען, באַשרייבט דער סנחריב־באַריכט: „ווי א פויגעל אין א שטייג האָב איך איהם (חזקיה'ן) איינגעשלאָסען אין זיין קעניג־שטאָדט ירושלים. שאַנצען האָט איך אַנגעוואָרפען געגען איהם, און ווער ס'איז אַרויסגעקומען צו זיין שטאָדט־טויער, דעם האָב איך באַשטראָפט". אָבער רבשקה האָט דערמיט גאָר נישט דערגרייכט, און ווען ער האָט דערהערט, אז די הויפּט־אַרמיי האָט פאַרלאָזען לכיש, האָט ער, מסתמא אויף א פריהערדיגער אָפּריידונג, אויפגעהויבען אויף א ווײַלע די באַלאַגערונג פון ירושלים, כדי דערנאָך צוריקצוקומען; און ער האָט מיט זיין חיל זיך צוריקגעקעהרט צו דער הויפּט־אַרמיי און מיט איהר צוזאַמען באַלאַגערט די שטאָדט לבנה (ישעיה ל"ז 8).

אין דער צייט ווען מ'האָט אין ירושלים געוואַרט מיט שרעק און שפּאַנונג, אז ישעיה'ס נביאות זאָל מקוים ווערען, האָט מען פּלוצלונג דערהערט פון דעם אשורישען לאַגער אין לבנה, אז תרהקה, דער עטיאָפּען־קעניג („מלך כוש"), מאַרשירט מיט א חיל. פיליכט איז שוין די אויפהייבונג פון דער הויפּט־קוואַרטיר אין לכיש געשטאַנען אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם קלאַנג, אז תרהקה קומט. לויט איין באַריכט אין ספר מלכים האָט אַט דער קלאַנג באַוואויגען סנחריב'ן ניט בלויז אויפצוגעבען די באַלאַגערונג פון ירושלים, נאָר איבערהויפּט זיך צוריקצוציהען פון פּאַלעסטינא*). עס איז איהם נאָך פיליכט געלעגען אין זינען דער צווייפעלהאַפטער רעזולטאַט פון דער שלאַכט ביי אלתקה. גלייכצײַטיג האָבען דאָ אויך געקאָנט ווירקען באַאומרוהיגענדע ידיעות, וואָס זיינען אַנגעקומען פון מזרח. עס לאָזט זיך לייכט באַגרייפען, האָט דאָ געהאַט אין זינען ניט די אומרוהען אין מזרח, נאָר די אַרויסמאַרשירונג פון תרהקה'ן מיט זיין חיל.

*) דער המשך פון „וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם אתך" אין ישעיה ל"ז פסוק 9 איז פסוק 37 אין זעלביגען קאַפּיטעל. דאָס וואָס שטעהט אין מיטען איז א צווייטער נוסח פון דערזעלביגער געשיכטע, אינגער איידער דער ערשטער נוסח. פון ישעיה'ס קורצע ווערטער אין פסוק 6, 7 איז דאָ געוואָרען א לאַנגע רעדע.

אז דער ביבלישער דערצעהלער האָט ניט געוואוסט עפּעס באַשטימטעס וועגען דעם. א צווייטער באַריכט פון ספר מלכים, וועלכער שפּיגעלט זיך אויף אַפּ ביי הערעדאָט*), ווייסט פון א גרויסער מגפה אין אַשורישען לאַגער, מיט וועלכער דער מלאך פון יהוה האָט געטויט 185.000 אשורים אין איין נאַכט. עס קאָן גריילעך געמאָלט זיין, אז אויך אין דעם באַריכט איז עפּעס פּאַראַן וואָס שטימט מיט דעם גאַנג פון די געשעהענישען און אז פאַקטיש האָבען די מעהרערע אומשטענדען געווירקט צוזאַמען.

אָט דאָס איז בעצם געווען דער גאַנג פון די געשעהענישען לויט דעם באַריכט פון תנ"ך און לויט די אשורישע באַריכטען, וועלכע שטימען און באַשטעטיגען זיך געגענזייטיג אויף א מערקווירדיגען אופן. נאַטירליך מוז מען אַראָפּרעכענען פון סנחריב'ס באַריכט זיינע אָפענע גוזמאות בנוגע צו דער צאָהל פון די געפאַנגענע און צו דעם סכום פון דעם טריבוט. ווען מ'באַטראַכט נאָך אז סנחריב גופא דערמאָנט לחלוטין ניט, אז ער האָט ערגעבערט ירושלים, נאָר ער רעדט פון א הויכען טריבוט, וואָס מ'האָט צו איהם געשיקט, דאַן קען מען זעהן, אז אין די אשורישע באַריכטען קוקט זיך נאָך דייטליך דורך דער פאַקט, אז סנחריב האָט געמוזט זיך צוריקציהען איידער עס האָט זיך איהם איינגעגעבען צו ווערען דער האר פון ירושלים. על-כל-פּנים שטעהט פעסט דער פאַקט וועגען עפּעס א קאַטאַסטראָפע.

דעם גלענצענדסטען נצחון האָט דאָ אָפּגעהאַלטען ישעיה און מיט איהם זיין גאָט יהוה. קיינמאָל איז נאָך א נביאות ניט מקוים געוואָרען אזוי גראַנדיעז ווי די נביאות, וועלכע ישעיה האָט פאַראויסגעזאָגט צו זיין פאָלק און צו זיין קעניג אין אָט דעם שרעקליכען קריזיס פון אידישען לעבען.

*) דער גריכישער היסטאָריקער הערעדאָט (בוך 2 § 141) דערצעהלט פון פעלדמייז, וואָס האָבען זיך באַוויזען אין סנחריב'ס לאַגער. די מויז איז דאָס בילד פון דער פּעסט, פאַרגלייך שמואל א, ו.

צווייטע אפטיילונג.

פון סנחריב׳ס צוריקצוג ביז יאשיהו

1.

די וועלט־לאגע.

סנחריב׳ס לעצטע רעגירונגס־יאהרען און זיין ענדע.

דער ספר מלכים דערצעהלט ביים ענד פון די באריכטען וועגען סנחריב׳ן, אין צוזאמענהאנג מיט זיין צוריקציהען זיך קיין נינוה, אויך וועגען זיין טויט דורך די הענט פון זיינע זיהן (מלכים ב, י״ט 37).

באמת האט סנחריב איבערגעלעבט זיין דורכפאל אין פאלעסטינא נאך פולע צוואנציג יאהר. די ערשטע גרעסערע העלפט פון אט דער צייט האט ער פארבראכט אין באקעמפען די באבילאניער, כאלדעער און עילמ׳ער.

דעם פיהרער פון די כאלדעער מושעזיב־מארדוק, דעם נאכפאלגער פון מרדך־בלאדן, האט זיך אונטערדעסען איינגעגעבען צו פארכאפען דעם טראן פון בבל און זיך צו האלטען אויף איהם פיער יאהר.

עס קאן געמאלט זיין, אז דאס איז איינע פון די סיבות, וואס האבען באוואויגען סנחריב׳ן זיך צוריקצוציהען פון פאלעסטינא. ענדליך אבער האט סנחריב באזיגט דעם כאלדעאישען פיהרער, האט צעשטערט די שטאדט בבל און האט אוועקגעפיהרט איהר הויפט־גאט מארדוק קיין אשור פאר א צייכען, אז בבל האט אויפגעהערט צו עקסיסטירען אלס זעלבשטענדיגע

מדינה. די פארוואלטונג פון דער פראווינץ פון באבילאניען האט ער איבער־
געגעבען זיין זוהן אסר־חדן.

די צעשטערונג פון בבל האט פאר'חתמ'עט סנחריב'ס גורל. ער איז גע־
פאלען אלס קרבן פון א קאנספיראציע, וואס איהרע אנפיהרער זיינען גע־
ווען צוויי פון זיינע זיהן אדרמלך און שראצר. איינער פון זיי האט געטויט
דעם פאטער, בשעת ער האט געהאלטען אין תפלה טאן אין טעמפעל פון דעם
גאט נוסקוס*). אז באבילאנישע פלענער האבען געהאט א חלק אין דער
דאזיגער קאנספיראציע קאן מען זעהן פון דעם באריכט, אז דער אשורישער
קעניג אשורבאניפאל האט געשאכטען באבילאנישע געפאנגענע אויפ'ן זעל־
בינען פלאץ, וואו מ'האט דערמארדעט זיין זיידען סנחריב'ן, אלס קרבן פאר
איהם.

דער חורבן פון בבל און די פארניכטונג פון באבילאנישען קעניגטום
האבען זיך ארויסגעוויזען אין יעדען פרט אלס אומגליק פאר דער אשורישער
אימפעריע. סנחריב'ס זוהן און נאכפאלגער אסר־חדן (668—681) האט
דעריבער באטראכט פאר זיין הויפט־אויפגאבע ווידער גוט צו מאכען דאס
וואס זיין פאטער האט פארדארבען. נאכדעם ווי ער האט באקעמפט מיט
ערפאלג זיינע ברידער, די פאטער־מערדער, וועלכע זיינען אנטלאפען אין
לאנד אררט (ארמעניען), און האט באשטיגען דעם טראן, האט ער זיך גלייך
גענומען ווידער אויפבויען בבל. אסר־חדן איז אבער געשטארבען איידער
די צעשטערטע הייליגטימער פון בבל זיינען אויף אזוי וויט פארטיג געווא־
רען, אז דער גאט בל־מרדך זאל קאנען צוריק געבראכט ווערען פון אשור
קיין בבל.

דאס אויפצופיהרען איז געבליבען פאר זיין זוהן שאמאששומוקין, וועל־
כען זיין באבילאנישע פרוי האט איהם געבארען. אט דער זוהן, וועמען
אסר־חדן האט וואהרשיינליך לכתחילה באשטימט פאר דעם איינציגען יורש
פון זיין טראן, האט געזאלט זיך באזעצען אין בבל און פון דארטען באהער־
שען דאס פאראייניגטע לאנד פון די צוויי שטראמען. דאס האט נאטירליך
געמוזט ארויסרופען די אומצופרידענקייט פון די אשורים, און א נאציאנא־
ליסטיש־אשורישע פארטיי האט אויסגע'פועל'ט, אז אסר־חדן זאל באשטימען
איינעם פון זיינע זיהן פון אן אנדער — אשורישער פרוי אלס טראן־יורש
פון אשור. נאך דעם פאטער'ס טויט, ווי ס'איז גאר אנדערש ניט געווען

*) אזוי איז וואהרשיינליך צו לעזען אין מלכים ב, י"ט 37 אנשטאט „נסרך"
נוסקוך איז געווען א גאט פון פייער.

צו דערוואַרטען, האָט זיך די לאַגע איבערגעקעהרט: דער זוהן פון אשור האָט געפאָדערט די אויבער־ממשלה איבער דעם ברודער וואָס איז אוועקגעזעצט געוואָרען אין בבל. עס איז אויסגעקומען א געוואַלדיגער ברודער־קריג, וואָס האָט אריינגעצויגען אין זיך גאַנץ פאָדער־אַזיען און וואָס האָט צוגעגרייט דעם אונטערגאַנג פון אשור.

אסר־חדן און דער מערב.

הגם אסר־חדן׳ס באַבילאָנישע פּאָליטיק איז געווען להיפוך פון זיין פאָטער׳ס, האָט ער אָבער אין מערב פאָרטגעזעצט דאָס, וואָס יענער האָט אָנגעהויבען.

סנחריב האָט נאָך דער צעשטערונג פון בבל געקעמפט מיט ערפאָלג געגען די אַראַבער, אָבער געגען עגיפּטען האָט ער מעהר ניט אונטערגענומען קיין מיליטערישע אָפּעראַציעס; ער האָט אויך ניט מעהר באַטראָטען פּאַ־לעסטינא. ער האָט זיך ניט געפּיהלט גענוג שטאַרק געגען תרהקה׳ן, וועל־כער איז זינט 689, דעם יאָהר פון בבל׳ס צעשטערונג, געזעסען אויף דעם טראָן פון כוש אַלס מעכטיגער אויבער־האַר פון עגיפּטען.

ניט האָבענדיג מעהר קיין שטערונגען פון סנחריב׳ס זייט, האָט תרהקה אָנגעקניפּט פאַרבינדונגען אין פּאַלעסטינא. אַן אויפשטאַנד, וואָס צידון און צוויי פון איהרע פאַרבינדעטע שטעדט האָבען געמאַכט אין אָנהויב פון אסר־חדן׳ס רעגירונג, האָט הפּנים צו פאַרדאַנקען תרהקה׳ס געהיימע העצ־רייען.

צוליב דער האַרטנעקיגקייט פון זיינע געגנער איז דער אין גרונט מילדער אסר־חדן זיך באַגאַנגען שטרענג געגען צידון און איהרע צוויי פאַר־בינדעטע, ווען ער איז זיי סוף־כל־סוף בייגעקומען. ער האָט דערגרייכט זיין צוועק: 22 פירשטען פון מערב: 12 פון פעסטען לאַנד און 10 פון ציפּערן, האָבען זיך געאיילט איהם צו פאַרזיכערען מיט זייער טריישאַפט צו איהם און ארויסצושיקען זייערע געשאַנקען קיין נינוה. פּאַראָוים פון אַלע־מען קומט צור, דאַן ביבלאָס און ארפד, אשדוד. אויך אשקלון, עקרון, עזה און די העברעאישע ברידער־פעלקער: עמון, מואב, אדום און — יהודה אונ־טער איהר קעניג מנשה („מינאַסי שאַר יאַאודי״).

אסר־חדן געגען עגיפטען.

דער אפענער צוזאמענשטויס צווישען אשור און עגיפטען האט זיך אנגעהויבען אין יאהר 675. דער דאזיגער פעלד־צוג האט הפנים ניט געבראכט קיין לארבערן פאר אסר־חדן. פינף יאהר שפעטער אבער האט אסר־חדן פאקטיש באצוואונגען עגיפטען און האט באשרענקט תרהקה׳ן אויף עטיאפיען.

אלס געגענגעוויכט געגען דער עטיאפישער און אלס שטיצע פאר דער אשורישער אויבער־הערשאפט האט אסר־חדן ווידער צוריק אויפגעשטעלט אלע קליינע מלכים, צו וועמעס ממשלה תרהקה האט געמאכט א סוף, אדער ער האט זיי באשטימט אלס אונטערקעניגען פון אשור. דער וויכטיגסטער צווישען די אשורישע אונטער־קעניגען אין עגיפטען איז געווען נכו.

תרהקה האט נאטירליך זיך ניט צופרידענגעשטעלט מיט אזא צושטאנד. אסר־חדן האט דערפאר אונטערגענומען אין יאהר 669 א דריטען פעלד־צוג געגען עגיפטען; און אז ער איז אין מיטען געשטארבען, איז זיין נאכפאלגער אשורבאניפאל געווען געצוואונגען ארויסצושיקען גלייך זיין הויפט־גענעראל געגען עגיפטען.

אשורבאניפאל און עגיפטען.

תרהקה האט דערוויל אויסגענוצט די געלעגנהייט פון אסר־חדן׳ס טויט. ער האט פארטריבען די אשורישע וויצע־קעניגען און איז אריינגעדרונגען ביז אין דער דעלטא. צעשלאגען פון דעם אשורישען חיל, האט ער זיך באלד צוריקגעצויגען קיין אויבער־עגיפטען און האט זיך פארשאנצט אין טעבען.

אשורבאניפאל האט געשיקט א נייע ארמיי אונטער דעם הויפט־קאמאנדיר, וועלכער האט געטראגען דעם טיטעל רבשקה, און איז אונז שוין באקאנט פון חזקיה׳ס צייט. צו יענעם פעלד־צוג האבען צוגעשטעלט טרופען און קריגס־מאטעריאלען מלכים פון די 22 מדינות, וועלכע האבען אויסגעדריקט זייער טרייהייט צו אסר־חדן׳ען, צווישען זיי ווידער מ נ ש ה פ ו ן י ה ו ד ה.

תרהקה האט אונטערדרעסען געהאט צו פארצייכענען דעם ערפאלג. וואס דריי פון די חשוב׳סטע עגיפטישע אונטער־קעניגען פון אשור, צווישען זיי דער וויכטיגסטער פון אלעמען נכו, האבען זיך פאראייניגט מיט איהם,

אזוי אז ס׳איז פארגעשטאנען פאר אשור די געפאהר צו פארלירען אויך אונטער־עגיפטען אלס שטיצפונקט. דער פלאן איז אבער אנטדעקט געוואַרען, און נכו און איינער פון זיינע חברים זיינען אוועקגעשיקט געווארען געשמידט אין קייטען קיין נינוה. תרהקה האט זיך דאן ניט געקאנט האַלטען געגען אשורישע פארשטארקונגען, צווישען וועלכע עס האבען אויך גע־מעגט זיין מנשה׳ס טרופען, און ער האט זיך צוריקגעצויגען קיין עטיאָפּיען. אשורבאניפּאל האט אבער געהאלטען פאר ראטזאם זיך איינצושאפען דורך נכו׳ס באגנאדיגונג א דאנקבארען און געטרייען פארטרעטער פון זיין הער־שאפט. עגיפטען איז ווידער איינגעארדערט געווארען ווי אין אסר־חדן׳ס צייט, אבער מיט א בעסערער השגחה אויף די עגיפּטישע וויצע־קעניגען.

אונטערדעסען איז תרהקה געשטארבען (664), און זיין זוהן, וועלכער האט איבערגענומען דעם טראָן פון עטיאָפּיען, איז מיט ערפאלג אריינגע־דרונגען אין עגיפּטען. דאס האט געבראכט א נייעם אשורישען פעלד־צוג און דער עטיאָפּישער קעניג איז ווידער געבליבען באשרענקט אויף זיין היי־מישען קעניגרייך.

אין עגיפטען האט געהערשט פּסאמעטריך, א זוהן פון נכו, וועלכער איז געשטארבען אין יאהר 663, צוערשט בלויז אלס אשורישער וואסאל און אלס ערשטער צווישען די אונטער־קעניגען. אבער צוליב דער אפשוואכונג פון אשור׳ס מאכט אונטער אשורבאניפּאל׳ס הערשאפט האט ער באקומען די מעגליכקייט צו פארשטארקען עגיפּטען פון דאס ניי אונטער זיין אליין־הערשאפט און זי איבערצולאזען פאר זיינע נאכפאלגער אלס איינהייטליכע, אומאפּהענגיג מלוכה, וועלכער עס איז באשערט געווען אריבערצולעבען די אשורישע און די ניי־באבילאנישע אימפעריעס.

אט אזוי האט די אשורישע עראבערונג נאר געהאט די ווירקונג צו באפרייען סוף־כל־סוף עגיפּטען פון דער עטיאָפּישער אויבער־הערשאפט און זי צו פיהרען צו א נייער פאראייניגונג און פארשטארקונג.

2

די לאגע אין יהודה.

די לעצטע יאהרען פון חזקיה׳ס רעגירונג.

וואס עס איז ווייטער געשעהן אונטער חזקיה׳ס רעגירונג, ווייסען מיר לחלוטין ניט. אויך ישעיה פארשווינדט פון אונזערע אויגען פון יאהר 701

אַן. די לאַגע פון יהודה נאָך סנחריב׳ס צוריקצוג איז ניט געווען וואָס מקנא צו זיין. חזקיה איז און בלייבט דער וואַסאַל פון אשור. אמת איז אַז איין פּאַלעסטינא איז סנחריב טאַקע ניט געקומען מעהר, דערפאר אָבער האָט ער געהאַט גרויסע ערפאָלגען אין מזרח. עס גיט זיך איהם אפילו איין צו עראָבערען און צו צעשטערען די שטאָדט בבל. און חזקיה׳ס לאַנד האָט נאָך די צרות פון דער מלחמה און פון דער איינשליסונג זיך געמוזט געפינען אין א שרעקליכען צושטאַנד*). אָבער דער גאַנצער עלענד און יאָמער פון דער געגענוואַרט האָבען דאָך געפונען זייער געגענגעוויכט אין דעם שטאָלצען, דערהויבענעם געפיהל, אויף וועלכען בלויז יהודה אליין האָט צווי־שען אַלע מדינות פון דרום־פּאַלעסטינא געהאַט א רעכט. דער ריז צווישען די הערשער פון דער וועלט, פאר וועמען אַלע קעניגרייכען פון דער וועלט האָבען זיך געבויגען, איז צעשמעטערט געוואָרען אַן דעם פעלז פון ציון! אָט דאָס פּרעהליכע באַוואוסטזיין פון נצחון האָט געקאָנט העלפען דערצו, אַז יהודה זאָל זיך באַלד ווידער דערהוילען פון איהרע וואונדען. פיליכט געהערט אויך ערשט צו דער צייט די ידיעה פון חזקיה׳ס גליקליכע מלחמות געגען די פלשתים, ווארים עס קאָן גריילעך געמאָלט זיין, אַז נאָכדעם ווי די אשורים האָבען זיך צוריקגעצויגען האָט עס חזקיה׳ן אָפּגעגליקט אָפּצונעמען צוריק יענע געגענדען, וועלכע סנחריב האָט אָוועקגעגעבען צו איינצעלנע פירשטען פון די פלשתים**). לכל הדעות אָבער האָט די באַריהמטקייט פון יהוה און ציון געמוזט אהן א שיעור געווינען דורך דעם וואונדערליכען סוף פון דער מלחמה. ישעיה איז גערעכט געווען ווען ער האָט געזאָגט, אַז דער באַרג ציון שטעהט העכער איבער אַלע בערג און אַז יהוה וועט באַשיצען זיין געטליכע וואוינונג. עס איז זעהר שטאַרק וואהרשיינליך, אַז ישעיה האָט נאָך דערלעבט דעם טריאומף צו זעהן ווי עס זיינען פאַרשוואונדען די געצען־בילדער. וואָס זיינען נאָך געווען אַסך ביי דעם פּשוט׳ען פאָלק, און ווי חזקיה האָט מיט א שטרענגערער ערנסטקייט ווי ביז אהער דורכגעפיהרט די אונטערדריקונג פון די במות***). ווען חזקיה׳ס נאָכפאָלגער וואָלטען גע־

*) פיליכט באַציהט זיך אויף דעם ישעיה א 1—9. פיליכט איז דער אויס־דרוק „כעיר נצורה״. ווי א באַלאַגערטע שטאָדט, אַן אָנווייז אויף דעם, אַז עס איז ניט געקומען צו א ווירקליכער באלאגערונג, אבער די רעזולטאַטען פאַר דער שטאָדט זיינען געווען דיזעלביגע ווי פון א באַלאַגערונג.

**) מלכים ב, י״ח 8. פאַרגלייך אויבען ז. 88.

***) אַסך פאָרשער נעמען איצט אָן, אַז חזקיה׳ס גאַנצע רעפאָרם געהערט צו דער שפּעטערער צייט, ניט צום אָנהויב פון זיין רעגירונג.

גאנגען ווייטער אין זיינע וועגע, וואלט די אליין־הערשאפט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים זיך געלאזט אויפהאלטען אהן שוועריגקייטען.

מ נ ש ה.

מיט חזקיה׳ס טויט באווייזט זיך אבער פלוצלונג א גאנץ אנדער בילד. פון זיין זוהן מנשה׳ן (686—641), וועלכער זאל האבען באשטיגען דעם טראן אלס איינגעל פון 12 יאהר, דערצעהלט דער ספר מלכים*), אז ער האט אסך היידנישע מנהגים צוריק איינגעפיהרט און נייע — אריינגעבראכט אין יהודה. ער האט געלאזט ווידער אויפשטעלען די במות, וואס חזקיה האט אפ־געשאפט, האט נעבויט מזבחות פאר דעם בעל און האט ווידער איינגעפיהרט די אשרה אין בית־המקדש. ער האט אפגעגעבען א בכבוד׳יגען פלאץ דעם כנעני׳שען מנהג פון אפפערען די קינדער, דערצו אלערליי שווארצע כישוף, וואס איז עפענטליך און לויט׳ן געזעץ שוין לאנג געוועזען פארבאטען אין ישראל און וואס איז פראקטיצירט געווארען בלויז אין געהיים. אפילו דער אשורישער דינסט פון די שטערן געפינט אין איהם א ווארימען באשיצער.

דער פאפולערער און האלב־היידנישער יהוה האט איצט געזאלט פאר־נעמען דעם אויבען־אן אין היפוך צו דעם שטרענגען און הייליגען גאט פון די נביאים. סנחריב׳ס צוריקציהען זיך פון ירושלים האט אין דער גלענ־צענדער ערפילונג פון ישעיה׳ס נביאות על־פי הכרת געבראכט מיט זיך א פארשטארקונג פון דער נביאים־פארטיי. די נביאים, בפרט די נביאים פון ישעיה׳ס שולע, האבען הפנים אויפגעהאלטען זייער פרעסטיזש כל זמן עס האט געלעבט דער קעניג, וואס האט אלעס געהאט צו פארדאנקען ישעיה׳ן. אזוי ניך אבער ווי חזקיה האט די אויגען געשלאסען, האט זיך ווידער אנ־געהויבען צו באוועגען די אלטע, פון די נביאים באקעמפטע פאלקס־רעלי־גיאן, און האט אויפגענומען דעם לעצטען און דריבער אזוי פארצווייפעלטען קאמף פאר איהר קיום. דאס וואס ווערט דורכגעפיהרט אונטער מנשה׳ן איז נים קיין אנדער זאך ווי די שטארקע, שטורעמדיגע ר ע א ק צ י ע פון דער אלטער, האלב־היידנישער רעליגיאן, וועלכע איז געוועזען אזוי שטארק איינגעבאקען אין הארצען ביי די מאסען פון פאלק, געגען דער שטרעבונג

*) מלכים ב, כ״א. דער קאפיטעל איז ניט איינהייטליך, אבער די פאקטען וואס ווערען אין איהם אנגעגעבען זיינען ניט צו באשטרייטען.

פון די נביאים צו מאכען פאר'ן הערשער דעם שטרענגען עטישען מאָנאָטע־איזם, און אויך גענגען דעם אופן ווי אזוי די כהנים האָבען די דאָזיגע שטרע־בונג דורכגעפיהרט אין לעבען. די פאָלקס־רעליגיאָן האָט זיך ניט געוואָלט לאָזען בארויבען פון איהר פרישען, פרעהליכען נאטור־דינסט מיט זיינע מזבחות אויף די במות און זיינע געצענבילדער לטובה פון יענער שטרענ־גער, ניכטערער השגחה פון גאָט און זיין ווילען, וועלכע די נביאים האָבען פארטראָטען. חזקיה האָט זיך טאקע צוגעהערט צו די נביאים, אָבער זיין נאָכפאָלגער האָט געמענט ענדערען דעם קורס און האַלטען מיט דעם אנדע־רען צד.

עס איז ניט אויסגעשלאָסען, ווי מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט, אז חזקיה איז אין זיינע רעפאָרמען געשטאַנען שטאַרק אונטער דער השפעה פון די שטרעבונגען פון די כהנים אין ירושלים. דאָס וואָס איז לאַנג שוין געווען אָן אָפענע ערשיינונג אין די גרויסע קולטור־מלוכות, אז גרויסע הייליגטימער און שטאַלצע טעמפּלען ברייינגען מיט זיך אויך א קלאַס פון פריסטער, וועד־נע נאָך הערשאַפט און רייכקייט — דאָס האָט מיט דער צייט זיך אויך געמוזט אנטוויקלען אין שלמה'ס בית־המקדש. פריהער האָט דער קעניג באַשטימט דעם כהן. איצט זעהען מיר ביי יואש'ן, אז דער כהן האָט באַ־שטימט א קעניג. שוין יהוא איז וואהרשיינליך ניט געוואָרען א קעניג אָהן דער הילף פון די כהנים פון יהוה. די באזייטיגונג פון די פארשידענע נעבען־קולטען האָבען די כהנים פון בית־המקדש געווים אויסגענוצט פאר זייער אייגענער טובה און האָבען דערמיט ארויסגערופען די שנאה פון די נידעריגערע פאָלקס־ און ווינקעל־גייסטליכע. פון איין זייט איז דעריבער זיכער געקומען די רעאקציע פונקט אזוי קרעפטיג ווי פון דער אנדערער.

גלייכצייטיג האָבען די יועצים פון יונגען קעניג אויך געמענט האָבען פּאָליטישע מאָטיוען, לכל הפחות וואָס איז שייך די איינפיהרונג פון אשור־רישע פאָרמען פון קולט. חזקיה האָט געהאָט צו פארדאנקען זיין רעטונג צו יהוה, און ער האָט נאָך דער רעטונג געזוכט אויסצודריקען זיין דאנקבארקייט צו יהוה, וועלכער האָט זיך ארויסגעוויזען מעכטיגער ווי אַלע אנדערע גע־טער פון די פעלקער. אויב מ'האָט געזאָלט גלויבען ישעיה'ס נבואות, האָט זיך איצט באַדאַרפט אנהייבען באמת די צייט פון גליק און ברכה פאר יהודה. אשור האָט געמוזט צונישט ווערען און ירושלים און יהודה האָבען באַדאַרפט אויפהייבען שטאָלצער דעם קאָפּ. דערפון איז נאַטירליך ווינציג וואָס געווען צו זעהן. פאַקטיש האָט אשור דוקא איצט דערגרייכט דעם העכסטען שפּיץ פון איהר מאכט, און הגם יהודה האָט ארויסגעוויזען א

גלענצענדען ווידערשטאנד נעגען דעם ריז, האט זי אבער פארט ניט געקאנט האפען צו דערגרייכען עפעס מעהר ווי זי האט ביז איצט געהאט. זי איז געווען און געבליבען דער וואסאל פון אשור, וואס האט איצט דערגרייכט דעם לעצטען ציל פון איהר לענדער־פארכאפענדער פאליטיק, די עראבערונג פון עגיפטען.

אזעלכע גערנקען האבען געקאנט אפשוואכען די באגייסטערונג פאר יהוה. מ׳האט פאקטיש געקאנט פרעגען, ווער עס האט באמת אפגע־האלטען דעם נצחון, סנחריב אדער חזקיה, יהוה אדער די געטער פון אשור? אמת, אז יהודה האט טאקע גענאסען נאך דעם יאהר 701 א לאנגע און, ווי עס ווייזט אויס, אומגעשטערטע פרידען־צייט; אבער וואס האט באדייט די רוה אונטער אשור׳ס צעפטער אקעגען דעם צושטאנד, וואס ישעיה האט דערווארט? ווי באלד אז יהודה האט פאקטיש געלעבט נאר פון אשור׳ס גנאדען, איז דערפאר געווען ניט מעהר ווי רעכט צו דינען אשור׳ס געטער נעבען יהוה. די אשורישע פארטיי, וועלכע איז דורך חזקיה׳ס ערפאלגען לאנג צוריקגעהאלטען און אין א זייט אוועקגעשטופט געווארען, האט ווידער געקאנט פריי אויפהייבען דעם קאפ. לויט דער דאמאלסדיגער לאגע האט מנשה געמעגט רעכענען, אז ס׳איז די קלינסטע זאך אנצואווענדען אלע מיטלען אבי נאר געפונען חן צו זיין אין די אויגען פון דעם גרויסען קעניג. די אשור־פיינדליכע ריכטונג אין דער מלוכה, פריהער אנגעפיהרט פון ישעיה׳ן, וואס איז דורך איהם גלייכצייטיג געווארען די פארטיי פון די יהוה־פריינד מיט די נביאים און די כהנים*) בראש, טרעט איצטער צוריק.

אט אזוי ווערען איינגעפיהרט איינע נאך די אנדערע אין ירושלים און אין בית־המקדש די כנעני׳שע און אשורישע געטהייטען און די פרעמד־ארטיגע אופנים פון גאט־דינסט, די במות און מזבחות ווערען ווידער אויפגע־שטעלט, די אשרות און מצבות ווערען פון דאס ניי א טייל פון אידישען קולט; און אפילו קדשות — דאס הייסט אזוינע, וועלכע גיבען זיך אפ צו דער פראסטיטוציע אינ׳ם דינסט פון דער עשתרת — באזעצען זיך אין דער נאהנטער שכונה פון בית־המקדש (מלכים ב, כ״א 3—5; כ״ג 7). אלס צוגאב ווערט נאך קולטיווירט יענער פרעמדער, פינסטערער שטריך, וועל־כער איז געווען אפט כאראקטעריסטיש פאר דער נאטור־רעליגיאן, צוזאמען

*) דאס וואס אט די ביידע, די נביאים און די כהנים, זיינען זיך שארף פאר־נאנדערגעגאנגען אין איינערליכע ענינים, האט זיי שווערליך געשטערט צו געהן צו־זאמען אין דער גרויסער פראגע: יהוה אדער בעל און אישטאר.

מיט פרעהליכע הולאנקעס און ווילדע ארגיען, און דער אוממענשליכער מנהג צו אפפערען קינדער האט קענטיג שטארק זיך צעבליהט אונטער מנשה'ן. אין דעם טאל בני־הינם, אויף דער מערב'דיגער און דרום־מערב'דיגער זייט פון ירושלים, געפינט זיך דער אפפער־פלאץ, וואו עס ווערען פארברענט די קינדער, וואס מ'שעכט לכבוד דעם גאט מלך (מלכים ב, כ"א 6; כ"ג 10; ירמיה ז 31). דערצו קומט נאך דער אשורישער דינסט פון די שטערן אין זיינע פארשידענע פארמען. מנשה'ן מוז מען זיכער מעהר ווי אנדערע פאררעכענען צווישען די מלכים פון יהודה פאר יאשיהו'ן, וועלכע האבען געהאלטעןביים בית־המקדש זון־וואגענס און זון־פערד (מלכים ב. כ"ג 11). אין דערזעלביגער צייט דינט ער צו דער „הערשאר פון הימעל"; דער זון־גאט איז ארומגערינגעלט פון א גאנצען הויף פון הימעלשע מהות'ן, די שטערן, וואס פאדערען, אז מ'זאל צו זיי באזונדער דינען אלס די אונטער־געטער פון דעם זון־גאט (מלכים ב, כ"א 5). כאטש אחז האט שוין אנגע־הויבען דינען צו די דאזיגע אשורישע געטהייטען, האט אבער דער דאזיגער דינסט קענטיג ערשט אונטער מנשה'ן דערגרייכט א ווייטען קרייז. די צייט ביז צו יאשיהו'ס רעפארם איז באהערשט פון דעם דאזיגען קולט. און אפילו דערנאך איז ער אויך ניט לגמרי אויסגעראט געווארען. נאך ירמיה און יחזקאל האבען זיך וועגען דעם צו באקלאגען (ירמיה מ"ד 3; יחזקאל ח 6; צפניה א 5).

ס'איז קיין ספק ניט, אז די דאזיגע ענגע אנשליסונג אן דעם אשורישען קולט, וואס האט אזא טיפען רושם געמאכט אין דעם לעבען פון יהודה, איז בלויז א סימפטאם פון אן אלגעמיינערער ערשיינונג. וויבאלד אז מ'האט נאכגעטאן אויף אזוי ווייט די אשורישע רעליגיאן, האט בכלל געמוזט פאר־קומען אין מנשה'ס צייט אן ענגע אנשליסונג אן אשור, הן אויף דעם פאלי־טישען געביט, הן אויף אלע אנדערע געביטען פון לעבען. מ'האט זיך ווי עס איז צוגעוועהנט צו זיין אונטערווארפען אונטער אשור און מ'האט אנגעהוי־בען צו באוואונדערען און נאכצומאכען דעם פריהערדיגען שונא. דאס אשורישע לעבען און די אשורישע געדאנקען, אשורישע מנהגים און קולטור, אויך אשורישע מלבושים זיינען געווים, גלייכצייטיג מיט דער אשורישער רעליגיאן, געווארען באקאנט ביי די אידען נאך מעהר ווי פריהער.

צום באדויערען זיינען די ידיעות, וואס מיר האבען וועגען אט די וויכ־טיגע 80 יאהר פון דער אידישער געשיכטע פון 701 ביז 621, — פון סנחריב'ס באפאל אין יהודה ביז יאשיהו'ס רעפארם — אזוי מאגער, אז מיר קאנען ניט וואגען ארויסצוזאגען עטוואס וועגען אשור'ס השפעה אויף דעם

אידישען לעבען אויף אנדערע געביטען אחוץ דעם קולט. מיר קענען בלויז דערמאנען דעם פאקט, אז אזא השפעה האט עקסיסטירט. אנ־צונעמען מעהר ווי דאס האט מען ניט קיין ראיות. מאנכע פארשער בא־הויפטען, אז די אשוריש־באבילאנישע מיטאלאגיע איז גראד אין אט יענער צייט אריינגעדרונגען אין יהודה אין א גרעסערער מאס און איז פארבונדען געווארען מיט די אלט־אידישע דערצעהלונגען וועגען דער אורגעשיכטע פון דער וועלט און פון דער מענשהייט. אבער אזוי ווייט ווי די אידישע אור־געשיכטע שטעהט אונטער דער השפעה פון אשור, קאן דאס אריבערנעמען פון אשורישע עלעמענטען שטאמען פון א פיעל פריהעריגער צייט. שוין אחז האט ניט בלויז געדינט צו זון־פערד, נאר האט אויך אויפגעשטעלט אין ירושלים אן אשורישען זון־זייגער (מלכים ב, כ 11). מ׳זעהט דערפון, אז אשור׳ס השפעה אויף דעם אידישען לעבען און דענקען — כאטש זי האט גענומען אונטער מנשה׳ן באזונדערס שטארק ארויסטרעטען — גרייכט אבער צוריק אין א פיעל פריהעריגער צייט. דאס שליסט נאטירליך ניט אויס, אז אין מנשה׳ס צייט איז נאך עפעס צוגעקומען. דאך איז דאס צו־געקימענע ניט געווען גרויס און ניט פון וויכטיגער באדייטונג. וויכטיגער אבער איז געווען דאס וואס די מיטלען, וועלכע מנשה האט אנגענומען, האבען באדייט ניט בלויז די אויפלעבונג פון אלטע פאלקס־מנהגים, נאר אויך א נאהנטע באריהרונג מיט די ספעקולאציעס פון די אשוריש־באבילאנישע פריסטער. איינפיהרענדיג אין דעם יהוה־טעמפעל די באבילאנישע רעליגיאן פון די שטערן פון הימעל, מיט א זון־גאט, א לבנה־געטין און שטערן, האט מען הפנים אויך אנגעווענדט אויף יהוה די באבילאנישע פריסטער־לעהרע און פילאזאפיע. די גרויסע לעהרען פון די נביאים וועגען יהוה אלס דעם וועלט־האר און דעם באשעפער פון אלץ און זייערע מאראלישע השגות פון א גערעכטען און הייליגען גאט זאלען אריבערגעשטיגען ווערען פון דער באבילאנישער פריסטער־חכמה און פון דעם גלענצענדען און בארוישענדען אישטאר־קולט. דעם פלאץ פון דער נידעריגער כנעני׳שער נאטור־רעליגיאן, וועלכע האט שוין אנגעהויבען צו ווערען אפגעלעבט, זאל איצט פארנעמען די נייע באבילאנישע נאטור־רעליגיאן, וועלכע האט א מעהר גייסטיגען אויסזעהן.

נאטירליך האט אזא שארפע ענדערונג ניט געקאנט דורכגעפיהרט ווע־רען אהן געוואלד. די יהוה־געטרייע עלעמענטען אין יהודה, באזונדערס די קרייזען, וואס זיינען געווען נאהנט צו ישעיה׳ן, האבען ניט געקאנט און ניט געוואלט פארשווייגען מנשה׳ס מעשים, איינע אויס רעליגיעזער קנאות, און די אנד׳ערע, ווייל זייער פריסטערליכע פאזיציע און הערשאפט איז געשטא־

נען אין סכנה. עס האט קענטיג אייך ניט געפעהלט קיין פאליטישע אפאָ־זיציע. כאטש מנשה איז געבליבען געטריי צו אסר־חדן און אשורבאניפאל אין זייערע מלחמות געגען תרהקה'ן, איז אבער געוויס ניט פארלאָשען גע־ווארען די ערינערונג אן סנחריב'ן און אן דעם פאקט, אז עגיפטען האט אמאל, וואס איז וואהרשיינליך, מיטגעווירקט אין זיין צוריקצוג. עס וואלט דעריבער געווען א חידוש, ווען האנט אין האנט מיט די געטרייע צו יהוה וואלט זיך איצט ניט ווידער באוועגט די עגיפטישע פארטיי אין יהודה. מ'האט געזעהן, אז ביים טייך נילוס איז איצט פארגעקומען די גרויסע, לאנג שוין צוגעגרייטע אפרעכענונג צווישען אשור און עגיפטען. הגם ישעיה גופא האט זיך געמענגט אנדערש פארשטעלען דעם פאל פון אשור, האבען אבער אנדערע פון זיין קרייז מעגליך געזעהן אין דעם, אז עס האלט ביים מקוים ווערען דאס וואס ישעיה האט אמאל געזאגט וועגען דעם אונטערגאנג פון אשור. און אויב ניט זיי גופא האבען על כל פנים עהנליך געטראכט די עגיפטען־פריינדליכע פאליטיקער פון יהודה.

מנשה אבער האט, ווייזט אויס, באשטראפט מיט דעם טויט יעדען ווידערשטאנד געגען זיין פאליטיק. פיליכט האט ער געמיינט אזוי האנדלען, לכל הפחות געגען דער פאליטישער אפאזיציע, כדי צו באווייזען זיין איבער־געבענקייט צו אשור. נאר אזוי קאנען מיר פארשטעהן, וואס דער ספר מלכים, אין צוזאמענהאנג מיט דעם קעניג'ס אפקעהרען זיך פון יהוה, ווארפט איהם פאר, אז ער האט פארגאסען שטראמען אומשולדיג בלוט, אזוי אז ירושלים איז פול געווארען מיט בלוט ביז'ן ברעג (מלכים ב, כ"א 16). די אידישע לעגענדע האט ארייננגערעכענט ישעיה'ן צווישען די מארטירער פאר יהוה, וועמעס בלוט ס'איז געפלאסען אונטער מנשה'ן. אויב ישעיה גופא איז צווישען זיי ניט געווען, זיינען אבער אהן א ספק געווען מאנכע פון זיינע תלמידים. אויך ירמיה, ווייזט אויס, ווייסט נאך פון די שרעק־ליכקייטען אונטער מנשה'ן, ווען ער רעדט דערפון, אז דער שווערד האט געפרעסען די נביאים פון יהודה ווי א פארצוקענדער לייב (ירמיה ב 30).

ליטעראטור אונטער מנשה.

די רויהע געוואלד האט געקאנט צווינגען די נביאים נאר צום שווייגען. אבער ניט זיך אפצוקעהרען פון יהוה. אין דער שטיל זיינען הפנים די נביאים און די געטרייע יהוה־דינער פון די קרייזען פון די כהנים און פון פאלק נאך מעהר געווען טעטיג: די נביאים פאר דעם כבוד פון יהוה, די כהנים־

קרייזען — פאר דעם בית־המקדש און זיין יהוה־קולט. אט דא האבען זיך ביידע שטרעמונגען באגעגענט. דאס אומגליק פון דער צייט איז פאר זיי ביידען געווען דאס אפקעהרען זיך פון יהוה. פון דעם אומגליק האט מען זיך נאר געקאנט העלפען, ווען מ'זאל ענדליך דורכפיהרען דוויערענד דאס, צו וואס חזקיה האט געשטרעבט, ניט האבענדיג דערביי פיעל ערפאלג. די במות מיט זייערע בעל־מזבחות און כל'ערליי ווינקעל־קולטען, וואס זיינען מיט זיי געווען פארבונדען, זיינען געווען די אמת'ע נעסטען פון געצענדינסט; דערצו זיינען די אשורישע קולט־מנהגים, וועלכע האבען זיך כסדר אלץ מעהר פאר־שפרייט, געווען א נייע, תמיד וואקסענדע געפאהר. אויב מ'זאל זיי אפ־שאפען, וועט דאמאלסט זיין גרינג צו ברייננען יהוה ווידער צו זיין עהרע און צו מאכען פון ישראל א הייליג פאלק. ארויסגעהענדיג פון אט די גע־דאנקען איז אין די נביאים־קרייזען געשאפען געווארען אונטער מנשה'ן א בוך, וואס איז אויפגענומען געווארען מיט אפענע ארעמס פון די כהנים פון בית־המקדש און וואס האט געזאלט שפילען די ראלע ערשט אונטער יאשיהו'ן — דאס איז דער ספר דברים. דאס אלטע געזעץ משה'ס פון ס פ ר ה ב ר י ת האט געזאלט פון דאס ניי געבראכט ווערען צו יהודה אין א נייער פארם, אין איינקלאנג מיט די באדערפענישען פון דער צייט. די שלעכטע אומשטענדען פון דער צייט, באזונדערס די פארפאלגונג וואס האט אונטער מנשה'ן שווער געדריקט די מוטיג איבערגעגעבענע צו יהוה, האט ניט ער־לויבט שוין איצט צו פארעפענטליכען דאס בוך. אט אזוי ווערט עס אוועק־געלעגט אין בית־המקדש, פילייכט מיט א כיון אוועקגעלעגט אן א זייט, און בלייבט דארט פארבארגען, ביז עס טרעט ארויס אויף דער ליכט אין 18טען יאהר פון דעם קעניג יאשיהו.

בכלל איז די צייט פון חזקיה און מנשה געווען פראדוקטיוו אויפ'ן ליטע־ראַרישען פעלד. צו דער צייט פון חזקיה'ס רעגירונג געהערען העכסט וואהר־שיינליך געוויסע אינגערע שיכטען פון ספר שמואל. אויפ'ן יסוד פון דער עלטערער טראדיציע האט מען פון דאס ניי באארביים, טיילווייז פריי ווײ־טער אויסגעשפונען, דעם אלטען מאטעריאל וועגען די העלדען פון דער פאר־גאנגענהייט: שמואל, שאול, דוד, כדי זיי פארצושטעלען לעבעדיג פאר דעם יונגען דור. אהן א ספק האבען זיך אן דעם אנגעשלאסען דערצעהלונגען וועגען דער צייט פון די שפעטערע מלכים, וועלכע זיינען אונז, צוליב דעם איינענארטיגען כאראקטער פון אונזער ספר מלכים, צום גרעסטען טייל פאר־לארען געגאנגען. צו יענער צייט געהערען אויך מאנכע טיילען פון דעם גרויסען געזעץ־ און געשיכטס־בוך וואס ציהט זיך דורכ'ן חומש און יהושע

און איז אונז באקאנט אלס די פריסטער־שריפט*). פעסטגעשטעלטע קולט־צערעמאָניעס זיינען געווים געוואָרען א באדערפעניש אויך פאר ירושלים, זינט דער קולט אין בית־המקדש איז געוועזן איין גאנג און האָט כסדר אלץ מעהר געוואונען אין באדייטונג, פונקט אזוי ווי עס האָבען דאָס געהאט אנדערע גרעסערע הייליגטימער. מיט דער צייט האָט מען עס גע־מאכט שריפטליך. וואהרשיינליך זיינען וויכטיגע טיילען פון יענער פריס־טער־שריפט געשאפען געוואָרען נאך אונטער חזקיה'ן. פון דאנעט אָן איז ווייטער ווערט פארטגעזעצט די ארבייט פון די פריסטערליכע געזעצגעבער ביז איבער מנשה'ס צייט; אנדערע טיילען ווערען נאך צוגעשטעלט צו דער דאָזיגער שריפט אין דער צייט פון גלות און זאָגאר נאך דעם גלות. — די ידיעה, אז חזקיה האָט געלאָזט מאכען א זאמלונג פון שפריכווערטער פון אידישע חכמים (משלי כ"ה 1) איז פונקט אזוי גלויבווירדיג ווי די הנחה, אז מאַנכע קעניגס־לידער פון תהלים שטאמען פון אָט דער צייט, הגם עס פעהלען אונז די מיטלען צו באווייזען בפירוש דעם אדער יענעם פאקט.

מנשה'ס געפאַנגענשאַפט.

א שפעטערע דערצעהלונג, וואָס האָט זיך דערהאַלטען אין ספר דברי הימים, באריכטעט פון מנשה'ס געפאַנגענשאַפט דורך די אשורים. ער איז אוועקגעפיהרט געוואָרען, ווערט דאָרטען דערצעהלט, געשמידט אין קייטען קיין בבל, איז אָבער דורך זיין תפלה שפעטער באפרייט געוואָרען און האָט צוריק באַקומען זיין טראָן (דברי הימים ב, ל"ג 10—13). דער ספר מלכים ווייסט לחלוטין ניט דערפון. דאָך לעגט זיך ניט אין גאנצען אויפ'ן שכל, אז די דערצעהלונג שטאַמט בלויז פון דעם באדערפעניש צו ברייגנען אין איינקלאַנג מנשה'ס לאַגע און זיין אומגעשטערטע רעגירונג מיט זיין האַלטונג אין רעליגיעזע ענינים. פון איין זייט איז טאקע ניט צו לייקענען, אז די דער־צעהלונג האָט א מערקווירדיגע עהנליכקייט צו דער געשיכטע פון פרעה נכו דעם ערשטען, וועלכער איז אויך אוועקגעפיהרט געוואָרען קיין נינוה געשמידט אין קייטען און איז שפעטער באפרייט געוואָרען, נאָכדעם ווי מ'האָט זיך פאר־זיכערט, אז ער וועט זיין א טרייער וואסאַל**); פון דער אנדערער זייט ווייסען

*) זעה אין צווייטען באַנד ז. 244 אין דער באַמערקונג.

**) זעה אויבען ז. 115.

מיר, אז דוקא אין דער צייט פון מנשה'ס רעגירונג זיינען מעהר ווי איין מאל פארגעקומען אין פאלעסטינא אומרוהען אדער לכל הפחות אומזיכערע פא־ליטישע פארהעלטענישען, און אז דער גרויסער קעניג פון אשור האט גע־מעגט האלטען פאר ראטזאם זיך צו פארזיכערען מיט מנשה'ן. עס לעגט זיך אם בעסטען אויפ'ן שכל, אז אשורבאניפאל האט זיך געוואלט פארזי־כערען מיט מנשה'ן, ער זאל ניט אריינגעצויגען ווערען אין דעם אויפשטאנד פון זיין ברודער שאמאששומוקין. צו אט דער הנחה וואלט זעהר גוט פאסען דאס וואס שטעהט אין דברי הימים, אז מנשה איז געבראכט געווארען קיין בבל, ווייל אשורבאניפאל האט אין זיין שפעטערער צייט זעהר אפט געוואוינט אין בבל.

מיט דער אומזיכערקייט פון די פארהעלטענישען אין פאלעסטינא, און הפנים אויך מיט געוויסע וואקלונגען אין מנשה'ס פערזענליכער שטעלונג, הענגט אהן א ספק אויך צוזאמען דאס וואס, לויט א דורכאויס גלויבווירדיגער ידיעה פון ספר עזרא, האט אסר־חדן און שפעטער נאך אמאל אשורבא־ניפאל געהאלטען פאר נויטיג צוצובריינגען אין דער אלטער צפון־מלוכה פון ישראל נייע עלעמענטען פון פרעמדע לענדער (עזרא ד, 2, 10). דער היימי־שער און שטענדיג צו אומרוהען גענייגטער טייל פון דער באפעלקערונג, וואס איז אלץ נאך געווען גרויס אין צאהל, ווערט דורך דעם איינגעצוימט. די באפעלקערונגס־מישונג, וועלכע האט ארויסגעבראכט די שומרונים, האט ערשט דערמיט געפונען איהר אפשלוס.

אידען אין עגיפטען.

אין די נאר וואס באשריבענע געשעהענישען געפינט זיך העכסט וואהר־שיינליך א דערקלערונג אויך פאר נאך אן אנדער פאקט. מיר וויסען פון די ניט לאנג געפונענע פאפירוסען פון עלעפאנטינע*), אז אין 5טען יאהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא) האט זיך דארטען געפונען א אידישע געמיינדע מיט אן אייגענעם בית־המקדש. די גרינדונג פון דער דאזיגער געמיינדע און איהר בית־המקדש דערגרייכט צוריק לויט אט די פאפירוסען ביז אין דער צייט פון די עגיפטישע מלכים**). דער ערשטער

*) אן אינזעל אין נילוס, ביים סאמע דרום־גרעניץ פון אויבער־עגיפטען.

**) דאס הייסט בכן פאר דעם יאהר 525, ווען עגיפטען איז ערָאבערט געוועזן פון פערסיען.

גערדאנק איז געלעגען צו פארבינדען יענע אידישע געמיינדע מיט דער אויס־וואנדערונג פון די אידען קיין עגיפטען נאכ׳ן ערשטען חורבן פון ירושלים (אין יאהר 586). אבער אליין ווייזט, אז מיר דארפען זוכען יענע אידען אין דער דעלטא, און בכלל לעגט זיך בעסער אויפ׳ן שכל, אז נאכ׳ן חורבן פון ירושלים האבען די אידען זיך באזעצט אין אונטער־עגיפטען איידער ביים וויטסטען דרום־גרעניץ פון דעם קעניגרייך.

מיר ווייסען אבער פון הערַאדאט (בוך 2, קאפ. 30), אז פסאמעטיך דער ערשטער (663—610), נאכדעם ווי ער האט אריינגעקראגען עגיפטען אין זיין האנט, האט זיכער געמאכט דעם דרום־גרעניץ געגען די עטיאפיער דורך שטארקע גארניזאנען. איינער פון יענע גארניזאנען איז געלעגען אין עלע־פאנטין. די נאטיץ פון הערַאדאט ווערט נאך דערגענצט דורך דעם בריף פון אריסטעאס*). עס קומט אויס, אז פסאמעטיך האט גענוצט ביי זיך אידישע זעלנער אין זיין קאמף מיט די עטיאפיער. די אומרוהיגע, קריגע־רישע צייטען אין פאלעסטינא, דערצו דער פאקט, וואס מנשה גופא האט גאר ניט לאנג צוריק געשיקט הילפס־טרופען קיין עגיפטען, מאכען די דאזיגע נאטיץ דורכאויס גלויבליך.

אויב די אידישע מיליטער־קאלאניעס אין אויבער־עגיפטען זיינען געג־רינדעט געווארען ארום יענער צייט, דאן שיקט זיך זעהר גוט, וואס אין די פאפירוסען ווערען דערמאנט זיילען**) און וואס זיי האלטען זיך תמימות׳דיג פעסט אן זייער בית־המקדש, גאר ניט מורא האבענדיג, אז מ׳וועט אין ירושלים קוקען קרום אויף זיי. מחמת אין אט דעם פאל האבען זיי געבויט זייער בית־המקדש נאך פאר דער צייט פון יאשיהו׳ס רעפארם, איידער דאס געזעץ פון ספר דברים איז פראקלאמירט געווארען. אז זיי האבען אויך אסך שפעטער, אין דער צייט ווען זיי האבען געשריבען די דערמאנטע פאפי־רוסען, ניט געוואוסט פון ספר דברים, לעגט זיך לחלוטין ניט אויפ׳ן שכל. געווים האבען יאשיהו און אלע זיינע נאכפאלגער ניט געהאט די מאכט צו פארבאטען די אויבער־עגיפטישע געמיינדען צו דינען גאט אויף זייער

*) א פסעוודעפיגראפיש בוך פארפאסט פון א אידען אין גריכיש (לויט גרעץ אין דער צייט פון קאליגולא) וועגען דעם תרגום השבעים. אין § 13 שטעהט דאר־טען, אז אידען זיינען געשיקט געווארען קיין עגיפטען צו העלפען פסאמעטיך׳ן געגען דעם קעניג פון די עטיאפיער. ח. ש.

**) צו מ׳מעג זיי באצייכענען פשוט אלס מצבות, איז ניט זיכער, אבער עס איז וואהרשיינליך. פארגלייך אויך ישעיה י״ט 18—21, וואס באציהט זיך וואהר־שיינליך אויף יענער צייט.

שטיינער, און דערפאר איז געבליבן דער בית־המקדש אין עלעפאנטין. דער איינציגער טאדעל, וואס האט געטראפען די דארטיגע געמיינדע איז געווען, וואס מ'האט שפעטער ניט געענטפערט פון ירושלים אויף איהר בקשה, און זי האט זיך דעריבער געווענדט קיין שומרון, וואו זי האט מיט א ריכטיגען חוש געזוכט צו געפינען קרובים אין גייסט. ס'איז אויך גאנץ וואהרשיינליך, אז די אידישע קאלאניעס אין עגיפטען האבען שוין דאמאלסט זיך ניט באַ־שרענקט אויף דעם איין ארט.

אמון.

מנשה'ס זוהן און נאכפאלגער אמון (639—641) איז, ווי עס ווייזט אויס, געגאנגען לגמרי אין זיין פאטער'ס דרכים. ער פארלירט דאס לעבען דורך א פאלאץ־רעוואלוציע נאך א צוויי־יעהריגער רעגירונג*). עס וואלט געווען פון דער גרעסטער וויכטיגקייט צו פארשטעהן די פארהעלטע־נישען פון יענער צייט, ווען מיר וואלטען געקאנט וויסען, צי עס איז געווען א רעליגיעזער גרונט אין זיין באזייטיגונג, עהנליך ווי אמאל ביי יורם בן אחאב. אויב דאס איז דער פאל, קריגט דאן א נייע באלייכטונג דער פאקט, וואס אמון איז געווען שטארק באליבט ביים פשוט'ען פאלק. דאס לאנד־פאלק („עם הארץ") נעמט א בלוטיגע נקמה פון די אנפיהרער פון דער קאנ־ספיראציע געגען אמון'ס לעבען. פיליכט שטעהען די געשעהענישען אין צוזאמענהאנג מיט רעפארמען, עהנליך צו די וואס יאשיהו האט דורכגע־פיהרט, און פאר וועלכע מ'האט שוין געוואלט אויסנוצען דעם בייט אויף'ן טראן נאך מנשה'ס טויט? אין אט דעם פאל דארף מען אננעמען, אז אמון האט זיך געשטעלט אנטקעגען. ווען דער הויף, הינטער וועמען עס זיינען געשטאנען לכל הדעות די כהנים פון בית־המקדש, איז צו איהם שטארק צונעשטאנען מיט פאדערונגען פון רעפארמען. אמון האט הפנים זיך פאר־לאזען אויף דעם, וואס מנשה'ס סיסטעם איז געווען באליבט ביים פאלק. פאר זיין ווידערשטאנד האט ער, קאן געמאלט זיין, באצאהלט מיט'ן טויט, אבער די פארטיי וואס איז הינטער איהם געשטאנען, די פארטיי פון לאנד־

*) מלכים ב, כ"א 19—26. ס'איז יעדענפאלס כדאי צו באמערקען, אז זינט א געוויסער צייט זעהען מיר דאס פאלק אלץ מעהר ארויסטרעטענדיג אין פאָדער־גרונט, פארגלייך י"ד 21. דאס העננט הפנים צוזאמען מיט דער צעפאלונג פון קעניג־טום. פיליכט איז דאס אויך א פועל־יוצא פון די סאציאל אנגעהויבטע רייד פון די נביאים וועלכע האבען אויפגעהויבען דעם פשוט'ען מענשען פון פאלק.

פאָלק (עם הארץ), צוזאמען מיט די לאַנד־כּהנים האָט זיך בלוטיג נוקם געווען פאַר וואָס זייערע אינטערעסען זיינען אנגעגריפען געווארען. די דאָזיגע פּאַרטיי האָט דערמיט דערגרייכט דאָס, אַז די אויספיהרונג פון יענע רעפאָרם־פּלענער האָט זיך פאַרצויגען אויף כמעט צוויי יאָהרצענדליג — אָבער ניט מעהר ווי דאָס. ביי דער מאַגערקייט פון אונזערע ידיעות איז אוממעגליך צו ענטפערען אויף אזוינע פראַגען. אָבער ווי די זאַך שטעהט, מעג מען לכל הפחות ארויסזאָגען אזוינע השערות.

<u>דריטע אָפּטיילונג.</u>

יאשיהו און זיין צייט

1.

די וועלט־לאַגע. דער נייער אויפטריט פון די נביאים.

אויפ'ן שטעל פון דעם דערמאָרדעטען אמון ווערט געזעצט אויפ'ן טראָן זיין דאָמאָלסט נאָר אַכט־יעהריגער זוהן יאשיהו (608—639). מיט איהם טרעט דאָס אידישע פאָלק ווידער ארויף טעטיג אויף דער ארענא פון די גרויסע וועלט־געשעהענישען. די געוואָלדיגע אשורישע אימפעריע, וועלכע האָט דערגרייכט אונטער דעם גרויסען און נאָבעלען אסר־חדן דעם העכסטען פונקט פון איהר מאַכט, האָט מיט אשורבאניפאל (668־626) אנגעהויבען זיך דערנעהנטערען צו איהר גורל. אין דער ערשטער צייט פון זיין רעגירונג האָט אשור נאָך פאַרמאָגט איהר פולע מאַכט און גרויס־קייט. אָבער אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער זיינען געוואָרען יענע מעכטיגע פעלקער־באַוועגונגען, וואָס האָבען אין דער צווייטער העלפט פון 7טען יאָהרהונדערט (פאַר דער קריסטליכער ערא) צעטרייסעלט גאַנץ פאָרדער־אזיען, און וואָס אונטער זייער איינפלוס איז צוזאַמענגעפאַלען יהודה'ס דריקענדער דעספּאָט, די מלוכה פון אשור. שוין אין מיטען פון יענער צייט, ארום יאָהר 645, האָט פסאמעטיך פון עגיפּטען אראָפּגעוואָרפען די אשורישע הערשאַפט, וועלכע איז געלעגען ווי א לאַסט אויף זיין קעניגרייך. אַנדערע האָבען נאָכגעפאָלגט, און דער סוף איז געווען, אז די וועלט־הער־שאַפט איז צוגענומען געוואָרען פון די סעמיטען, וועלכע האָבען זי גע־פיהרט א יאָהרטויזענד, און איז אריבערגעטראָגען געוואָרען אויף דער ארי־

שער ראסע. דעם ערשטען טויטליכען קלאפּ האָט אשור באַקומען פון די מעדער (מדי). ארום דעם מיטען פון זיבעטען יאָהרהונדערט באַפרייען זיי זיך פון אשור און הייבען אָן גרינדען אַן אייגענע מלוכה. זייער קעניג פּראַארטעס געפינט זיין טויט אין קאַמף נעגען אשור. דער אנטשיידענדער קאַמף ווערט אָבער נאָך אָפּגעצויגען אויף א ווײַלע דורך דעם אריינטריט פון די סקיטען. פּונקט ווי שפּעטער די הונען און מאָנגאָלען אין מערב־לאַנד, אזוי האָבען דאַמאָלסט זיך נעשאַטען מחנות פון א רייטער־פאָלק פון מזרח, רויבענדיג און פּלינדערענדיג גאַנץ פאָדער־אַזיען. אויך זיי האָבען צעטרייסעלט די זיילען פון דער אשורישער אימפּעריע. לויט העראָדאָט זיינען זיי אריינגעדרונגען ביז אין סיריען און האָבען אָנגעשפּאַרט ביז די טויערען פון עגיפּטען. אָבער ווי נאָר דער אָנפאַל פון די סקיטען איז גע־ווען באַזייטיגט, האָבען די מעדער זיך פאַרבונדען מיט די כאַלדעער צו דערלאַנגען נינוה דעם לעצטען קלאַפּ.

יהודה ווערט, דירעקט אָדער אינדירעקט, אריינגעצויגען אין די אַלע באַוועגונגען. זינט עגיפּטען און מדי האָבען זיך באַפרייט פון אשור, האָט מען נעפיהלט, אַז דער אַל־מעכטיגער קאָלאָס, פאַר וועמען די וועלט האָט יאָהרהונדערטער לאַנג געציטערט, האָט אָנגעהויבען זיך צו וואַקלען. א פרישער הויך פון א נייעם לעבען און א נייער האָפענונג האָט געמוזט דורכ־געהן דורך די אונטערוואָרפענע מדינות. אויך אין יהודה האָט מען אָנגע־הויבען צו טראַכטען, אַז ישעיה איז דאָך גערעכט געווען, ווען ער האָט פאָר־אויסגעזאָגט דעם סוף פון דעם העזה'דיגען באַריהמער. אשור'ס געטער זיינען געפאַלען אין ווערדע. די נבואה האָט ווידער באַקומען א באָדען. אונ־טער זיך און האָט גענאַנט וואָגען זיך צו ווייזען אָפען. און אַז די סקי־טען האָבען ענדליך פאַרפלייצט גאַנץ פאָדער־אַזיען און האָבען באַריהרט אפילו די גרעניצען פון יהודה — דאָס לאַנד גופא האָבען זיי, ווייזט אויס, געשאָנעוועט, — איז די זאַך לגמרי קלאָר געוואָרען: יהוה דערהייבט זיך ווידער צו משפּט'ן די פעלקער. די ערנסטקייט פון דער צייט און די סכנה וואָס איז פאַרגעשטאַנען פאַר יהודה גופא פאַר אַנדערע איז געווען דער באָדען, פון וועלכען עס איז ארויסגעוואַקסען א נייע פאַזע פון דער נבואה.

דער ערשטער פון איהרע פאָרטרעטער איז צ פ נ י ה. צי די באַ־פרייאונג פון עגיפּטען אָדער דער אריינפאַל פון די סקיטען איז געווען פאַר איהם א באַזונדערער צייכען פון גאָט'ס צאָרנדיגען משפּט, זיין איבערצייי־גונג איז, אַז דער „טאָג פון יהוה“ וועט קומען מיט אַלע זיינע שרעק. ער וועט פאַרטיליגען די פעלקער ארום; באַזונדערס אָבער וועט פאַלען דער

שטרענגער משפט אויף אשור (צפניה ב). אָבער גאָט'ס טאָג וועט געווים אויך טרעפען יהודה גופא, אויב עס וועט ניט קומען א סוף צו איהר אָפּגעטעריי (צפניה א). דאס „איבערגעבליבענע פון דעם בעל“, אויך געוואלדטאטען און אויסלענדישע פיהרונגען מוזען צוערשט פאַלען, איידער יהודה וועט געשאנעוועט ווערען אין דעם טאָג פון יהוה'ס צארן. א קורצע צייט נאָך צפניה'ן און, עס ווייזט אויס, נאָך פאר יאשיהו'ס רעפאָרם, איז אויפגעטראָטען נ ח ו ם. אשור מוז פאַלען, נינוה וועט צעשטערט ווערען, וואָרים פון איהר „איז ארויסגעגאנגען דער וואס האָט געפּלאנעוועט שלעכטס געגען יהוה און דער שאלקהאַפטיגער בעל־עצה. איך וועל איהר יאָך צעברעכען און איהרע רימענס צערייסען... פון דיין נאָמען וועט ניט מעהר געזעעט ווערען, פון דיין גאָט'ס־הויז וועל איך פארטיליגען געשניצטע און געגאָסענע בילדער; דיין קבר וועל איך צוגרייטען, וואָרים דו ביזט פאראכטעט!“ (נחום א 11, 13, 14). זיכער מיט נצחון און פול מיט א טיפער פאראכטונג פאר אשור יובעלט יהודה איבער דעם אונטערגאנג פון איהר מעכטיגען פיינד. אט דעם אונטערגאנג שילדערט נחום מיט אזוינע קלאָרע, גלענצענדע פארבען, אז עס דוכט זיך, ווי ער וואלט מאָלען דאס וואס ער זעהט מיט די אייגענע אויגען. אָבער עס קאָן זיין, אז עס דוכט זיך בלויז אזוי; עס איז גענוג, אז נחום זעהט פאר זיך אשור'ס אונטערגאנג אלס זיכערען פאקט. דאס ווייזט אויף דער צייט, בשעת אשור איז געווען שטארק געדריקט דורך די מעדער און די סקיטען, וואָרים יהודה האָט געמוזט בלויז אין נאָמען שטעהן אונטער דער אשורישער ממשלה.

דער גייסט פון דער נבואה, ווי נאָר ער האָט איינמאָל אויפגעוואַכט פון זיין דרעמעל, האָט שוין געמוזט ווייטער ווירקען. און ווען אין איינינע יאָהר נאָכדעם ווי נחום איז על־פּי השערה אויפגעטראָטען איז דער ספר דברים ארויסגעבראַכט געוואָרען אין דער ליכטיגקייט, האָט ער געמוזט פאַלען אויף א פרוכטבארען באָדען. שוין אונטער מנשה'ן, פיליכט שוין אונטער חזקיה'ן, זיינען די טרייע צו יהוה ניט געזעסען מיט פארלעגטע הענט; דאס ווייזט לויט אונזער מיינונג די אנטשטעהונג פון ספר דברים. דערנאָך ביי מנשה'ס טויט האָט, אין צוזאמענהאנג מיט די וועלט־געשעהענישען, די האָפענונג פון די פאַטריאָטען ווידער אויפגעלעבט, אָבער אומזיסט. אמון איז געפאַלען, יאשיהו איז נאָך געווען א בויגזאמער איינגעל בשעת ער האָט באַשטיגען דעם טראָן. וואס רייפער ער איז געוואָרען אין יאָהרען און וואס מעהר דער גאנג פון די געשעהענישען איז געווען פאר זיין טובה, אַלץ מעהר האָט ער זיך הפנים צוגעהאָרכט צו דער נביאים־

פארטיי. ווארים אט דעם מאל איז זי דאך גלייכצייטיג געווען אויך די פארטיי פון די פאטריאטען, וועלכע האט גערעדט געגען אשור.

זינט אשורבאניפאל׳ס טויט האט יאשיהו, וועלכער איז אונטערדעסען אויסגעוואקסען פון א קינד צו א מאן, לויזער געמאכט זיין בונד אלס אשור׳ס וואסאל. שפעטער לכל הפחות באטראכט ער זיך אלס דער האר און הערשער פון פאלעסטינא; ער פיהרט איין רעפארמען אין צפון און ער אטאקירט פרעה נכו אויף זיין מארש דורך כנען, אזוי ווי ער וואלט פון אלעמאל געהאט די פולע ממשלה איבער׳ן גאנצען לאנד. אין צוזאמענהאנג דערמיט פארשווינדט די חשיבות פון די אשורישע, פילייכט אי־בערהויפט פון די פרעמדע געטער. דער יהוה פון די נביאים קריגט ווידער זיין אלטען, בכבוד׳יגען פלאץ, און צוזאמען מיט איהם — דער בית־המקדש פון ציון. די פראקלאמירונג פון ספר דברים איז נאר איין גליד אין א קייט פון ערשיינונגען. נאך איידער דאס בוך קומט ארויס אין דער ליכטיגקייט האט יאשיהו גענומען צורעכט מאכען דעם בית־המקדש. דא ווערט ער באקאנט מיט אט דעם „בוך פון דער תורה“, וואס גיט א נייעם אינהאלט צו זיינע שטרעבונגען.

2.

דאס געפונענע „בוך פון דער תורה“ און יאשיהו׳ס רעפארם.

מיר לעזען אין מלכים ב, קאפ. כ״ב און כ״ג, אז יאשיהו האט צוליב די נויטיג געווארענע איבערבויאונגען אין בית־המקדש געשיקט אהין זיין מלוכה־שרייבער שפן ארויסצונעמען דאס געלט וואס איז ארייננעלעגט געווארען פון פאלק אין דעם קאסטען און צו באצאהלען דערמיט די בעלי־מלאכות. ביי דער געלעגענהייט גיט דער כהן חלקיה איהם איבער א בוך מיט דער באמערקונג: „איך האב דאס בוך פון דער תורה געפונען אין יהוה׳ס הויז“. שפן לייענט עס, דערצעהלט דעם קעניג וועגען דעם און לעזט עס איהם אויך פאר. דער קעניג צערייסט זיינע קליידער, מחמת ער איז געווען דערשראקען איבער דעם היפוך צווישען די ביז־אהעריגע מנהגים פון דינען גאט און דעם נייגעפונענעם בוך פון דער תורה. ער שיקט דער־ריבער חלקיה׳ן מיט שפן׳ען און נאך אנדערע פון זיינע הויכע באאמטע צו א נביאה מיט׳ן נאמען חולדה צו פרעגען ביי איהר אן עצה. אויף איהר ענטפער לאזט ער צוזאמענקומען די פארשטעהער פון יהודה און ירושלים

אין הויף פון בית־המקדש און לעזט פאר זיי פאר „אלע רייד פון דעם בוך וואס איז געפונען געווארען אין יהוה׳ס הויז". דער קעניג שליסט דאן א בונד פאר יהוה צוזאמען מיט דעם פאלק צו היטען אלע וואס שטעהט גע־שריבען אין יענעם בוך. די שבועה ווערט באלד גענומען ערנסט און מ׳שאפט אפ אלע אומווירדינקייטען און מ׳מאכט א יום־טוב פסח אויף א נייעם שטייגער.

צי פארדינט די דערצעהלונג געגלויבט צו ווערען? און וואס לערענט זי אונז? זי איז עטוואס איבערגעארבייט געווארען, אבער בעצם אנטהאלט זי אין זיך א געשלאסענעם באריכט, וואס שטאמט, ווייזט אויס, פון א פער־זאן וואס איז געשטאנען נאהנט צו די פאסירונגען. פארפאסט געווארען איז דער באריכט העכסט וואהרשיינליך נאך פאר יאשיהו׳ס טויט*). דער פארפאסער שטעהט בכן בלויז א 10-12 יאהר דערווייטערט פון די געשע־הענישען. און אפילו ווען די דערצעהלונג זאל זיין מיט איינינע יאהר־צעהנדליג איינגער, וואלט אויך ניט געווען וואס אויסצוזעצען געגען איהר גלויבערדינקייט. נו, איז אבער קיין ספק ניט, אז דאס בוך פון דער תורה, וואס קומט דא אין באטראכט, איז אשטייגער ניט דער גאנצער חומש אדער דעם אזוי־גערופענער „בוך פונ׳ם בונד" (ספר הברית)**). די בא־זייטיגונג פון די במות און זייערע כהנים, אויך פון די מצבות און אשרות, א רעפארם וואס דער קעניג פיהרט דורך אויפ׳ן גרונט פון דעם נייעם גע־זעץ; דעם יום־טוב פסח, וואס ער לאזט פייערען אויף א נייעם שטייגער; די קללות געגען די וואס וועלען עובר זיין אויף די געזעצען, וואס מ׳מוז אננע־מען, אז ער גופא און חולדה האבען געפונען אין דעם בוך פון דער תורה — אט דאס אלץ לאזט ניט אויפקומען דעם מינדסטען ספק וועגען דעם, אז דאס בוך, וואס חלקיה האט געפונען, איז געווען דער ספר דברים***). די פראגע איז נאר: וויפיעל פון היינטיגען ספר דברים איז שוין דאמאלסט גע־לעגען פאר יאשיהו׳ן? נאך וויכטיגער איז די אנדערע פראגע: ווען און אויף וואס פאר אן אופן איז יענעם בוך געשאפען געווארען?

בנוגע צו דער ערשטער פראגע שטימען די פארשער איין, אז דאס

*) די נביאות איבער יאשיהו׳ן וואלט געמוזט האבען אן אנדער נוסח, ווען זי וואלט געשטאמט פון נאך זיין דורכאויס ניט נאטירליכען טויט (כ"ב 20).

**) זעה אין ערשטען באנד ז. 289, 290.

***) עס איז גענוג אנצואווייזען אויף דברים י"ב און ט"ז; פארגלייך אחוץ דעם דברים י"ח פון פסוק 1 אן מיט מלכים ב, כ"ג פון פסוק 8 אן.

היינטיגע פינפטע בוך פון חומש איז ניט איינהייטליך און אַז פאַרשידענע הענט האָבן געאַרבייט אין זיין צוזאַמענשטעלונג. דערפאַר אָבער הערשן פאַרשידענע מיינונגען וועגן דעם אינהאַלט פון דעם אַזוי־גערופענעם „אור־דברים". מיר וועלן זיך דאָ דעריבער מוזן באַגנוגענען פעסטצושטעלן דעם פאַקט, אַז דער „אור־דברים" איז געווען אַסך קלענער ווי דאָס היינטיגע בוך, אָבער אַז ער האָט לכל הדעות אַנטהאַלטן די הויפּט־געזעצן אין היינטיגען ספר דברים, וועלכע זיינען געווען פונדאַמענטאַל פאַר יאשיהו'ס רעפאָרם, און אַז ער האָט שווערליך זיך באַשרענקט אויף די דאָזיגע הויפּט־געזעצן.

פון אַ פיעל גרעסערער וויכטיגקייט איז די אַנדערע פראַגע, בנוגע דער צייט און די אומשטענדן ווען דער אור־דברים איז פאַרפאַסט געוואָרען. די דאָזיגע פראַגע פאַלט צום גרעסטען טייל צוזאַמען מיט נאָך אַ פראַגע: צי האָט דער כהן גדול חלקיה טאַקע באמת געפונען דאָס בוך, אָדער ער האָט נאָר געמאַכט אַזאַ'ן אָנשטעל? אין דעם לעצטען פאַל קומט ארויף דער חשד, אַז ער גופא איז געווען דער מחבר אָדער איז יעדענפאַלס געשטאַנען זעהר נאָהנט צום מחבר. מ'וואָלט דאַן דאַרפען אָננעמען אַלס העכסט וואַהרשיינליך, אַז דאָס בוך איז נאָר וואָס געשאַפען געוואָרען. אין פאַל אָבער אויב חלקיה האָט טאַקע געפונען דאָס בוך, דאַן קאָן זיין, אַז עס איז געלעגען אויף זיין אָרט שוין אַ לענגערע צייט.

קודם כל מוז מען האַלטען אין זינען, אַז דער שרייבער פון דעם באַריכט באַטאָנט צוויי מאָל, אַז דאָס בוך איז „געפונען" געוואָרען: איינמאָל באַטאָנט ער עס דורכ'ן מויל פון כהן, דאָס צווייטע מאָל פון זיך אַליין. ער מאַכט בכן פאַר דאָס וואָרט פאַראַנטוואָרטליך ניט בלויז חלקיה'ן, נאָר ער גופא שטעלט זיך פאַר דעם איין. אויב חלקיה גופא אָדער איינער פון זיינע חשוב'ע חברים אין דער כהונה זאָל זיין דער דערצעהלער, דאַן וואָלט דער חשד בלייבען אויף דעם שרייבער פון באַריכט. אַזוי אָבער ווי דאָס איז פאַקטיש אויסגעשלאָסען*), איז דער דערצעהלער ענטוועדער

*) מלכים ב, כ"ג 8, 9 מאַכט בפירוש אויפמערקזאַם אויף דער סתירה צווישען דער פאַקטישער האַלטונג פון די כהנים פון ירושלים און דעם ווילען פון די געזעצגעבער, און עס ווערט אפילו גאָר ניט פּרובירט צו דערקלערען אָדער צו אַנטשולדיגען די דאָזיגע סתירה (פאַרגלייך דברים י"ח 6, 8, וואו עס ווערט אויסדריקליך געזאָגט, אַז די כהנים פון די במות מעגען קומען אין ירושלים און נעמען אַ גלייכען אַנטייל אין קולט מיט די דאָרטיגע כהנים). חלקיה אָדער איינער פון זיינע מקורבים וואָלט געוויס לכל הפּחות אָנגעגעבען אויף וואָס פאַר אַ גרונט די כהנים

אליין איינער פון די אפגענארטע אדער ער גיט איבער א פאקט. צוליב אנדערע טעמים איז אבער וואהרשיינליך, אז ער גיט טאקע באמת איבער א פאקט. וואלט חלקיה אדער איינער פון זיינע מקורבים געווען דער פארפאסער פון בוך, ראן וואלט אין ספר דברים אין איין וויכטיגען שטעל גע־מוזט שטעהן אנדערש ווי עס שטעהט דארטען היינט. ווארים אז חלקיה איז געווען דער הויפט פון א שטרענגער פריסטער־הערשאפט פון ירושלים, האבען מיר אן אבסאלוט זיכערע עדות אין דער ידיעה וואס דערצעהלט, אז די פריהערדיגע כהנים פון די במות זיינען ניט צוגעלאזען געווארען צום מזבח אין ירושלים, אהן א ספק געגען דעם ווילען פון די געזעצגעבער און פון דעם קעניג און דורך דער ווירקונג פון די כהנים*). דאס איינציגע מיטעל זיך מפרנס צו זיין בכבוד אלס כהנים איז דערמיט צוגענומען גע־ווארען פון זיי מיט געוואלד. וואס מעהר זיי זיינען אראפגעדריקט געווא־רען צו דער מדרגה פון פריסטערליכע פראלעטאריער, אלץ מעהר שנאה האבען געמוזט פיהלען צו זיי די עגאאיסטישע כהנים פון ירושלים. ווי פעהיג מ׳זאל בכן ניט האלטען אזוינע הערשזיכטיגע מענער ווי חלקיה אנצוגעבען פאר דער וועלט, אז זיי האבען כלומר׳שט געפונען א בוך, איז אבער אוממעגליך צוצושרייבען צו זיי די פסיכאלאגיש דורכאויס אומפאר־שטענדליכע דומהייט, אז זיי זאלען האבען געגעבען דעם בוך די געשטאלט וואס עס האט היינט. דאס וואלט געהייסען פאר זיי, אין אן אומבאגרייפ־ליכער קורצזיכטיגקייט, אפטאן נאר א האלבע ארבייט, אויב דוקא דעם הויפט־פונקט, וואס איז פאר זיי געווען דער סאמע עיקר, זייער באציהונג צו די כהנים פון לאנד, האבען זיי געלאזען דורכצופיהרען מיט דער אייגע־נער האנט, בעת דאס בוך פון דער תורה האט זיי געגעבען די מעגליכקייט דאס צו טאן מיט דער העכערער אויטאריטעט פון יהוה.

דערמיט איז קלאר בפירוש צו זעהן, אז חלקיה אדער איינער פון די

פון ירושלים האבען אנגענומען אזא שטעלונג צו די כהנים פון די במות. אט די פאר־שוויגונג, נאך פארשטארקט דורך א „נאר“ („אך“) וואס קלינגט ווי א פאר־ווארף, שליסט אומבאדינגט אויס חלקיה׳ן און זיינע פריינד פון דער פארפאסער־שאפט.

*) דער קעניג איז לויט כ״ג 3 אנטשלאסען זיך צו האלטען שטרענג ביי דעם ווארט פון דער תורה. ווייבאלד אבער אז דער גאנג פון די געשעהענישען האט זיך פארנומען אויף אן אנדער וועג אין יענעם וויכטיגען פונקט, קאנען נאר די כהנים געמאכט ווערען פאראנטווארטליך פאר דעם, און פון די כהנים—זייער הויפט, וועלכער איז לויט כ״ג 4 דער פיהרער פון דער גאנצער באוועגונג אין קעניג׳ס נאמען.

וויכטיגע מענער צווישען די כהנים איז ניט געווען דער פארפאסער פון דעם בוך און האט אויך ניט גענומען קיין ערנסטען אנטייל אין זיין פאר־פאסונג. דער היתר צו די כהנים פון די במות צו קומען אין ירושלים מקריב זיין קרבנות האט קיינמאל ניט געקאנט שטאמען פון חלקיה'ס קרייז, וועלכער, ווי מ'זעהט, האט דאס גאר ניט גלאזט דורכפיהרען. אזא שטע־לונג צו די כהנים פון די במות איז נאר פארשטענדליך ביי איינעם פון די נביאים־קרייזען אדער פון די נידעריגערע שיכטען פון די כהנים פון בית־המקדש*).

ווען מ'האלט־נאך אין זינען, אז אויך ביי אנדערע פעלקער טרעפען מיר דעם מנהג אוועקצולעגען אין א הייליגען ארט הייליגע ביכער, דאקו־מענטען און געזעץ־שריפטען, דאן איז וואהרשיינליכער ווי אלץ אנצונעמען אז דא האנדעלט זיך וועגען א בוך, וואס איז אוועקגעלעגט געווארען אין בית־המקדש און וואס חלקיה האט געפונען**). די שטעלען אין דעם דאזי־גען בוך, וואו עס רעדט זיך וועגען צענטראליזירען דעם קולט אין איין איינ־ציגען ארט, זיינען פארפאסט געווארען אונטער מנשה'ן, אויב ניט נאך פריי־

*) דער פארפאסער איז הפנים געווען א מאן פון אזא פאזיציע ווי אשטייגער ירמיה'ס פאמיליע, דאס הייסט פון די נידעריגערע פאמיליען פון די כהנים, שטע־הענדיג גלייכצייטיג נאהנט צו די קרייזען פון די נביאים. אז ער האט דאך גע־קאנט זיין א מאן פון גרויס חשיבות און מיט א גרויסער השפעה, ווייזט דערביישפיל פון ירמיה'ן.

**) ס'איז כדאי צו באמערקען, אז חלקיה גלויבט, אז ער האט געפונען „דאס" בוך פון דער תורה (כ"ב 8). וואס וויל ער דערמיט זאגען? עס האט דאך שוין עקסיסטירט דער „ספר הברית", פארוואס רעדט ער בכן ניט פון „א" בוך פון דער תורה? הפנים דערפאר, ווייל ער איז זיך משער אז דאס בוך געהערט צום בית־המקדש, אז עס איז דאס הייליגע געזעץ פון ירושלים. אט אזוי האט מען, ווייזט אויס, געקוקט אויף דעם ספר דברים. שילה, בית־אל, שכם און אנדערע אלטע היי־ליגטימער האבען הפנים שוין לאנג געהאט זייער אייגען געזעץ; מיר זיינען גענייגט צו דערקלערען אויף דעם דאזיגען אופן די אנטשטעהונג פון ספר הברית, פון שמות ל"ד 11—26 און אויך פון אנדערע שטיקער געזעצגעבונג. ירושלים אלס דאס אינגסטע הייליגטום באקומט איהר תורה צולעצט. עס קאן זיין, אז מ'האט אוועק־געלעגט די תורה אין אן אפענעם ארט, אדער אויך אז מ'האט זי באהאלטען אין א ליימענעם קאסטען, אדער אריינגעלעגט אין מויער. אזא ליימענעם קאסטען האט מען אויסגעגראבען אין תענך. דער קריסטליכער קירכען־פאטער אריגען (אין 3טען יאהר־הונדערט) האט געפונען אין אזא ליימענעם קאסטען אין יריחו טעקסטען פון דער ביבעל. אין עגיפטען און אין אשור, וויסען מיר, פלעגט מען אריינלעגען אזוינע געשריבענע דאקומענטען אין פונדאמענט פון א טעמפעל.

הער שוין אונטער חזקיה׳ן, בעת אנדערע שטיקער וואָס זיינען אין איהם אריינגעשטעלט געוואָרען, שטאַמען צום טייל פון אסך א פריהעריגער צייט*).

געפונען האָט מען דאָס בוך אין דעם 18טען יאָהר פון דעם קעניג, דאָס הייסט בכן אין יאָהר 621, קורץ פאַר פסח. מ׳זעהט קלאָר, אז דאָס בוך איז געווען א פּרוכט פון דעם גייסט פון די נביאים. דאָס וואָס די נביאים האָבען תמיד געפאָדערט: אז מ׳זאָל האַלטען יהוה׳ס געזעצען און טאָן זיין ווילען, איז איצט אויסגעדריקט געוואָרען אין קאָנקרעטע פאָדערונגען, וועלכע האָבען געוויזען ווי די אידען מוזען זיך אויפפיהרען אין לעבען כדי צו זיין הייליג און צו זיין די קינדער פון דעם „הייליגען פון ישראל“, ווי ישעיה האָט איהם אָנגערופען. די נבואה איז דערמיט פאַרוואַנדעלט גע־וואָרען אין א תורה, אין א געזעץ, און איז אריינגעטראָטען אין דער ספערע פון דער כהונה. די איינציגקייט פון יהוה און די פּאַסיגע אויפפיהרונג אין קולט און אין לעבען איז דער גרונט־געדאַנק פון דעם בוך. אָבער דער וועג ווי דאָס דורכצופיהרען איז אין א גרויסען טייל די באַנייטע רייניגונג פון קולט. דער ספר דברים — און פיליכט דער שוין אונטער יאשיהו גע־פונענער — אנטהאַלט אויך אין א גרויסער צאָהל מאָראַלישע און סאָציאַלע געבאָטען, וועלכע באַצוועקען צו פאַרווירקליכען אין לעבען פון פאָלק דעם אידעאַל פון יושר פון די נביאים. דאָס זיינען אָבער געווען נאָר פאָדערונ־גען, אזעלכע ווי די נביאים האָבען לאַנג שוין אויפגעשטעלט. מיר ווייסען אויך ניט ווי ווייט זיי האָבען געהערט צו דעם דאַמאָלסט געפונענעם בוך

*) עס קאָן געמאָלט זיין, אז שלמה׳ס בית־המקדש האָט שוין אין זעהר א פריהיגער צייט געהאַט זיין אייגען טעמפּעל־געזעץ. זיין אינהאַלט האָט געמוזט זיין צום טייל נאָהנט פאַרוואַנדט, צום טייל אידענטיש מיט דעם ספר הברית און מיט דער שטיק געזעצגעבונג אין שמות ל״ד 11—26. אָבער אין משך פון דער צייט זיינען די דאָזיגע געזעצען אַלץ איבערגעאַרבייט און פאַרברייטערט געוואָרען, לויט די באַדערפעניסען פון דער פּראָגרעסירענדער צייט. מ׳האָט אבער אין מאַנכע צייטען אויך געמעגט אויפהערען אַרבייטען אויף די דאָזיגע געזעצען אדער זיי גאָר ביי דער זייט אוועקלעגען, ווען זייער אנטוויקלונג און ממשות׳דיגע דורכ־פיהרונג האָבען זיך אָנגעשטויסען אין לעבען אויף גרויסע שוועריקייטען. א טעמ־פּעל־ארכיוו האָט, ווי אומעטום, אזוי אויך אין ירושלים בלי ספק עקסיסטירט שוין זעהר פריה. פאַרעלטערטע שטיקער געשריבענע האָט מען אודאי איבערגעשריבען. אָט אזוי האָט מען אויך הפנים אוועקגעלעגט אָן א זייט „דאָס בוך פון דער תורה“ פון ירושלים, נאָכדעם ווי א כהן פון ישעיה׳ס שולע האָט עס ניי באַאַרבייט אין דעם גייסט פון די נביאים, ארויסוואַרפענדיג עלטערע קולט־פאָרשריפטען.

פון דער תורה. דאס וואס האט געקאנט גלייך דורכגעפיהרט ווערען, וואס איז געווען אין פולקומען איינקלאנג מיט דעם גייסט פון דער צייט און וואס האט פארשפראכען אומצוענדערען פון גרונט אויס די דאמאלסדיגע רעליגיעזע פארהעלטעניסען — איז געווען די ענערגישע דורכפיהרונג פון דעם איינהייטס־געדאנק, פון דעם געדאנק פון איין גאט און פון איין ארט וואו מ׳קאן דינען צו איהם.

ס׳איז דערפאר אסך מעהר ווי א צופאל, וואס ביידע טיילען, נביאים און כהנים, זיינען געווען גלייך באטייליגט אין דער עפענטליכער אנערקע־נונג פון דעם בוך און אין דער דורכפיהרונג פון זיין פאדערונג. דער כהן חלקיה ציהט ארויס דאס בוך אין דער עפענטליכקייט, אנערקענענדיג זיין באדייטונג, כאטש עס איז ניט געווען אין פולען איינקלאנג מיט אלע זיינע איעדאלען; און די נביאה חולדה באאיינפלוסט דעם קעניג׳ס באשלוסען מיט איהר נביאות. די היידנישע סימבאלען און מזבחות, וועלכע זיינען אויפגעקומען זינט מנשה׳ן און צום טייל זינט אחז׳ן, ווערען פון דאס ניי באזייטיגט און דער בית־המקדש ווערט גרינטליך גערייניגט. דאס זאל אבער איצט דורכגעפיהרט ווערען ענערגישער און גרינטליכער ווי אונטער חזקיה׳ן. די כהנים פון די לאנד־שטעדט ווערען דעריבער געבראכט קיין ירושלים און זייערע הייליגע במות ווערען פארשוועכט. ביי דער אויגענבליקליכער שוואכקייט פון דער אשורישער הערשאפט איז יאשיהו בכוח אויסצושפריי־טען זיין טעטיגקייט איבער די גרעניצען פון זיין אייגענטליכען לאנ־זיין רעפארם טרעפט די יהוה־דינער אין דער פריהערדיגער טעריטאריע פון ישראל, וועלכע איז זינט 100 יאהר געווען אן אשורישע פראווינץ; דער מזבח פון בית־אל ווערט צעשטערט*). דערביי איז כאראקטעריסטיש פאר דער באוועגונג, וואס די כהנים פון די אפגעשאפטע במות זיינען באהאנ־דעלט געווארען ניט לויט דעם ווערטליכען נוסח פון דער נייער תורה און ניט לויט דעם אורשפרינגליכען וואונש פון דעם קעניג. דער געזעצגעבער פון ספר דברים האט געוואלט, אז די כהנים פון די במות זאלען בלייבען אויף זייערע ערטער און זאלען בלויז אויפגעבען דארטען די כהונה; אלס געסט מעגען זיי קומען ווען זיי ווילען קיין ירושלים און זיך באטייליגען אין די קרבנות. יאשיהו האט קענטיג געהאט בדעה גוט צו מאכען דעם שאדען פון די כהנים, וועלכע זיינען איצט געבליבען אהן ברויט, דערמיט וואס זיי וועלען אויפגענומען ווערען צווישען די כהנים פון בית־המקדש.

*) זעה אויבען ז. 76 און 132.

די כהנים פון בית־המקדש אבער האבען זיך געשטעלט אנטקעגען דעם אומ־געוואונשענעם צוואוואוקס און האבען זיי ניט צוגעלאזען צום מזבח. די כהנים פון בית־המקדש מאנאפאליזירען איצט פאקטיש די רעכטען פון דער כהונה; די ביז־אהעריגע לויים פון די לאנד־הייליגטימער בלייבען גייסט־ליכע פון א נידעריגערען ראנג. אלס געזעצליך ווערט דער דאזיגער צו־שטאנד אנערקענט דורך יחזקאל.

3.

די באדייטונג פון דער רעפארם.

דורך דער פראקלאמירונג פון דער תורה פון ספר דברים אונטער יאשיהו׳ן ווערט ניט בלויז דאס רעליגיעזע, נאר מ׳קאן זאגען דאס גאנצע גייסטיגע לעבען פון אידישען פאלק געשטעלט אויף א נייעם יסוד. אבער ניט בלויז די געשטאלטונג און דעם גורל פון יודענטום האט זי באשטימט. דורך איהר זיינען אויך ארויסגערופען געווארען כאראקטעריסטישע שטרי־כען פון יענע רעליגיאנען, וועלכע זיינען אויסגעוואקסען אויף דעם בא־דען פון יודענטום; דאס זיינען דאס קריסטענטום און דער איסלאם. די נאכווירקונגען פון יענע געשעהענישען אונטער יאשיהו׳ס רעגירונג, וואס די אנפיהרער זייערע האבען ניט געקאנט האבען די מינדסטע אהנונג פון זייער באדייטונג, לאזען זיך פיהלען עד היום.

די אומגעשטאלטונג פון אלע פארהעלטענישען האט געמוזט טרעפען שארף דעם דור, וועלכער האט דורכגעלעבט די איינפיהרונג פון ספר דברים. ווארים דאס האט געבראכט מיט זיך פארענדערונגען, וואס האבען ארייג־געשניטען טיף ביז אין די ענינים פון דעם סאמע טעגליכען לעבען. פאר מאדערנע מענשען איז שווער היינט דאס צו פיהלען. דאס קאן איבער־הויפט נאר געשעהן, ווען מ׳שטעלט זיך פאר די באדייטונג פון דעם קולט פאר דאס טעגליכע לעבען אין אלטערטום. אלע אפפער־ערטער אויסער ירושלים פאלען אוועק. דאס באדייט מעהר ווי אז דער איד קאן איצט דינען גאט אין דעם ארט וואו ער וואוינט בלויז מיט תפלות און מיט׳ן רו־פען צו גאט; דאס באדייט א טיפען שניט דורך דער גאנצער ארטיגער אויפפיהרונג פון לעבען, ניט בלויז בנוגע צו ימים־טובים, נאר א ווייטגע־

הענדיגע ענדערונג אין די טעגליכע געוואוינהייטען פון דעם הויזליכען איז בירגערליכען לעבען. ביי די אַמאָליגע אידען האָבען געמעגט עסען פלייש נאָר די וואָס זיינען געוועזען טהור. שעכטען אַ בהמה און עסען פלייש איז געוועזען אַ רעליגיעזע האַנדלונג, וואָרים יעדע שעכטונג איז געוועזען אַ קרבן (זבח). דער הויז־פאָטער האָט געשאָכטען, רופענדיג צו יהוה. איצט אָבער קאָן מען דאָך ניט פאַרלאַנגען, אַז דער איינצעלנער איד, וועלכער וויל מאַכען אַ פרעהליכע סעודה, זאָל געהן מיט דער בהמה וואָס ער וויל שעכטען און מיט אַלע איינגעלאַדענע געסט קיין ירושלים, — דעם איינציגען אָרט וואו מ'האָט געמעגט מקריב זיין קרבנות זינט דער רעפאָרם. אַ גאַסט קומט. די העפליכקייט פאָדערט, אַז מ'זאָל שעכטען לכבוד איהם אַ בהמה פון דער סטאַדע און מ'זאָל מאַכען אַ הולאַנקע. דאָס קאָן מען איצט נאָר טאָן אין ירושלים. ס'איז דערפאַר געוועזען אַ נויטווענדיגער באַדינג פון דער צענטראַליזירונג פון קולט אין שלמה'ס בית־המקדש מתיר צו זיין צו שעכטען אויך ניט אָפּפערענדיג. פון אַ קולט־האַנדלונג ווערט די שעכטונג אַ האַנדלונג, וועלכע שטעהט בלויז אונטער אַ רעליגיעזער השגחה; מען מוז נאָר אַכטונג געבען, אַז דאָס בלוט זאָל אויסגעגאָסען ווערען אויף דר'ערד און מענשען זאָלען דערפון קיין הנאה ניט האָבען. דאָס פלייש־עסען גופא ווערט דערמיט איצט לגמרי אַ וואָכעדיגע זאַך. פריהער האָט מען געמוזט מאַכען אַן אָפּפער־מאָהלצייט, ווען מ'האָט געוואָלט געניסען פון פלייש; און מ'האָט דעריבער געמוזט זיין טהור. איצט אָבער הענגט עס בלויז אָפּ פון איינעם'ס קעשענע, צי ער זאָל עסען פלייש אָדער ניט. „דו מעגסט שעכטען און עסען פלייש מיט דער גאַנצער לוסט פון דיין זעל לויט דער ברכה פון דיין גאָט יהוה וואָס ער האָט דיר געגעבען אין אַלע דיינע טויערן. דער טהור'ער און דער טמא'ער קאָנען עס עסען ווי דעם הירש און די גאַזעל. נאָר דאָס בלוט טאָרט איהר ניט עסען, אויף דר'ערד זאָלט איהר עס אויסגיסען ווי וואַסער" (דברים י"ב 15, 16). פון דאַמאָלסט אָן שעכט מען נאָר גלאַט אַזוי בהמות און מען מאַכט וואָכעדיגע הולאַנקעס, אָהן אַ פאַרבינדונג מיט דער רעליגיאָן. אָט אַזוי איז דורכגעבראַכען געוואָרען דורך דער רעפאָרם אַן אורעלטע זיטע.

די צאָהל פון די קרבנות איז דורך דער רעפאָרם אַסך געפאַלען, וואָרים צו בריינגען אַ קרבן האָט געהייסען זיך גרייטען אין וועג אַריין קיין ירושלים, און דאָס האָט געפאָדערט אַ צייט, אַ געלד. אַ פלייסיגער און אויסגערעכענטער הויז־פאָטער האָט זיך דעריבער פריהער גוט מיישב געווען ביז ער האָט באַשלאָסען צו בריינגען אַ קרבן. דאָס מקריב זיין אַ

קרבן ווערט דעריבער איצט לגמרי אפגעזונדערט פון די פארשידענע זיך בייטענדיגע עסקים פון טעגליכען לעבען. אויב מען מוז שוין ברענגען א קרבן, לעגט מען עס אפ אויף די ימים־טובים, ווען מען מוז סיי ווי סיי זיין אין היילינגטום. אט דערפון בילדעט זיך אוים דער שארפער חילוק צווישען דעם וואכעדיגען לעבען און דעם לעבען פון יום־טוב־צייט, צווי־שען דער וואכעדיגער שטימונג און דער יום־טוב׳דיגער שטימונג.

זינט מ׳האט מקריב געווען קרבנות זעלטענער און נאר צו א יום־טוב, איז נאטירליך געוואקסען די באדייטונג פון דעם קרבן. אבער ניט פאר אלע מינים קרבנות איז ארויסגעקומען די זעלביגע טובה דערפון. און דערמיט הייבט זיך אן א נייע אנטוויקלונג אין דעם ענין פון קרבנות, אן אנטוויק־לונג, וועלכע האט געפונען איהר אפשלוס אין תורת כהנים (ויקרא). די באדייטונג פון דעם פרידענס־אפפער (זבח שלמים), דער אפטעסטער קרבן אמאל ביי די אידען, נעמט איצט איבער דער גאנץ־אפפער (עולה), דער איי־גענטליכער קרבן פון א יום־טוב. דער „קרבן־שלמים" האט נאר דערהאל־טען זיין באדייטונג ביי נדרים. דער עיקר אבער איז דאס וואס איצט איז גע־לעגט געווארען דער יסוד, אויף וועלכער דער זינד־אפפער האט זיך אנט־וויקעלט צו זיין שפעטערער באדייטונג. באצאהלען א דאנק־אפפער אין מקיים זיין א נדר האט זיך געלאזט מדחה זיין ביז צום קומענדיגען יום־טוב. אנדערש איז אבער ווען עס האנדעלט זיך מכוח באזייטיגען א פאר־שוועכונג, כדי צו ווערען צוריק פעהיג אנטייל צו נעמען אין קולט, אפצוא־ווישען יהוה׳ס צארן. ווער האט געקאנט אזא זאך אפלעגען? דער בא־טראפענער האט זעלבסטפארשטענדליך געמוזט געהן אזוי שנעל ווי מעגליך אין היילינגען ארט צו קריגען די הילף פון דעם כהן. די דאזיגע אנטוויקלונג האט זיך אבער ניט גלייך ארויסגעוויזען. דער ספר דברים הייסט נאך ברענגען א קרבן „פרעהען זיך מיט יהוה". אבער דערמיט וואס מ׳האט באזייטיגט אלע קולט־ערטער אויסער ירושלים, דערמיט וואס מ׳האט אויפ־געשטעלט אלס אידעאל די אויפהאלטונג פון דער אויסערליכער הייליגקייט און אלס ריכטשנור פאר׳ן קולט און זיטע א פעסטשטעהענדיג געזעץ — האט מען אריינגעשניטען אין ווארצעל פון דער אלטער זיטע און דער אלטער שטימונג פון אפפערען און מ׳האט צוגעגרייט די שפעטערע רעליגיעזע שטי־מונג פון יודענטום.

ווייטער באדייט די באזייטיגונג פון די במות און די אריבערפיהרונג פון זייערע כהנים, א צעטרייסלונג פון דער ארטיגער זיטע בכלל. דאס וואס מ׳האט תפלה געטאן און מקריב געווען קרבנות ביים זעלביגען מזבח,

וואס מ'האט פראקטיצירט דיזעלבינע קולטישע מנהגים, וואס מ'האט זיך דערצעהלט מיט גדלות דיזעלבינע לעגענדען וועגען דעם היילינטום און זיין אנטשטעהונג — דאס אלצדינג איז געווען דער באנד וואס האט פעסט צו־נויפגעבונדען די געמיינדע אדער די גאנצע געגענד. און די גאנצע אויפ־פיהרונג פון דעם דאזיגען קיבוץ איז געשטאנען אונטער דעם שוץ פון דעם שותפות'ען מזבח. זיינע כהנים האבען השגחה געטאן, אז די דאזיגע אויפ־פיהרונג זאל איבערגעהן מיט אלע פרטים פון די פאטערס צו די זיהן. אט די אויטאריטעט פון די לאנד־כהנים איז אפגעשאפט געווארען; אלס איינ־ציגע אויטאריטעט וועגען דעם, וואס עס איז אין איינקלאנג מיט יהוה'ס ווילען און איז דערפאר לויט דער אידישער זיטע, זיינען איצט אויפגעשטעלט געווארען א בוך און די קעניגליכע כהנים. מ'האט מעהר ניט געקאנט אין פארפלאנטערטע ענינים קומען נאך אן עצה צום כהן אין איינענעם ארט. מ'האט זיך דארטען מעהר ניט געקאנט דערקונדיגען יהוה'ס ווילען דורך אן אראקעל, ניט מֶעהר באקומען דארטען אן אנטשיידונג אין א משפט. די גאט'ס־מענער, וועלכע זיינען שוין געווען די אינטימע און אויספּרובירטע יועצים פון די טאטעס און די זיידעס און וועלכע האבען געשעפט זייער ווי־סען פיליכט פון די באריהמטסטע גאט'ס־מענער פון די אלטע צייטען, זיינען איצט דערוויטערט געווארען און זיי זיינען איצט לגמרי אפגעהאנ־גען פון דעם חסד פון די כהנים פון בית־המקדש אין ירושלים. „ווען עס וועט זיין פאר דיר א זאך צו שווער אפצו'פסק'ענען צווישען בלוט און בלוט, צווישען א דין און א דין, צווישען א קלאפ און א קלאפ — שטריי־טיגקייטען אין דיינע טויערן, זאלסטו אויפשטעהן און ארויפגעהן צו דעם ארט וואס דיין גאט יהוה וועט זיך אויסקלייבען. און דו זאלסט קומען צו די כהנים, די לויים און צו דעם שופט*) וואס וועט זיין אין יענע טעג און דו זאלסט אנפרעגען און זיי וועלען דיר פסק'ענען“ (דברים י"ז 8, 9).

אין משפט'ען האט די איינפיהרונג פון ספר דברים אין איין פונקט אם טיפסטען איינגעשניטען אין אידישען לעבען. יעדערער פון די קולט־ערטער, וועלכע יאשיהו האט אפגעשאפט, איז געווען א „מקום־מקלט“ פאר די וואס האבען דערשלאגען א מענשען. דורך דעם איז עס מעגליך געווא־רען צו פארוואנדלען די אלטע זיטע פון בלוט־נקמה אין א געארדנעטען

---

*) דער פּראפעסער קאן נאטירליך ניט זאגען „מלך“, ווייל ער וויל ארויס־רופען די פארשטעלונג, אז ער שרייבט פאר דער ארייגוואנדערונג אין מערב־זייט פון ירדן.

משפט און דער עיקר—דורך דעם איז מעגליך געווארען צו ערציהען דאס פאלק ווי צו אונטערשיידען צווישען מארדען און טויט־שלאגען. ביי דעם מזבח האט געזוכט זיך צו ראטעווען דער וואס האט גע'הרג'עט א מענשען, ביז דער פסק־דין פון די זקנים, די פארשטעהער פון די פאמיליען, האט באשלאסען, צי ער האט עס געטאן מיט פלייס אדער אומגערן און צי מ'דארף אויס־ליפערען דעם באשולדיגטען פון דעם הייליגטום צום „גואל הדם". דערי־בער פאדערט דער ספר דברים (קאפ. י"ט), אז אום עס זאלען ניט פארקו־מען קיין אומזיסטיגע בלוט־נקמות זאלען אפגעזונדערט ווערען דריי שטעדט אלס „ערי מקלט". ווארים ווען אט די אומגליקליכע וואלטען געמוזט לויפען ביז ירושלים, וואלט ניט איינער פון זיי נעפאלען אויפ'ן וועג אלס קרבן פון בלוט־נקמה. די דאזיגע דריי שטעדט, הייסט עס, זאלען אנהאל־טען אויף ווייטער די רעכטען פון זייערע מזבחות, נאכדעם ווי די מזבחות גופא זיינען צעשטערט געווארען. דאס איז געווען א מיטעל זיך צו העל־פען אין דער נויט.

מיט די מזבחות זיינען אויך געפאלען די לאקאלע ימים־טובים. ווער עס ווייסט ווי די דאזיגע ימים־טובים זיינען איינגעבאקען ביי די מענשען אין הארצען, דער וועט פארשטעהן ווי טיף דאס האט אריינגעשניטען אי'ן דעם געפיהל פון יענעם דור. דערין איז אבער געלעגען א גרויסער רעלי־גיעזער פראגרעס. אין קיין זאך דערהאלטען זיך ניט אזוי לאנג די נאכוויר־קונגען פון עלטערע רעליגיאנס־שטופעס ווי אין די דאזיגע ימים־טובים. זייער אפשאפונג האט דעריבער גלייכצייטיג באדייט די ענדגילטיגע באזיי־טיגונג פון דער רעליגיעזער וויכטיגקייט פון די לאקאלע העלדען און זייערע קברים, פון די הייליגע ברונימער, שטיינער, קוואלען. עס וואלט נאטירליך געווען א גרויסער טעות זיך פארצושטעלען, אז עס האט גלייך אויפגעהערט יעדער קולט ביי זיי, ווארים אייניצעלנע אזוינע מנהגים האבען זיך דער־האלטען ביז אויף היינטיגען טאג. דאך האבען די דאזיגע הייליגטימער אנגעווארען דורך דער רעפארם זייער שייכות צו דער אפיציעלער רעלי־גיאן; און די מנהגים, וואס מ'האט ביי זיי פראקטיצירט, זיינען פאררוקט געווארען אויף דעם געביט פון דעם פארבאטענעם, אבערגלויבישען קולט.

דערפאר האבען די דריי גרויסע ימים־טובים: פסח, שבועות, סוכות, באקומען דעם כאראקטער פון נאציאנאלע ימים־טובים: זיי זאלען פאר־אייניגען גאנץ ישראל ביים מזבח פון יהוה אין ירושלים. די אלטע פאדע־רונג, אז יעדער איד זאל ערשיינען דריי מאל אין יאהר פאר יהוה, ווערט אויסגעטייטשט אין ספר דברים אזוי, אז יעדער זאל פייערען די דאזיגע

ימים־טובים אין ירושלים (פארגלייך שמות כ"ג 17; ל"ד 23; דברים ט"ז 2, 5, 6, 11, 15, 16). אם גרינגסטען איז דאס געווען דורכצופיהרען צום הערבסט־יום־טוב (חג האסיף, סוכות). ווארים עס האט זיך פון זיך אליין אויסגעבילדעט דער מנהג עולה־רגל צו זיין צום הערבסט־יום־טוב אין א גרעסערן היילינגטום, און די אידען פון יהודה האבען שוין אין ישעיה'ס צייטען באזוכט ירושלים צו דעם דאזיגען יום־טוב. צו פסח און שבועות איז דאס אבער געווען א שווערע זאך, ספעציעל צו פסח. ווארים ווי קאן מען דאס פארלאנגען פון דעם פויער אוועקצוגעהן פון דער היים אויף מעהרערע טעג ביים אנהויב פון תבואה־שניט? דעריבער באגנוגענט זיך דער ספר דברים מיט דער פאדערונג, אז מ'זאל נאר קוילען און עסען דעם קרבן פסח אין דעם איינציגען ארט וואס גאט האט אויסגעקליבען; ער ערלויבט אבער צו געהן אהיים אויף מארגען פריה און צו פייערן די טעג פון דעם מצות־יום־טוב אין דערהיים (דברים ט"ז 7). די פארבינדונג פון דעם חג־הפסח מיט דעם חג־המצות, האט געמוזט זיין לגמרי א נייעס, לכל הפחות פאר ירושלים*). נאר אזוי דערקלערט זיך די נאטיץ אין מלכים ב, כ"ג 20, אז אזא פסח ווי אין 18טען יאהר פון קעניג יאשיהו איז נאך קיינמאל ניט געמאכט געווארען אין ירושלים.

אין איין פונקט אבער זיינען די פון ספר דברים געשאפענע ימים־טובים נאך עהנליך צו די אלטע און אונטערשיידען זיך פון די שפעטערע אידישע ימים־טובים: זיי פאראייניגען נאך ניט די גאנצע נאציאן אין איין יום־טוב'דיגער געמיינדע, פאר וועלכער עס ווערען געבראכט באשטימטע שותפות'ע קרבנות, זיי פאראייניגען נאר אין ירושלים די אלטע קולט־גענאסענשאפטען. אנשטאט וואס דער פויער פון חברון, פון בית־לחם, פון גבעה פלעגט פריהער פראווען זיין יום־טוב'דיגע סעודה אינ'ם קרייז פון

*) „חג הפסח" און „חג המצות" זיינען לכתחילה געווען צוויי באזונדערע ימים־טובים, וועלכע זיינען אויסגעפאלען בערך אין דערזעלביגער צייט. „חג הפסח" איז לכתחילה געווען א יום־טוב פון פאסטוכער און „חג המצות" א יום־טוב פון פויערים. אין אן עלטערער שטיק געזעצגעבונג, וועלכע שטאמט נאך פון פאר יאשיהו'ס צייט, שטעהט וועגען דעם קרבן פסח גאר באזונדער, ניט צווישען די „שלש רגלים" (שמות ל"ד 25). ערשט דער ספר דברים האט די דאזיגע צוויי ימים־טובים פארבונדען אין איין יום־טוב. עס לעגט זיך אויפ'ן שכל, אז דער „חג הפסח" פלעגט פאר יאשיהו'ס רעפארם געפייערט ווערען בלויז אין פאסטוכער קרייזען, אבער ניט אין אזא גרויסער שטאדט ווי ירושלים.

זיין פאמיליע און זיינע פריינד, טוט ער עס איצט אין זעלביגען קרייז אין ירושלים.

אבער וואס פאר א ווערדע האבען אט די אלע ענדערונגען אין די זיטען פון פאלק לגבי דעם, וואס מיט דער פראקלאמירונג פון ספר דברים אלס געזעץ פון דער מלוכה ווערט געמאכט א פראבע אויפצושטעלען דורך אויסערליכע מיטלען יענע גאט'ס־מלוכה, וועגען וועלכער די נביאים האבען נביאות געזאגט, וואס עס ווערט דעם אידישען פאלק אנגעוויזען א גאנץ נייע אויפגאבע און עס ווערט געלעגט דער יסוד פאר א פולשטענדיגער אומענדערונג פון זיין קאנסטיטוציע? דאס וויכטיגסטע ביי די געשעהענישען פון יאהר 621 איז, וואס אנשטאט דער אויפגאבע פון דער מלוכה האט דאס אידישע פאלק איצט באקומען א רעליגיעזע און קולט־אויפגאבע; און אלס היטער אויפצופאסען, אז די דאזיגע אויפגאבע זאל ערפילט ווערען בשלמות, ווערט באשטימט א נעשריבענער ווילען פון גאט. די אידען ווערען דער־מיט יהוה'ס הייליג פאלק. און דורך דעם וואס א בוך ווערט באשטימט אלס רעגולאטאר פון דער פרומקייט פון גאנצען פאלק, ווערט געשאפען דער באגריף פון הייליגע שריפטען.

אט די אלע אומענדערונגען און אומגעשטאלטונגען, וואס זיינען געקומען אלס פועל־יוצא פון דעם ספר דברים, זיינען אבער געווען פאר דאס אידישע פאלק א היסטארישע נויטווענדיגקייט. ווארים יאשיהו'ס רעפארם האט איהם נעגעבען אין דער הייליגער תורה אן אנהאלט, דורך וועלכען עס איז פאר איהם מעגליך געווען איבערצולעבען דעם צוזאמענפאל פון דער מלוכה און גלייכצייטיג האט די רעפארם אויך צוגעגרייט יענע ענדערונגען אין דער ארגאניזאציע פון פאלק, וועלכע זיינען דערצו נויטיג געווען. אין אלטען ישראל האט די רעליגיאן זיך אנטוויקעלט מיט'ן קעניגטום און דורך איהם, נאכהער דורך דער נבואה, בעת די כהנים זיינען מעהר געווען א קאנסערוואטיווער עלעמענט. אבער ניט קעניגטום און ניט נבואה, נאר די כהונה און די תורה זיינען שפעטער די פיהרער פון יודענטום. פונקט ווי דער פארשטענדיגער גערטנער, נאך איידער ער טראכט גאר וועגען אויסהאקען בוימער, וועלכע זיינען אומבאדינגט נויטיג פאר דעם קיום פון גאנצען גארטען, פלאנצט שוין איין נייע אויפ'ן ריכטיגען פלאץ, כדי זיי זאלען אמאל זיין א „ממלא מקום", אזוי הייבט שוין אן איצט, בעת דאס קעניגטום עקסיסטירט נאך און די נבואה ווירקט נאך, זיך ארויסצוהייבען דער קלאס פון די כהנים, אונטער וועמעס פיהרערשאפט דאס יודענטום איז געשטאנען הונדערטער יאהרען.

4

די כשדים, מדי און דער אונטערגאנג פון נינוה.

מיר שטעהען איצט ביי די לעצטע יאהרען פון אשור׳ס הערשאפט. די אונטערוואָרפענע לענדער האבען זיך באפרייט פון דעם דעספאָטישען יאָך פון נינוה, און יאשיהו האט אויסגענוצט די נייע־געוואונענע פרייהייט דורכצופיהרען זיין עפאכע־מאכענדע רעפאָרם. אבער ניט אויף לאנג איז די אידען באשערט געווען צו האלטען זייער גורל אין זייערע אייגענע הענט. די אשורישע אימפעריע, וועלכע האט געמאכט א סוף צו דער צפון־מלוכה פון ישראל, איז אונטערגעגאנגען, אבער איהר פלאץ האט פארנומען א נייע סעמיטישע אימפעריע, וועלכע האט צעשטערט אויך די געבליבענע דרום־מלוכה פון יהודה; דאס איז געווען די וועלט־מלוכה פון די כאלדעער ארער, ווי זיי ווערען אנגערופען אין תנ״ך, די כשדים.

ווענען די כאלדעער איז אויבען דערמאנט געוואָרען דרך־אגב, אז די מעדער האבען זיך מיט זיי פארבונדען צו דערלאנגען נינוה דעם לעצטען טויט־קלאפ. אריינטרעטענדיג איצט אין דער כאלדעאישער פעריאָדע פון דער אידישער געשיכטע, איז עס נויטיג זיך צו באקאנען א ביסעל נעהנטער מיט דער דאזיגער נייע־באבילאָנישער מלוכה, וועלכע האט געמאכט אזא טיעפען שנים אין גורל פון אידישען פאלק.

די אפשטאמונג פון די כאלדעער איז טונקעל, דאך ווייסען מיר מאנכע פאקטען וועגען זיי. זיי האבען איינגעוואנדערט אין באבילאָניען פון דרום, קומענדיג פון דער געגענד פון פערסישען גאלף. זייער אור־היים איז געווען אראביען, דאס אלטע היים־לאנד פון די סעמיטען, פון וואנעט אויך די אקאדער זיינען געקומען קיין באבילאָניען. די כאלדעער זיינען געווען סעמיטען, דאס איז זיכער. פון דער עלטסטער צייט אן וואס מיר ווייסען פון זיי, טראגען זיי סעמיטישע נעמען און פיהרען זיך אויף סעמיטיש הן אין רעליגיעזען, הן אי בירגערליכען לעבען. אין באבילאָניען זיינען זיי אויפגעטראטען נאך דער אלט־באבילאָנישער פעריאָדע. דאס קאן מען זעהן צום טייל דערפון, וואס זייער ראסע איז געבליבען ריין סעמיטיש, להיפוך צו די צפון־באבילאָניער, וועלכע האבען זיך דורכגעמישט מיט די ניט־סע־

מיטישע איינגעוואנדערטע קאסיטען*), צום טייל דערפון וואס זיי האבען ביז זעהר שפעט דערהאלטען זייער ארגאניזאציע אין שבטים. וואס ווייטער האבען די כאלדעער כסדר זיך אלץ מעהר אויסגעשפרייט איבער א באדייטענדען טייל פון באבילאניען. אין דעם פרט זיינען זיי א נאהנטער פאראלעל צו די אראמעער, וועלכע האבען פאקטיש געהערט צו דערזעלבינער אלגעמיינער וואנדערונג־כוואליע ווי זיי גופא און זיינען שוין גאנץ פריה געווארען נעפעהרליכע שכנים פאר אשור.

די עלטסטע היסטאריע פון די כאלדעער איז פון א האלב נאמאדישען, האלב אגריקולטורעלען פאלק, וואס האט כסדר געזוכט צו קריגען די רייכע שטיקער לאנד און די רייכע שטעדט פון זייערע גליקליכערע שכנים, די באבילאניער. אונטער זייער נאמען „קאלדי" טרעפען מיר זיי צוערשט אין 9טען יאהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא). איז א משך פון ארום הונדערט יאהר אונטערווארפען זיי זיך מיט ווייניג ווידערשטאנד אונטער די מלכים פון אשור. דערנאך זעהען מיר זייערע שבטים ארויסווייזענדיג א שותפות'דיגען ווידערשטאנד נעגען דער עראבערונג־לוסט פון אשור און מיר זעהן אויך א מערקווירדיגע לוסט צו מלחמה פון זייער זייט גופא. דאן טרעפען מיר זיי אין דער צייט פון סרגון און סנחריב אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם גרויסען מרדך־בלאדן, וועלכער האט געשטרעבט ארייינצוקריגען בבל גופא אונטער זיין רשות. מיט הפסקות האט ער טאקע געהערשט איבער איהר, מאכענדיג יד־אחת מיט דער פאטריאטישער פארטיי פון באבילאניען. מרדך־בלאדן'ס הערשאפט איז צעשמעטערט געווארען דורך אשור, די כאלדעער זיינען געצוואונגען געוועזן זיך צוריקצוציהען אין זייער היים־לאנד ביים פערסישען גאלף, אבער אלץ זיינען זיי געבליבען אומבאזיגבארע שונאים פון אשור. זיי האבען זיך נאך אלץ געפונען אין גרויסע צאהלען אין באבילאניען און האבען נאר געווארט אויף דעם טאג, ווען זיי וועלען זיין בכוח ארויסצוברייינגען א שטארקען מאן ווי מרדך־בלאדן, וועלכער זאל אויסנוצען אדער זאל שאפען א גינסטיגע געלעגענהייט צו באקומען די הערשאפט.

וואס שנעלער אשור'ס מאכט איז געגאנגען אויף אראפ, אלץ שנעלער איז דערפאר געשטיגען די מאכט פון די כאלדעער. גלייך נאך אשורבאניפאל'ס טויט געפינען מיר דעריבער דעם כאלדעאישען פירשט נבו־פלאסר („נאבו־אפיל־אוצור", „נבו, באשיץ דעם זוהן") אלס קעניג אדער וויצע־

*) זעה אין ערשטען באנד ז. 81.

קעניג פון בבל. מ'קאן באטראכטען אט די נייע מאנארכיע אלס א צוריק־אויפשטעלונג פון דער אלט־באבילאנישער אימפעריע; עס איז אבער מעהר אין איינקלאנג מיט די פאקטען זי צו באטראכטען אלס א נייע כאלדעאישע מלוכה, וואס האט גע'ירש'עט די גראנדיעזע אינסטיטוציעס און די רייכע טראדיציע פון דער אלטער בבל.

נבו־פלאסר איז געווען גענוג קלוג ניט צו מאכען מעהר ווי איין טריט אויף אמאל; און אזוי ווי דער נעכסטער טריט האט איהם געזאלט מאכען פאר'ן יורש פון נינוה גופא, האט ער געמוזט פריהער זיך גוט ארומקוקען. ער האט זיך ניט געטארט איילען און האט געמוזט זיין פארזיכטיג, ווארים ער האט געהאט א שטארקען קאנקורענט אין קיאקסארעס, דעם קעניג פון מדי, וועלכער איז געשטאנען בראש פון א יונגען און א קרעפטיגען פאלק. שוין דער פאטער פון קיאקסארעס, פראארטעס, האט, ווי ס'איז אויבען דער־מאנט געווארען, געפונען זיין טויט אין קאמף נעגען אשור, און זיין זוהן האט איצט געטטראשעט צו ווערען דער יורש פון נינוה און דערמיט דער הערשער פון דער גאנצער סעמיטישער וועלט. מיט איהם איז נבו־פלאסר אריינגע־טראטען אין פארהאנדלונגען און זיי זיינען געקומען צו א פארשטענדיגונג ווי זיך צו טיילען מיט דער אשורישער אימפעריע. פאר דעם גורל פון דער סעמיטישער וועלט, אריינרעכענענדיג דעם גורל און די האפנונגען פון ישראל, איז פילייכט ניט געווען קיין קריטישערער מאמענט ווי בשעת נבו־פלאסר האט באשלאסען צו ציהען זיין שווערד אין דינסט פון מדי אין דער לעצטער אטאקע אויף דער פארהאסטער אשור.

די פרטים פון דער באלאגערונג און דער עראבערונג פון נינוה ווייסען מיר ניט. מיר זיינען אפילו ניט זיכער אין וועלכען יאהר די עראבערונג איז פארגעקומען. אשור איז נאך געווען א מאכט אין יאהר 608, ווען פרעה נכו דער צווייטער האט אונטערגענומען נעגען נינוה זיין מארש, וועלכער האט זיך אזוי משונה'דיג און טראגיש געענדיגט (מלכים ב, כ"ג, 29). אין יאהר 605, דער דאטום פון דער שלאכט ביי כרכמיש (ירמיה מ"ו 2), איז נינוה שוין מעהר ניט געווען, און די יורשים האבען זיך שוין געהאט צעטיילט די ירושה. מיר מוזען שטעלען דעם דאטום פון דער עראבערונג פון נינוה אין יאהר 607 אדער 606. די שטאדט איז אזוי צעשטערט געווארען ביז'ן גרונט, אז די וועלט האט אזוינס נאך ניט געזעהן, ניט ביז דעמאלט און ניט זינט דעמאלט. די אנגעזאמעלטע שנאה פון די אזוי לאנג נעדריקטע פעלקער האט ענדליך געפונען אן אויסדרוק. הגם די מעדער און די כאלדעער זיינען געווען די פיהרער, האבען זיך אבער נעפונען אין די רייהען פון די באלא־

נערער קרינגס־לייט פון ווייט און פון נאָהנט, פאַר וועמען די נקמה אָן אשור איז געווען אַ הייליגע זאַך. די פאַרוויסטונג פון הונדערטער שטעדט דורך דעם גרויזאַמען חיל פון נינוה איז איצט פינקטליך צוריקגעצאָהלט געוואָרען דעם אונטערדריקער. נאָכדעם ווי דער שווערד און דאָס פייער האָבען דאָס זייעריגע געטאָן, איז די שטאָדט באַגראָבען געוואָרען אונטער חורבות און ערד, אַזוי אַז איהר געדעכעניש זאָל אָפּגעווישט ווערען פון צווישען מענ־שען.

און דאָך איז דער לעצטער גורל פון נינוה, איהר פולשטענדיגע צעשטע־רונג, מערקווירדיגער ווי איהר ערשטער גורל, ווי איהר הערשאַפט איבער דער וועלט. דיזעלביגע מיטלען, וועלכע מ׳האָט אָנגעווענדט אָפּצואָווישען דעם זכר פון דער שטאָדט, האָבען דוקא געווירקט איהר צו פאַרזיכערען אַ נייע אומשטערבליכקייט. קיין נייע מויערען און טעמפּלען זיינען ניט אויפגע־בויט געוואָרען פון איהרע ריזיגע שיריים. קיין וואַנדערענדיגע האָרדען האָ־בען ניט אויפגעשטעלט זייער לאַגער צווישען איהרע חורבות. אפילו די לאַנגזאַם־צעשטערענדע עלעמענטען פון דער נאַטור האָבען דאָ קיין ווירקונג ניט געקאָנט האָבען. אויף אַזאַ אופן איז איהר צעשטערונג געוואָרען איהר אויפהאַלטונג. און אַט אַזוי שטעהט זי היינט, אויסגעגראָבען און זעלבסט־אַנטפּלעקט, דערצעהלענדיג צו פרעמדע פעלקער, צו די אַלע איינוואָהנער פון דער ערד, דורך איהרע אייגענע געשריבענע מאָנומענטען, דעם געוואַלדיגען מוסר־השכל פון איהר געשיכטע, וועלכע ברעכט דורך די שטילקייט פון די דורות ווי די שטים פון אַ וועלט־משפּט.

נבו־פּלאַסר האָט געלעבט בלויז צוויי יאָהר נאָך דעם פאַל פון נינוה, און עס איז געבליבען פאַר זיין גרויסען זוהן נבוכדראצר („נאַבו־קודור־אוצור". „נבו, האַלט אויף דעם גרעניץ", 604-562 פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) צו געבען דער כאַלדעאישער אימפּעריע איהר דויערהאַפטען כאַראַקטער.

5.

ירמיה — דער נביא, דער דיכטער און דער מענש.

(אַ כאַראַקטער־בילד).

אין דער פינסטערער נאַכט, אין וועלכער יהודה פאַרזינקט אין דער פּעריאָדע פון דער כאַלדעאישער וועלט־הערשאַפט, איז די געשטאַלט פון

דעם נביא די לייכטענדע אווענט־זון, וועלכע פארשפרייט ארום און ארום איהרע גאָלדענע שטראהלען.

ירמיה איז איינער פון די אינטערעסאנסטע און אנציהענדסטע געשטאָל־טען פון תנ"ך; אינטערעסאנט צוליב די פארשידענארטיגע שטריכען וואס מיר באגעגענען אין זיין כאראקטער; אנציהענד, ווייל אין אסך פּרטים איז ער אונז מענשליך נעהענטער ווי אלע אנדערע נביאים, פאר וועמעס געוואלדיגער גרויסקייט מיר שטעהען שטיל אין א צוריקגעהאלטענער באוואונדערונג.

ווייכקייט און פעסטקייט, געבארענע נייגונג און שווער אויסגעקעמפ־טע שטארקייט פון ווילען, נאכקלערונג און אינטואיציע — אזוינע היפוכים פאראייניגען זיך אויף א העכסט אייגענארטיגען אופן אין ירמיה׳ס כאראק־טער. פון נאטור איז ער געווען א מאן מיט א ווייכען, צארט־פיהלענדען געמיט, לייכט צוגענגליך פאר אלע איינדרוקען, פיהלענדיג טיף אלצדינג, דעם וועהטאג אזוי גוט ווי די פרייד. קיין זאך איז ניט אזוי ווייט פון איהם ווי פאנאטיזם און הארטקייט; קיין זאך איז איהם ניט שרעקליכער ווי צו לעבען מיט מענשען אין פיינדשאפט. ער האט שטארק ליב אומשול־דיגע פרעהליכקייט; ער וואלט גערן געזעסען אזוי ווי אנדערע אין פרעהליכע קרייזען און זיך משמח געווען. באזונדערס טיף איז געווען זיין ליבע צו זיין פאָלק. קיין איד האט נאך ניט געליבט זיין פאָלק און זיין לאנד מיט א ברענענדיגערער, הייסערער ליבע ווי ירמיה. אבער דורך דעם דאזיגען לע־בען, וואס איז דורכאויס געווען געשאפען פאר הארמאניע און פרידען, געהט דורך א שרעקליכער ריס. צוליב זיין שליחות אלס נביא מוז ירמיה ווערען א מאן פון שטרייט און קריגעריי פאר דער גאנצער וועלט. ער האט גע־מוזט אויסשטעהן פיינדשאפט ווי קיין אנדער נביא. האט געמוזט מיט אן אומבויגזאמער פעסטקייט זיך שטעלען אנטקעגען זיין גאנצען פאָלק, האט געמוזט בלייבען אליין און ווערען איינזאם אינמיטען פון זיין סביבה. ס׳איז וואונדערליך ווי גאט מאכט פאר זיין געצייג דוקא יענע, וואס עס דוכט זיך, אז זיי זיינען פון נאטור אם ווייניגסטען מסוגל דערצו. ירמיה זאגט ניט ווי ישעיה בעת ער ווערט גערופען צו זיין א נביא: אט דא בין איך, שיק מיך! צוריקגעהאלטען און ציטערדיג זוכט ער זיך ארויסצומאכען פון דער שווערער אחריות פון אזא שליחות: אה, מיין האר, איך קאן ניט ריידען, איך בין נאך צו יונג! און אויך שפעטער נאך זעהן מיר ווי ער ליידט אונטער דער לאסט, וואס זיין שליחות אלס נביא האט אויף איהם ארויפגעלעגט: ער האט אם טיפסטען געפיהלט דעם שפאט און די שאנד, וואס מ׳האט איהם אנגעטאן. ער באקלאגט זיך אפטמאל געגען גאט און געהט ארום מיט

דעם געדאנק אויפצוגעבען איבערהויפט זיין בארוף אלס נביא. אבער ער ווייסט אויך, אז אזעלכע געדאנקען זיינען ניט רעכט; ער ווייסט ווי געפעהרליך עס איז נאכצוטראכטען וועגען די כוחות און די מיטלען וואס מ׳פארמאגט, ווען גאט האט געשטעלט א באשטימטע אויפגאבע. ער שטראפט זיך אליין פאר וואס ער באקלאגט זיך, און גיט זיך גופא דעם געטליכען ענטפער אויף אזעלכע קלאגען: קעהר זיך צוריק צו מיר, ווען דו ווילסט ווייטערדינען פאר מיר אלס מויל! דאס הייסט, ווען דו ווילסט ווייטער זיין א נביא, ווען דו ווילסט, אז איך זאל דיך שיצען און העלפען. דו מוזט ווערען דאס, צו וואס איך האב דיך אויסגעקליבען.

אבער עס דוכט זיך בלויז פון אויבען אויף, אז ירמיה איז ניט געווען דער פאסענדער מאן פאר דער שליחות, וואס גאט האט איהם איבערגעגעבען. ער איז געווען איינער פון די נאטורען, וועלכע פארמאגען נעבען זייער ווייכקייט און זייער געפיהל פאר שמערצען אויך אן אינערליכע שטארקייט, וואס מאכט זיי אין אן אנטשיידענדען מאמענט שטארקער ווי אלע, לפנים קרעפטיגע, נאטורען. ירמיה האט געהאט א געוויסען, וואס איז געווען צארט, אבער וואס האט אומעטום נעלאזט פיהלען א פעסטען ווילען צו דאס, וואס האט זיך ארויפגעצוואונגען אויף איהם אלס אמת און רעכט. פונקט ווי ער איז לויטער און אמת געגען זיך גופא און זאגט ארויס אהן צוריקהאלטונג זיינע אייגענע שוואכקייטען און פעהלערן, אזוי איז אויך געווען פאר איהם אן אינערליכע נויטווענדיגקייט זיך איינצושטעלען אומעטום פאר דאס, וואס ער האט אנערקענט אלס רעכט און אמת און צו קעמפען ביז אין בלוט געגען אומרעכט און שקר. ער האט ניט געקאנט פארטראגען דעם ליגען פון פאלשע באציהונגען. ער האט קיינמאל ניט געקאנט אננעמען פאר ממשות׳דיג א באגייסטערונג פון יוצא וועגען; זיין דורכדריגענדע ווארהאפקייט האט צעשטערט יעדע זעלבסט־נארעריי און איינגעבילדיגטע גערעכטיגקייט ביי זיך ווי ביי אנדערע. ער האט דעריבער ניט געקאנט פארטראגען וואס דאס פאלק האט זיך איינגערעדט נאך יאשיהו׳ס רעפארם, אז עס האט שוין געטאן אלץ וואס איז נאר מעגליך געווען: א פאר געצענבילדער דערווייטערט, א פאר מזבחות ארא‍פגעריסען, און דאס זאל הייסען תשובה געטאן! שקר און חניפה! ווען איהר ווערט ניט אנדערש אינווענינ אין הארצען, וואס קאנען אט די אויסערליכקייטען העלפען? וואס פאר א מין פאלשע, שקר׳דיגע געזעלשאפט דאס איז אין ירושלים! קרבנות ברייגנען זיי אסך, אבער דערביי טרעטען זיי יהוה׳ס הייליגען ווילען מיט די פיס! קיין זאך קימערט זיי ניט, אויסער געווינס, פארמעגענס, געלט. דאס רעכט ווערט

נעבויגען, וואו עס לאזט זיך נאר, די שוואכע און אונטערדריקטע זיינען קיי־ נעם׳ס דאגה ניט. קאן דאס אזוי ווייטער אנגעהן? ניין! א שטראף מוז קומען, אזוי וואהר ווי יהוה איז א גערעכטער און לעבעדיגער גאט. האט דאס דאזיגע פאלק א רעכט צו קעמפען פאר זיין פרייהייט? ניין! יהוה גופא מוז דא קעמפען פאר זיינע פיינד!

פון וואנעט האט ירמיה, פון וואנעט האבען אט די אלע נביאים, די אבסאלוטע געוויסהייט, אז יהוה וועט שטראפען מיט זיין שטרענגען משפט פאר דאס אומרעכט און פאלשקייט? אין תוך גענומען איז עס זייער איי־ גענער מאראלישער כאראקטער, וועלכער דערקלערט אט די פעסטקייט און באשטימטקייט פון זייער וועלט־באטראכטונג. נאר דער וואס פיהרט זיך אויף אין זיין איינענעם לעבען לויט די פארשריפטען פון א מאראלישער וועלט־ארדנונג, איז ביכולת צו האלטען פעסט דעם גלויבען אין אזא וועלט־ארדנונג. דער מאראלישער כאראקטער איז אויך ביי ירמיה׳ן דער פארבאדינגג פון זיין נביא׳ישער ווירקונג און לעהרע. מיר קאנען זעהן פון ירמיה׳ס רייד, אז ער איז געווען דורכגעדרונגען מיט דעם אמת פון זיין איבערצייגונג. ער איז געווען ניט בלויז דער יאמערענדיגער, וועלכער באוויינט אין ווייכע טענער זיך און זיין פאלק׳ס אומגליק, ווי עס איז אנגענומען איהם פארצושטעלען; מיר מוזען זיך איהם פארשטעלען שוין אין זיין יוגענד אלס א פייערי־ גע נשמה, וועלכע איז פעהיג געווען אויף א הייליגען צארן און אן איידעלער ליידענשאפט, פונקט ווי אויף ווייכע געפיהלען און צארטע ריה־ רונגען. ווי שטארק ער איז ניט געווען געשטערט אין זיין עפענטליכען אויפטרעטען דורך זיין נאטירליכער צוריקגעהאלטענקייט און זיין ווייכען גע־ מיט, ווי טיף און דריקענדיג ער האט ניט געפיהלט די אומפארמיידליכע פיינדשאפט פון אלעמען ארום — דאך, ווען זיין געוויסען האט עס געפא־ דערט, איז ער אויפגעטראטען מיט דער שטארקסטער מאכט און האט זיך ניט אפגעשראקען פאר קיין סכנה און פאר קיין געגנערשאפט. אט דער פעסטער ווילען צו האנדלען אונטער אלע אומשטענדען, ווי די אינערליכע שטים האט איהם געטריבען, איז דער סוד פון זיין קראפט. מיט דער קראפט איז ער ניט בלויז געווארען פעכט ווי א פעלז, נאר ער איז אויך אין איינזא־ מער גרויסקייט אריבערגעשטיגען זיין פאלק און זיין גאנצע צייט.

צוגלייך מיט דעם נביא איז אין ירמיה׳ן אויך בולט דער דיכ־ טער. דער גרעסטער טייל פון זיינע נביאי׳שע רייד ווייזען דייטליך ארויס

א פּאעטישע פאָרם, נאָך מעהר אָבער איז דער אינהאַלט פון די רייד א פּראָדוקט פון א פּאעטיש־באַגאַבטען פּאָרפאַסער. דער צושטאַנד פון דער נשמה, וואָס שטייגט אַלץ העכער און העכער, פּיהרט ממילא ביי די נביאים צו א פּאעטישער פאָרם; ביי ירמיה'ן קאָן מען אָבער אויך דערקענען די מיטגעבאָרענע פעהיגקייט און דאָס מיטגעבאָרענע באַדערפעניש צו לאָזען ארויסשטראָמען אין א פּאָעטישער פאָרם דעם איבער־מעכטיגען אינערלי־כען תוך פון דער נשמה. שוין דער מערקווירדיגער נאַטור־זין פון דעם נביא ווייזט אויף א פּאעטישער באַגאַבונג. ווי ער לעבט דאָס מיט דער נאַ־טור, און ווי ער זעהט אַלצדינג אין איהר! ווי רייך אין צאָהל און ווי לעבע־דיג זיינען די בילדער, וואָס ער לייהט פון דעם לעבען אין דער נאַטור. דער ברויזענדיגער ים און דער הייסער גלוט־ווינט פון מדבר, דאָס פליהען פון די פויגלען און די פּאַסטקע פון דעם לאַנדמאַן אין פעלד און די זאָרג פון דעם פּאַסטוך פאַר זיין סטאַדע; די כלה וואָס פּוצט זיך מיט דעם פּראַכט־גורט; די יונגפרוי וואָס נעמט אין איהר האַנט דעם פּויק צום טאַנץ; דאָס שפּיל פון די קינדער אויף די גאַסען; דער לויערענדער בעדואין אין מדבר; דער לייב אין געדיכטען וועלדעל און דער געפלעקטער לעמפּערט; די הירש־קוה (אילה) וואָס געבערט אויפ'ן פעלד און דער ווילדער אייזעל וואָס טרייבט זיך ארום אין דער סטעפּע — אַלץ, אַלץ ווערט פון איהם באַמערקט און אויסגענוצט. אָבער נאָך מעהר איז עס דער אייגענער נשמה־צושטאַנד אין ירמיה'ן, וואָס זוכט זיך אויסצודריקען אין א פּאעטישער פאָרם. נאַטיר־ליך הערען מיר זעלטען ווערטער פון יובעל און אריבערשטראָמענדער פרייד; דערפאַר אָבער הערען מיר אַזוי אָפט דאָס קלאָג־ליד און דעם טרויער־געזאַנג. ווי האָט עס געקאָנט אַנדערש זיין ביי א מאַן, וועלכער האָט געמוזט ארומגעהן אין מיטען פון אן אויסגעלאַסענעם און נאַריש־זיכערען פאָלק, געפּייניגט פון פינסטערע פאָראויסזעהונגען און פון א שרעקליכער געוויס־הייט אין דעם נאָהנטען משפט? ווען ער האָט געזעהן ווי די קינדער האָ־בען זיך געשפּילט אויף דעם מאַרק, ווי די אַלטע לייט האָבען זיך געפרעהט בשעת די יוגענד האָט געטאַנצט, איז פּלוצלונג דאָס פרעהליכע בילד פאַר־שוואונדען פון זיינע אויגען, און ער האָט קיין אַנדער זאַך ניט געזעהן ווי דערשלאָגענע, ליגענדיגע אויף דער ערד, טויטע קערפּערס ווייט און ברייט ארום, אומגעקומען דורך מגפה און הונגער. נעם דיר ניט קיין ווייב אין דעם דאָזיגען אָרט, זאָגט גאָט צו איהם, וואָרים אונטער שרעקליכע יסורים וועלען ווייבער און קינדער שטאַרבען אין דעם דאָזיגען אָרט! אָט אַזוי ווערט עס פאַר איהם אַן אינערליך באַדערפניש צוצוגעבען צו זיינע וואָר־

נונגען וועגען דעם נאָהנטען משפט די קלאַג און דעם יאָמער איבער דעם אונטערגאַנג פון זיין פאָלק! אָט די אַלע שטימונגען און געפיהלען האָבען געפאָדערט א פּאָעטישען אויסדרוק. און ועל כולם האָט ער רען געקאָנט אויסדריקען אַנדערש ווי אין א פּאָעטישער פאָרם דאָס וואָס האָט איהם אי־נערליך באַוועגט, ווען ער האָט זיך געטרייסט מיט דער גלענצענדער צוקונפט פון דעם נייעם ישראל? דאָס וואָס ירמיה האָט ארויסגעזאָגט אין דעם פּרט נעהערט, אויך עסטעטיש באַטראַכט, צו דאָס שענסטע וואָס מיר פאַרמאָגען פון העברעאישער פּאָעזיע.

נעבען דעם נביא ציהט דערפאַר ירמיה אונזער אויפמערקזאַמקייט אויך אַלס פּאָעט. נעהנטער אָבער ווי ביידע שטעהט אונז ירמיה אַלס מענש.

6.

ירמיה׳ס אויפטרים.

ירמיה׳ס ערשטער אויפטריט אַלס נביא קומט פאָר אין 18טען יאָהר פון יאשיהו׳ס רעגירונג. דאָס הייסט בכן אין דער צייט פון דער אַפּגעטעריי, פאַר דעם קעניג׳ס רעפאָרם. עס איז אויך די צייט ווען פאַר יהודה איז פאַר־געשטאַנען די געפאַהר פון א באַפאַל פון די סקיטען. פאַקטיש ווערען ביידע זאַכען, די אַפּגעטעריי פון יהודה און די סכנה מצד פון די סקיטען, געבראַכט אין א צוזאַמענהאַנג, ווען ירמיה רופט אויס אין יענער צייט:

„...פאַרזאַמעלט זיך, כדי מיר זאָלען קומען אין די פעסטע שטעדט,
הייבט אויף א פאָהן קיין ציון!
אַנטלויפט, בלייבט ניט שטעהן!
וואָרים אַן אומגליק ברייננ איך פון צפון
און א גרויסען בראָך.
דער לייב האָט זיך אויפגעהויבען פון זיין געדיכטען וועלדל,
א פעלקער־צעשטערער איז ארויסגעצויגען,
איז ארויסגעגאַנגען פון זיין אָרט,
צו מאַכען דיין לאַנד פאַר א וויסטעניש,
דיינע שטעדט וועלען פאַרברענט ווערען
און בלייבען אָהן מענשען...
א פאָלק קומט פון צפון־לאַנד,

א גרויסע נאַציאָן ערוואַכט פון די ענדען פון דער ערד;
בויגענס און שפּיזען טראָגען זיי,
אומדערבאַרימלעך זיינען זיי,
זיי ווייסען ניט פון רחמנות"...

ירמיה ד, 5—7; י 22, 23).

באַלד נאָכדעם איז געקומען יאשיהו'ס רעפאָרם. מיר ווייסען ניט צי איז און ווי אזוי איז ירמיה דערביי טעטיג געווען. אז ער האָט גענומען אין איהר דעם לעבעדיגסטען אינטערעס, איז קיין שום ספק ניט. אָבער ביי דער ריכטונג, וועלכע די זאַך האָט אָנגענומען, דערקלערט זיך אויך זעהר לייכט, וואָס ירמיה האָט, ווי פריהער אזוי אויך ווייטער, זיך באַקלאָגט אויף יהודה. ער וויל לחלוטין ניט הערען פון אויסערליכע געזעצען און אויסגע־לערענטע געבאָטען; ער פאַרלאַנגט, אז אנשטאַט דאָס פלייש זאָל דאָס הארץ באַשניטען ווערען. באַשנימענע הערצער קאָן ער אָבער אויך איצט ניט געפינען (ירמיה ט, 25).

7.

יאשיהו'ס טויט. פרעה נכו.

וועגען יאשיהו'ס רעגירונג נאָך דער רעפאָרם האָבען מיר צום באַדויערען קיין גענויערע ידיעות ניט. עס ווייזט אָבער אויס, אז זי איז געווען פרידליך און גליקליך. אינוועניג אין לאַנד האָט געהערשט רוה און פון דרויסען איז זינט אשור'ס אַפּשוואַכונג ניט געווען מעהר צו שפּירען דעם דרוק פון דער פרעמדער־הערשאַפט. זינט אשורבאַניפאַל'ס לעצטען פעלד־צוג אין יאָהר 645 צו נעמען נקמה פון אייניגע פעניקישע שטעדט, ווען ער איז אזוי אכזריות'דיג זיך באַגאַנגען געגען די אויפשטענדישע איינוואוינער פון עכו, הערען מיר ניט, אז אשור זאָל פּרובירען לאָזען פיהלען איהר הערשאַפט אין מערב. די פעלקער אין מערב האָבען לגמרי גענאָסט רוה און האָבען געקאָנט זיך אנטוויקלען אין פרידען. און נאָכדעם ווי נבו־פלאסר האָט זיך באַפרייט פון אשור, איז די אשורישע ממשלה איבער סיריען איבערהויפּט געווען בלויז נאָמינעל. די וואַסאַלען, צווישען זיי אויך יאשיהו, זיינען געווען זייערע אייגענע הארען. זינט פּסאַמעטיך איז געוואָרען זעלבשטענדיג, האָט ער אַפילו, אין איינקלאַנג מיט די טראַדיציעס פון דער מלוכה פון די פרעה'ס, געשטרעבט צו געווינען אונטער די איצטיגע גינסטיגע אומשטענדען

אזוי פיעל ווי מעגליך פון דער אלטער הערשאפט פון עגיפטען איבער סיריען און פאלעסטינא. דערפון איז על־כל־פנים צו דערקלערען זיין אטאקע אויף די פלשתים, וועלכע האט זיך אויסגעלאזען מיט דער לאנגער באלאגערונג פון אשדוד. אבער פון אן ארייגפאל אין דער טעריטאריע פון יהודה הערען מיר ניט; דאס לעגט זיך אויך ניט אויפ'ן שכל, מחמת דער שטורם פון די סקיטען, וועלכער האט על־פי השערה זיך איצט אנגעהויבען (ארום יאהר 625), האט גענוג אורזאך געגעבען פסאמעטיך'ן זיך צופרידענצושטעלען וואס ער קאן זיך האלטען אין עגיפטען. אבער אויך יענער שטורם האט, ווי עס ווייזט אויס, גיך זיך איבערגעקאכט, און לויט אלע סימנים איז דער שרעק פאר איהם געווען גרעסער פון דעם שאדען, וואס ער האט באמת אנ־געמאכט אין יהודה. עס קאן גרייליך זיין, אז דער סקיטען־שטורם, צי עס איז נאך פארגעשטאנען א סכנה פון איהם, צי ער איז שוין געווען אריבער, האט מיטגעווירקט צו מאכען יאשיהו'ן געניינגט צו דער רעפארם. יעדענפאלס אבער האט איהם די אפשוואכונג פון אשור'ס מאכט געגעבען די סיבה און דעם מוט אפצושאפען אויך די אשורישע פארמען פון קולט.

ערשט דרייצעהן יאהר נאך זיין רעפארם הערען מיר ווידער עפעס פון יאשיהו'ן. די אטאקעס אויף דער אשורישער וועלט־מלוכה זיינען איצט ארייגעטראטען אין א נייער פעריאדע דורך דעם בונד פון מדי מיט בבל. אין יאהר 608 געפינען מיר דעם קעניג פון מדי קיאקסארעס, צוזאמען מיט דעם כאלדעאישען קעניג נבו־פלאסר פון בבל אין דעם לעצטען פארניכטענ־דען קאמף געגען אשור. אשור געהט צו איהר ענד. עגיפטען נאטירליך רע־כענט אויך, אז זי טאר איצט ניט פארביילאזען די געלעגענהייט צו באקו־מען צוריק איהרע אלטע רעכטען אויף סיריען. פסאמעטיך'ס זוהן, פרעה נכו דער צווייטער, וועלכער האט נאר וואס אין יאהר 610 דעם טראן בא־שטיגען, קומט ארויס, ווי דער ספר מלכים דערצעהלט, מיט דער כונה צו מארשירען צום פרת געגען דעם מלך פון אשור. עס האט זיך אויסגעדרוקט, אז נאך קיינמאל איז ניט געווען אזא געלעגענהייט צו פארכאפען די ממשלה פון די אשורים איבער סיריען און צו באקומען פאר דער מלוכה פון די פרעה'ס איהרע אלטע רעכטען.

וואס פאר א שטעלונג די איינצעלנע קליינע מדינות פון סיריען האבען גענומען צו דער דאזיגער אונטערנעמונג נכו'ס, ווייסען מיר ניט, מחמת אין תנ"ך איז דער באריכט צו קורץ און קיין אויפשריפט פון נכו וועגען זיין פעלד־צוג האבען מיר ניט. עס לאזט זיך אבער אננעמען, אז היות ווי פון אשור איז איצט ניט געווען מעהר צו דערווארטען קיין הילף, האבען

די דאזיגע קליינע מדינות פרובירט פארטיידיגען מיט אייגענע כוחות די זעלבשטענדיגקייט, וואס זיי האבען נאר וואס געוואונען נאך א קאמף פון הונדערטער יאהרען. יאשיהו'ס ביישפיל און די פריהערדיגע פראבעס זיך אפצואוועהרען פון אשור ברייננגען ארויף די השערה, אז יאשיהו איז ניט גע־ ווען דער איינציגער וואס האט זיך געשטעלט געגען נכו מיט געוועהר אין האנט. דער עיקר אבער וואס יאשיהו'ס האנדלונג ווייזט אונז איז, אז פונקט ווי שוין אפט פריהער ביי די קליינע מדינות פון סיריען, אזוי איז אויך אין דער קריטישער לאגע ניט געקומען צו קיין גרעסערער פארבינדונג, און דורך דעם איז דער גורל פון די איינצעלנע מדינות, אזוי ווייט ווי זיי האבען ארויסגעוויזען ווידערשטאנד, שוין ממילא געווען פאר'חתמ'עט. אט אזוי שטעלט זיך אויך יאשיהו מיט אייגענע כוחות געגען נכו, ניט וועלענ־ דיג אפפערען זיין ערשט געוואונענע זעלבשטענדיגקייט צו א נייעם אונטער־ דריקער. ביי מגידו אין דעם טאל פון קישון, ביים צפון־ראנד פון דער גע־ גענד וואס יאשיהו האט באזעצט, קומט עס צו א שלאכט. יאשיהו פאלט; זיינע לייט ברייגנגען זיין טויטען קערפער קיין ירושלים.

ווי אזוי איז יאשיהו געקומען אין מגידו? מיר האבען אויבען געהערט, אז יאשיהו האט זיך לאנג שוין געפיהלט אזוי גוט ווי זעלבשטענדיג. ווייי־ טער ווייסען מיר, אז שוין זינט דעם חורבן פון שומרון האבען די מלכים פון יהודה זיך ערלויבט אויסצובריימערען זייער גרעניץ. עס איז געווען גאנץ נאטירליך, וואס יאשיהו האט אויסגענוצט די גינסטיגע לאגע צו פארגרע־ סערען זיין טעריטאריע. אט אזוי האט ער שוין אין יאהר 621 געמוזט האבען אונטער זיין רשות די דרום־געגענדען פון בארג אפרים. נאר אין אט דעם פאל האט ער זיך געקאנט ערלויבען איינצופיהרען זיין רעפארם אויך אין בית־אל. ווען ער האט זיך אבער אוועקגערוקט ביז מגידו, האט ער געמוזט באהערשען אויך דעם איבעריגען טייל פון בארג אפרים, די צפון־ מלוכה איבערהויפט ביז צום טאל יזרעאל. עס קאן געמאלט זיין, אז גלוי־ בענדיג אין הושע'ס נביאות האט ער געהאלטען, אז ער גופא איז דערצי־ גערופען ווידער צו פאראייניגען אפרים מיט יהודה. אויב ער האט דערין געגלויבט, ערשיינט פיליכט אויך זיין רעפארם אין נאך עפעס אן אנדער ליכט: די רעליגיעזע איינהייט האט אין דעם פאל געקאנט העלפען בריינג־ גען די פאליטישע ווידערפאראייניגונג.

אין ירושלים איז געווען גרויס ביי אלעמען דער טרויער נאך דעם בא־ ליבטען קעניג. אבער ערשט ווען מ'האט אויפגעהערט טרויערען, האט מען געקאנט איינזעהן די גרויס פון דעם נאציאנאלען אומגליק. עס איז שווער

געווען פאר דעם פאלק זיך פאנאנדערצוקלייבען אין איהם, ווייל עס האט על־פי הכרח געבראכט מיט זיך א צעטרייסלונג פון דער רעליגיעזער איבער־ציינונג. ווארים יאשיהו האט זיך פארלאזען אויף דער הילף פון יהוה, וועמעס געבאטען ער האט אנגענומען דורך דער רעפארם. יהוה האט דער־פאר איהם איצט געמוזט ביישטעהן אין זיין אונטערנעמונג. די נידערלאגע, וואס ער האט ניט קוקענדיג אויף דעם געליטען, איז דערום געווען א שמערצ־ליכע סתירה צו די יסודות, אויף וועלכע מ'האט געבויט די רעפארם. מ'האט געמאכט א פראבע צו פארוואנדלען די מלוכה, וועלכע איז לויט די נביאים געווען שווער באלעסטעט מיט זינד, אין א מלוכה פון יהוה; און גראד איצט, ווען מ'האט, זיך פארלאזענדיג אויף דעם, צום ערשטען מאל געוואגט צו אונטערנעמען עפעס א גרעסערע זאך, איז מען אזוי שרעקליך צעשלאגען געווארען.

אזא מין אומגליק האט קיינמאל ניט געטראפען דאס פאלק אונטער מנשה, און אין די ערשטע יאהרען פון יאשיהו, בשעת מ'האט געדינט צו אלערליי פרעמדע געטער — א צייט וואס מ'האט איצט זיך אויסגעלערענט זי צו באטראכטען אלס פול מיט זינד. ווי איז עס מעגליך געווען זיך פאנ־אנדערצוקלייבען דעריין, וואס יענע זינדיגע אורעלטערן האבען געלעבט אין נחת און אין פרידען, בעת מען איז איצט, ניט קוקענדיג אויף אלע אנשטרענ־גונגען צו היטען גאט'ס תורה, אזוי הארט געשטראפט געווארען? האט מען דען ניט געמוזט דריינגען דערפון, אז יהוה איז ניט בכוח צו העלפען נעגען די געטער פון עגיפטען, אדער אז ער האט נעגען אלע פארערונגען פון יושר פארלאזען זיין פאלק? אויב מ'האט געדרונגען דערפון, אז יהוה איז שוואך נעגען די געטער פון עגיפטען, דאן האט מען געהאט יעדען גרונט אויפצונעמען צוריק די פרעמדע קולטען, וואס זיינען דורך דער רעפארם באזייטיגט געווארען. פון די רייד פון די נביאים טראגט מען ארויס דעם איינדרוק, אז נאך דער שלאכט ביי מגידו האבען די פרעמדע קולטען גע־וואונען נייע אנהענגער און זיינען ווידער ארויסגעטראטען פון די ווינקע־לער, וואו זיי האבען זיך געהאלטען פארבארגען טראץ יאשיהו'ס רעפארם, אויף דער ליכטיגער וועלט. צום באדויערען ווערען אט די צושטענדען דער־מאנט נאר דרך אגב. קיין זיכערע היסטארישע ידיעות האבען מיר וועגען דעם ניט. אבער דער וואס האט זיך געהאלטען ביים געדאנק, אז יהוה איז טאקע מעכטיג נענוג צו באשיצען זיין פאלק, נאר ער האט עס ניט געוואלט, האט געמוזט לייכט פארלירען זיין בטחון אין גאט. דעמאלט איז קענטיג אויפגעקומען פון לייכטזיניגען יאוש דאס שפריכווארט, וואס מיר לעזען אין

ירמיה (ל"א 28) און אויך אין יחזקאל (י"ח 2): „די פאטערס האבן געגע־סען זויערע ווייַנטרויבן און די צייהנער פון די זיהן זיינען האיליג געוואַרען".

פון דער אנדערער זייט ווידער האט מען געקאנט קומען צו שלוסען, וואס זיינען גראד איצט געווען נאך געפעהרליכער. מ'האט געקאנט פאר־שליסען די אויגען געגען דעם מוסר־השכל פון דער געשיכטע און נעמען דאס נאציאנאלע אומגליק אלס א נסיון פון גאט, וואס נאך איהם וועט זיכער קומען דער טריאומף פון יהוה און זיין פאלק. נאך האט יהוה געוואוינט אויפ'ן בארג ציון, נאך איז ירושלים ניט געווען עראבערט. איז עס ניט געווען צו דערווארטען, אז נאך מעכטינגער ווי אין יאהר 701 וועט זיך יהוה דערהייבען געגען זיינע פיינד, ווען זיי זאלען נאר פרובירען אויסשטרעקען זייער האנט נאך זיין שטאדט, איצט ווען זיין נאמען איז מעהר ניט פאר־אומרייניגט געווארען אין זיין הייליגטום? ביי אזא בליק אויף דער סיטו־אציע, וואס האט געמענט זיך אויסדרוכטען זאגאר פאר פרימער, האבען זיך פאקטיש געהאלטען די כהנים פון בית־המקדש און די מאסען פון די נביאים. דער צענטראלער געדאנק פון דער נבואה זינט עמוס'ן אז, אז יהוה איז א גערעכטער גאט, טרעט ביי די דאזיגע נביאים אין צוזאמענהאנג דער־מיט אלץ מעהר און מעהר צוריק. פארוואונדעט אין זייערע רעליגיעזע געפיהלען זיינען זיי ניט ביכולת זיך פאנאנדערצוקלייבען אין די נאציאנאלע אומגליקען. באטראכטענדיג יעדעס אומגליק וואס טרעפט די אידען אלס א באליידיגונג פאר יהוה, האט זיך פון דאס ניי איינגעשארפט ביי זיי דער געדאנק, אז יהוה'ס נקמה אן זייער פיינד, דער נצחון פון זיין פאלק, איז גאר נאהנט. אז די דאזיגע ענדערונג קאן נאר קומען דורך אן אינערליכער אומקעהרונג פון ישראל צו יהוה, דאס האבען יענע נביאים נאטירליך פאר־זעהן. דער רוף תשובה צו טאן האט זיי אויסגעפעהלט, פונקט אזוי ווי דאס ריכטיגע פארשטענדניש פאר יהוה'ס מהות און זיין משפט. די מאסע פון די נביאים, פאר וועמען יהוה און ישראל פאלען אלץ מעהר און מעהר צו־זאמען, זינקט אויף אזא אופן צוריק צו דעם רעליגיעזען שטאנדפונקט פון דער פאלקס־רעליגיאן פון דער צייט פאר די שריפטליכע נביאים. די דאזיגע נביאים געווינען ביסלעכווייז פאר אט דער באטראכטונג זייערער די הער־צער פון פאלק און אויך א צאהלרייכע פארטיי אין הויף; ווארים זיי פאר־טרעטען דאך דעם נאציאנאלען געדאנק. און דערצו נאך באפרידיגט זייער באטראכטונג די שלעכטע אינסטינקטען, דערמיט וואס זי הייבט ניט אויף קיין רוף צו תשובה און חרטה און איז קיינעם ניט מטריח מיט מאראלישע

פאָדערונגען. אַט די באַטראַכטונג איז עס, וועלכע לאָזט ניט צו, אַז מ׳זאָל זיך נעמען צום האַרצען די אומגליקען, וואָס קומען איינס נאָך דעם אַנדע־רען. און וואָס מעהר מ׳זעהט בחוש ווי די נביאות פון אַט די נביאים לאָזט זיך אויס מיט גאָרנישט, אַלץ פאַנאַטישער און שטורעמדיגער טרעטען זיי אויף און די מלוכה ווערט דורך זיי סוף כל סוף געבראַכט צום אונטערגאַנג.

אין מיטען פון אַט דעם דור, וועלכער האָט צום טייל פאַרלאָרען יעדע האָפענונג אויף יהוה, צום טייל אין ליידענשאַפטליכער פאַרבלענדונג נאָכ־געיאָגט אַן אילוזיע, דערהייבט די נבואה צום לעצטען מאָל איהר וואָרנונג דורך ירמיה׳ן, זיינע תלמידים און זיינע אַנהענגער. ירמיה ווייסט ווי צו דערקלערען די סימנים פון דער צייט און אַרויסצולערנען פון די געשעהעני־שען די ריכטיגע לעהרע פאַר דער צוקונפט. ער שטעלט ווידער אַנטקעגען דעם פאַלשען בטחון אין גאָט די אַלטע פאָדערונגען פון די נביאים. וואָס כל זמן זיי ווערען ניט ערפילט, קאָן מען ניט קריגען יהוה׳ס שוץ. שאַרפער ווי אַלעמאָל קלינגט דער רוף פון דעם נביא, תשובה צו טאָן, אויב מ׳וויל פאַרמיידען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה. בשעת דאָס צעשראָקענע פאָלק האָט נאָך יאשיהו׳ס נידערלאַגע צוזאַמענגעשטראָמט צו אַ תענית אין בית־המקדש, רופט ירמיה צו זיי: „גנב׳ענען, מאָרדען, מזנה זיין, שווערען פאַלש און רויכערען צו פרעמדע געטער — און דאַן קומט איהר און שטעלט זיך פאַר מיר אין אַט דעם הויז, וואָס מיין נאָמען ווערט גערופען אויף איהם, און איהר זאָגט: אַט דאָ זיינען מיר זיכער! כדי איהר זאָלט קאָנען טאָן אַט די אַלע אומווירדיגקייטען?“ אדרבה, פונקט ווי דאָס הייליגטום אין שילה איז געוואָרען אַ רויב פאַר די פיינד, אַזוי קאָן עס אויך ווערען דער בית־המקדש פון ירושלים (ירמיה ז).

ירמיה׳ס באַדייטונג באַשטעהט דערין, וואָס ער צערייסט די האַרמאָ־ניע, וועלכע האָט זיך אויסגעדריקט אין יאשיהו׳ס רעפאָרם, צווישען דער נבואה און דעם נאַציאָנאַלען געפיהל. אין דעם קאַמף וואָס ירמיה פיהרט מיט זיינע געגנער צווישען די נביאים, מיט מלכים, כהנים און פאָלק, טרעט ווידער קלאָר אַרויס דער אַלטער קאָנפליקט צווישען ביידען אויפ׳ן שאַרפסטען אופן. זיי אַלעמען האָט ער געגען זיך. אַ געוויסע צייט קומט ער גאָר ניט מעהר צום וואָרט. דאָס איז קיין חידוש ניט, וואָרים ער ראָט דאָך זיין פאָלק, כדי אויסצומיידען דעם זיכערען אונטערגאַנג, זיך צו בייגען מיט׳ן גוטען ווילען אונטער דער פרעמדער הערשאַפט און זיך מייאש צו זיין פון נאַציאָנאַלער זעלבשטענדיגקייט; און ער שטעלט דאָך יעדען יחיד די פאָ־דערונג צו דינען גאָט לויט דער מאָראַל און די שטרענגע פאָדערונגען פון

די פריהערינע נביאים. דערום הערט און פארשטעהט איהם ניט דאס פאלק; כהנים און נביאים האסען און רודפ'ען איהם, און פון די קעניגליכע באאמטע זיינען נאר מאנכע פריינדליך צו איהם.

אט אזוי אנטוויקלען זיך די געשעהענישען זעהר גיך. א מערקווירדיג רייכער קוואל פאר דער געשיכטע פון יענער צייט איז דער ספר ירמיה; גע־בען איהם קומט נאך דער ספר יחזקאל. וואס וועט שפעטער נאך ארומגע־רעדט ווערען. בעת דער ספר מלכים האט פאר אונז דערהאלטען בלויז זעהר מאגערע און דערצו טיילווייז אומגענויע נאטיצען.

דער שרעק נאך דער שלאכט ביי מגידו, אז נכו זאל באלד ניט שטעהן פאר די טויערן פון ירושלים איז געווען אן אומזיסטיגער. פרעה האט זיך געאיילט צום פרת. אונטערדעסען האט די לאנד־באפעלקערונג אויסגערופען צום קעניג יאשיהו'ס אינגערען זוהן יהואחז*) (שלום). וואהרשיינליך איז דער עלטערער אליקים געניינט געווען זיך צו אונטערווארפען אונטער נכו און מ'האט איהם דעריבער אן א זייט געלאזען. מ'האט אין ירושלים נאך אלץ געהאט האפענונג, און מ'האט דערפאר געוואלט האבען א קעניג ווי יאשיהו — א באווייז אז יאשיהו'ס האנדלונג איז בשום אופן ניט געווען א רעזולטאט פון זיין פערזענליכען ווילען. אויך נאך זיין טויט האט מען נאך געהאפט, אז מ'וועט זיין בכוח אויסצוקעמפען די אומאפהענגיגקייט. פי־לייכט האט מען פון בבל צוגערעדט דערצו. יעדענפאלס האט מען אנגענו־מען, אז נכו וועט באלד צעשלאגען ווערען אין צפון. אבער יהואחז רעגירט נאר דריי חדשים. פרעה איז, ווי מ'קאן פארשטעהן, ניט צופרידען מיט דער וואהל; פון ריבלה אויס. אין דרום־סיריען**), וואו ער האט זיך דעמאלט געפונען, באשטראפט ער יהודה מיט א קאנטריבוציע און זעצט אראפ יהואחז'ן, אויף יהואחז'עס שטעל ווערט פון נכו'ען איינגעזעצט אליקים, וועלכער באשטייגט דעם טראן פון זיינע פאטערס אונטער דעם נאמען יהויקים (608—597***). יהואחז ווערט אפגעפיהרט אלס געפאנגענער קיין

---

*) יהואחז באשטייגט דעם טראָן לויט מלכים ב, כ"ג 31 צו 23 יאָהר, דריי חדשים שפעטער אליקים, לויט פסוק 36, צו 25 יאָהר. אגב האָט יאשיהו, נאָכדעם ווי ער האָט צו אַכט יאָהר דעם טראָן באקומען, רעגירט 31 יאָהר. ער האָט בכן צו 13 יאָהר שוין געהאט דעם עלטערען זוהן אליקים.

**) דאָרטען האָבען זיך געקרייצט די גרויסע מיליטערישע וועגען צו עגיפטען. און צום פרת.

***) דאָס וואָס פרעה גופא לעגט איבער זיין נאָמען ווייזט בפירוש, אז ניט דער אינהאלט פון דעם נאָמען איז עפּעס וויכטיג אין אזעלכע פאלען, נאָר דער פאקט

עגיפּטען און איז דאָרטען שפּעטער געשטאָרבען; אויף יהויקים'ען ווערט אַרויפגעלעגט אַ שווערער טריבוט. די דאָזיגע סומע מוזען שאַפען לויט אַן אָפּשאַצונג די פאַרמעגליכע לאַנד־אייגענטימער און זיי מאַנען עס דערנאָך צוזאַמען פון די קלענערע פּויערים („עם הארץ", מלכים ב, כ"ג 35).

יהויקים איז, ווי עס ווייזט אויס, געגאַנגען אין אַלע פּרטים אין מנשה'ס דרכים. דערצו האָט ער ליב געהאַט צו בויען פּרעכטיגע בנינים, און ירמיה באַשולדיגט איהם, אַז ער האָט באַשוועדט דאָס פאָלק צוליב דעם מיט הויכע אָפּצאָהלונגען און האָט דורך געוואַלדטאַטען און עולות זיך פאַרשאַפט די מיטלען צו באַפרידיגען די דאָזיגע ליידענשאַפט זיינע (ירמיה כ"ב 13—19). אַט אַזוי האָט דער שיקזאַל געוואָלט, אַז אין אַ צייט ווען עס האָט זיך גע־האַנדעלט וועגען איהר קיום, זאָל די מלוכה פון יהודה קריגען אַלס הערשער אַן אָריענטאַלישען דעספּאָט, אָהן אַ מאָראַלישער ערנסטקייט און אָהן אַ וויי־טערען בליק.

ווי וועניג יהויקים איז געווען דערוואַקסען פאַר דער סיטואַציע, ווייזט זיך גלייך אַרויס דערין, וואָס ער האָט געזוכט צו אונטערדריקען אויף אַ ברו־טאַלען אופן די נייע ריכטונג אין דער נבואה, וואָס האָט אונטער זיין רע־גירונג זיך מעכטיג דערהויבען. און דאָך איז זי אַליין געווען די איינציגע וואָס האָט ריכטיג געאורטיילט סאַי וועגען דעם רעליגיעזען און סאַי וועגען דעם פּאָליטישען מצב. פאַר אונז איז די דאָזיגע נייע ריכטונג אין דער נבואה פאַרבונדען מיט ירמיה'ס פּערזאָן, ווייל שריפטען פון אַנדע־רע נביאים פון דער דאָזיגער צייט האָבען זיך ניט דערהאַלטען. ירמיה'ס רעדעס גיבען אונז דורכאויס אַ לעבעדיגע בילד פון די צושטענדען וואָס האָ־בען דעמאָלט געהערשט אין יהודה.

נאָכדעם ווי יהויקים האָט באַצאָהלט די קאָנטריבוציע, איז אַריינגעטראָ־טען רוהע אין לאַנד. מ'שפּירט קוים, אַז מען איז אָפּהענגיג פון די עגיפּ־טער. זייער אַרמיי האָט זיך פאַרקירעוועט קיין מזרח צום פּרת. עס האָט זיך געדויכט אויף אַ ווייַלע, אַז עגיפּטען האָט באַקומען די פולע הערשאַפט איבער די אַשורישע פּראָווינצען אין מערב־זייט פון פּרת. אין יהודה האָ־בען זיך ווידער איינגעשטעלט געאָרדנעטע צושטענדען, און אין ירושלים איז מען ווידער געווען זיכער, אַז יהוה וועט באַשיצען זיין שטאָדט פון אַלע

וואָס דער און דער האָט עס געטאָן. די איבערלעגונג פון נאָמען ווייזט אויף אַ ביי פאַרהעלטעניש, דער פאַקט ווער דאָס האָט געטאָן ווייזט אויף אַן אָפּהענגיגקייט פון נאָמען־געבער.

סכנות. דער שטורם איז אויך דעם מאָל געווען אריבער. ניט האָבענדיג אַנ־געמאַכט קיין גרויסען שאָדען. אַסך נביאים האָבען נביאות געזאָגט, אַז איצט וועט דאָס פאָלק וואוינען זיכער אויף שטענדיג אונטער יהוה׳ס שוץ.

להיפוך דערצו האָבען ירמיה און אוריה פון קרית־יערים פאָראויסגע־זאָגט דעם פאָלק אומגליק און יהוה׳ס שטאָדט — חורבן. ירמיה קריגט דעם באַפעהל פון גאָט אין איינעם פון די גרויסע ימים־טובים צו געהן אין הויף פון בית־המקדש און דאָרטען מודיע צו זיין די פאַרזאַמעלטע אידען פון יהודה, אַז יהוה וועט זיי נאָר דאַן לאָזען בלייבען וואוינען דאָרטען, אויב זייער הנהגה וועט זיך בעסערען. זיי זאָלען זיך אָבער ניט פאַרלאָזען אויף די פאַלשע רייד: „דער טעמפעל פון יהוה, דער טעמפעל פון יהוה, דער טעמפעל פון יהוה איז עס“. אויב זיי וועלען ניט אויפהערען צו משפט׳ן מיט עולות, צו דריקען די אָרימע און צו פאַרגיסען אומשולדיג בלוט, וועט יהוה פאַר־וויסטען ירושלים און דעם בית־המקדש, פונקט ווי ער האָט אַמאָל פאַרוויסט שילה. אָט די סטראַשענדיגע ווערטער האָבען אַרויסגערופען אַ שטורם פון אויפרעגונג געגען ירמיה׳ן ביים פאָלק, וואָס איז געווען אַגעזאַמעלט אין הויף פון בית־המקדש, באַזונדערס ביי די כהנים און נביאים. מ׳רינגעלט אַרום דעם נביא און מ׳שרייט, אַז ער מוז שטאַרבען. דער לאַרעם ווערט דערהערט אין פאַלאַץ און די קעניגליכע באַאַמטע, וואָס זיינען דאָרטען אַנ־וועזענד, געהען גלייך אַרויף אין בית־המקדש מאַכען אָרדנונג. אַזוי גיך ווי זיי דערוויסען זיך וואָס דאָ איז פאָרגעקומען, דערקלערען זיי זיך פאַר אַ גע־ריכטס־הויף אום אַרויסצוגעבען אַ פסק־דין וועגען דער זאַך. די כהנים און נביאים הייבען אויף די קלאָגע געגען ירמיה׳ן, אַז ער פאַרדינט טויט־שטראָף פאַר זיין נביאות געגען יהוה׳ס שטאָדט און בית־המקדש. ירמיה אָבער פאַר־טיידיגט זיך: „יהוה האָט מיך געשיקט נביאות זאָגען אויף דעם בית־המקדש און דער שטאָדט די אַלע ווערטער וואָס איהר האָט דאָ געהערט. פאַרבעסערט דעריבער אייערע וועגען און אייערע מעשים און פאָלגט דער שטים פון יהוה אייער גאָט, דאַן וועט יהוה זיך באַדענקען וועגען דאָס שלעכטס וואָס ער האָט גערעדט געגען אייך. איך אָבער, אָט בין איך אין אייער האַנט. טוט מיט מיר וואָס איז גוט און געפעליג אין אייערע אויגען. אָבער וויסען זאָלט איהר, אַז אויב איהר טויט מיך, ברייננגט איהר אומ־שולדיג בלוט אויף אייך און אויף דער דאָזיגער שטאָדט און אויף איהרע איינוואוינער, וואָרים יהוה האָט טאַקע אין אמת׳ן מיך געשיקט צו אייך צו ריידען אין אייערע אויערן די דאָזיגע אַלע רייד“. די קעניגליכע באַאַמטע האָבען אָנגענומען ירמיה׳ס פאַרטיידיגונג, אַז ער גיט בלויז איבער יהוה׳ס

שליחות און האבען איהם באפרייט. דאס מאכט א רושם אויך אויף דאס פאלק, וואס האט נאר וואס געסטראשעט ירמיה'ן מיט'ן טויט. איינינע פון די אלטע אין פאלק טרעטען אויף און, ציטירענדיג דעם פסוק פון מיכה ג 12, דערמאנען זיי די פארזאמלונג, אז מיכה האט שוין עהנליך נביאות געזאגט און איז פונדעסטוועגען ניט באשטראפט געווארען פון חזקיה'ן דער־פאר. דעריבער ווילען זיי אויך ניט באנעהן א זינד צו לעגען א האנט אויף דעם נביא (ירמיה כ"ו).

פון ספר ירמיה דערוויסען מיר זיך, אז ירמיה האט געהאט צו פארדאנ־קען דעם גליקליכען סוף פון דער זאך נאר דעם פריינדליכען איינפלוס פון אחיקם בן שפן, און דערביי ווערט דערצעהלט דער טרויעריגער גורל פון יענעם אויבענדערמאנטען נביא אוריה פון קרית־יערים. ער איז פארמשפט געווארען פון יהויקים צום טויט פאר'ן אויסדריקען זיך עהנליך ווי ירמיה. אוריה איז אפילו אנטלאפען קיין מצרים; אבער יהויקים האט אויסגע'פועל'ט אז ער זאל אויסגעליפערט ווערען, האט געלאזט איהם הינריכטען און זיין טויטען קערפער אריינוווארפען אין דעם אלגעמיינעם קבר*).

אונטערדעסען האט די אלגעמיינע לאגע אין דער וועלט זיך אין גאנ־צען געענדערט. עס האט זיך ארויסגעוויזען, אז פרעה האט געהאט צו כאר־דאנקען זיין פאזיציע אין סיריען אסך וועניגער זיין אייגענער קראפט ווי גיכער דער אהנמאכט פון אשור. אשור'ס גורל איז אבער באלד געווען אפ־געשלאסען, און נכו האט דאן געהאט אויסצושטעהן די פראבע געגען די נייע יורשים פון אשור. נינוה איז געפאלען פאר דעם חיל פון מדי און בבל, און נבו־פלאסר און קיאקסארעס האבען צעטיילט צווישען זיך די געוואלדיגע אימפעריע, אזוי אז מדי האט געקראגען אשור גופא און דאס לאנד אין צפון־און אין מערב־זייט ביז צום גרעניץ פון דער מלוכה פון לידיען; מעסאפא־טאמיען און סיריען אבער זיינען אריבער געגאנגען צו בבל. באלד ווי נינוה איז נאר געפאלען האט עס דעריבער געמוזט קומען צו אן אנטשיידענדער־שלאכט צווישען עגיפטען און דעם נייעם האר פון סיריען. נבו־פלאסר איז אונטערדעסען געשטארבען און דעם טראן פון דער נייער כאלדעאישער מלוכה פון בבל האט באשטיגען זיין זוהן נבו־כדראצר (נבוכדנאצר), וועל־כער האט מארשירט מיט זיין ארמיי געגען פרעה נכו. נכו האט געהאט זיך א דרעה געטאן צו מזרח צו און האט, ווייזט אויס, אריינגעקראגען אין

*) דאס איז קענטיג געווען א מאסען־קבר, אין וועלכען מ'האט באגראבען ארימע און פרעמדע. פארגלייך מלכים ב, כ"ג 6.

זיין רשות דאס גאנצע לאנד ביז צום פרת. ביי כרכמיש האט ער געמוזט אריבערגעהן דעם פרת אדערווארטען אויף דעם פיינד. דאס איז די היינטיגע ד ש ע ר א ב י ס. אין יאהר 605 איז עס טאקע געקומען צו א שלאכט. נכו איז אין גאנצען צעשלאגען געווארען. סיריען איז געפאלען אין די הענט פון דעם כאלדעער, און עגיפטען האט געמוזט אויפגעבען איהר זכות צו זיין א מיט־יורש'טע אין סיריען. דער ספר מלכים באמערקט קורץ, אבער מיט פיעל באדייטונג: „און דער מלך פון מצרים איז מעהר ניט ארויסגעגאנגען פון זיין לאנד, ווארים דער מלך פון בבל האט צוגענומען פון דעם טייך פון מצרים ביז דעם טייך פרת, אלץ וואס האט געהערט צום מלך פון מצרים" (מלכים ב, כ"ד 7). נאך איינינע יאהר פון אומזיסטיגע האפענונגען אויף א פולער פרייהייט האט יהויקים, פונקט ווי די אנדערע סירישע הערשער, זיך אונטערווארפען אונטער דעם נייעם זיגער (ארום יאהר 601). דריי יאהר האט ער געצאהלט טריבוט, דאן אבער האט ער באקומען א חשק צו רעוואלטירען געגען נבוכדראצר'ן*). ירמיה האט איצט געהאט שלעכטע טעג. שוין ביי נכו'ס נידערלאגע האט ער קלאר פאראויסגעזעהן דעם גורל פון עגיפטען:

„גיי ארויף קיין גלעד און ברייננ דיר בשלזאם,
יונגפרוי, מאכטער פון מצרים!
אומזיסט האסטו געמאכט אסך רפואות,
ניטא פאר דיר קיין היילונג.
די פעלקער הערען פון דיין שאנד,
מיט דיין געשריי איז פול די וועלט;
העלד אויף העלד ווערען געשטרויכעלט,
ביידע פאלען זיי צוזאמען".

(ירמיה מ"ו 11, 12).

ירמיה האט שוין דאמאלסט מורא געהאט אז ירושלים זאל ניט אונטערגעהן דורך נבוכדראצר'ן. אויך אין ירושלים גופא האט מען, ווי עס ווייזט אויס, געהאט עהנליכע שרעק. מ'רופט דעריבער אויס א תענית צו פארהיטען דאס אומגליק. ווי שוין פריהער ביי אן עהנליכער געלעגענהייט, קאן ירמיה אויך איצט ניט שווייגען; ער מוז ווייזען זיין פאלק דעם ריכטיגען וועג ווי זיך

*) וואס עס האט איהם פאראורזאכט דערצו, ווייסען מיר ניט. דאך דארף מען אננעמען, אז עגיפטען האט געהעצט, כאטש נכו איז ניט געווען בכוח צו טאן עפעס ממשות'דיגעס.

צו העלפען. עפענטליך אויפצוטרעטען איז איהם פארבאטען, דעריבער דיק־טירט ער זיינע ווערטער אויף א מגילה צו זיין שרייבער ברוך בן־נריה און לאזט זיי דורך איהם פארלעזען. אין יענעם פארגעלעזענעם בוך האבען זיך געמוזט געפינען ווארנונגען, אזעלכע ווי מיר טרעפען דא און דארטען אין ספר ירמיה: פעלקער פון צפון, און דער קעניג פון בבל גופא וועלען זיך אריינרייסען אין ירושלים און אין יהודה, וועלען זיי פארוויסטען און פאר־טיליגען פון זיי „די שטים פון חתן כלה, דעם קלאנג פון די זארגעס און דעם שיין פון לאמפ" (ירמיה כ"ה 9, 10 און אויך קאפ. ל"ו). אינפארמירט וועגען דעם דורך זיינע מיניסטארען, צעשניידט יהויקים ירמיה'ס בוך אין שטיקער אוןווארפט זיי אריין אין קויהלען־בעקען, ניט אכטענדיג אויף די באאמטע, וועלכע האבען זיך געבעטען ביי איהם, ניט צו פארברענגען די באַ־שריבענע מגילה, און באפעהלט צו ארעסטירען ברוך בן־נריה און ירמיה'ן, אבער „גאט האט זיי פארבארגען". ירמיה לאזט דאן אויפשרייבען די פאר־ברענטע נבואות אין א פארגערעסערטער אויפלאגע אויף א צווייטער מגילה (ירמ״ה ל"ו). כל זמן יהויקים האט געלעבט איז ירמיה, ווי עס ווייזט אויס, עפענטליך מעהר ניט אויפגעטראטען. וועניגסטענס ווייזט דער ספר ירמיה קיין זיכערע שפור ניט פון א טעטיגקייט אין יענער צייט.

יהויקים האט פארט רעוואלטירט, און נבוכדראצר האט קודם כל אנ־געריצט די שכנים פון ארום צו באפאלען אויף יהודה אין פארבינדונג מיט באבילאנישע באנדעס. באלד נאכדעם אבער (אין יאהר 597) קומט ער אליין מיט זיין חיל אין פאלעסטינא (מלכים ב, כ"ד 1, 2). יהויקים שטארבט פלוצלונג און ווערט דורך דעם געראטעוועט פון א שווערער דערנידעריגונג. זיין 18 יעהריגער זוהן י ה ו י כ ע ן (ווערט אויך אנגערופען יכניה) נעמט איבער זיין וועניג אנציהענדע ירושה. דער יונגער בחור, וועלכער האט פלוצלונג דעם טראן באקומען, גלויבט הפנים, אז ער מוז פארטזעצען דעם אומבאזונענעם ווידערשטאנד פון זיין פאטער. נבוכדראצר נעמט זיך צו דער באלאגערונג פון ירושלים. כדי צו פארמיידען דאס ערגסטע, גיט זיך יהויכין איבער איידער די שטאדט ווערט געשטורעמט. ער מוז געהן אלס נבוכדראצר'ס געפאנגענער אין דער הויפטקווארטיר פון פיינד, באגלייט פון זיין מוטער און זיין גאנצען הויף און שטאב.

גלות יהויכין.

נאך די דאזיגע מרידות האט נבוכדראצר באשלאסען צו ברעכען די־קראפט פון פאלק. ניט בלויז דער קעניג און זיין הויף און די באאמטע

זיינע, נאר אויך 7000 וואפען־פעהיגע, דאס הייסט לאנד־אייגענטימער, דער קלאס, אויף וועלכען עס האט זיך געהאלטען די גאנצע מיליטערישע מאכט פון דער מלוכה, און 1000 האנטווערקער זיינען אוועקגעפיהרט געווארען אין באבילאניען — נאטירליך מיט זייערע פאמיליען*). נבוכדראצר האט גע־לאזען אויפ'ן היימישען באדען נאר דעם ארימערען טייל פון פאלק, וועלכער האט איצט פארנומען די שטעלען און די נחלאות פון די פארטריבענע. אויך א טייל פון די הייליגע כלים פון בית־המקדש איז אוועקגעשלעפט געווארען אלס קעניגליכער רויב קיין בבל (ירמיה כ"ז 18—20; כ"ח 3). צווישען די פארטריבענע מיט יהויכין'ען האט זיך אויך געפונען דער נביא יחזקאל, וועגען וועמען עס וועט שפעטער גערעדט ווערען מיט מעהר אריכות. דער יונגער יכניה גופא האט 37 יאהר געשמאכט אין באבילאנישע געפענגעני־שען; ירמיה רופט איהם נאך: „א, לאנד, לאנד, לאנד! הארך יהוה'ס ווארט! אזוי האט געזאגט יהוה: פארשרייבט דעם דאזיגען מאן אלס קינדערלאז, א מאן וואס וועט קיינמאל אין זיין לעבען ניט מעהר מצליח זיין; ווארים קיינעם פון זיין זאמען וועט ניט אפגליקען צו זיצען אויף דוד'ס טראן און צו הערשען איבער יהודה!" (ירמיה כ"ב 29, 30).

די ליטעראטור פון דער צייט.

פונקט אזוי ווי די נבואה איז אויך אין אט דער צייט דער ליטעראר י ש ע ר איינפלוס געווען אפגעשטארבען אין יהודה. עפעס ווי די מענער מיט א נביא'ישען גייסט וואלטען פאראויסגעזעהן דעם סוף, און דערפאר האבען זיי געזוכט צו מאכען אן ארדנונג אין דער ליטעראריי־שער ירושה פון פאלק. אין די טעג פון יהויקים אדער יכניה איז די היס־טאריע פון די מלכים צוזאמענגעשטעלט געווארען אין א פארם, וואס אונ־טערשיידט זיך זעהר ווינציג פון אונזער ספר מלכים אין זיין היינטיגער גע־שטאלט. עס איז ניט קיין פולקום ווערק, אבער ניט האבענדיג קיין בע־סערס, איז עס פאר אונז א מאנומענט פון אן אומשאצבארען ווערט. דער ווידקליכער פארפאסער פון ספר מלכים, וועלכער איז באשיינפערליך א קינד פון דעם גייסט, וואס ווערט אויסגעדריקט אין ספר דברים, געפינט דאן חברים פון זיינע שטרעבונגען ביי מענער, וועלכע האבען צוזאמענגעשטעלט און

*) וועגען איינצעלנע אויסנאמען, וואו מ'האט געלאזען קינדער אין דערהיים, זעה יחזקאל כ"ד 21.

איבערגעארבייט די געשיכטעז פון די שופטים און די ערשטע קעניגס־גע־שיכטען. אויך זיי געהערען צו דער לעצטער צייט פון דער מלוכה פון יהודה. די דאזיגע ליטעראַרישע שולע האט אויסגעשפּרייט איהר טעטיגקייט אויך אויף דעם געביט פון געזעץ. מאנכע טיילען פון היינטיגען ספר דברים, וועל־כע האבען ניט געהערט צו יאשיהו׳ס בוך פון דער תורה, זיינען איצט שוין אויפגעקומען.

אט די שטיקער אטעמען מיט דעמזעלביגען גייסט; זיי זיינען א שטאר־קער באווייז פאר דעם, אז אין יענע אויפגערודערטע צייטען, ווען מ׳האט זיך אזוי שטארק אפּגעקעהרט פון יהוה און מען איז צוריק פארזונקען געווא־רען אין דער פאלקס־רעליגיאן, האט פארט נאך געלעבט אין מאנכע קריי־זען א גייסט פון אן ערנסטער באזינונג. מ׳הייבט אן צו פארשטעהן די פאר־גאנגענהייט פון דער נאציאן אין ליכט פון דער געגענווארט און איהרע ער־פאהרונגען, און מ׳זוכט ארויסצונעמען דערפון א מוסר־השכל, וואס מ׳ווייסט ניט איינצוקליידען אין קיין אנדער פארם ווי אין היסטאריע. אט אזוי קומט אויף א נייער אופן פון היסטארישער באטראכטונג, אן אייגענארטיגער רעליגיעז־מאראלישער פּראגמאטיזם, וואו דער עיקר איז ניט דער היסטארי־שער פאקט גופא, נאר די ריכטיגע באלייכטונג, אין וועלכער די געשעהע־נישען ווערען געשטעלט. אין אונזער וויסענשאפטליכען אינטערעס מעגען מיר באדויערען דעם אופן פון געשיכטסשרייבונג, וועלכער איז אפטמאל גע־ווארען א פשוט׳ע איבעראנדערשונג פון דער געשיכטע. אבער מיר מוזען געדענקען, אז זי האט אסך געהאלפען צו פארברייטערען און פארטיפען די רעליגיעזע באגריפען פון פאלק, אהן וועלכע די אידישע נאציאן וואלט איבערהויפט מעהר ניט געהאט קיין קיום.

גלייכצייטיג ערשיינט איצט די נבואה אין אן ענגערען זין נעבען ירמיה׳ן אין חבקוק. ער רעדט פון די כשדים (כאלדעער) ווי פון א פיינד, וואס האט שוין אסך צרות אנגעטאן יהודה. ווי קאן דער הייליגער פון ישראל דאס דולדען? עס איז יהוה׳ס שטראפענדע האנט; „אבער אמאל וועט דער רויבער אויסגערויבט ווערען צוליב דעם בלוט פון מענשען און דער געוואלד וואס ער איז באגאנגען געגען לענדער, שטעדט און אלע זייערע איינוואוינער" (חבקוק ב 8).

פערטע אפטיילונג.

חורבן ירושלים

1.

צדקיה און דאָס ענד.

אויף דוד'ס טראָן ווערט געזעצט אלס באבילאָנישער וואסאַל מתניה, א אינגערער זוהן יאשיהו'ס און א פולער ברודער פון דעם אומגליקליכען יהואחז (מלכים ב, כ"ג 31; כ"ד 18). אלס קעניג טראָגט ער דעם נאָמען צדקיה*) (פון יאָהר 597 ביז 586).

די דאָזיגע וואַהל איז געווען זעהר אַן אומגליקליכע. די שווערקייטען פון דער לאַגע האָבען געפאָדערט א הערשער מיט באַזונדערער באַגאַבונג. די קראַפט פון פאָלק איז נאָך באמת ניט געווען געבראָכען, בעת דער נאַציאָנאַלער געפיהל איז געווען שטאַרק פארוואונדעט דורך דעם גלות פון קעניג און דורך דער אוועקשלעפּונג פון די הייליגע כלים. די עמטער פון דער מלוכה זיינען איצט אריינגעפאַלען צו ניי אויפגעקומענע תקיפים, וועל־כע האָבען נאָך ווינציגער ווי זייערע פאָרגעגנער געוואָלט אויפגעבען דאָס רעכט פון יהודה צו שפּילען א זעלבשטענדיגע ראָלע. נאָר אַן ענערגי־שער פירשט מיט דער קראַפט צו טאָן אויך דאָס וואָס איז להיפוך פון נאַ־ציאָנאַלען געפיהל, ווען דער פּאָליטישער חשבון פאָדערט עס — האָט גע־קאָנט ארויסהייבען די מלוכה פון איהר שווערער לאַגע. וואָלט מען געזאָרגט איינצופיהרען אַן אינערליכע אָרדנונג אין לאַנד, דאַן וואָלט די צוקונפט פון פאָלק ניט געווען אַהן אויסזיכטען. מ'וואָלט געפיהרט אונטער דער אויבער־

*) מלכים ב, כ"ד 18—כ"ה 21; דערצו ירמיה נ"ב. די ענדערונג פון נאָמען דערקלערט זיך ווי אויבען ביי יהויקים. פון יחזקאל י"ז 13 דערוויסען מיר זיך נאָך, אז צדקיה האָט געמוזט שווערען צו נבוכדראצר'ן טריוהייט.

הערשאפט פון בבל א פרידליך לעבען אהן פאליטישער גדלות; די קליינע מלוכה וואלט זיך דערהוילט און נייע כוחות געזאמעלט. זי האט געקאנט אין דער געשטאלט פון א וואסאל־מדינה אריבערלעבן די באבילאנישע עפאכע, פונקט ווי זי האט אריבערגעלעבט די אשורישע. די אויפגאבע פון א פאליטיש קלוגען הערשער איז דערפאר געווען איינצוגעוועהנען דאס פאלק צו זיין געהארכזאם צום אויבער־האר און צו זאמלען פון דאס ניי די כוחות פיי דער מלוכה. צדקיה איז אבער בשום אופן ניט געווען דערוואקסען פאר אזא אויפגאבע. ער ווייסט ניט ווי צו האלטען אין צאם די נייע באאמטע, וועלכע ווייזען באלד ארוים אין נאך א העכערער מאס אלע חסרונות פון די אלטע (יחזקאל כ״ב 25, 27; כ״ד 6) און לאזען זיך געווינען פאר דעם געדאנק אראפצואווארפען מיט עגיפטישער הילף דעם באבילאנישען יאך. מיט גוטע כונות, אבער לאנגזאם אין זיינע באשלוסען און שוואך אין ענערגיע, וואקעלט ער זיך צווישען די פארטייען ווי א ראהר אין ווינט. ער הערט זיך צו צו ירמיה׳ס עצה, אבער ער פארמאגט ניט דעם כוח איהם צו פאלגען. ענדליך איז ער געווארען בלויז א ווערקצייג אין דער האנט פון יענער מלחמה־פארטיי, וועלכע האט, זיך פארלאזענדיג אויף יהוה׳ס שוץ און עגיפטען׳ס הילף, איהם מיטגעריסען ווידערצושפעניגען געגען זיין האר. ער איז ניט געווען בכוח זיך צו שטעלען געגען דעם פאנאטיזם פון יענער פארטיי. נאך מעהר, ער קוקט צו ווי די פארטיי דערשטיקט אין בלוט יעדען ווידערשפרוך געגען איהרע פלענער (יחזקאל ז 23; ח 17; ט 9; י״א 6). דער ספר מלכים דערקלערט עס דערמיט, וואס יהוה׳ס צארן איז געווען געגען ירושלים און יהודה ביז ער האט זיי פארשטויסען פון זיין פנים (מלכים ב, כ״ד 20).

נאך אן ערגערע צרה פאר דעם גורל פון דער אידישער מלוכה איידער צדקיה׳ס אומפעהיגקייט און שוואכקייט איז געווען דאס וואס יהוה׳ס שטים האט וואס ווייטער אלץ מעהר זיך צעטיילט און איז געווארען אומפאר־שטענדליך פאר דעם פשוט׳ען אידען. דער קאמף, אין וועלכען ירמיה איז שוין ביז איצט געשטאנען מיט דער מאסע פון די נביאים, האט זיך כסדר אלץ מעהר פארשארפט. און א דאנק דעם קאמף זיינען מיר לפי־ערך גוט אינפארמירט וועגען צדקיה׳ס רעגירונג. ירמיה׳ס נבואות פון יענער צייט, וועלכע האבען זיך אונז דערהאלטען, זיינען פאר איהר א רייכער קוואל פון ערשטען ראנג. און נאך א באזונדער גליק איז עס, וואס מיר זיינען גענוי אינפארמירט אויך מכוח די צושטענדען צווישען די פארטריבענע אין באבילאניען. ווארים צווישען זיי איז אויפגעטראטען אלס נביא אין ירמיה׳ס גייסט דער כהן יחזקאל, וועלכער האט אונז געלאזען אין א פלאנמעסיג אויפ־

געשטעלטעז בוך זיינע זעהונגעז און זיינע רעדעס. וואס ער האט געהאלטעז פאר יחידים ווי אויך פאר'ן פאלק. און זיינע פלענער פאר דער צוקונפט פון פאלק. אט דאס בוך יחזקאל'ס גיט אונז בעסער ווי וועלכעס עס איז אן אנדער בוך דעם שליסעל צו פארשטעהן די נבואה און די תורה און דערמיט בכלל צו פארשטעהן די געשיכטע פון אידישעז פאלק און פון יודענטום.

מיט יחזקאל באווייזט זיך אויף אונזער האריזאנט די פיגור, וואס האט געהאט אזא רייכע השפעה אויף דער צוקונפט. באגאבט ווי די אנדערע נביאים מיט זעהונגעז, און געבענדיג נביאות צום פאלק, איז ער אבער פארט לויט זיין פריסטערליכער אפשטאמונג דורכגעדרונגעז מיט פריסטערליכע אינסטינקטעז. כאראקטעריסטיש פאר איהם איז, וואס קריגענדיג דעם באַפעהל פון גאט צו עסעז ברויט געבאקעז אויף מענשליכע מיסט, וועהרט ער זיך מיט די ווערטער: „וועה, מיין האר יהוה! זעה, מיין זעל האט זיך ניט פאראומרייניגט און נבלה און טרפה האט איך ניט גענעסעז פון מיין יוגענד אן ביז איצט און געצענפלייש איז אין מיין מויל ניט געקומעז“ (יחזקאל ד 14, 13). איינע פון די ערשטע עובדות פון א ריכטיגעז כהן איז פאר איהם צו לערנעז דאס פאלק ווי צו אונטערשיידעז צווישעז „קדש“ און „חול“, צווישעז טהור און טמא (כ״ב 26; מ״ד 23). ווי א כהן וועגדט ער זיך צו די איינצעלנע פארטריבענע זיי צו פארהיטעז מיט זיינע רייד געגעז זינד און שלעכטס. ער האט באטראכט פאר זיין שליחות מפרסם צו זיין, אז די אידישע מלוכה מוז אונטערגעהן אלס שטראף פון יהוה פאר די גרויסע זינד פון דער פארגאנגענהייט אין קולט און פאר דער מאראלישער און רעליגיעזער פארדארבענקייט פון איצטיגעז דור. דערמיט שליסט ער אפ איינע פון די הויפט־אויפגאבעז פון דער נבואה. ער פארטרעט דעם ברוך מיט דער פארגאנגענהייט, דאס אויפגעבעז פון די פריהערדיגע אידעאלעז און די אנגעמונג פון דער נביא'ישער באטראכטונג פון ישראל'ס געשיכטע, פון זיינע אויפגאבעז און האפענונגעז. אזוי אבער ווי אנקניפענדיג אן דעם ספר דברים פארוואנדעלט ער די פאדערונג פון דער נבואה אין תקנות און געזעצעז און צייכענט פאר דעם פלאן פאר זיין פאלק ווי צו געפינעז גאט'ס לייטזעליגקייט אונטערוואדפענדיג זיך אונטער די דאזיגע געזעצעז — בילדעט ער דעם בריק פון דער נבואה צו דער געזעץ־שריפטשטעלעריי פון גלות און צום יודענטום פון נאכ'ן גלות. מאנכע באצייכענעז איהם אלס דעם פאטער פון יודענטום נאכ'ן גלות. די באצייכענונג איז ריכטיג, ווען מ'פארגעסט ניט צוליב דעם זיין אנקניפונג אן דעם ספר דברים און זיין אפהענגיגקייט פון די געדאנקעז פון די נביאים. אויך ביי איהם באמערקעז מיר די ערשיינונג,

אז די איינפלוסרייכסטע פערזאנען אין דער געשיכטע זיינען די, וועלכע ווייסען ווי צו פארמולירען און ווי אנצואווענדען אויף דאס טעגליכע לע־בען די געדאנקען, וואס אנדערע האבען ארויסגעזאגט. וועגען יחזקאל׳ס באדייטונג אלס פארגעהער פון דעם יודענטום פון נאכ׳ן גלות וועט נאר שפעטער גערעדט ווערען באריכות.

יחזקאל׳ס טעטיגקייט אלס נביא האט זיך אנגעהויבען 6 יאהר פאר דעם חורבן פון ירושלים. זיינע נבואות פון יענע 6 יאהר גיבען אונז זעהר א לעבעדיג בילד פון ישראל׳ס שיקזאלען אין דער דאזיגער צייט. ניט בלויז פיהרען זיי אונז אריין אין די שטימונגען און געדאנקען, וואס האבען בא־וועגט די פארטריבענע אין באבילאניען; ניט נאר שילדערען זיי אונז די צוריקווירקונג פון די געשעהענישען אין ירושלים אויף די מעשים און גע־דאנקען פון יענע גלות־אידען, נאר זיי גיבען אונז גוטע ידיעות אויך איבער צושטענדען און פערזאנען אין ירושלים, מחמת עס איז אנגעגאנגען א לעבהאפטער פארקעהר דורך בריף און רייזענדע צווישען ירושלים און די אידען פון גלות, און די פארטריבענע, ווי עס לאזט זיך לייכט פארשטעהן, האבען נאכגעפאלגט מיט דעם לעבעדיגסטען אינטערעס די פאסירונגען אין ירושלים. אבער מ׳מוז נאטירליך האלטען דערביי אין זינען, אז דעם נוסח, אין וועלכען די נבואות ליגען איצט פאר אונז, האבען זיי ערשט באקומען נאכ׳ן חורבן פון ירושלים און זיינען מעגליך באאיינפלוסט געווארען פון יענער גרויסער פאסירונג אויך אין זייער אינהאלט.

פון ירמיה׳ן זיינען אונז געבליבען נבואות אויך פון צדקיה׳ס ערשטער צייט. דאך זיינען מיר מעהר אינפארמירט דורך זיי וועגען צדקיה׳ס מרידה, וועגען דער באלאגערונג און צעשטערונג פון ירושלים.

לויט די ידיעות זיינען די 11 יאהר פון צדקיה׳ס רעגירונג געווען א גרויסע אינערליכע אויפרודערונג. סאי די וואס זיינען געבליבען אין ירושלים, סאי די וואס זיינען פארטריבען געווארען אין באבילאניען ווייסען ניט ווי זיך פאנאנדערצוקלייבען אין דער סיטואציע, און מיט דער אלטער נאציאנא־לער עקשנות קעמפען זיי געגען דעם גורל וואס איז אויף זיי ארויפגעלעגט געווארען. אין ירושלים הערשט די נייגונג אויסצוטייטשען די נאציאנאלע דערנידעריגונג פון יאהר 597 אזוי אז דורך דער פארטרייבונג זיינען די שול־דיגע באשטראפט געווארען און די געבליבענע אין ירושלים זיינען איצט זי־כער. געגען דער פארבלענדונג ווענדט זיך ירמיה אין זיינע זעהונגען אין קאפ. כ״ד. ער ווארפט פאר די פארבליבענע אין לאנד, אז זיי זיינען אסך פארדארבענער און נידריגער ווי די, וועלכע נבוכדראצר האט פארטריבען

אין גלות, און ער זאגט זיי פאראויס, אז א נייע שטראף קומט זיי אנטקעגען, אז זיי וועלען פארלירען זייער לאנד, בעת פון יענע פארטריבענע אידען אין באבילאניען וועט גאט זיך שאפען א פאלק. אז צום גלות וועט באלד נעמען א סוף, אז יהויכין און אלע, וואס האבען מיט איהם דעמזעלביגען שיקזאל געליטען, וועלען זיך באלד צוריקקעהרען אהיים, דאס איז געווען די איבערצייגונג אויך פון די וואס זיינען אין לאנד געבליבען, און אויך פאר זיי איז עס געווען א פועל־יוצא פון זייער רעליגיעזען גלויבען, ווארים אויב גאט'ס צארן איז איינגעשטילט געווארען, דאן האט די אונטערווארפונג פון יהודה אונטער'ן יאך פון די כשדים ניט געקאנט לאנג דויערען. דערצו נאך האט דאך נבוכדראצר געלעגט זיין האנט אויף דעם געזאלבטען פון יהוה און האט דורך זיין אויסראבירען יהוה'ס טעמפעל ארויסגערופען זיין צארן. אין ירושלים האט מען דעריבער דערווארט, אז די כאלדעאישע הערשאפט זאל באלד צוזאמענברעכען און די באפרייאונג זאל קומען. די נביאים אין ירושלים און אויך אין באבילאניען, וועלכע האבען זיך געפיהלט טיף פאר־וואונדערט דורך די געשעהענישען פון יאהר 597, ווערען דעריבער ניט מיד נביאות זאגענדיג וועגען נבוכדראצר'ס באלדיגער מפלה.

די דאזיגע בשורה האט געפונען אפענע אויערן צווישען די פארטריבענע אידען. זיי האבען ניט געקאנט זיך איינלעבען מיט דעם געדאנק צו בלייבען אויף תמיד אין א טמא'ן לאנד. מ'האט געהאפט גאר אין קורצען זיך צוריקצוקערען און ווידער צו קריגען די אלטע שטעלעס און די פארלארענע נחלאות. אויף די נייע תקיפים אין ירושלים און זייער מלוכה האט מען געקוקט פון אויבען אראפ. דאס איז באמת גאר ניט געווען די אלטע מלוכה פון אמאל. וויבאלד אז ירושלים האט זיך איבערגעגעבען צו נבוכדראצר'ן, הייסט עס, אז יהוה איז ניט געווען אין בית־המקדש; און דער וואסאל צדקיה איז ניט געווען אין זייערע אויגען קיין קעניג פון דוד'ס הויז מיט דעמזעל־ביגען ווערט ווי זיינע פארגעהער. פארלאזענדיג ירושלים האבען די פאר־טריבענע, ווי עס ווייזט אויס, געמוזט פארקויפען זייערע נחלאות פאר יעדען פרייז. דאס האט ארויסגערופען ביי זיי דעם געפיהל, אז די קויפער האבען געצויגען א נוצען פון זייערע ברידער'ס אומגליק. אלס צוגאב נאך האט וואהרשיינליך א גרויסער טייל פון דעם קויף־פרייז געמוזט אפגעגעבען ווע־רען אויף קרעדיט צו די אומבאמיטעלטע קויפער. עס זעהט זאגאר אויס, אז מ'האט אפילו ניט ערפילט עהרליך וואס מ'האט זיך מתחייב געווען; מ'האט אויסגענוצט די געצוואונגענע לאגע פון די פארטריבענע און, מיט דעם הויכ־מוטיגען געפיהל, אז מען איז פון יהוה געלאזען געווארען אין לאנד, האט

מען אראָפּגעקוקט אויף די פאַרטריבענע. דאָס האָט ארויסגעבראַכט האָס און פאַראַכטונג. די דאָזיגע שטימונג פון די פאַרטריבענע טיילט אויך יחזקאל. אויך ער האַלט זיי פאַר בעסער ווי די אין ירושלים פאַרבליבענע. ער סטראַשעט מיט א חורבן פאַר די זינד פון די אידען וואָסריידען פון זייערע פאַרטריבענע ברידער (י"א 15): „זיי האָבען זיך דערוואייטערט פ:ן יהוה און אונז איז עס (יהוה'ס לאַנד) נעגעבען געוואָרען פאַר אַן ארב". אָבער די אידען פון באַבילאָניען, מיט וועמען ער האָט געטיילט דעמזעלבינען גורל, טרייסט ער, אַז זיי וועלען זיך אַמאָל צוריקקעהרען אין לאַנד פון זייערע פאָטערס. אויך ער האַלט, אַז דאָס קעניגטום איז מיט יהויכין'ס אראָפּזעצונג אָפּגעשאַפט געוואָרען (קאַפּ. י"ז). דער שפּיץ פון לבנון־צעדער (יהויכין) איז פון דעם גרויסען אָדלער (נבוכדראצר) אויסגעבראָכען און אין באַבילאָניען געבראַכט געוואָרען; אויף זיין שטעל איז געפּלאַנצט געוואָרען א וויינשטאָק (צדקיה'ס מלוכה), וואָס זאָל אויסשפּרייטען זיינע צווייגען צו בבל צו. אויך לויט יחזקאל'ס איבערצייגונג האָט יהוה די שטאָדט פאַרלאָזען.

ביי דער שרעקליכער אומאָרדנונג, וואָס איז איינגעטראָטען אין ירושלים אונטער דעם רעזשים פון דעם נייעם ניט געניטען און געוואַלדטעטינען הער־שער, איז פאַקטיש ביי די אידען פון גלות אויפגעקומען דער געפיהל, אַז זיי זיינען בעסער איידער די אידען פון ירושלים און אַז זיי זיינען דערום ניט פאַרדינטערהייט באַשטראָפט געוואָרען. פאַר יחזקאל'ען איז ירושלים א שטאָדט פול מיט שפיכות־דמים. עס ווייזט אויס, אַז די פּאַרטיי, וואָס האָט באַקומען די הערשאַפט און האָט צוגעגרייט די מרידה געגען בבל, האָט אונ־טערדריקט מיט געוואַלד־מיטלען די געגנערשאַפט צו איהר און אַז אויך בכלל האָבען די שרים אָפּגעטאָן אַלערליי עולות, איבער וועלכע די נביאים פון עמוס'ען אָן זיינען ניט מיד געוואָרען צו קלאָגען. אויך דער בייט אין דעם לאַנד־איינענטום פון יאָהר 597 איז הפנים ניט אָפּגעגאַנגען אָהן גע־וואַלד־מיטלען און האָט געבראַכט מיט זיך ווייטערדיגע געוואַלד־מיטלען. צו דער זינד קומט נאָך צו, וואָס די פרעמדע קולטען האָבען צוליב אויבען דער־מאָנטע סיבות ווידער אָנגעהויבען זיך צו פאַרשפּרייטען. אפילו אין בית־המקדש גופא פון ירושלים ווערט ווידער אריינגעפיהרט דער פרעמדער קולט פון אשור־בבל. דאָרטען דינען די פרויען צום תמוז*) און אין הויף פון בית־המקדש בוקט מען זיך מיט'ן רוקען צו יהוה'ס מזבח צו דער אויפגעהענדער

*) זעה וועגען דעם אין ערשטען באַנד ז. 281, 282 אין דער באַמערקונג.

זון (יחזקאל ח). אויך דאס איז געווען א נאטירליכער פועל־יוצא פון די געשעהענישען פון יאהר 597. די באזיגונג פון יהויכין'ען און זיין פארטרייבונג אין גלות זיינען נאך אין אסך א גרעסערער מאס ווי די פאראויסגע־זענדע פאר־רונגען געווען מסוגל צו צעטרייסלען דעם בטחון אין יהוה ביי די אלע, וואס זיינען ניט ביכולת געווען צו זעהן אין די נאציאנאלע אומ־גליקען, ווי ירמיה און יחזקאל און זייערע אנהענגער, א ווערק פון דעם גע־רעכטען יהוה, און האבען אויך ניט געוואגט צו האפען, צוזאמען מיט די פאלשע נביאים און מיט דעם רוב פון פאלק, אויף יהוה'ס באלדיגער הילף. וויבאלד אז יהוה האט ניט בלויז צוגעלאזען, אז יאשיהו זאל פאלען אין שלאכט און די מלוכה זאל ווערען אפהענגיג פון פרעמדע, נאר ער האט אפילו רוהיג צוגעקוקט ווי זיין געזאלבטער האט זיך אונטערווארפען אונטער נבוכדראצר'ן, און ווי זיין בית־המקדש איז אויסגעבויט געווארען, הייסט עס, אז ער איז אהנמעכטיג נעגען די געטער פון די זיגער, אדער אז ער האט פארלאזען זיין פאלק און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די כשדים. אז יהוה האט דאס לאנד פארלאזען איז די איבערצייגונג פון די, וואס געהען איבער צום דינסט פון אנדערע געטער, און דער איבערגאנג ווערט דערמיט אויך פארשטענדליך (יחזקאל ח 12; ט 9). אבער די צעטרייסלונג פון פא־טערליכען גלויבען בריינגט מיט זיך אז אפשוואכונג פון די אלטע מידות. אויב מ'קאן זיך פארלאזען אויף יחזקאל'ס שילדערונג (קאפ. כ"ב), וועלכע נעמט נאטירליך אויך אריין אין חשבון די זינד פון דער פארגאנגענהייט, האבען דעמאלט זינד און אויסגעלאסענקייט פון ערגסטען זארט געשענדעט אלע קלאסען. די אין זיך צעשפאלטענע נבואה איז ניט געווען בכוח צו ווירקען מאראליש אויף דאס פאלק. אדרבה, עס זעהט אויס, אז יענע געגנער ירמיה'ס האבען אין אסך פאלען געגעבען די ערגסטע ביישפילען (ירמיה כ"ט 21—23). דאס איז קיין חידוש ניט ביי זייער השגה פון גאט. יענע ווי־דער, וועלכע האבען, צוזאמען מיט דער מאסע פון די נביאים, דערוואַרט, אז יהוה וועט אט גאר באלד נעמען נקמה, זיינען געווען אין דער סכנה פאר־פיהרט צו ווערען פון דעם דינסט פון אנדערע געטער, מחמת עס האט זיי געפעהלט די נביא'ישע דערקענונג פון דעם מהות פון יהוה, און אט די דער־ווארטונג זייערע האט זיי כסדר אפגענארט. מאנכע האבען הפנים זיך גע־וואקעלט צווישען ביידע באטראכטונגען, פרובירענדיג א ווייַלע מיט דעם בטחון אין יהוה, א ווייַלע מיט דעם דינסט פון פרעמדע געטער.

זעהענדיג ווי עס ווייזען זיך אין א פארשטארקטער מאס די אלטע איבלען פון אידישען לעבען, ציהט יחזקאל נאטירליך א גאנץ אנדערען שלוס

איידער זיינע פאַרטריבענע ברידער פון באַבילאָניען. יחזקאל'ס ווערטער, אַז עס וועט באַלד מקוים ווערן די נביאות פון די פריהערדיגע נביאים וועגען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה און אַז יהוה וועט באַלד ברענגען דעם חורבן אַלס שטראָף פאַר די זינד פון זיין פאָלק, רופט אַרויס זייער צאָרן. זיינע רעדעס, אַז יהוה וועט זיך צוריקקערן קיין ירושלים כדי צו פאַרברענען די שטאָדט און צו פאַרניכטען איהרע איינוואוינער, דערוועקט נאָר זייער צאָרן געגען איהם. יחזקאל'ס לאַגע ווערט אַזאַ, אַז ער איז באַלד געצוואונגען אויפצוגעבען יעדע עפענטליכע טעטיגקייט און, צו זיין זיכער, אַז מ'פאַרפאָלגט איהם ניט, זיך איינצושליסען שטיל אין זיין הויז. דאָרטען, אין תל־אביב, ביים טייך כבר, זוכען איהם נאָך אָפטמאָל אויף די פאַמיליען־פאַרשטעהער אום צו הערען אַ וואָרט פון יהוה. זיין השפעה איז אָבער קענטיג געווען זעהר אַ שוואַכע, יעדענפאַלס אַסך שוואַכער איידער די השפעה פון זיינע געגנער, וועלכע האָבען צווישען די פאַרטריבענע נביאות געזאָגט אויף דעם באַלדיגען צוזאַמענברוך פון דער כאַלדעאישער הערשאַפט. יענע נביאים האָבען, ווי עס ווייזט אויס, אַנגעפיהרט זייער טעטיגקייט אַזוי אָפען, אַז די באַבילאָנישע רעגירונג האָט זיך גענומען צו זיי. ירמיה סטראַשעט אין דעם אויבען דערמאָנטען שטעל (כ"ט 21) צוויי אין באַבילאָניען טעטיגע נביאים, אחאב און צדקיה, אַז נבוכדראצר וועט זיי לאָזען פאַרברענען אין פייער צוליב זייער אוממאָראַלישער אויפפיהרונג און זייערע העצערישע רעדעס. יחזקאל קלאָגט (י"ב פון פסוק 21), אַז די נבואה געפינט מעהר קיין גלויבען ניט און ער מאַכט פאַראַנטוואָרטליך פאַר דעם די פאַלשע נביאים, וואָס האָבען איינגעוויגט דאָס פאָלק דורך זייערע נבואות וועגען גליק אין אַ פאַרנאָרטער זיכערקייט. ער פאַרגלייכט זיי מיט שאַקאַלען, וואָס גראָבען זייערע לעכער אין חורבות (י"ג 4) און ער זאָגט אויף זייער העלפען צו פאַרשטאַרקען די נאַציאָנאַלע שטרעבונגען, אַז זיי באַוואַרפען מיט טינק די פון פאָלק אויפגעשטעלטע ליים־מויערן (י"ג 10). עס וואָלט אָבער געווען אַ טעות זיך פאָרצושטעלען, אַז ירמיה'ס און יחזקאל'ס געגנער האָבען ניט נביאות געזאָגט מיט דעמזעלביגען גוטען גלויבען אין דעם אמת און אין דעם געטליכען מקור פון זייערע נבואות פונקט ווי אָט זיי ביידע. וואָס עס האָט אויסגעפעהלט יענע גליק־נביאים, איז געווען די מאָראַלישע וועלט־באַטראַכטונג און דער פרינציפ, אַז יהוה איז אַ גערעכטער־גאָט. אָט דערפאַר האָבען ירמיה און יחזקאל און זייערע חברים באַהויפּט מיט פולען רעכט, אַז יענע נביאים זיינען ניט פון יהוה און האָבען זיי באַ־

האנדעלט אלס פאלשע נביאים. — דאך לאמיר זיך צוריקקעהרען צו דעם גאנג פון געשעהענישען אין ירושלים.

דעם באלדיגען אונטערגאנג פון דער מלוכה פון די כשדים האט מען דערווארט ניט בלויז אין יהודה אליין. פונקט ווי אין חזקיה'ס טעג, אזוי קומען אויך איצט, אין צדקיה'ס ערשטע רעגירונגס־יאהרען — אין יאהר 595 אדער 594 — פרעמדע געזאנדטע קיין ירושלים און זוכען א בונד מיט יהודה. אדום, עמון, מואב, צור און צידון נעמען אנטייל אין דעם בונד. ווי אמאל ישעיה, אזוי שטרענגט איצט ירמיה אן אלע כוחות צו האלטען זיין קעניג אויפ'ן וועג פון פארזיכטיגקייט. אבער אומזיסט. די האפענונג אויף דעם באלדיגען צוזאמענברוך פון בבל רייסט מיט די מאסען מיט זיך*). ירמיה איז דער איינציגער, וועלכער זעהט — ווי אמאל ישעיה — ווי ניט באַרעכענט און געפעהרליך עס איז צו וואגען אזוינע זאכען. אבער זיין שטים בלייבט ניט געהערט.

פאר א מאמענט האט דעם נביא'ס אזהרה דאך געמאכט, ווי עס ווייזט אויס, עפעס א רושם. פיליכט האט זיך אויך עגיפטען ווידער צוריקגעצוי־גען**). על־כל־פנים איז די זאך באקאנט געווארען אין הויף פון דעם גרוי־

*) אין קאפ. כ"ז — כ"ט שילדערט ירמיה די צושטענדען זעהר לעבעדיג. עס האנדעלט זיך יעדענפאלס וועגען דער ערשטער צייט פון צדקיהו. אנגעהעצט פון עגיפטען איז סיריען, ווייזט אויס, געווען דאמאלסט ווידער אויפגערודערט. ירמיה לעגט ארויף שטריק און יאך־העלצער אויף זיין האלז און זאגט צום קעניג און צו די געזאנדטע: „איך האב די ערד באשאפען דורך מיין גרויסען כוח... און איצט גיב איך זי אין דער האנט פון דעם קעניג פון בבל... דאס פאלק און קעניגרייך וואס וועט ניט ארייַנלעגען זיין האלז אין דעם יאך פון דעם קעניג פון בבל — מיט שווערד און הונגער און פעסט וועל איך עס באשטראפען, האט געזאגט יהוה; דאס פאלק אבער וואס וועט ארייַנלעגען זיין האלז אין דעם יאך פון דעם קעניג פון בבל און וועט זיך אונטערוואַרפען אונטער איהם, וועל איך עס לאזען רוהיג אויף זיין לאנד, עס זאל עס באארבייטען און באוואוינען." — איינער א נביא חנניה בן־עזור ווידערשפרעכט איהם און נעמט אראפ די יאך־העלצער פון איהם און צעברעכט זיי: „אט אזוי וועל איך צעברעכען דעם יאך פון דעם קעניג פון בבל פון האלז פון אלע פעלקער". ירמיה זאגט איהם פאראויס דעם טויט: „אין דעם יאהר נאך וועסטו שטארבען... און ער איז געשטארבען אין זיבעטען חודש" (ירמיה כ"ח).

**) מ'קאן זיך משער זיין, אז נכו האט נאך דער נידערלאגע ביי כרכמיש איבערהויפט ניט געהאט מעהר קיין מוט אויפצונעמען ערנסט דעם קאמף געגען בבל. ער איז געשטארבען אין יאהר 594. זיין נאכפאלגער פסאמעטיך דער צווייטער (588—594) האט, ווי עס זעהט אויס, געהאט דיזעלביגע האלטונג; דערצו איז ער דורך אלערליי פארפלאנטערונגען אין עגיפטען גופא גאר ניט געווען ביכולת זיך

סען קעניג פון בבל. צדקיה שיקט דעריבער א דעלעגאציע קיין בבל, אהן א ספק כדי צו געבען בארוהיגענדע פארשפרעכונגען. די דעלעגאטען פיהרען מיט זיך, חוץ מיט דעם קעניג'ס וויסען און גלייכצייטיג באשטימט פאר נבוכדראצר'ן, א בריף פון ירמיה'ן צו די באבילאנישע אידען, אין וועלכען ער ווארענט זיי זיך צו האלטען רוהיג און טריי און ניט צו מאכען קיין אומבאזונענעם טריט. „זוכט דאס גליק פון דער שטאדט, וואוהין איך האב אייך פארטריבען, און זייט מתפלל פאר איהר צו יהוה, ווארים איהר גליק איז אייער גליק!" (ירמיה כ"ט). עס ווייזט אבער אויס, אז עס האט זיך דער דעלעגאציע ניט איינגעגעבען צו איבערצייגען דעם גרויסען קעניג אין צדקיה'ס טריישאפט אלס וואסאל, און צדקיה מוז דערפאר אליין מאכען דעם וועג צו נבוכדראצר'ס הויף*). דא ערשט גליקט עס איהם אפ צו געווינען ווידער דעם צוטרוי פון דעם גרויסען קעניג, וועלכער איז בבל געוועזען לויט זיין צייט א ברייט־דענקענדער און מילדער הערשער.

דאס איז געוועזען אין צדקיה'ס פערטען יאהר, בכן אין יאהר 594. צדקיה האט זיך איצט געהאלטען רוהיג, אזוי לאנג ווי פסאמעטיך דער צווייטער האט געלעבט. די קריגס־פארטיי אין ירושלים האט זיך לייכט איבערצייגט, אז ס'איז ניטא וואס צו האפען אויף איהם. די לאגע האט אבער, ווי עס ווייזט אויס, זיך גלייך געענדערט, ווי נאר פרעה חפרע האט באשטיגען דעם טראן אין יאהר 588. ער האט געדענקט די אלטע צייטען פון עגיפטען, און די קריגס־פארטיי אין ירושלים, וועלכע איז אהן א ספק קיינמאל לגמרי ניט געבליבען רוהיג, האט ווידער באקומען די אויבער־האנט. אויך צדקיה האט זיך ניט געקאנט שטעלען אנטקעגען, אפילו ווען ער וואלט געוואלט, סיידען ווען ער וואלט געהאט ירמיה'ס אייזערנעם, אומבויגזאמען מוט פון אמת און די מאראלישע קראפט, ווען נויטיג, צו פאלען דורך די

צו פארנעמען מיט אנדערע זאכען. פיליכט איז די גאנצע זאך, צוליב וועלכער די שלוחים זיינען געקומען צו צדקיה'ן, צעשלאגען געווארען צוליב דעם בייט אויפ'ן עגיפטישען טראן. ערשט פסאמעטיך'ס נאכפאלגער, פרעה חפרע (זינט דעם יאה"ר 588) וואגט ווידער אויפצונעמען די אלטע פאליטיק. אויך הערדאט ווייסט דערפון. ער דערצעהלט פון אן אטאקע אויף צידון און א ים־שלאכט געגען צור. עס ווייזט אויס, אז חפרע האט געצוואונגען די פעניקיער זיך אנצושליסען אן איהם.

*) די רייזע, וואס ווערט דערמאנט אין ירמיה נ"א 59, איז ניט אין גאנצען זיכער, מחמת די קאפיטלען נ און נ"א זיינען שפעטערע הוספות. דאך איז זי יעדענפאלס רעכט וואהרשיינליך. און אין דעם זין האבען מיר זי אויבען אנגענומען אלס פאקט.

פארבלענדעטע אין אייגענעם פאלק פאר'ן גליק פון זיין לאנד. פון אזא האלץ איז אבער, ווי עס ווייזט אויס, ניט געווען דער לעצטער צווייג פון דוד'ס אלטען שטאם.

אט אזוי ווידערהוילט זיך דא די ערשיינונג, מיט וועלכער מיר האבען זיך שוין באגעגענט אין דער צייט פון דער אשורישער אונטערדריקונג. נאך די העכערע נבואה אליין האט א פארשטענדניש פאר דער פאליטישער לאגע. נאר זי האט באגריפען, אז זייענדיג אפהענגיג פון באבילאניען קאן מען נאך ווי עס איז האבען א תקומה, אבער אז א נייע מרידה וועט ברייג־גען מיט זיך דעם פולשטענדיגען אונטערגאנג פון דער מלוכה. זי אליין האט איינגעזעהן, אז עגיפטען וועט ניט זיין בכוח צו האלטען איהר פארשפרע־כען. זי אליין האט אויך געהאט דעם געפיהל, אז צדקיה האנדעלט מיאוס מיט זיין מרידה נעגען זיין אויבער־הער, וועלכער האט ביז־אהער באהאנדעלט איהם און זיין פאלק מיט גרויס מילדקייט.

ווי פיעל עס האבען גענומען אנטייל אין דער באוועגונג, ווייסען מיר ניט; אחוץ יהודה יעדענפאלס צור און עמון. ווייבאלד עגיפטען האט געהאט א האנט דערין, האט נבוכדראצר נאטירליך ניט געקאנט רוהיג צוזעהן. ער קומט מיט א חיל און, ווי אמאל פרעה נכו, מאכט ער זיין הויפט־קווארטיר אין ריבלה. אן אפטיילונג פון זיין ארמיי פארנעמט זיך נעגען צור, און מיט דער הויפט־מאכט ערשיינט ער אין ווינטער פון יאהר 588-7 פאר ירושלים. ער נעמט זיך גלייך צו דער באלאגערונג. אין שטאדט ברעכט אויס א פאניק. דער געדאנק, אז מ'האט ארויסגערופען יהוה'ס צארן נעגען זיך שלאגט טיפע ווארצלען אין אלע קרייזען פון פאלק. דאך איז מען נאך גאנץ ווייט דערפון צו באטראכטען די זאך אויף ירמיה'ס און יחזקאל'ס אופן. מ'האפט, אז עס וועט זיך איינגעבען איבערצובעטען יהוה, אזוי אז ער זאל זיך איינשטע־לען פאר זיין שטאדט און בית־המקדש. מ'האט הפנים דעמאלט אסך נאכ־געקלערט וועגען דעם דורך וואסערע מעשים מ'האט פארדינט יהוה'ס צארן און מ'האט געזוכט מפייס צו זיין יהוה מיט אלערליי קרבנות און נדרים.

פון דעסטוועגען דערווייסען מיר זיך ניט פיעל וועגען דעם. נאר דורך־אגב דערצעהלט אונז ירמיה (ל"ד), אז מ'האט זיך דעמאלט דערמאנט, אז דאס אלטע טראדיציאנעלע רעכט פארבאט צו האלטען אין קנעכט־שאפט א אידישען מאן אדער פרוי דעם גאנצען לעבען, נאר מ'מוז זיי פריי לא־זען נאך זיבען יאהר. דער קעניג און זיין פאלק זיינען זיך מתחייב דורך א געשווארענעם בונד פאר יהוה אין בית־המקדש גלייך אוועקצולאזען פריי אלע

אידישע שקלאפען און שקלאפינס און זיי פיהרען דאס אויך דורך*). בכלל אבער פארטיידיגט מען זיך העלדיש און מען איז אנטשלאסען אויסצוהאל־טען אונטער אלע אומשטענדען. פאקטיש ווייזען זיך די מויערן פון ירושלים און איהר גארניזאן ארויס פאר גענוג שטארק זיך צו שטעלען אנטקעגען דעם גרויסען קעניג. און אז די לאנג שוין דערווארטע הילף פון עגיפטען איז סוף־כל־סוף געקומען און פרעה חפרע האט ארייגעמארשירט מיט זיין ארמיי אין פאלעסטינא, איז נבוכדראצר געצוואונגען געווען לגמרי אויפצוגעבען די באלאגערונג. א שמחה און א יובעל האט ארומגענומען די גאנצע שטאדט. עס האט זיך געדוכט, אז עס האט זיך ווידערהוילט דער וואונדער פון חזקיה׳ס צייט. אבער ווי ווייניג טיף עס איז געווען די אנערקענונג פון דער אייגענער שולד און ווי ווינציג מ׳האט משיג געווען די רייד פון די נביאים ווענען יהוה׳ס מהות און זיינע מעשים, האט זיך גלייך ארויסגעוויזען ווען מ׳האט די נאר וואס פרייגעלאזענע קנעכט מיט געוואלד באלד ווידער איינגעשפאנט אין אלטען יאך. ירמיה סטראשעט די איינוואוינער פון ירושלים אז אלס שטראף דערפאר וועט יהוה פריי לאזען געגען זיי שווערד, פעסט און הונגער, וועט זיי מאכען צו שפאט ביי אלע פעלקער, וועט זיי איבערגעבען אין דער האנט פון זייערע פיינד און זייערע טויטע קערפערס וועט ער געבען אלס שפייז צו די פויגלען און די ווילדע חיות. נבוכדראצר׳ס חיל וועט זיך צו־ריקקעהרען, די שטאדט עראבערען און פארברענען (קאפ. ל״ד).

געלאסענער ווי זיין פאלק האט, ווי עס ווייזט אויס, צדקיה באטראכט די לאגע. ער שיקט, ווי אמאל לויט דער נביאים־לעגענדע חזקיה אין א גלייכער לאגע צו ישעיה׳ן, א פייערליכע דעפוטאציע צו ירמיה׳ן מיט דער בקשה: „פרעג פאר אונז יהוה, ווארים דער קעניג פון בבל האלט מלחמה געגען אונז. פיליכט וועט יהוה מיט אונז טאן לויט אלע זיינע וואונדער, און יענער וועט אפציהען פון ירושלים.“ ירמיה לאזט וויסען צדקיה׳ן דורך דער דעפוטאציע אלס יהוה׳ס ענטפער, אז די עגיפטישע ארמיי וועט זיך צוריקציהען קיין עגיפטען און די ארמיי פון די כשדים וועט ווידער ערשיינען פאר ירושלים. נאך מעהר, אפילו ווען עס זאל אפגליקען צדקיה׳ן צו באַ־זיגען די כשדים, אזוי אז נאר עטליכע פארוואונדעטע זאלען איבעריג בליי־בען פון זיי אין זייערע געצעלטען, אפילו דאן וועלען אט די אויפשטעהן און

*) דערמיט וואס מ׳לאזט איצט אלעמען אוועק, אויך די, וואס זייער דינסט־צייט איז נאך ניט געווען אפגעלאפען, וויל מען א כפרה פאר דער עברה, וואס מען איז ביז איצט באגאנגען אין דעם פרט.

פארברענען די שטאדט אין פייער. ירמיה פאדערט דעריבער אויף די דע־פוטאציע, צו זאגען דעם פאלק פון יהודה, אז יהוה גיט זיי צוויי וועגען: דעם וועג פון לעבען און דעם וועג פון טויט. ווער עס בלייבט אין שטאדט, וועט געפינען דעם טויט, און ווער עס וועט אריבערגעהן צו די כשדים, וועט ראטעווען זיין לעבען (ירמיה כ"א, ל"ד, ל"ז).

די דאזיגע נביאות האט שטארק אויפגעבראכט די קעניגליכע באאמטע, און ווען ירמיה וויל אויסנוצען די אויפהייבונג פון דער באלאגערונג צו געהן אין זיין היים, אין לאנד בנימין, ווערט ער ארעסטירט ביים טויער פון בנימין פון דעם באאמטען פון דער טויער־וואך מיט דער באשולדיגונג, אז ער וויל אריבערגעהן צו די כשדים און ווערט אוועקגעזעצט אלס געפאנגענער אין הויז פון דעם קאנצלער יונתן. דארטען בלייט ער פיעל טעג ביז צדקיה פאר־לאנגט איינמאל א נביאות פון איהם און לאזט איהם ברייגגען צו זיך. ירמיה זאגט איהם נבואות, ווי פריהער, אז ער וועט פאלען אין דער האנט פון די כשדים; אנווייזענדיג דערביי אויף זייניג נבואות, וואס זיינען ביז איצט מקוים געווארען, בעת זיינע געגענער זייען געווארען צו שאנד, באקלאגט ער זיך פאר דעם קעניג איבער דער שלעכטער באהאנדלונג וואס ער קריגט. צדקיה וואגט טאקע ניט איהם ארויסצורייסען פון די הענט פון זיינע בא־אמטע; ער באפעהלט אבער, אז ירמיה זאל ניט געהן צוריק אין הויז פון דעם קאנצלער יונתן, נאר זאל בלייבען אלס געפאנגענער אין וואך־הויף פון דעם פאלאץ און עס זאל איהם געבראכט ווערען טעגליך ברויט אויפצוהאל־טען זיין לעבען (ל"ז).

אבער כאטש ירמיה זעהט אין געפענגעניש ווי אזוי דער פון איהם לאנג שוין פאראויסגעזאגטער חורבן קומט אליץ נעהנטער און נעהנטער, גיט ער דאך ניט אויף די האפענונג אויף א בעסערער צוקונפט פון זיין פאלק. גראד איצט ווען ער האט געהאט פאר די אויגען דעם זיכערען חורבן פון זיין פאלק, האלט ער זיך ביי דער דאזיגער האפענונג מיט א פעלזען־פעסטען גלויבען און דריקט זי אויס מיט א גרעסערער פרייד ווי ווען ניט איז פרי־הער. אין ערגיץ ווייזט זיך ניט בולט'ער ארויס ווי אומצושיידבאר עס זיי־נען אין דער נבואה די פאראויסזאגונג פון דעם קומענדען אונטערגאנג פון דער מלוכה און די האפענונג אויף דעם צוקינפטיגען גליק פון פאלק אין דער משיח־צייט.

אין יענע טעג פון געפאנגענשאפט קריגט ירמיה א וויזיט אין וואך־הויף פון זיין שוועסטערקינד חנמאל, וועלכער באט איהם אז אפצוקויפען די נחלת פון זייער פאמיליע אין ענתות. ירמיה זעהט דערין גאט'ס האנט

און א צייכען, אז אמאל וועט ווידער אויפגעשטעלט ווערען די שטאדט און דער בית־המקדש. ער קויפט דערפאר די נחלה פאר 17 שקל זילבער. דער פרייז ווערט פאר עדות אפגעוואויגען; א פארמעלער קויף־בריף ווערט אויפגעשריבען, גע׳חתמ׳עט און איבערגעגעבען צו ירמיה׳ס שרייבער ברוך׳ן, ער זאל עס אריינלעגען אין א ליימענעם טאפ, כדי עס זאל זיך האלטען א לאנגע צייט. ס׳איז א צייכען פון גאט, אז אין אט דעם לאנד וועלען נאך אמאל געקויפט ווערען הייזער און פעלדער און ווייגערטנער. די שאנצען פון די באלאגערער דערנעהנטערען זיך אפילו אלץ מעהר צו דער שטאדט, וועלכע וועט פאלען אין זייערע הענט און וועט פארברענט ווערען אלס שטראף פאר די זינד פון איהרע איינוואוינער. אבער אמאל וועט יהוה זיי צוריקברייגנגען און זיי געבען א הארץ און א וועג ווי איהם צו געהארכען. ער וועט שליסען מיט זיי א נייעם בונד, וועט טאן גוטס מיט זיי, וועט אריינטאן גאט׳ס פורכט אין זייער הארצען, אזוי אז זיי וועלען זיך מעהר ניט אפקעהרען פון איהם און ער וועט זיי אויף תמיד איינפלאנצען אין לאנד (ל״ב).

אבער דאס וואס ער לאזט ניט אפ אויך אין וואך־הויף ארויסצוזאגען יהוה׳ס ווילען, ברייגנגט אויף איהם נייע פארגוואלדיגונגען. די קעניגליכע באאמטע באשולדיגען איהם, אז מיט זיינע נבואות וועגען דעם באלדיגען חורבן פון ירושלים נעמט ער אוועק דעם מוט ביי דער באפעלקערונג און זיי צווינגען דעם קעניג איבערצוגעבען ירמיה׳ן אין זייערע הענט. מ׳ווארפט איהם אריין אין א גרוב, וואס געפינט זיך אין וואך־הויף, כדי ער זאל אין איהר אומקומען. אבער דעם קעניג׳ס א יעוונוך, דער עטיאפיער עבד־מלך נעמט זיך אן פאר׳ן נביא. ער איילט זיך צום קעניג און קריגט פון איהם די ערלויבעניש ארויסצוציהען דעם נביא פון גרוב. אט אזוי בלייבט ירמיה אין וואך־הויף ביז דער עראבערונג פון שטאדט. פאר׳גנב׳עטערהייד קומט נאך דער קעניג איהם פרעגען, אבער ער געפינט ניט דעם מוט צו פאלגען דעם נביא׳ס עצה, וואס ער גיט איהם איצט ווידער, זיך אונטערצוגעבען. נאך מעהר, ער דערנידערינגט זיך אזוי ווייט, צו בעטען ירמיה׳ן ניט מיטצוטיילען צו די שרים דעם אינהאלט פון זייער געשפרעך; נאר טאמער פרעגען זיי ביי איהם, זאל ער זיי זאגען, אז ער האט געבעטען דעם קעניג איהם ניט צו שיקען צוריק אין דעם געפענגעניש פון דעם קאנצלער יונתן׳ס הויז. און ירמיה טוט דעם אומגליקליכען קעניג די טובה (ל״ח).

באלד האבען אלע געזעהן בחוש ווי עס ווערען מקוים ירמיה׳ס ווערטער. די באלאגערער האבען זיך צוריקגעקעהרט. דאס ברויט האט אנגעהויבען אויסצוגעהן אין דער באלאגערטער שטאדט. דער הונגער פיהרט צו מאוים־

רינגע מעשים פון פארצווייפלונג און ברעכט סוף־כל־סוף די קראפט פון דער פארטיידיגונג. אין 9טען טאג פון 4טען חודש פון צדקיה׳ס 11טען רעגי־רונגס־יאהר (יולי 586), דאס הייסט בכן נאך א באלאגערונג פון א יאהר, 5 חדשים און 27 טעג גיט זיך די באלאגערער איין איינצוברעכען דעם מויער. איצט ווייזט ארויס דער אומגליקליכער צדקיה צום ערשטען מאל א מוט און אן ענערגיע וואס פאסען זיך פאר דעם שטאט, פון וועלכען ער קומט ארויס. אין דער נאכט נאכ׳ן איינברעכען פון מויער רייסט ער זיך דורך מיט זיין חיל דורך דער באלאגערענדער ארמיי אין דרום פון דער שטאדט. נאכדעם ווי דער ארויספאל האט איהם אפגעגליקט, זוכט ער צו אנטלויפען צום עבר הירדן. אבער עס געלינגט די באבילאנער איהם צו כאפען ביי יריחו און איהם צו נעמען געפאנגען. זיין חיל צעפליהט פון איהם אין אלע זייטען און פארטיילט זיך אין קליינע באנדעס איבער דאס לאנד. צדקיה ווערט אפגעפיהרט אין נבוכדראצר׳ס הויפטקווארטיר קיין ריבלה, צו באקומען דארטען זיין פסק פאר׳ן ברעכען די שבועה פון טריי־הייט. נבוכדראצר לאזט איהם מאכען בלינד, נאכדעם ווי זיינע זיהן זיינען געטויט געווארען פאר זיינע אויגען. געשמידט אין קייטען ווערט ער אפגע־פיהרט קיין בבל אין געפענגעניש.

איבערגעגעבען אלס הפקר אין די הענט פון דער באלדעאישער ארמיי, לעבט איצט די עראבערטע שטאדט איבער א שרעקליכען חודש, ביז זי קריגט די שטראף פאר איהר אויפשטאנד. דעם 7טען טאג פון 5טען חודש (אב) קומט אין ירושלים נבוזראדן, דער הויפט פון נבוכדראצר׳ס לייב־גווארדיע, און פארברענט די גאנצע שטאדט צוזאמען מיט דער פעסטונג און דעם בית־המקדש. די מויערן פון דער שטאדט ווערען ארונטערגעריסען, די בראנזענע זיילען און בעקען־טרעגער, דער בראנזענער באסיין פון בית־המקדש ווערען צעבראכען און אוועקגעשלעפט קיין בבל. עס ווערען אויך אוועקגעפיהרט אהין די נאך געבליבענע הייליגע כלים פון בית־המקדש.

אלס שטראף פאר דעם אויפשטאנד און כדי אנצואווארפען א שרעק, ארעסטירען די באבילאניער די איינוואוינער פון ירושלים, וועלכע האבען גענומען א פראמינענטען אנטייל אין דעם אויפשטאנד, און זיינען אבער, אנשטאט צו וואגען דעם ארויספאל מיט צדקיה׳ן, געבליבען אין שטאדט אדער אין דער פעסטונג. אלס ערשטע קומען דער אויבער־כהן שריה, זיין שטעלפערטרעטער צפניה און די דריי שוועלען־היטער. אין דער שטאדט ארעסטירען זיי א יעוונוך (סרים), וועלכער האט געהאט צו זאגען איבער אלע קריגס־לייט, דעם באאמטען, וועלכער האט געפיהרט די

רשימה פון דעם מאָבּיליזירטען לאַנד־פאָלק, פינף פון דעם קעניג׳ס ראַטגעבער און פופציג קריגסלייט, קענטיג די פאַרטרעטער פון געמיינעם פאָלק. נבוזראדן שיקט זיי אוועק קיין ריבלה, וואו נבוכדראצר לאָזט זיי הינריכטען. די באַפעלקערונג וואָס איז נאָך געבליבען אין שטאָדט ווערט אַוועקגעפיהרט אין באַבּילאָניען צוזאַמען מיט די, וועלכע זיינען פריהער אריבערגעלאָפען צו די כשדים. נאָר די פּראָלעטאַריער בלייבען און זיי באַקומען נחלאות אלס וויינפלאַנצער און פעלד־אַרבייטער, כדי דאָס לאַנד זאָל ניט פאַרוויסט ווערען. ווי גרויס עס איז געוועזן די צאָהל פון די אידען, וועלכע זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען אין גלות, האָבען מיר ניט קיין זיכערע ידיעות.

2.

די לעצטע קאָנוואולסיעס. גדליה.

דורך אָט דער נייער פאַרטרייבונג, דורך דער אָפּשאַפונג פון קעניגטום און מעהר ווי אַלץ דורך דער צעשטערונג פון דער שטאָדט, פון דער פעסטונג און פון דעם בית־המקדש איז די קראַפט פון דער אידישער נאַציאָן לגמרי געבראָכען געוואָרען. דאָך איז נאָך אַלץ געווען א מעגליכקייט צו פאַרמירען א נייעם אידישען קיבוץ אין דעם לאַנד פון די פּאַטערס פון די אָרימע קלאַסען, וואָס זיינען נאָך איבערגעבליבען. ווארים די באַבּילאָניער האָבען געוואָנט נאָך אמאָל צו פּרובירען אָרגאַניזירען פון אָט די געבליבענע א קליינע נאַציאָנאַלע מדינה. נבוכדראצר זעצט איין גדליה בן־אחיקם בן־שפן אלס גובערנאַטאָר איבער די שטעדט פון יהודה און ווייזט איהם אָן אלס רעזידענץ מצפה, עטליכע מייל אין צפון־זייט פון ירושלים. עס בלייבען אויך ביי איהם די אַלטע לייט, די פרויען און קינדער פון די פּאַכיליען, ווען מענער עס זיינען צעשפּרייט געוואָרען ביי ירחו אין אַלע עקען פון לאַנד. פּונקט אזוי בלייבען די קעניגס־טעכטער, וועמעס מענער און זיהן זיינען הינגעריכטעט געוואָרען פון נבוכדראצר׳ן אין ריבלה. די וואָהל פון גדליה׳ן איז כאַראַקטעריסטיש. ער איז אן אייניקעל פון יענעם קאַנצלער יאשיהו׳ס, וועלכער האָט צו איהם געבראַכט דעם ספר דברים, און א זוהן פון יענעם אחיקם, וועלכער האָט זיך אַנגענומען פאַר ירמיה׳ן אין זיין משפּט (ירמיה כ״ו 24); ער האָט בכן געהערט צו דער פּאַרטיי, וואָס האָט אָפּגערעדט פון אן אויפשטאַנד געגען די כשדים. דעריבער האָט ער געהאַט די

פולען צוטרוי פון דער באבילאנישער רעגירונג.

גדליה האט קענטיג אויך גע׳פועל׳ט, אז מ׳זאל באפרייען ירמיה׳ן. בשעת ירושלים איז געפאלען איז ירמיה געזעסען אין וואך־הויף פון קעניג׳ס פאלאץ. דארטען האבען איהם די כשדים געפונען און האבען איהם אוועק־געשיקט מיט די אידען אום פארטריבען צו ווערען קיין בבל. ער איז שוין געווען אנגעקומען צוזאמען מיט זיינע „אחים לצרה" אין רמה, וואו ער האט באקומען פון נבוזראדן׳ען די פרייהייט ענטוועדער צו גהן אלס פרייער מאן קיין בבל, אדער צו בלייבען ביי גדליה׳ן אין מצפה*).

פון מצפה זוכט גדליה צו ארגאניזירען א באבילאנישע וואסאל־מדינה פון די איבערגעבליבענע אידען. זיין ערשטע עובדא איז געווען צו באוועגען די צעשפרייטע שיריים פון צדקיה׳ס ארמיי זיך צו אונטערוווארפען אונטער דער באבילאנישער ממשלה, כדי דאס לאנד זאל אויף אזויפיעל בארוהיגט ווערען, אז עס זאל מעגליך זיין פאר די באבילאנישע מיליטערישע אפטיילונ־גען זיך צוריקצוציהען פון לאנד.

צווישען די אידישע טרופען, וואס האבען זיך געהאלטען געגען די באבילאניער, האט, ווי עס ווייזט אוים, נאך ווייטער געהערשט דערזעלביגער פאנאטיזם, וואס האט אמאל אזוי פארשטארקט די עקשנות פון די איינוואוי־נער פון ירושלים און האט זיי כסדר געפיהרט אלץ צו נייע מרידות געגען דער פרעמדער אויבערהערשאפט. אפילו דער חורבן פון דער שטאדט האט

---

*)די ידיעה וואס מיר געפינען אין ירמיה ל"ט 11—14, אז נבוזראדן האט באקומען א באפעהל פון נבוכדראצר׳ן אכטונג צו געבען אויף ירמיה׳ן, אז עס זאל איהם קיין שלעכטס ניט געשעהן און אז ירמיה איז דאן געשיקט געווארען צו גדליה׳ן — איז ווניג וואהרשיינליך. נבוכדראצר אין ריבלה און נבוזראדן אין ירושלים האבען געהאט וויכטיגערע זאכען צו טאן. אז זיי זאלען האבען געוואוסט פון ירמיה׳ס טעטיגקייט, לעגט זיך אויך ווניג אויפ׳ן שכל. דערצו איז ניט צו פארשטעהן, ווי אזוי דאס זאל האבען צוגעגאנגען, אז ירמיה, וועלכער האט לויט ל"ט 14 זיך שוין געפונען ביי גדליה׳ן אין מצפה, געפינט זיך פלוצלונג אין מ 1 צווישען די דעפארטירטע אידען אין רמה. אלע קשיות ווערען אבער פארענטפערט, ווען מ׳באמערקט, אז קאפ. ל"ט איז אריינגעשריבען געווארען פון א שפעטערדיגער האנט, אז דער המשך פון קאפ. ל"ח איז פסוק 2 פון קאפ. מ און אז צווישען די בײדע קאפיטלען איז ארויסגעפאלען א שטיק, וואו עס איז געווען באשריבען דאס וואס עס האט פאסירט מיט ירמיה׳ן אין דער צייט צווישען דער עראבערונג פון דער שטאדט און זיין באפרייאונג אין רמה. פון אט דעם ארויסגעפאלענעם שטיק האט עס דער צושרייבער פון קאפ. מ פסוק 1 געשעפט זיין ידיעת, אז נבוזראדן האט באפרייט ירמיה׳ן אין רמת.

ניט געבראכען זייער בלינדען צוטרוי און האט זיי ניט געהאלפען צו אנערקע־
נען די אייגענע שולד. זיי האבען געגלויבט, אז זיי קעמפען פאר גאט, וועלכער
האט אמאל אוועקגעגעבען דאס גאנצע לאנד צו דעם איין מאן אברהם. ווי
אזוי זשע זאלען זיי, וואס זיינען אלץ נאך א גרויסע צאהל, ניט זיין בכוח
עס צוריק צו ערא‏בערען מיט'ן שווערד? דעם ענטפער אויף דער דאזיגער
פארבלענדונג גיט זיי יחזקאל אין דער נבואה, וואס איז געצילעוועט געגען
די אנפיהרער פון אט דעם ווידערשטאנד. פון איהר קריגען מיר גלייכצייטיג
אויך אן ארייבליק אין דער מאראלישער צעלאזענקייט פון די דאזיגע פא־
נאטיקער. „מענשען־זוהן, די איינוואוינער פון די דאזיגע חורבות אין דעם
לאנד פון ישראל זאגען: איינער איז געווען אברהם און ער האט גע'ירש'עט
דאס לאנד. מיר אבער זיינען פיעל. אונז איז דאס לאנד געגעבען געווארען א
ירושה! דערום זאג צו זיי: אזוי האט געזאגט דער האר יהוה, מיט דעם
בלוט עסט איהר און צו אייערע געצען הייבט איהר אייערע אויגען און בלוט
פארגיסט איהר, און דאס לאנד ווילט איהר ירש'ענען? איהר שטעלט זיך
אויף אייער שווערד, איהר טוט אומווירדיגקייטען און איינער איז מטמא די
פרוי פון דעם אנדערען, און דאס לאנד ווילט איהר ירש'ענען? דו זאלסט
זאגען צו זיי: אזוי האט געזאגט דער האר יהוה, אזוי וואהר ווי איך לעב,
די וואס וואוינען אין די צעשטערטע שטעדט וועלען דורכ'ן שווערד פאלען,
און די וואס זיינען אויפ'ן פרייען פעלד האב איך צו די חיות אוועקגעגעבען
צו פרעסען, און די וואס זיינען אין די בערג־פעסטונגען און אין די הייהלען
וועלען דורך פעסט שטארבען. און איך וועל מאכען דאס לאנד פוסט און
וויסט און אויפהערען וועט זיין שטאלצע מאכט, וויסט וועלען ווערען די
בערג פון ישראל, אזוי אז קיינער וועט ניט געהן איבער זיי. דעמאלט ווע־
לען זיי אנערקענען, אז איך בין יהוה, ווען איך וועל מאכען דאס לאנד פאר
א ווילדער וויסטעניש איבער אלע זייערע אומווירדיגקייטען וואס זיי האבען
געטאן" (יחזקאל ל"ג 24—29).

אין אנהויב האט זיך געדוכט, אז אלץ געהט ווי געוואונשען. די פיה־
רער פון די אידישע באנדעס איבער'ן לאנד זיינען געווען פריינדליך צו
גדליה'ס פלענער. דערהערענדיג, אז ער איז אריינגעזעצט געווארען אלס
גובערנאטאר, זוכען איהם אויף אין מצפה ישמעאל בן נתניה, א פרינץ פון
דוד'ס הויז, יוחנן בן קרח און נאך אנדערע פיהרער צוזאמען מיט זייערע
לייט, זיך צו האלטען אן עצה מיט איהם. גדליה רעדט זיי צו זיך צו אונ־
טערוואַרפען אונטער בבל, שווערט זיי, אז ער וועט זיי אלעמען פארמרעטען
ביי די כשדים און פאדערט זיי אויף צו בלייבען וואוינען אין די שטעדט

וועלכע זיי האלטען איצט באזעצט און איינצוזאמלען די פרוכט, וואס איז געבליבען אויף די פעלדער, מחמת די באפעלקערונג איז אנטלאפען. און די קריגס־לייט לאזען זיך איבערריידען און נעמען זיך צו די פרידליכע ארביי־טען.

דער מצב ווערט וואס ווייטער אלץ בעסער, ווארים אז די אידען, וואס זיינען געווען אנטלאפען אין לאנד פון די ארדומים, עמונים און מואבים האָ־בען דערהערט, אז די באבילאניער האבען זיך באנוגענט בלויז צו צעשטערען ירושלים אלס שטראף פאר איהר אומגעהארכזאמקייט, אבער גאנץ יהודה ווילען זיי ניט פארניכטען — זיינען זיי געקומען צוריק און האבען זיך גע־שטעלט אונטער גדליה׳ס שוץ.

אבער די האפענונג, וואס איז דורך דעם אויפגעוועקט געווארען, אז עס וועט זיך איינגעבען ווידער אויפצושטעלען א אידישע מדינה, האט געזאלט באלד צעשטערט ווערען.

אז עס זאלען זיך ווידער איינשטעלען געארדנעטע צושטענדען אין דעם פארוויסטען לאנד, איז ניט לויט דעם וואונש פון בעלים, דעם קעניג פון עמון, ווארים דערמיט איז איהם פארלארען געגאנגען א געלעגענהייט זיך אויסצושפרייטען צו מערב צו און ארייננצוקריגען מעהר ישוב־לאנד. דער קעניג פון עמון געפינט א געצייג פאר זיינע פלענער אין יענעם פרינץ פון דוד׳ס הויז ישמעאל בן־נתניה. צי האט דער פרינץ געזוכט צו נעמען נקמה פאר די מענער פון זיין פאמיליע, וואס זיינען געטויט געווארען, אדע־ער איז געטריבען געווארען פון שנאה און אייפערזוכט געגען גדליה׳ן, וועל־כער האט פארנומען איצט א שטעלע וואס האט געהערט צו דוד׳ס הויז, איז ניט איינצוזעהן פון דעם באריכט אין ירמיה. פיליכט האבען ביידע זאכען געווירקט צוזאמען.

גדליה׳ן האט מען געווארענט אין צייט, אז ער זאל זיך היטען. די הארען פון חיל, וועלכע האבען דאמאלסט צוזאמען פארהאנדעלט מיט ישמעאל׳ן און גדליה׳ן און וועלכע ישמעאל האט פיליכט פרובירט געווינען פאר זיינע פלענער, האבען עס מיטגעטיילט גדליה׳ן, אבער ער האט זיי ניט געגלויבט. יוחנן בן קרח באט זיך אפילו אן אפצוראמען אין געהיים ישמעאל׳ן פון וועג. גדליה אבער פארבאט עס איהם און גיט איהם צו פאר־שטעהן, אז ער טרייבט בלויז רכילות אויף ישמעאל׳ן.

אט אזוי קומט דאס אומגליק. אין 7טען חודש (תשרי), 3 חדשים נאך דער עראבערונג פון ירושלים און בלויז 2 חדשים נאך איהר צעשטערונג, קומט ישמעאל מיט 10 באגלייטער צו גדליה׳ן אין מצפה. ער ווערט פון

איהם פריינדליך אויפגענומען און אונטערהאלטען. אבער אין מיטען פון מאהלצייט ווארפט ער זיך ארויף אויף גדליה'ן און טויט איהם אויפ'ן שטעל. דערזעלבינער גורל טרעפט אויך די אידישע און באבילאנישע קריגס־לייט, וואס האבען זיך געפונען אין גדליה'ס סביבה. ישמעאל פארנעמט דאן מצפה און לאזט קיינעם ניט ארויסגעהן פון שטאדט.

אבער זיין דורשט נאך נקמה איז נאך אלץ ניט געווען געשטילט. אויף מארגען נאך דעם מארד געהען פארביי מצפה פארביי 70 מענער פון שילה, שכם און שומרון, וועלכע ווילען מקריב זיין א שפייז־אפפער צו יהוה אויף די חורבות פון צעשטערטען בית־המקדש. עס איז די צייט פון דעם הערבסט־יום־טוב (חג האסיף), און דאס הייליגטום אויפ'ן בארג ציון האט פאר זיי ניט קור־קענדיג אויפ'ן חורבן ניט פארלארען זיין הייליגען כאראקטער. אזוי ווי זייער שמחה מיט'ן איינזאמלען די פרוכט פון די פעלדער איז פארוואנדעלט געווארען אין טרויער דורך דעם גורל פון דער הייליגער שטאדט, געהען זיי דעריבער אין א טרויער־פראצעסיע, מיט צעריסענע קליידער, געשארענע בערד און צעשניטענע פנים'ער און הענט. ישמעאל געהט זיי אנטקעגען און מיט גלאטע, פאלשע רייד לאדט ער זיי איין צו קומען צו גדליה'ן אין שטאדט. ניט האבענדיג קיין חשד, נעמען זיי די איינלאדונג אן, ווערען אבער אויפ'ן שטעל, נאכדעם ווי זיי האבען נאר די שטאדט באטראטען, באפאלען פון ישמעאל'ן און זיינע לייט. זיי זיינען דאך אונטערטאנען פון באבילאנישען קעניג און דערום ישמעאל'ס פיינד. נאר צעהן פון זיי שאנע־ווען דער רשע, ווייל זיי פארשפרעכען איהם זייערע שפייכלערס מיט ווייץ, גערשטען, אויל און האניג, וואס זיי האבען אין פארגראבענע באהעלטעני־שען אויפ'ן פעלד. די טויטע קערפערס פון די 70 דערמארדעטע לאזט ישמעאל אריינווארפען אין דער גרויסער גרוב, וואס דער קעניג אסא האט אמאל געלאזט מאכען בעת זיין מלחמה מיט בעשא פון ישראל. דאס פאלק פון מצפה אבער, אויך די קעניגליכע פרינצעסינס דערקלערט ער אלס גע־פאנגענע, און ער גרייט זיך זיי אלעמען אוועקצושלעפען אין דאס לאנד פון די עמונים.

אבער עס האט ישמעאל'ן ניט אפגעגליקט צו אנטלויפען מיט זיין רויב. יוחנן בן קרח און זיינע חברים האבען אונטערדעסען דערהערט וואס דא איז געשעהן. כדי מ'זאל זיי ניט האלטען פאר מיטשולדיגע און זיי זאלען ניט באשטראפט ווערען פון די באבילאניער פאר ישמעאל'ס מעשים, זוכען זיי איהם צו כאפען. ביי יענעם גרויסען טייך ביי גבעון, אז וועלכען ס'איז אנגעקניפט די לעגענדע פון דעם קאמף צווישען די 12 לייט פון בנימין

און די 12 פון יהודה (שמואל ב, ב), שטויסען זיי זיך צוזאמען מיט ישמעאל'ן און זיינע געפאנגענע. וויבאלד נאר די געפאנגענע האבען דערזעהן זייערע באפרייער, זיינען זיי גלייך אריבערגעגאנגען צו זיי. צווישען זיי איז אויך געווען ירמיה, וועלכער איז מיט זיין שרייבער ברוך בן־נריה אריינגעפאלען אין מצפה אין ישמעאל'ס הענט און איז איצט צום צווייטען מאל אנטרונען פון געפאנגענשאפט.

אבער דער הויפט־צוועק פון די אפיצירען, צו כאפען ישמעאל'ן, האט זיך ניט איינגעגעבען, ווארים עס האט איהם אפגעגליקט צו אנטלויפען מיט אכט פון זיינע באגלייטער צו די עמונים. דערמיט איז צעשטערט די האפענונג פון די אפיצירען איינצושטילען דעם צארן פון די באבילאניער איבער דער געוואלד־טאט אין מצפה דורכ'ן אויסליפערען די שולדיגע, און זיי האבען דערום איצט מורא, אז זיי וועלען מוזען ליידען די שטראף פאר יענע. זיי מארשירען דעריבער מיט זייער חיל און מיט די וואס זיינען באפרייט געווארען פון ישמעאל'ס האנט צו דרום צו אין דער געגענד פון בית־לחם, כדי אויסצוואוואנדערען פון דארטען קיין עגיפטען.

אבער איידער זיי פארלאזען דאס לאנד פון זייערע פאטערס, ווילען זיי נאך אנפרעגען יהוה, דעם האר פונ'ם לאנד, צי ער איז צופרידען „מיט דעם וועג אויף וועלכען זיי געהן און מיט דער זאך וואס זיי טוען". ירמיה פארשפרעכט זיי צו פרעגען יהוה און ניט צו פארבארגען פון זיי קיין זאך, וואס גאט וועט איהם אנטפלעקען. בעת די שלוחים פון פאלק שווערען צו טאן אלצדינג וואס יהוה וועט זיי לאזען וויסען דורך ירמיה'ן. פון דעם געשפרעך פון די שלוחים מיט ירמיה'ן זעהט זיך שוין אבער דייטליך, אז דאס פאלק איז באשטימט אנטשלאסען אויסצוואוואנדערען, פונקט ווי ירמיה איז געגען דעם דאזיגען באשלוס, און אז די אפיצירען זוכען נאר צו קריגען די געטליכע צושטימונג פאר אט דעם באשלוס זייערען.

אין צעהן טעג ארום באקומט ירמיה דעם באפעהל פון יהוה צו לאזען וויסען דעם פאלק, אז יהוה וועט זיך פאר זיי אננעמען און וועט זיי געבען הצלחה, ווען זיי וועלען בלייבען אין דעם לאנד פון זייערע פאטערס. ער וועט דערוועקען רחמנות פאר זיי ביים קעניג פון בבל, אזוי אז ער וועט זיי רוהיג לאזען וואוינען אין דעם לאנד. ווען זיי וועלען אבער ניט פאלגען דעם באפעהל פון יהוה און וועלען אויס מורא פאר דעם קעניג פון בבל אויסוואנדערען קיין עגיפטען, וועט דער קעניג פון בבל אויך דארטען זיי דערגרייכען און זיי וועלען אומקומען דורך שרעק, הונגער און פעסט.

אונטערדעסען איז, ווי עס ווייזט אויס, ביי די אידען פון יהודה נאך

שטארקער געווארען דער באשלוס אויסצוואנדערען. די אפיצירען לאזען גארניט קומען דערצו, אז ירמיה'ס נביאות זאל ווירקען אויף דאס פאלק. זיי באשולדיגען איהם אין שארפע ווערטער, אז ער האט געזאגט ליגען. ברוך בן־נריה, זאגען זיי, האט איהם אנגערעדט צו אזא'ן ענטפער, כדי זיי זאלען אריינפאלען אין די הענט פון די באבילאניער. אונטער דער אנפיהרונג פון יענעם יוחנן בן־קרח וואנדערט איצט די גאנצע מחנה קיין עגיפטען. אויך די באפרייטע פון ישמעאל'ס האנט און די, וועלכע האבען אונטערדעסען זיך צוריקגעקעהרט פון די שכנות'ע לענדער, ווערען מיטגענומען. פאר די רעליגיעזע השגות פון די אויסוואנדערער איז אבער כאראקטעריסטיש, וואס אויך ירמיה, וועמעס אראקעל איז נאר וואס גראב פארווארפען געווארען, ווערט מיטגעשלעפט. ער איז פארט גאט'ס־מאן און קאן נאך אנדערשוואו צוניץ קומען.

אין דער גרעניץ־שטאדט תחפנחס, וואו די אידען פון יהודה האבען, ווי עס ווייזט אויס, זיך לענגער אויפגעהאלטען, ווארטענדיג אויף אן ערלויבעניש איינצוואנדערען, דערהייבט ירמיה נאכאמאל זיין שטים קלאר צו מאכען פאר די אידען ווי נאריש זייער אונטערנעמונג איז. אויך עגיפטען וועט צעשלאגען ווערען פון דעם וועלט־עראבערער נבוכדראצר. ער וועט זיין טראן אויפשטעלען פאר פרעה'ס פאלאץ אין תחפנחס און א משפט האלטען. דארטען וועט ער זיך נוקם זיין אן די אידען פון יהודה, וואס זיינען פון איהם אנטלאפען*).

---

*) די דאזיגע נביאות פון ירמיה'ן (מ"ד) און אויך פון יחזקאל'ען (כ"ט) איז ניט מקוים געווארען. נבוכדראצר האט טאקע אטאקירט עגיפטען, אבער האט זי ניט אונטערווארפען.

די תקופה פון גלות בבל

1.

די צעשפרייטונג.

מ'טאָר ניט מיינען, אַז דאָס אידישע לאַנד האָט פאַרלאָרען אַלע זיינע איינוואוינער. די גרויסע צאָהל אידען, וואָס האָבען זיך שנעל צוזאַמענגעקליבען אַרום גדליה'ס פאַהן, ווייזט אונז, אַז אַ גרויסער טייל, אויב ניט די מעהר־הייט פון אידישען פאָלק, איז געבליבען אין און אַרום יהודה. „מיר זיינען פיעל", האָבען געזאָגט די אידען, וועלכע האָבען באַוואוינט די וויסטע פלע־צער אין דעם לאַנד פון ישראל אין יענער צייט (יחזקאל ל"ג 24). די הייהלען אין דרום און אין מזרח פון יהודה, וועלכע האָבען זיך אַרויסגעוויזען אַלס זיכערע באַהעלטעַנישען ביי קלענערע קריזיסען אין דער געשיכטע פון אידישען פאָלק, האָבען בלי ספק באַשיצט ניט ווייניג אַנטלאָפענע ביז די באַבילאָנישע סאָלדאַטען האָבען זיך צוריקגעצויגען. פון ירמיה מ 11 זעהט עס אויס, אַז מאַנכע אידען האָבען געפונען אַ מקום־מקלט אויף דערוויייל אין מואב, עמון, אדום און די אַנדערע לענדער אַרום כנען. פון וואַנעט זיי האָבען זיך צוריקגעקעהרט אַזוי גיך ווי עס האָט זיך געמאַכט די גינסטיגע געלעגענהייט. דער פאַקט וואָס די באַבילאָניער האָבען ניט געהאַלטען פאַר נויטיג צו ברייננגען אַהין קאָלאָניסטען פון אַנדערע טיילען פון זייער אימ־פעריע איז אַ בפירוש'ע ראיה, אַז אַסך אידען פון יהודה האָבען ווייטער באַ־אַרבייט און אַנטוויקעלט זייער היים־לאַנד.

צוליב די ענגע פּאָליטישע און קאָמערציעלע באַציהונגען, וועלכע האָ־בען שוין עקסיסטירט צווישען עגיפּטען און יהודה, איז עס געווען גאַנץ נאַ־טירליך, אַז די מעהרסטע פון די, וואָס זיינען אַנטלאָפען פון די באַבילאָניער, זאָלען זוכען אַ מקום־מקלט אין דעם לאַנד פון טייך נילוס. שוין הושע דער־מאַנט עגיפּטען אַלס איינס פון די גלות־לענדער (ט 6; י"א 11). דאָס ווייזט, אַז מיט אַ יאָהרהונדערט און אַ האַלב צוריק, האָבען די קינדער פון צפון־ישראל, בשעת זייער מלוכה איז צעשטערט געוואָרען דורך אשור, געגעבען אַ ביישפּיל, וועלכען זייערע ברידער אין דרום האָבען שפּעטער נאַכגעטאַן

אין זעהר עהנליכע אומשטענדען. אפילו נאך דעם גלות־יהויכין האט ירמיה אדרעסירט זיין נבואה צו די „וואס זיינען געבליבען אין דעם ראזינען לאנד (יהודה) און צו די וואס וואוינען אין דעם לאנד מצרים“ (כ"ד 8). אויב שוין אין יאהר 597, האבען, לויט ווי עס זעהט אויס פון אט דעם פסוק, אסך אידען, ווי אויך פיעל וואס האבען געשטאמט פון צפון ישראל, זיך שוין גע־פונען אין עגיפטען, האט זייער צאהל שפעטער געמוזט שטארק וואקסען. ווען עס איז קלאר געווארען, אז די מלוכה פון יהודה איז פאר'משפט אונ־טערצוגעהן, האבען פאטריאטען, וואס האבען געגלויבט אין די רייד פון די אמת'ע נביאים, איינגעזעהן, אז זיי קאנען אויפטאן מעהר פאר זייער לאנד, אוועקגעהענדיג אויף א צייט פרייוויליג אין גלות אין עגיפטען איידער אריינ־צופאלען אין די הענט פון די באבילאניער. ווי שטארק עס איז געווען אט די נייגונג צו זוכען א באהעלטעניש אין עגיפטען האט זיך ארויסגעוויזען איצט, נאך דער דערמארדונג פון גדליה'ן, ווען זיינע אנהענגער האבען אויס־געוואנדערט מאסענווייז אין לאנד פון דעם נילוס. אנדערע צענטערס פון אי־דישער קאלאניזאציע אין עגיפטען, אחוץ די אויבען דערמאנטע ת ח פ נ ח ס, זיינען געווען מ ג ד ו ל, אויך א גרעניץ־שטאדט (ווי איהר נאמען „וואך־טורם“ ווייזט), ארום צוועלף מייל פון פעלוזיום, נ ו ף, וועלכע ווערט אידענטיפיצירט מיט דער אלטער שטאדט מעמפיס (פארגלייך יחזקאל ל' 13) און דאס לאנד פ ת ר ו ס, וואס איז וואהרשיינליך א באצייכענונג פאר דרום־עגיפטען (ירמיה מ"ד 1; יחזקאל ל' 13—18). בשעת מאנכע אידען זיינען געבליבען אויף די גרעניצען פון יהודה, האבען אנדערע אויף אזא'ן אופן געפונען היימען אין דעם ווייטסטען דרום פון דעם נייעם לאנד וואס זיי האבען אנגענומען. פון די ניט לאנג געפונענע עלעפאנטין־פאפירוסען ווייסען מיר טאקע, אז אויפ'ן סאמע דרום־גרעניץ פון עגיפטען האט דעמאלט זיך שוין געפונען א אידישע מיליטערישע קאלאניע*). אויך אין יחזקאל זיינען פאראן אנדייטונגען, אז די אידען האבען זיך געפונען אזוי ווייט אין דרום ווי ביז „סונה“, די היינטיגע אסואן, א שטאדט אויף דעם מזרח־ברעג פון נילוס אנטקעגען דעם אינזעל פון עלעפאנטין, וועלכע ווערט אזוי אפט דערמאנט אין די דארטען געפונענע פאפירוסען**).

*) פארגלייך אויבען ז. 125—127.

**) זעה יחזקאל כ"ט 10; ל' 6, 15, 16 (סין־סונה). עס איז א סברא, אז אויך מיט „סבא“ (ישעיה מ"ג 3) און מיט „ארץ סינים“ (ישעיה מ"ט 12) איז געמיינט „סונה“.

מיר האבען צום באדויערען ניט קיין פאקטען צו באשטימען וויפיעל אידען עס האבען זיך געפונען אין עגיפטען אין אנהויב פון גלות. ירמיה אין קאפ. מ"ד 15 רעדט פון זיי אלס פון „א גרויסער פארזאמלונג" („קהל גדול"). ווען מיר באטראכטען נאך ווי לייכט עס איז געווען צו קומען פון ירושלים קיין עגיפטען, און אז עגיפטען אליין האט אנגעבאטען די אנטלא־פענע אידען א פריינדליכע באהאלטעניש אויסער דעם גרעניץ פון באבילא־נישען איינפלוס — ווערט נאך שטארקער די איבערצייגונג, אז ארום יאהר 580 האט א גרויסער טייל פון די פריהערדיגע איינוואוינער פון יהודה זיך געפונען אין עגיפטען. מעהר ווי א יאהרצעהנדליג איז דער שטראם פון דער אידישער באפעלקערונג געגאנגען אין יענער ריכטונג, און איז נאך אלץ שטארקער געווארען, וואס מעהר יהודה איז צעפאלען אונטער די קלעפ וואס זי האט באקומען פון בבל. וואלט ירמיה ניט געהאלטען פאר וויכטיגער צו טיילען דעם גורל פון די אידען, וואס זיינען געבליבען אין יהודה איידער פון דעם העכערען טיפ אידען, וואס זיינען פארטריבען געווארען קיין באבילא־ניען — וואלטען מיר דאן ניט געוואוסט פון דער גאנצער אויסוואנדערונג קיין עגיפטען, און עס וואלט אונז אויסגעפעהלט איינער פון די וויכטיגסטע קאפיטלען אין דער אידישער געשיכטע. עס איז טאקע אמת, אז נאך ירמיה'ס טויט האבען די אידען אין עגיפטען ניט געהאט קיין יחזקאל אדער אזא נביא ווי דער באבילאנישער ישעיה (ישעיה פון קאפ. מ און). מיר קאנען דערפאר ניט מעהר ווי אומגעפעהר ארויסדרינגען דעם וואהרשיינליכען גאנג פון די דארטיגע געשעהענישען. אבער עס איז קלאר, אז די גלות־אידען פון עגיפטען זיינען געווען א פאקטאר, וואס קאן מעהר ניט איגנארירט ווע־רען, ווען מיר שטודירען די געשיכטע פון אידישען פאלק אין דער צייט פון גלות בבל, און באזונדערס דערנאך אין דער פעריאדע פון „שיבת ציון".

די אלטע סעמיטישע געשיכטע גיט אונז אסך ביישפילען פון גרושים פון נאציאנען, אבער מיר ווייסען ניט פון נאך אזא פולשטענדיגער און וויי־טער צעשפרייטונג, פון נאך אזא טרויעריגען גורל ווי עס איז באפאלען דאס פאלק פון די פאסטוכער און ערד־ארבייטער, וואס האט באוואוינט דאס לאנד כנען. יחזקאל און אלע אנדערע שרייבער פון דער פעריאדע זאגען, אז „זיי זיינען צעשפרייט געווארען אויפ'ן גאנצען פלאך פון דער ערד" (יחזקאל ל"ד 6; ל"ו 19). פון דער וויסטע סאהארא ביז די הויכלענדער אין מזרח־זייט פון טיגרים (חידקל) האבען זיך געפונען אידישע קאלאניעס. דאך קע־נען אנגעצייכענט ווערען דריי אידישע צענטערס: דער ערשטער איז געווען פאלעסטינא גופא, דער צווייטער איז געווען עגיפטען און דער דריטער בא־

בילאָניען. דער כאַראַקטער פון די קאָלאָניסטען אין די דריי צענטערס איז די באַדינגונגען, אונטער וועלכע זיי האָבען געלעבט, זיינען געווען אַזוי גרונט־פאַרשידען, אַז יעדער צענטער מוז שטודירט ווערען באַזונדער.

2.

די אידען אין פּאַלעסטינאַ און אין עגיפּטען.

פּונקט ווי די רוימער זעקס און אַ האַלב הונדערט יאָהר שפּעטער, אַזוי האָבען אויך די באַבילאָניער אויסגעלאָזען זייער גאַנצען גרימצאָרן אויף ירושלים, דעם פּאָליטישען און רעליגיעזען צענטער פון אידישען פאָלק. די שטאָדט איז דעריבער געוואָרען אַ וויסטעניש, וואו שאַקאַלען זיינען אַרומגעגאַנגען (איכה ה 18). מיר האָבען ניט קיין באַווייזען, אַז די קלענערע שטעדט פון יהודה זיינען אויך אַזוי שטרענג באַהאַנדעלט געוואָרען. אין דער ערשטער און גרעסטער פאַרטרייבונג זיינען אַלע אָוועקגעפיהרטע אידען גענומען געוואָרען פון ירושלים. ניט בלויז האָט די לפי־ערך אומוויכטיגקייט פון די שטעדט זיי באַשיצט, נאָר זיי האָבען זיך אויך געראַטעוועט דערמיט וואָס זיי האָבען זיך אונטערגעגעבען אונטער די זיגער אַ צייט פריהער. די אַנדייטונגען אין ירמיה קאַפּ. מ ווייזען, אַז מאַנכע שטעדט, ווי מצפה און נטפת, האָבען אַריבערגעלעבט דעם חורבן פון ירושלים, הגם זייער באַפעלקערונג איז נאַטירליך אַסך פאַרקלענערט געוואָרען דורך דער מלחמה און פאַרטרייבונג. צו לאָזען פון הינטען אַ טייל פון דער היימישער באַפעלקערונג איז געווען אין פולען איינקלאַנג מיט נבוכדראצר׳ס קלוגער, קאָנסטרוקטיווער הערשאַפט און מיט זיין הומאַניטאַרישען גייסט. זיינע אַמביציעס, וועלכע זיינען געגאַנגען ביז דער עראָבערונג פון עגיפּטען, האָבען איהם באַוואויגען צו אַנטוויקלען די נאַטור־רייכטימער פון פּאַלעסטינאַ, כדי זיין אַרמיי זאָל האָבען די נויטיגע פּראָוויאַנט אין פאַל פון אַ מלחמה געגען מערב. אַט דער פאַקט דערקלערט אויך זיין פּרוּוו אויפצושטעלען אַ אידישע מדינה אונטער גדליה׳ן, אפילו נאָכדעם ווי ירושלים איז שוין חרוב געוואָרען. די שריפט־שטיקער פון יענער צייט, ווי אויך די פאַקטען פון דער שפּעטערער היסטאָריע, ווייזען אונז, אַז בלויז די אָרימערע און אומוויסענדערע האָט מען איבערגעלאָזען אין פּאַלעסטינאַ. אין מזרח זיינען די פּויערים תמיד די, וואָס לעבען אַריבער די פאַרשידענע כוואַליעס פון עראָבערונגען. זיי זיינען אויך די לעצטע צו רע־

וואלטירען. זיי האבען דעריבער אם בעסטען געקאנט דינען די אינטערעסען פון בבל. נאך גדליה׳ס דערמארדונג האבען די באבילאניער אכטונג געגעבען, אז עס זאלען ניט זיין קיין פיהרער צווישען די געבליבענע אין לאנד. ביסלעכוויז אבער, אין משך פון די יאהרען, האבען פראמינענטע אידען פון גלות בלי ספק זיך צוריקגעקעהרט צוריק אין יהודה פון די נאהנטע לענדער ארום, ווי אדום, עמון, מואב און פון עגיפטען, וואו זיי האבען געהאפט צו געפינען א מקום־מקלט אויף דערווייל, פונקט ווי זיי האבען פריהער זיך צוגויפגעקליבען ארום גדליה׳ן (ירמיה מ 7—12).

דער מצב פון די, וואס זיינען געבליבען אויף זייערע באליבטע בערג פון יהודה, איז ניט געווען קיין פרעהליכער. די הערשאפט גופא פון די באבילאניער אין פאלעסטינא איז נעווען גענוג ביטער. דער פאעט פון די געבליבענע אידען קלאגט, אז:

„קנעכט הערשען איבער אונז,
ניטאָ ווער עס זאָל אונז באפרייען פון זייער האנט“.
(איכה ה 7).

עס האבען אויך ניט אויסגעפעהלט קיין עולות און נגישות, וועלכע זיינען א געוועהנליכע זאך ביי פראווינציעלע רעגירונגען אין מזרח־לאנד (איכה ה 4). דערצו זיינען די ארץ־ישראל׳דיגע אידען געווארען נאכ׳ן חורבן א רויב פאר די פעלקער ארום. פונקט ווי בינען באפאלען א בינשטאק, וואס איז אויפגעבראכען געווארען אין זייער שכונה, אזוי האבען זיך איצט גע־שטופט די שכנים פון יהודה רייך צו ווערען פון דעם געבליבענעם האב־און־גוטס פון די אידען. פלשתים, מואבים, אדומים, אפילו די עמונים, וועלכע האבען אין אנהויב געמאכט יד־אחת מיט יהודה, האבען געראבעוועט די באזיגטע. מיט שפאט האבען זיי באמערקט, אז עס איז איצט אוים מיט יהודה׳ס רעליגיעזע פרעטענזיעס. יהודה האט געוואלט זיין עפעס בעסערס ווי די פארוואנדטע פעלקער ארום און האט זיי אויסגעשלאסען פון איהר קולט. „זעה, ווי אלע פעלקער איז געווארען דאס הויז פון יהודה“, איז לויט יחזקאל (כ"ה 8) דאס שפאט־ווארט פון מואב. און דער דיכטער פון איכה קלאגט:

„עס האבען אויפגעשפארט זייער מויל אויף דיר
אלע דיינע פיינד,
זיי האבען געפייפט און געקריצט מיט די ציין,

האָבען געזאָגט: מיר האָבען צעשטערט!
דאָס איז דער טאָג וואָס מיר האָבען געוואַרט אויף איהם,
איצט האָבען מיר געפונען און געזעהן".
(איכה ב 16).

דער ראַזיגער מצב, וואָס האָט זיך געצויגען דורות נאָכאַנאַנד, דערקלערט אונז די ביטערע שנאה, מיט וועלכער עס זיינען אָנגעזאָפּט די נבואות און די פּאַעמען פון דער פּעריאָדע. יחזקאל גיט אַוועק ניט ווייניג צייט און ענער־גיע צו פּאַרדאַמען און פּאַראויסצוזאָגען אַ חורבן אויף די פעלקער, וועלכע האָבען זיך באַנוצט מיט דער דערנידעריגונג און שוואַכקייט פון יהודה (יחזקאל כ"ה—כ"ח). מכות אַ שנאה צווישען די אידען פון יהודה און די שומרונים איז ניטאָ קיין אַנדייטונג אין די נבואות פון דער גלות־צייט. אין די נאָר וואָס ציטירטע שטעלען פון יחזקאל ווערען די אינטערעסען פון די קינדער פון די אַמאָליגע בני ישראל און פון יהודה באַטראַכט אַלס איין און דיזעלביגע, און עס ווערט אָפּט אויסגעדריקט די האָפענונג אויף אַ פּאַראיי־ניגונג פוןביידע צווייגען פון דער אידישער ראַסע, וואָס זיינען דעמאָלט גע־וועזן פּאַראייניגט אין שותפות'ע ליידען.

אַלס די ביטערסטע פון אַלע אידישע שונאים ווערען פּאַררעכענט די אדומים (יחזקאל כ"ה 13). זייער פּאַרראַט אין די טעג פון אידישען חורבן, זייערע רויבערייען און זייער „אַוועקגעבען אין שקלאַפּעריי די איבערגעבלי־בענע אין דעם טאָג פון צרות" זיינען די פּאַרברעכען, פאַר וועלכע עס וועט קומען אויף זיי אַ שטרענגער משפט (עובדיה 11—14). פון יחזקאל'ס ווערטער (אין קאַפּ. ל"ה 10) ווייזט אויס, אַז גלייך נאָך דעם אונטערגאַנג פון דער אידישער מלוכה האָט זיך אָנגעהויבען יענע באַוועגונג פון די אדומים צו צפון, אויף וועלכער עס באַציהען זיך די לעצטע פּסוקים פון עובדיה, און וועלכע האָט זיך געענדיגט דערמיט וואָס די אדומים זיינען אַרויסגעשטופּט געוואָרען פון זייער אורשפּרינגליכער היים דורך די אַראַבער און האָבען פּאַר־כאַפּט די טעריטאָריע פון דרום־יהודה (מלאכי א 1—5). ביים ענד פון גלות בבל האָבען זיי, ווי עס ווייזט אויס, געהאַט פּאַרנומען דעם „נגב", אַריינ־רעכענענדיג חברון און די „שפלה" צו מערב צו (זכריה ז 7). הונדערטער יאָהרען האָבען זיי געהאַלטען די אידישע טעריטאָריע, וואָס זיי האָבען פּאַר־כאַפּט, ביז זיי גופא זיינען עראָבערט געוואָרען דורך יוחנן הורקנוס אַרום יאָהר 130 (פאַר דער קריסטליכער צייט). עס איז דעריבער קיין וואונדער ניט, וואָס אדום איז אויף תמיד געבליבען אין דעם אידישען געדאַנק אַלס

דער טיפּ פון א אידישען שונא*). אט די באוועגונג פון די אדומים קיין צפון האט ארויסגעשטופּט די קלאנס פון כלב און ירחמאל, וועלכע האבען שוין אין דער סאמע עלטסטער צייט זיך פאראייניגט מיט'ן שבט יהודה**). ארויסגעטריבען פון חברון און דעם נגב, האבען זיי מיט דער צייט געפי־נען א היים אין און ארום בית־לחם און קרית־יערים (פארגלייך דברי הימים א, ב 42—49 מיט ב 50—55). פונקט ווי פאר'ן גלות, אזוי זיינען זיי אויך איצט געווען נאהנט פארבונדען מיט די אידען, און אין פארלויף פון דער פּערסישער פּעריאדע האבען זיי אויסגעמאכט א באדייטענדען טייל פון דער ניי אויפגעקומענער געמיינדע (נחמיה ג 9). מיט דער צייט האט מען זיי קלאסיפיצירט אלס רעגעלמעסיגע קלאנס פון שבט יהודה (דברי הימים א, ב; ד; שמות ל"א 2; ל"ה 30).

אין ליכט פון דעם כאראקטער און די צושטענדען פון די אידען, וואס זיינען געבליבען אין פאלעסטינא, איז קלאר, אז זייער רעליגיעזעס לעבען איז ניט געשטאנען הויך. יחזקאל באשולדיגט זיי אין תאוה און אין בלוט־פארגיסונג, און אין צוריקקעהרען זיך צו יענעם געצענדיסט, וואס האט תמיד געהאט אזא'ן אנציהונג פאר די אומוויסענדע מאסען פון יהודה (ל"ה 23־26). פון א צופעליגער באמערקונג אין ירמיה (מ"א 5), איז צו זעהן, אז מאנכע טיי־לען פון קולט פון יהוה זיינען נאך אויפגעהאלטען געווארען אויף דעם ארט פון ־עם חרוב'ען בית־המקדש אין ירושלים. ניט בלויז פון יהודה, נאר אויך פון די אלטע שטעדט פון ישראל: שכם, שילו און שומרון זיינען געקומען גרו־פּעס פון פרומע עולי־רגל'ניקעס צו קלאגען אויף דעם צעשטערטען בית־המקדש און מקריב צו זיין מעהל־אפּפער און ווייהרויך אויף דעם פּראס־טען מזבח, וואס זיי האבען דארטען אויפגעשטעלט. אויב דאס איז געווען ערלויבט באלד נאכ'ן חורבן פון בית־המקדש, מעגען מיר אננעמען, אז דער הייליגער פּלאץ איז אין די קומענדיגע יאהרען אלץ מעהר און מעהר געווארען דער צענטער פון רעליגיעזען לעבען פון די ארץ־ישראל'דיגע אידען. די פראמינענטסטע כהנים פון בית־המקדש זיינען אוועקגעפיהרט געווארען אין גלות, אבער מאנכע זיינען בלי־ספק געבליבען; און פון די פאמיליען פון די כהנים, וואס האבען נעפראוועט די עבודה אין די אלטע הייליגטימער וועל־

*) אין תלמוד איז „אדום" א באציכענונג פאר דער רוימישער אימפעריע און ביי די פּויטנים פון מיטעלאלטער איז עס אויך א באציכענונג פאר די קריסטליכע פעלקער.

**) זעה אין באנד 1, ז. 254, 255.

כע יאשיהו האט אפגעשאפט, האבען געמוזט זיין נאך מעהר. דאס רוב פון זיי זיינען געווען אומוויסענד, ניט ארגאניזירט און אהן פיהרער, מאנכע האבען זאגאר געלעבט אלס רויבער און באנדיטען אין לאנד פון זייערע פאַטערס, שטענדיג אטאקירט פון אומדערבארימליכע שונאים. עס איז דערפאר ניט וואהרשיינליך, אז די אידען אין פאלעסטינא זאלען האבען אסך פראַגרעסירט אין זייער אנערקענען יהוה און זיין ווילען; פארקעהרט, עס האבען זיי שטענדיג געדריקט די ספקות און די פארצווייפלונג, וועלכע איינער פון זייערע פאעטען האט אויסגעדריקט (איכה ה 19—22).

די ריכטיגע אנטוויקלונג פון אידישען לעבען אין אט דער פעריאָדע מוז געזוכט ווערען ניט ביי די אידען פון פאלעסטינא, נאר ביי זייערע פאַרטריבענע ברידער אין ווייטען גלות. פון דארטען זיינען געקומען די רעליגיעזע שטרעמונגען, וואס האבען באשטימט דעם ווייטערדיגען גורל פון דער אידישער געשיכטע. די אידען אין יהודה אבער זיינען געווען א וויכטיגער עלעמענט אין דעם צוקונפט־פראבלעם פון אידישען פאלק; ווארים זיי האבען געהאט צוזושטעלען אין א גרויסער מאס די איינוואוינער פון יענער געמיינדע, וואס האט ווידער געזאלט ווערען דער צענטער פון יודענטום.

אינטעלעקטועל זיינען די אנטלאפענע אידען פון מצרים געשטאנען העכער ווי די, וואס זיינען געבליבען אין יהודה. אין אסך פרטים איז אויך זייער סביבה געווען א בעסערע. הגם די מאטיווען, וואס האבען באוואויגען די עגיפטישע מלכים אין זייערע באציהונגען צו די אידען פון יהודה, זיינען געווען דורכאויס עגאאיסטישע, זיינען זיי פארט געווען די פארבינדעטע און די באשיצער פון דעם געפאלענעם פאלק און האבען דעריבער געהאט אויף זיך די התחייבות צו געבען די אידען א פריינדליכע אויפנאמע און געוויסע רעכטען. די עגיפטער, פונקט ווי די אידען, האבען געציטערט פאר דעם מורא׳דיגען שונא, נבוכדראצר. און פאר די הערשענדע פרעה׳ס, וועלכע זיינען געווען אפהענגיג אין דער באשיצונג פון זייער מלוכה מעהר פון פרעמדע געדונגענע איידער פון היימישע סאלדאטען, האבען געמוזט זיין גאנץ אנגענעם געווען אנגעמעסט די אנטלאפענע אידען, וואס האבען געזוכט א היים אויף זייער מזרח־גרעניץ. די מעהרסטע פון די אידען האבען פארגעצויגען צו בלייבען דא אויפ׳ן גרעניץ, ניט קוקענדיג אויף די געפאהרען, ווייל זיי זיינען דא געווען אם נעהנטסטען צו זייער היים־לאנד און ווייל זיי האבען באטראכט זייער אויפהאלטונג אין עגיפטען נאר פאר צייטווייליג (ירמיה מ״ד 28). צוליב די טעמים האבען זיי זיך באזעצט אין די גרעניץ־שטעדט מגדול,

תחפנחס, און אין מעמפיס. וואס זיינען ניט געווען שטארק ווייט פון דעם גרעניץ פון יהודה. אזוי ווי יענע פלעצער זיינען געלעגען אויף דעם דירעקטען קאראוואנען־וועג צו פאלעסטינא און דעם מזרח, האבען זיי געקאנט זיין אין א שטענדיגען פארקעהר מיט זייערע ברידער און זיינען געווען ביכולת זיך צוריקצוקעהרען, ווען עס וועלען זיך נאר מאכען גינסטיגע אומשטענדען.

די אויסגראבונגען אין דעפענעה, דעם פלאץ פון הערָאדאָט׳ס דאפנע און פון תחפנחס, וואו די אנטלאפענע מיט ירמיה׳ן האבען זיך באזעצט, האבען אסך באלויכטען די סביבה פון די אידען אין עגיפטען. די שטאדט איז געלעגען אויף א זאמדיגען מדבר אין דרום־זייט פון א זומפיגער אזערע, איינינע מייל פון דער קולטיווירטער דעלטא צו מערב־זייט און פון דעם סועץ־קאנאל צו מזרח־זייט. פארביי דער שטאדט האט זיך געצויגען דער הויפט־וועג קיין סיריען, וועלכען זי האט געדארפט באשיצען. עס שטעהען נאך די חורבות פון א פעסטונג, געבויט דורך פסאמעטיך דעם ערשטען, דעם גרינדער פון דער שטאדט. הערָאדאָט באריכטעט, אז דער דאזיגער קעניג האט דארטען אריינגעשטעלט א גארניזאן, און אז ביז שפעט אין דער פערסישער תקופה איז געווען איהר עובדא צוריקצושטויסען אראבישע אנפאלען. דער כאראקטער פון די איבערגעבליבענע שפורען באשטעטיגט הערָאדאָט׳ס באהויפטונג, אז פון אנהויב אן איז די מעהרהייט פון דער באפעלקערונג באשטאנען פון גריכען. אין דער דאזיגער גרעניץ־געגענד האט פסאמעטיך דער ערשטער, ארום יאהר 664, אנגעוויזען היימען צו די יאנישע און קארישע געדונגענע זעלנער, וואס האבען איהם געהאלפען קומען צום טראן. ירמיה ב 16 דייטעט אן, אז אין דער צייט פון נכו זיינען תחפנחס און נוף געווען וויכטיגע מיליטערישע צענטערס פון די עגיפטער, און מיר קאנען זיך פון דעם אנשטויסען, אז יאשיהו איז צעשלאגען געווארען אין טאל פון מגידו דורך גריכישע זעלנער אין נכו׳ס דינסט. הערָאדאָט זאגט, אז דאפנע איז געווארען אין א פריהיגער צייט א צענטער פון פארקעהר צווישען עגיפטען און דער גריכישער וועלט. צוליב איהר לאגע איז זי אויך געווען דער פלאץ וואו די ציוויליזאציעס פון מזרח און פון מערב האבען זיך צוזאמענגעטראפען. פעניקיער, גריכען, אידען און עגיפטער האבען זיך דא באגעגענט אויף א שותפות׳ען באדען. ווי פארט־סאאיד היינטיגען טאג, איז איהר לעבען געווען אין העכסטען גראד קאסמאפאליטיש. איהר אטמאספערע איז דערפאר געווען זעהר א גינסטיגע פאר די אידישע קאלאניסטען.

מ׳האט ניט געפונען קיין ארכעאלאגישע איבערבלייבונגען, וואס זאלען געבען אן אנצוהערעניש אויף א אידישען ישוב אין תחפנחס; אבער דאס

וואס עס זיינען ניט געבליבען קיין שפורען פון קונסט־ווערק פון דער צייט פון פסאמעטיך דעם צווייטען און חפרע (564—594) איז אין זיך גופא אן אינדירעקטע ראיה, אז די אידישע באפעלקערונג האט אין א גרויסער מאס פארנומען דעם ארט פון דער גריכישער; מחמת די אידישע ציוויליזאציע פון יענער פעריאדע איז ניט געווען אזא, וואס זאל לאזען הינטער זיך בלייבענדע מאנומענטען. עס איז אבער מערקווירדיג וואס די טראדיציע פון מזרח האט דערהאלטען א ווייטע ערינערונג אן א אידישען ישוב אין יענעם ארט אין דעם נאמען קאסר על בינט על יעהודי, „דער פאלאץ פון דעם אידען'ס טאכטער" — א נאמען וועלכען די חורבות פון דער פעסטונג טראגען נאך עד היום. די אויסגראבונגען, ווי אויך דער באריכט פון העראראט, דערקלערען די באדייטונג פון דער אומגעוועהנליכער באצייכענונג „פאלאץ", ווארים די פעסטונג איז אויך געברויכט געווארען ביי זעלטענע געלעגענהייטען אלס א קעניגליכע רעזידענץ. אסך ווייןקריג זיינען דארטען געפונען געווארען מיט די זיגלען פון פסאמעטיך דעם צווייטען, הפרע און אמאסיס. אם מעהרסטען ווארפט זיך אין די אויגען צווישען די חורבות, אין צפון־מערב פון דער דאזיגער מיליטערישער רעזידענץ פון די פרעה'ס, די גרויסע פלאטפארם פון ציגעל אונטער'ן פרייען הימעל, אויף וועלכער ירמיה מ"ג 9 באציהט זיך. דאס איז געווען דער אלגעמיינער פלאץ פאר געזעלשאפטליכע פארזאמלונגען און דערהוילונג.

חפרע'ס נאכפאלגער, אמאסיס, האט פארטראטען די עגיפטישע פארטיי, וועלכע איז געווען פיינדליך צו דער פרעמדער ציוויליזאציע. די גריכישע קאלאניסטען און דער גריכישער האנדעל זיינען באגרעניצט געווארען, און די גריכישע גארניזאן איז דעפארטירט געווארען פון דאפנע. פאקטיש האט יענע שטאדט אם מעהרסטען געליטען פון דער רעאקציאנערער פאליטיק. זי איז געבליבען וויסט, לויט ווי העראראט דערצעהלט, און די פעסטונג איז באזעצט געווארען מיט אן עגיפטישער גארניזאן. עס קומט לויט דעם אויס, אז אם וועניגסטען ארום יאהר 560 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) האבען די אידישע קאלאניסטען, אויב זיי האבען זיך נאך ניט געהאט צוריקגעקעהרט קיין יהודה, געמוזט זוכען היימען אנדערשוואו. פאר די קאלאניסטען, ניט בלויז אין תחפנחס, נאר אויך אין אנדערע שטעדט, האט די נייע געענדערטע שטעלונג פון עגיפטישען הויף געמוזט זיין אן אנטרייב זיך צוריקצוקעהרען אין זייער היים־לאנד.

כאטש ירמיה האט אנערקענט די טרייהייט פון די אידען, אין עגיפטען צו זייער אלטען לאנד, האט ער אבער געפונען ווינציג וואס צו לויבען אין

אסך צו אַטאַקירען אין זייער רעליגיעזען לעבען. מיר האָבען ניט קיין ראיות, אז זיי זאָלען האָבען געדינט צו די עגיפּטישע געטער, אדער אז זיי זאָלען האָבען לגמרי אויפגעהערט צו דינען יהוה; אָבער אונטער דער השפּעה פון דער פּאָליטעאיסטישער אַטמאָספערע, אין וועלכער זיי האָבען זיך געפונען, האָבען פיעל פון זיי זיך צוריקגעקעהרט צו דער אַמאָליגער אָפּגעטערייען פון זייער אורעלטערן. פּונקט ווי אין מנשה׳ס טעג, האָט מען אויך איצט אויף אסך אידישע מזבחות געראויכערט ווייהרויך צו פרעמדע געטער. ביי די פרויען איז באַזונדערס געוועזען באַליבט דער דינסט פון דער מלכה פון הימעל, די אַלטע סעמיטישע געטין אישטאַר*), צו וועלכער מ׳האָט געדינט אין ירושלים נאָך פאַר דעם חורבן (ירמיה ז 18). די רעאַקציע פון די אידען נעגען יאשיהו׳ס רעפאָרם און נעגען יהוה׳ס תורה, לטובה פון אַן אַלטער סעמיטישער געטין, איז געקומען דערפון, וואָס זיי האָבען נאַאיוו אויסגעטייטשט זייערע אומגליקען אלס א באַווייז, אַז יהוה שטעהט נידעריגער ווי די אַלטע געטער פון כנען. ענטפערענדיג אויף ירמיה׳ס ליידענשאַפטליכע מוסר־רייד צו זיי, האָבען זיי באַהויפּטעט מיט עקשנות, אַז זייערע עלטערן אין יהודה איז געגאַנגען גוט כל זמן זיי האָבען געדינט צו דער געטין פון הימעל, און ווי נאָר זיי האָבען עס אויפגעהערט, זיינען געקומען אַלע אומגליקען אויף זיי. ירמיה האָט זיי געקאָנט אָפּענטפערען נאָר מיט א געגען־באַהויפּטונג: „אייער אָפּגעטערייי און אייערע אומווירדיגקייטען האָבען געבראַכט אויף אייך די נאַציאָנאַלע קאַטאַסטראָפע. אויב איהר וועט ווייטער אַזוי פאַרלאָזען יהוה, וועלען זעהר ווייניג פון אייך דערלעבען זיך צוריקצוקעהרען קיין יהודה. די צייט וועט באַווייזען דעם אמת פון מיינע רייד. ווען איהר וועט זעהן פּרעה חפרע אריינפאַלענדיג אין דער האַנט פון זיין פיינד, נבוכדראצר, זאָל דאָס זיין א צייכען, אַז עס וועלען מקוים ווערען מיינע שלעכטע נבואות אויף אייך" (ירמיה מ"ד).

צי ירמיה האָט אין זיינע לעצטע יאָהרען דערלעבט צו זעהן ווי עס פאַרמעהרען זיך די רייהען פון די, וואָס האָבען זיך צוגעהערט צו איהם, שטעהט אין ערגיץ ניט. יחזקאל אין זיין לעצטער נבואה, וועלכע טראָגט דעם דאַטום פון 570 (פאַר דער קריסטליכער צייטרעכענונג), רעדט ניט וועגען די אידען ארום איהם, נאָר וועגען די אידען פון מצרים. אויך ער, פּונקט ווי ירמיה, זאָגט פאָראויס, אַז פּרעה חפרע וועט באַלד פאַלען פאַר נבוכדראצר׳ן; אָבער ער האָט מעהר האָפנונג פאַר דער צוקונפט פון די אידען אין עגיפּ־

---

*) זעה אין באַנד 1, ז. 119.

טען: עגיפּטען'ס מפּלה וועט זיין דער פאָרשפּיל צו דער דערהייבונג פון די אידען (יחזקאל כ"ט 17—21). גאָר אין גאַנצען האָט אויך ירמיה ניט אויפ־געגעבען די האָפענונג וועגען די עגיפּטישע אידען; אייניגע וועלען אויך פון זיי קומען צוריק אין יהודה און נעמען א חלק אין דער באַנייאונג פון אידי־שען נאַציאָנאַלען לעבען (ירמיה מ"ד 14, 28).

3.

די סאָציאַל־עקאָנאָמישע צושטענדען פון די אידען אין באַבילאָניען.

דער גלות בבל אלס עפּאָכע.

דער גלות־בבל מוז באַטראַכט ווערען, אפילו קוקענדיג פון אויבען אויף, אלס די אויסערגעוועהנליכסטע פּאַסירונג אין דער וועלט־געשיכטע. אין אַלטען מזרח, נאָך מעהר ווי אַנדערשוואו, האָט דאָס פאַרלירען פון פּאָ־ליטישער אויטאָנאָמיע באַדייט די פאַרניכטונג פון א פאָלק. יהודה און ירושלים האָבען אין דעם זין פון א מלוכה לגמרי אויפגעהערט צו עקסיסטי־רען, און דאָך זיינען די אידען געבליבען לעבען אלס פאָלק. פאַרטרייבונגען אין אַלטען מזרח האָבען אַלעמאָל געפיהרט צו דעם ציל, צוליב וועלכען זיי זיי־נען אונטערנומען געוואָרען, ד. ה. צו דער פולער אויסלעשונג פון דעם נאַציאָנאַלען גייסט; דאָ אָבער האָט דער גלות דוקא פאַרשטאַרקט דעם פּאַ־טריאָטיזם פון די אידען. אין אַלע צייטען און אין אַלע געגענדען פון דער וועלט איז דער געניום פון א געמיינדע אם מעהרסטען טעטיג און פרוכטבאַר אויף דעם באָדען פון דעם היים־לאַנד און אונטער זיינע הימלען. אָבער דער געניום פון ישראל, וועלכער איז דערשטיקט געוואָרען אין פּאַלעסטינא, האָט אויפגעפלאַמט אין באַבילאָניען מיט א גלאַנץ ווי נאָך קיינמאָל ניט פריי־הער.

ישראל איז געוואָרען א גאַנץ אַנדערער אין גלות: דאָס איז א קלאָרער פאַקט פון דער געשיכטע. ישראל האָט ניט אראָפּגעוואָרפען פון זיך די פאַר־גאַנגענהייט, נאָר ער איז פון איהר אוועקגעריסען געוואָרען. מ'האָט איהם אַנגעכאַפּט און אריבערגעשליידערט ווייט אוועק אויף יענער זייט מדבר. ער איז אוועקגעריסען געוואָרען פון זיין לאַנד, זיין היים, זיין וויינשטאָק און

פייגענבוים, זיין מאַרק־פּלאַץ, זיינע קברים און זיין הייליגטום. ער האָט געמוזט אָנהייבען אַ לעבען פון דאָס נייַ. כדי צו פאַרשטעהן דאָס נייע לעבען, מוזען מיר נעמען אין באַטראַכט די עלעמענטאַרע סאָציאַלע, פּאָליטישע און מאָראַלישע כוחות. די וויכטיגסטע פראַגען זיינען דאָ די אריבערפיהרונג פון די אידען אין דאָס נייע לאַנד און די נייע סביבה; און זייער וויכטיגקייט ווערט נאָך פאַרשטאַרקט, ווען מיר באַטראַכטען ניט בלויז די פרעמדקייט פון באַבילאָניען, נאָר איהר קולטור, איהר רייכקייט, איהר אַלטקייט, איהר אָרגאַניזאַציע, איהר הערשאַפט איבער דער מענשהייט אין זאַכען, וואָס האָבען אַפּעלירט צום שכל אָדער צו דער פאַנטאַזיע; און אַט דאָס אַלצדינג אין היפוך צו דער פאַרלאָרענקייט און הילפלאָזיגקייט פון די צעטומעלטע גולים. .

די פאַרטרייבונגען.

קודם כל מוזען מִיר געניי זעהן וואָס עס ווערט פאַרשטאַנען אונטער גלות בבל. דער שרייבער פון ירמיה נ״ב 28—30 באַריכטעט פון דריי באַזונדערע פאַרטרייבונגען. די ערשטע, אין נבוכדראַצר׳ס זיבעטען יאָהר, איז באַשטאַנען פון 3023 נפשות. די צווייטע, אין דעם אכצעהנטען יאָהר פון דעם קעניג, האָט ארומגענומען בלויז 832; בעת אין דער דריטער, אין דעם קעניג׳ס דריי־און־צוואַנציגסטען יאָהר, זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען 745. דער שרייבער שעפּט קענטיג פון אַ באַבילאָנישער קוועלע, אַ גאַנץ אַנדערע ווי די קוועלען, וואָס ווערען געברויכט אין מלכים ב. ווען מיר באַטראַכטען די סיטואַציע, זעהען מיר, אַז די אינפאָרמאַציע וואָס ער גיט איז אַ זיכערע און באַציהט זיך קענטיג נאָר אויף לייט, וועמעס נעמען זיינען פאַרצייכענט געוואָרען. אַזוינע זיינען אין יאָהר 586 געווען וועניגער ווי אין יאָהר 597. צדקיה׳ן האָט מען געלאָזען נאָר די „שיריים" פון די פרייע לאַנדאייגענטימער, און די מלוכה איז שוין אויך ניט געווען דיזעלביגע וואָס אונטער זיינע פאָרגעהער*).

*) די פראַגע וועגען דער צאָהל נפשות און די מעהרערע פאַרטרייבונגען, ווי אויך די פונדאַמענטאַלערע פראַגע וויפיעל פאַרטרייבונגען עס זיינען באמת פאָרגעקומען, ווערען שטאַרק באַשטריטען. מאַנכע פאָרשער נעמען אָן, אַז דאָס וואָרט „זיבעטע" אין ירמיה נ״ב 28 איז אַ טעות פון אַן איבערשרייבער פאַר זיבעצעהנטע, אננעמענדיג, אַז דאָס איז געווען אַ גלות פון לייט אויפ׳ן אָפענעם לאַנד אין דער

דער סך־הכל פון די דריי פארטרייבונגען איז בכן 6400; צורעכענענ־דיג צו דעם נאָך די פרויען, די קינדער און די קנעכט, קען מען לייכט באַ־קומען די צאָהל פון צוואַנציג טויזענד נפשות; פון זיי האָט די ערשטע פאַר־טרייבונג בייגעטראָגען צווישען ניין און צעהן טויזענד; זי איז בכן געווען גרויס ווי דיביידע ווייטערדיגע פארטרייבונגען צוזאַמען. ניט בלויז איז זי געווען די גרעסטע בנוגע דער צאָהל נפשות, נאָר עס איז דעמאָלט מיטגע־גאַנגען, לויט דעם בפירוש׳ען באריכט אין מלכים ב, כ״ד 14־16, די בלי־הונג פון דער שטאָדט און פון דער נאַציאָן. אחוץ יהויכין און זיין קרייז פון מיוחסים האָבען זיך דאָרטען געפונען אַזעלכע איינפלוסרייכע מענער ווי יחזקאל און די נביאים וואָס האָבען אָנגעפיהרט א קאַמף געגען איהם און ירמיה׳ן (ירמיה כ״ט). פון דער אַנדערער זייט ווידער זיינען די מעהרסטע אַנפיהרער פון דעם לעצטען אויפשטאַנד היינגעריכטעט געוואָרען אין ריבלה, און די אַנדערע פיהרער פון פאָלק, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען

ערשטער ציים פון דער באַלאַגערונג (אין יאָהר 587). דאָס איז אָבער ניט וואהר־שיינליך. ערשטענס טרעפט צוזאַמען דאָס דערמאָנטע יאָהר מיט׳ן גלות יהויכין; צווייטענס האָט דער הויפט־גלות אין אָט דעם זיבעטען יאָהר ניט געקאָנט פאָרקומען איידער ירושלים איז גענומען געוואָרען. די הויפט־טענה פון די פאָרשער געגען די באַהויפטונגען אין ירמיה נ״ב איז, אַז דער גלות פון יאָהר 597 האָט ניט גע־קאָנט זיין גרעסער ווי פון יאָהר 586. די דאָזיגע פאָרשער אָבער זעהען ניט איין, אז בלויז אומאָפּהענגיגע פערזאָנען זיינען געצעהלט געוואָרען און אז קנעכט און אויך פרויען און קינדער זיינען ניט אריינגערעכענט געוואָרען. פון אָט די זיינען אסך וועניגער אוועקגעפיהרט געוואָרען אין יאָהר 597 איידער אין יאָהר 586, ווייל אין דעם ערשטען גלות, דעם גלות יהויכין, איז די פּאָליטיק געווען אַוועקצו־פיהרען די איינפלוסרייכסטע לייט, לויט דער בפירוש׳ער באַהויפטונג אין מלכים ב, כ״ד 14—16. ווען דער שרייבער אין מלכים ב גיט אָן „צעהן טויזענד“ אלס די צאָהל פון די פארטריבענע אין יאָהר 597, גיט ער דאָ בלויז אָן א רונדע צאָהל (דער עטוואָס גענויערער חשבון אין פּסוק 16 שטאַמט פון אן אנדער מקור) און רעכענט אריין די פרויען, די קינדער און די קנעכט. אין די ליסטען פון נחמיה ז (עזרא ב) ווערען די קנעכט געשטעלט באַזונדער, ניט דערמאָנענדיג די הייזער, צו וועלכע זיי האָבען געהערט. בנוגע צו ירמיה נ״ב האַלטען זיך שטאדע און עדוארד מייער ביי דער אומוואהרשיינליכער סברא, אז די ערשטע צאָהל, וואָס ווערט דאָרטען אָנגעגעבען, באַציהט זיך אויף א גלות וואָס איז געמאַכט געוואָרען אין יאָהר 598 פון די לאַנד־שטעדט איידער ירושלים איז עראָבערט געוואָרען; די צווייטע צאָהל אַנטהאַלט די אריבערגעלאָפענע אין משך פון דער באַלאַגערונג און איידער די שטאָדט איז געפאלען, דאָס הייסט אין יאָהר 587; און די דריטע צאָהל איז פּיליכט דער לעצטער גלות, וואָס די כשדים האָבען אונטערנומען נאָך גדליה׳ס דערמאָרדונג.

אזעלכע פיגורען ווי ירמיה און גדליה, זיינען איבערהויפט ניט עגאנגען קיין באבילאניען.

פון די אלע פאקטען קען מען מאכען געוויסע שלוסען. ערשטענס, אז די אידען פון גלות, אין דעם ברייטען זין פון דעם אויסדרוק, האבען געלעגט אין באבילאניען דעם יסוד פון זייער סאציאלען און בירגערליכען לעבען נאך פאר דעם חורבן פון ירושלים. צווייטענס, געפינען מיר צווישען יחזקאל'ען און זיינע חברים די מענער, וועלכע האבען באשטימט דעם רעליגיעזען כאראקטער און די רעליגיעזע טענדענצען פון דער ערשטער העלפט פון דער גלות־פעריאדע. דריטענס, אז דער חורבן פון ירושלים איז געווען א געוואל־דיגער פאקטאר אין רעליגיעזען און פאליטישען לעבען פון דער נאציאן. דערהויפט צוליב זיין באדייטונג פאר די אידען וואס זיינען שוין געווען אין גלות און וואס האבען פארגעשטעלט מיט זיך דעם טייל פון פאלק, וועלכער איז געווען אזוי וויכטיג פאר דער צוקונפט פון ישראל.

לאמיר באטראכטען ווי אזוי די פארטרייבונגען זיינען צוגעגאנגען. די צווייטע פארטרייבונג האט זיך אונטערשידען פון דער ערשטער דערהויפט מיט דער שטרענגקייט, מיט וועלכער מ'האט באהאנדעלט די אנפיהרער פון לעצ־טען אויפשטאנד. אויפ'ן וועג קיין באבילאניען איז אין אלע דריי פארטריי־בונגען אנגעווענדט געווארען דערזעלביגער אלגעמיינער פלאן. לויט דעם וואס מיר ווייסען בכלל פון פארטרייבונגען פון באפעלקערונגען אין אלטען מזרח, האט מען גלייך אין אנהויב קלאסיפיצירט די געפאנגענע. די, וועלכע מ'האט פארצייכענט אלס רעבעלען, האט מען געהאלטען באזונדער אונטער א ספעציעלער וואך; די, וועלכע זיינען באשטימט געווארען פאר שטראף־ארבייט, זיינען אויך געשטעלט געווארען באזונדער. וויפיעל אידען עס זיי־נען געווען פון אט דעם לעצטען קלאס, קענען מיר מיט זיכערקייט ניט זא־גען. אורטיילענדיג פון דעם וואס די ביבלישע דאקומענטען שווייגען דערפון און פון דעם וואס די אידען פון יהודה האבען געבליהט אין באבילאניען, זעהט עס אויס, אז דער קלאס איז ניט געווען גרויס אין צאהל. די, אויף וועמען עס איז ניט געווען קיין טאדעל און וועלכע זיינען ניט פאראורטיילט געווען צו שווערער ארבייט זיינען א באזונדערע אפטיילונג. צו דעם דא־זיגען קלאס האבען געהערט די, וואס זיינען מיט דער אייגענער ברירה גע־גאנגען אין גלות, ענטוועדער פון פאטריאטישע מאטיוון אדער כדי זיך ניט צו שיידען פון זייערע פאמיליען און פריינד. בעת די גאנצע באפעלקערונג פון לענדער אין שטעדט, וועלכע האבען געמאכט אן אויפשטאנד, האט פאר־שפילט איהר לעבען און איהר פרייהייט, זיינען די, וועמען מ'האט באהאנ־

רעלט מילד, בלויז געוואָרען געפאַנגענע פון דער מלוכה. אַט אַזוי האָט מען געגעבען די ברירה צו ירמיה'ן און צו ברוך בן־נריה צו געהן וואוהין זיי האָבען געוואָלט.

אויף אשורישע אָפּמאָלונגען זעהט מען ווי מענער, פרויען און קינדער ווערען אוועקגעפיהרט פון עראָבערטע שטעדט, ווי זיי מאַרשירען מיט אראָפּגעבויגענע קעפּ און מיט הענט אָנגעבונדען אויף זייערע רוקענס פון הינטען, און ווערען געשלאָגען פון זייער וואַך מיט די שטעקענס. אַזעלכע בילדער זיינען אפילו עקסטרעם, דאָך איז דאָס מאַרשירען צו־פוס, די קייטען און די טרייבער — פאַקטען פון דעם אַשורישען רעזשים, וואָס זיינען בלי ספק אָפּט פאַרלייכטערט געוואָרען פון די כשדים און דאָך דערהאַלטען געוואָרען דורך זיי אין די הויפּט־שטריכען. מיר טאָרען זיך פון דעסטוועגען ניט פאָרשטעלען דעם מאַרש פון די אידישע גולים לויט אָט די גוזמא'דיגע אָפּמאָלונגען. מיר מוזען האַלטען אין זינען די מעטאָדען פון דער כאַלדעאישער אַדמיניסטראַציע. איהר הערשענדער פּרינציפּ איז געווען אויסנוצונג און אויפהאַלטונג. ביי דער קלאַסיפיצירונג פון די געפאַנגענע. וואָס מיר האָבען פריהער דערמאָנט, זיינען געמאַכט געוואָרען ליסטען פון זיי דורך „דעם מאַן מיט דעם שרייבער'ס טינט־האָרן אויף זיין זייט" (יחזקאל ט 2). די נומעראַציעס און באַשרייבונגען זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרען אין דער הויפּטשטאָדט, און די באַאַמטע, וועלכע האָבען געהאַט צו זאָגען אויף דער עקספּעדיציע, זיינען געווען פאַראַנטוואָרטליך, אַז די פאַרטריבענע זאָלען אָנקומען זיכער אויפ'ן אָרט. צו־גרויסע אכזריות אָדער נאַכלעסיגקייט זיינען דעריבער געווען אויסגעשלאָסען. מיר דאַרפען אויך ניט אָננעמען, אַז אַלע גולים פון יעדען גלות האָבען געבילדעט איין גרויסע מחנה אָדער קאַראַוואַן. זיי זיינען צעטיילט געוואָרען לויט באַקוועמליכקייט: — לויט די סאָלדאַטען וואָס מ'האָט געקאָנט קריגען אלס מיליטערישע וואַך, לויט די מיטלען פון טראַנספּאָרט, לויט דעם סעזאָן פון יאָהר, לויט דעם כאַראַקטער פון די פאַרשידענע קלאַסען פון די פאַרטריבענע. דער קיצור איז, אַז מיר קענען נאָר קריגען אַ קלאָרע השגה פון דעם כאַראַקטער פון יענע פאַרטרייבונגען, ווען מיר האַלטען אין זינען, אַז זיי זיינען געווען ווייניגער אַ פערזענליכע ווי אַ נאַציאָנאַלע שטראָף, וואָס איז באַשטאַנען אין פאַרלירען דאָס היים־לאַנד.

דער אידישער ישוב אין באבילאניען.

אבער וואס איז געשעהן מיט די גולים נאכדעם ווי זיי זיינען אנגעקו־מען אין באבילאָניען? און, קודם כל, אין וועלכע ערטער האט מען זיי באַזעצט? אין דעם פּרט האבען מיר גענויע אויסקונפט בנוגע צו א גרויסען טייל פון גרעסטען. אדער ערשטען, גלות. פון ספר יחזקאל ווייסען מיר, אז ביי דעם טייך „כבר” האט זיך געפונען א גרויסע קאָלאָניע פון יחזקאל'ס לאנדסלייט. דער כבר איז געוועזן א וויכטיגער קאנאל פון צענטראל־באבי־לאָניען. אין צוויי מסחר־דאָקומענטען פון דער צייט פון ארטאקסערקסעס דעם ערשטען (424-464) ווערט דערמאָנט דער טייך קאבאר, וואס איז גע־ווען, ווי הילפּרעכט זאגט*), א גרויסער, שיפבארער קאנאל נאהנט צו דער שטאָדט ניפור. הגם מיר ווייסען נאָך ניט גענוי, וואו ער איז געלעגען, מע־גען מיר אבער אננעמען כמעט פאר געוויס, אז ער איז געוועזן א צווייג פון דעם גרעסערען קאנאל, דעם ניל. אזוי ווי די אידישע קאָלאָניסטען האבען ניט געקענט באזעצט ווערען אין א געגענד מיט א געדיכטער באפעלקערונג, איז עס דעריבער וואהרשיינליך, אז דער כבר איז געלעגען אין מזרח־זייט פון גרויסען קאנאל.

וואו מ'האט באזעצט די איבעריגע גרופּעס פון די גולים, איז איצט אומזיסט צו מאכען השערות. מ'קען נאר זאגען, אז א חוץ די קעניגליכע געפאנגענע און זייערע הויז־לייט, זיינען אויך נאָך מאנכע אנדערע בלי ספק געבראכט געוואָרען אין דער הויפּט־שטאָדט בבל. דער גרויסער קעניג, וואס איז געווען שטארק פאראינטערעסירט אין דער אנטוויקלונג פון זיין לאנד בבל, איז נאָך ספּעציעל געווען פאראינטערעסירט אין זיין הויפּטשטאָדט; און פאר זיינע גרויסע עפענטליכע און פּריוואטע ארבייטען האט ער הפּנים גענומען א געוויסע צאהל פון יעדער באדייטענדער, ניי־געקומענער גרופּע פון מלחמה־געפאנגענע. אז מ'זאל האבען באזעצט אסך אידען אין אנ־דערע גרויסע שטעדט פון דער אימפּעריע, איז ניט וואהרשיינליך. נאטיר־ליך זיינען אסך אידען סוף־כל־סוף געקומען אין איין צענטער פון אינדוס־טריע אדער אין אן אנדערען, און מעהר ווי אומעטום אין בבל. אבער לכתחילה איז זייער וואוינארט קענטיג באשטימט געוואָרען דורך דעם קע־ניג'ס פּאָליטיק; און דאס איז געווען ניט צו לאזען אויפבויען קיין מעגליכע

---

*) Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, 9, p. 28.
דאָס וואָרט גופא באדייט „גרויס”.

קאנקורענטען צו זיין געליבטער בבל. פון די באַרינגונגען פון א האַלבען יאהרהונדערט שפּעטער ווייזט עס אויס, אז די גולים זיינען סוף־כל־סוף פאַרטיילט געוואָרען גאַנץ ווייט איבער׳ן לאַנד. צווישען די ליסטען פון די צוריקגעקעהרטע פון גלות געפינט זיך א גרופּע נעמען פון פלעצער, פון וועל־כע געוויסע פּערזאָנען, 652 אין צאהל, זיינען געקומען זיך אנשליסען אן דער הויפּט־קאַמפּאַניע פון די צוריקקעהרער קיין ציון: ת ל ־ מ ל ח, ת ל ־ ח ר ש א, כ ר ו ב, א ד ן און א מ ר (עזרא ב 59; נחמיה ז 61). עס ווערט דאָרטען געזאָגט פון די דאָזיגע לייט, אז זיי האָבען ניט געקאָנט ווייזען זייער יחוס, אז זיי זיינען פון ישראל. מיר זעהען דערפון, אז אין די לעצטע צוויי דורות זיינען זיי געווען אָפּגעריסען פון זייערע ברידער. אויף יעדען פאַל האָבען די באַאמטע פון דער מלוכה ניט דערמוטיגט די פאַר־טריבענע אידען זיך צו צענטראַליזירען, כדי אויסצומיידען די מעגליכקייט פון א פּאַראייניגטער מרידה. מיר מעגען בכן ארויסנעמען דערפון אלס אונטערסטע שורה, אז מעהרערע קליינע גרופּעס פון די פאַרטריבענע אידען האָבען זיך פאַרמירט אין באַזונדערע דיסטריקטען.

אויף א זיכערערען גרונט שטעהען מיר ווען מיר קומען צו דער פראַגע וועגען דער באַשעפטיגונג פון די אידען אין גלות. די באַשטימענדע פאַק־טאָרען דערביי זיינען געווען: 1) די פריהערדיגע באַשעפטיגונגען פון די אידען; 2) די אינדוסטריעלע באַדערפעּנישען פון דעם לאַנד; 3) די פאָדע־רונגען פון דעם קעניג׳ס פּאָליטיק און די מיטלען וואָס ער האָט געזוכט אָנ־צונעמען פאַר דער אינערליכער אדמיניסטראַציע; 4) די הערשענדע סאָ־ציאַלע און יורידישע באַדינגונגען פאַר באַשעפטיגען ארבייטער. יעדערער פון די דאָזיגע פאַקטאָרען מוז קורץ באַריקזיכטיגט ווערען, ווייל נאָר ווען מיר קענען א פּאָלק אין זיינע טעגליכע באַשעפטיגונגען, קאָנען מיר פאַר־שטעהן זיין געשיכטע.

פון די פאַרטריבענע אידען פון די דריי גלות׳ן זיינען די מעהרסטע געווען בעסער צוגעפּאַסט צו אגריקולטורעלע באַשעפטיגונגען איידער צו עפּעס אנדערש. די דאָזיגע מעהרהייט האָט אומגעפעהר פאַרגעשטעלט מיט זיך די באַפעלקערונג פון יהודה, וואָס האָט זיך ניט געקאָנט צופּאַסען צו די פאָדערונגען פון קונסט און פאַבריקאַציע אין א העכערער ציוויליזירטער געמיינדע. די מעהרסטע איינוואָנדערער פון יהודה, אחוץ פון די שטעדט, זיינען געווען פּאַסטוכער*) אדער געצעלט־פּערמערס, ארבייטער אויף פער־

*) אַז דער פּאַסטוכער־קלאַס, אפילו אין זיין האַלב־נאָמאַדישער פאָרם, האָט זיך דערהאַלטען, איז אילוסטרירט דורך דעם פאַל פון די רכבים. אָט די לעצטע

מעס, פלאַנצערס פון וויינשטאָקען און איילבערטבוימער. אין די גרויסע שטעדט און אין דער הויפּשטאָדט גופא זיינען אסך געווען באַשעפטיגט אר־בייטענדיג ביי די לאַנד־אייגענטימער אויף זייערע נחלאות. פון דער אנ־דערער זייט זיינען די מיטגלידער פון די צעכען פון בעלי־מלכות, אזעלכע ווי די „שניצער און די שליסער"*) (מלכים ב, כ"ד 14, 16; ירמיה כ"ד 1; כ"ט 2), וועבער, פאַרבער, טעפּער, גאַרבער און הויז־בויער ניט געווען קיין באַדייטענדע צאָהל.

וואס די אידען אין באַבילאָניען זיינען סוף־כל־סוף געוואָרען איז בעיקר אָפּגעהאַנגען פון זיי גופא. אין אָנהויב זיינען זייערע אומשטענדען אָפּ־געהאַנגען פון דעם קעניג'ס פּאָליטיק און פון די באַדערפעניסען פון לאַנד. ווען מיר באַטראַכטען צוערשט די באַדערפעניסען פון לאַנד, זעהען מיר, אז עס זיינען געווען געוויסע שטענדיגע פאַדערונגען אויף אַרבייט, פאַדערונגען וואָס זיינען קיינמאָל ניט פאַרמינדערט געוואָרען אין צייטען פון נאַציאָ־נאַלער פּראָספּעריטעט און שטאַרקייט. דאס וואוילזיין פון באַבילאָניען איז געווען פאַרבונדען מיט'ן וואַסער־רעזערוו און מיט דער ריכטיגער אויס־נוצונג פון דעם וואַסער. אַרבייטען פון קאָלאָניזאַציע און באַוואַסערונג האָבען געקאָנט פאַרפילפאַכט ווערען; און אז זיי זיינען שוין געווען פאַרטיג, האָט מען כסדר באַדאַרפט גוט אויפפּאַסען אויף זיי. די קולטיווירונג פון דעם באָדען און די פאַרשידענע פּראָצעסען פון אַגריקולטור, וואָס זיינען דורך דעם געמאַכט געוואָרען לייכטער און אַלגעמיינער, האָבען געפאָדערט מעהר אַרבייטס־כוחות. טיילווייז אומאָפּהענגיג פון אַגריקולטור איז געווען די באַזאָרגונג פון די בהמות דורך דעם פּאַסטוכער־קלאַס. צו אָט די מוז מען נאָך צולעגען די פאַרשידענע בעלי־מלכות, וועלכע האָבען צוגעשטעלט

האָבען א באַזונדערען אינטערעס פאַר אונז, ווייל לכל הפּחות מאַנכע פון זיי זיינען אוועקגעפיהרט געוואָרען קיין באַבילאָניען צווישען די איינוואוינער פון ירושלים, וואו זיי האָבען געפונען א מקום־מקלט בעת דער ערשטער באַלאַגערונג (ירמיה ל"ח 11). אז זיי האָבען אריבערגעלעבט דעם גלות און עס איז מקוים געוואָרען ירמיה'ס נביאות (ירמיה ל"ה 19), ערפאַהרען מיר פון דברי הימים א, ב 55 און אויך ד 12 לויט דעם תרגום השבעים („רכב" אנשטאַט „רכה").

*) „התרש והמסגר" ווערט מעהרסטענס איבערזעצט „מייסטערס און שלאָסערס". „חרש" אָבער באַדייט די, וואָס האָבען געאַרבייט מיט שנייד־אינסטרומענטען. זעה אין באַנד 2, ז. 293. דאָס וואָרט „מסגר" קאָן ניט באַדייטען פּשוט אַ „שמיד", אויך ניט קיין „שלאָסער". וואַהרשיינליך באַציהט זיך „חרש" אויף'ן שניידען און פאַר־מירען דעם מאַטעריאַל און „מסגר" — אויף'ן אויסמאַכען דעם פאַבריצירטען אר־טיקעל (ווערטליך, „איינער וואָס שליסט אָפּ").

געציינג פאר דער ערד ארבייט. די מלאכות. וואס **זיינען פראקטיצירט גע־**וואָרען אין פאלעסטינא נאר אויף אזוי ווייט ווי דאס איז מעגליך געוועז פאר א קליינער און אפגעזונדערטער געמיינדע, זיינען דערפאר אנטוויקעלט געוואָרען אין באבילאָניען צו אזא הויכער מדרגה, וואס איז אנדערשוואו אין מערב־אזיען אין ערגיץ ניט באקאנט געוועזן. אזוינע זיינען געוועזן די קונסט פון וועבען, גארבען, מעטאל־מאכעריי, ציגעל־מאכעריי, און דאס בויען און אויסמעבלירען וואוינונגען. צו דעם קרייז פון תענוגים און לוקסוס האט געהערט דאס מאכען צירונג, סטאטועז און סטאטועלער, דעקארירטע מע־פעריי, מוזיק־אינסטרומענטען און אנדערע מלאכות, וועלכע האבען גע־דינט די קונסטען פון פארגעניגען. די העכסטע פון אלע איז געוועזן די קונסט פון דעם שרייבער, מיט דעם קריץ־אינסטרומענט אדער דעם שרייב־ראהר. דערצו איז אויף דעמזעלבינגען אגריקולטורעלען יסוד אויסגעבויט געוועזן א ברייטער סיסטעם פון מסחר, רעגולירט דורך יעדען מיטעל, וואס די ערפאה־רונג פון דעם הענדלער און די קלוגקייט פון דעם האנדעלס־געפיהל האבען נעקאנט אויסטראכטען.

דאס זיינען געוועזן אינדוסטריען און באשעפטיגונגען, וואס מיר מע־גען רופען באשטענדיגע. אבער די אידען זיינען געקומען קיין באבילאָניען אין א צייט פון באזונדערע געלעגענהייטען. נבוכדראצאר, דער גרויסער בא־צייער פון באבילאָניען, האט באהאנדעלט זיינע מלחמה־געפאנגענע מעהר אלס אונטערוואָרפענע, וואס שטעהען אונטער זיין רשות, ווי אלס לעבענס־לענגליכע פארברעכער. נאך מעהר, זיין אדמיניסטראציע איז געוועזן גאסט־פריינדליך צו פרעמדע, מחמת די פארבעסערונג און אנטוויקלונג פון זיין לאנד האט געפאָדערט זייער דינסט. זיין היימישע פאליטיק האט געהאט א צווייפאכען ציל. פון איין זייט האט די רייכקייט און מאכט פון באבילא־ניען געמוזט פארגרעסערט ווערען דורך אינערליכע פארבעסערונג, ספעציעל דורכ׳ן פארברייטערען דעם שטח פון דעם פרוכטבארען באדען און דורך פארגרעסערען זיין יעהרליכע פרוכט. פון דער אנדערער זייט האט די אר־בייט פון האלטען אין ארדנונג די באוואסערונגס־ווערק געפאדערט א שטאר־קען אדמיניסטראטיווען און פינאנציעלען צענטער, אזוי אז די הויפטשטאדט האט געמוזט וואקסען אויפ׳ן חשבון פון אנדערע וויכטיגע שטעדט. די אידען האבען געשפילט זייער הויפט־ראלע ביים דורכפיהרען דעם ערשטען פון אט די צילען. ווען זיי וואלטען געקומען קיין באבילאָניען און וואלטען פארבראכט זייערע יאהרען פון אונטערוואָרפענקייט אונטער א גרויזאמען **רעזשים אדער אין א צייט פון צעפאלונג, דעמאלט וואלט פיליכט זייער**

לעבען אלס א נאציאן צעדריקט געווארען דורך טיראניי אדער זיי וואלטען געווארען אויסגעמאטערט דורך האפנונגסלאזע אנשטרענגונגען.

דאס וויכטיגסטע פון אלץ אין זייער נייער סביבה זיינען געווען די באדינגונגען, אונטער וועלכע זיי האבען זיך מפרנס געווען און האבען געטאן זייער ארבייט. די ערשטע פראגע וואס שטעלט זיך אונז איז וועגען דעם מצב פון קנעכט אין באבילאניען, ווייל מיר מוזען אננעמען פאר אומבאשטריטען, אז די מעהרסטע אידען זיינען אין אנהויב באשטימט געווארען אלס קנעכט. וואס מיר ווייסען וועגען שקלאפעריי ביי אידען קאן אונז דינען אלס אלגעמיינער וועג־ווייזער, ווייל אין דער ציוויליזירטער געזעלשאפט פון אלטערטום האבען דער מנהג און די געזעצגעבונג פארגעשריבען כמעט אומעטום דיזעלבינע געזעצען וועגען דער באהאנדלונג פון שקלאפען. דער הויפט־חילוק אין שקלאפעריי צווישען דעם אלטערטום און דער מאדערנער צייט ליגט ניט אזוי פיעל אין דער באהאנדלונג פון שקלאפען ווי אין זייער געזעלשאפטליכער פאזיציע און אין זייערע אויסזיכטען. ביי די באבילאניער, פונקט אזוי ווי ביי די עגיפטער און ביי די אידען, זיינען שקלאפען, באזונדערס מלחמה געפאנגענע, אפטמאל באהאנדעלט געווארען מיט דער גרעסטער אכזריות. מיר האבען דערפון גענוג ראיות פון אפמאלונגען אויף די אויסגעגראבענע מאנומענטען, וועלכע שטעלען פאר קנעכט געטריבען צו זייער ארבייט אונטער דעם בייטש פון צינז־הארען. מיר טארען דאס אבער ניט נעמען אלס כאראקטעריסטיש פאר דעם אלגעמיינעם סיסטעם. אחוץ אין בירגערליכע רעכטען זיינען קנעכט אפט געווען גלייך צו פרייע לייט. אסך פון זיי זיינען געווען אין א בעסערען מצב אלס קנעכט ווי זיי וואלטען געקאנט זיין אלס איינענע הארען; און אט דער גוטער גורל איז. ווי עס זעהט אויס, געפאלען אויף דעם גרעסטען טייל פון די פארטריבענע אידען אין באבילאניען.

די רעכטען און פליכטען פון דעם אונטעריאכטען קלאס אין באבילאניען קענען מיר ארויסלערנען פון פאקטען, וועלכע מיר האבען פון די אויסגעגראבענע מאנומענטען. קנעכט זיינען געווען פון פארשידענע קלאסען. ערשטענס זיינען געווען קנעכט פון דער מלוכה. דאס זיינען מעהרסטענס געווען מלחמה־געפאנגענע, וואס זיינען גענומען געווארען אין שלאכט אדער ווען א פעסטונג איז ערובערט געווארען, אדער ווען א שטאדט האט זיך אונטערגעגעבען. לכתחילה, אין צייטען פון ווילדקייט, איז פון אזוינע געפאנגענע באשטאנען די מאסע פון דער אונטעריאכטער באפעלקערונג. זייער באהאנדלונג איז, מיט דעם פראגרעס פון ציוויליזאציע, פארבעסערט געווא־

רען. אבער אפילו אונטער דער מילדסטער אדמיניסטראציע האט מען ארויסגעוויזן בארבארישע שטרענגקייט צו אנהעצער אדער אנפיהרער פון אן אויפשטאנד. אין די שפעטערע אשורישע און כאלדעאישע צייטען האט מען פארזיכטיג קלאסיפיצירט די געפאנגענע, און לויט דער קלאסיפיקאציע האט מען זיי באהאנדעלט שטרענגער אדער מילדער. זיי האבען לחלוטין ניט געמוזט בלייבען דאס אייגענטום פון דער קרוין, ווארים די געפאנגענע, צו וועלכע מ׳האט ארויסגעוויזן א באזונדערע מילדקייט, האבען אין יעדער צייט געקאנט איבערגעגעבען ווערען צו פריוואטע לייט, וואס האבען באַשעפטיגט ארבייטער. א צווייטער קלאס זיינען געווען די טעמפעל־שקלאַפען. זייער צאהל און באדייטונג איז נאטירליך אפגעהאנגען פון דער רייכקייט פון די טעמפלען, און דאס איז געווען אן אומבאשטענדיגע זאך. דאך איז קיינמאל אין באבילאניען ניט געווען אזא צייט, ווען די טעמפלען זיינען ניט געווען רייך אין צאהל און האבען ניט געהאט פארשידענע אונטערנעמונגען; און אזוי ווי זייערע עסקים האבען אריינגענומען אין זיך דעם גאנצען קרייז פון די דעמאלט באקאנטע האנט־ארבייט, פאבריקאציע און סוחר׳ישע באשעפטיגונגען, האט די צענטראלע רעגירונג ניט געקאנט מאכען קיין ברייטערען געברויך פון שקלאפען־ארבייט ווי אין אט די פלעצער פון די געטער. אין דער עפאכע, ביי וועלכער מיר שטעהען איצט, האבען אבער די פראווינציעלע טעמפלען פארלארען אסך פון זייער באדייטונג צוליב דער ספעציעלער גונסט וואס נבוכדראצר האט ארויסגעוויזן צו בבל און איהר פארשטאדט בארסיפא. נאך איין קלאס פון שקלאפען האבען געהערט צו פריוואט־בירגער פון פארשידענע קלאסען און שיכטען. די הויפט־ראלע אלס אייגענטימער פון שקלאפען האבען געשפילט די פאבריקאנטען, די סוחרים און די לאנד־אייגענטימער. שקלאפען האט מען דאס רוב זיך איינגעשאפט דורכ׳ן קויפען; אבער ביידע: סאי די טעמפלען און סאי די יחידים האבען געקאנט באקומען שקלאפען אלס מתנה פון דער מלוכה פאר א דינסט, וואס מ׳האט אויפגעטאן, אדער פאר אן אלטער פרעטענזיע. אין די שפעטערע צייטען אין באבילאניען, ווען די דינאסטיעס האבען זיך אפט געביטען, האט יעדע אדמיניסטראציע געזוכט נושא־חן צו זיין ביי די מעכטיגע פריסטער דורך גרויסע מתנות, און דערביי זיינען קאנפיסקירטע שטיקער לאנד און זייערע באארבייטער געווען די ערשטע זאך ביי דער האנט; און צו די פאמיליען פון טרייע אונטערשטיצער האט מען ארויסגעוויזן עהנליכע וואוילטאטען. צו האבען שקלאפען אלס אייגענטום איז אבער ניט געווען דער מאנאפאל פון די רייכערע קלאסען. די מעהרסטע לייט, וואס האבען פאר־

מאנט עפעס אביסעל געלד אדער א נחלה, האבען אויך געהאט זייערע קנעכט.

עס איז וויכטיג צו באמערקען, אז אין באבילאניען האבען שקלאפען בכלל, אפילו די, וועלכע זיינען לכתחילה געווען מלוכה־ארעסטאנטען, געהאט די געלעגענהייט צו שטייגען העכער דורך די פארשידענע מדרגות פון קנעכט־שאפט און צו פארבעסערען זייער לאגע דורך פארקויף, מתנה און ירושה. זיי האבען אויך געקאנט ווערען פריי דורכ'ן אויסקויפען זיך, אדער ווערען אויסגעלייזט פון אנדערע, אדער א דאנק דער גרויסמוטיגקייט פון זייערע הארען. זיי האבען אויך געקאנט אדאפטירט ווערען אין דער פאמיליע פון אן איינענטימער און ווערען סוף־כל־סוף די באלעבאטים פון גרויסע נחלאות. דורך דער געוועהנליכער פארם פון א געשעפט־קאנטראקט זיינען זיי באַרעכטיגט געווען, ווען זייערע הארען האבען זיי פארדונגען צו אנדערע, ניט בלויז צו קריגען אן אנטשעדיגונג פאר א קראנקהייט אדער א וואונד, נאר אויך צו קריגען באצאהלט פאר זייער ארבייט. אזוי אז עס איז געווען מעגליך פאר זיי אנצוזאמלען א קליינעם קאפיטאל און זיך איינצושאפען זייערע איינענע שקלאפען. נאך מעהר, זיי האבען געקאנט זיך לערנען א מלאכה און ווערען געניטע בעלי־מלאכות.

אט פון די חילוקים צווישען אמאלינער און מאדערנער שקלאפעריי, קומט פאר אונז ארויס אזוי בולט דער פאקט, וואס איז אזוי וויכטיג פאר דער געשיכטע פון גלות בבל, נעמליך: אז די סאציאלע באדינגונגען זיינען געווען גינסטיג פאר די פארטריבענע אידען. עס מוז אויך באמערקט ווערען, אז בעת דער סיסטעם פון אונטעריאכונג, וואס האט געהערשט אין באבילאניען איז אין עיקר געווען עהנליך צו דעם סיסטעם, מיט וועלכען זיי זיינען געווען באקאנט אין פאלעסטינא, איז ער אבער גלייכצייטיג געווען בעסער רעגולירט דורך געזעץ און מנהג. דערצו איז די פאזיציע פון באפרייטע געווען זיכערער אונטער די פעסטערע געזעצליכע און געשעפטליכע באדינגונגען פון דער כאלדעאישער אימפעריע. מיר מעגען זאגען אלס אונטערסטע שורה, אז פאר די מעהרסטע פון די פארטריבענע אידען, אפילו פאר פיעל פון אזוינע וואס האבען געהאט אין דערהיים זייערע איינענע קנעכט, איז שקלאפעריי געווען אין די ערשטע עטליכע יאהר בעסער ווי פרייהייט. דערצו קומט דער פאקט וואס אלס קנעכט זיינען זיי געווען פארזארגט אין קראנקהייט און אויף די עלטערע יאהרען — א זאך פון גרויס וויכטיגקייט פאר מענשען וואס האבען געמוזט אנהייבען פון דאס ניי דעם קאמף פאר'ן לעבען אין א פרעמדען לאנד, ניט האבענדיג עטוואס, וואס זיי זאלען קאנען אנרופען זייער אייגענס.

די הנחה, וואָס מיר האָבען אויבען אויפגעשטעלט, אז די מעהרסטע פארטריבענע אידען זיינען געווען קנעכט אין באַבילאָניען, גאַנץ גלייך צו זיינען געווען פריי אין זייער איינענעם לאַנד אָדער ניט, קאָן זיך אויסדוכטען ניט צו זיין אין איינקלאַנג מיט דעם איינדרוק וואָס מיר טראָגען ארויס פון זייער לעבען אין יענעם לאַנד ווען מיר לייענען דעם ספר יחזקאל און די אזהרה וואָס ירמיה שיקט זיי, אז זיי זאָלען זיך מאַכען היימען און נעמען אַן אַנטייל אין דעם לעבען און אין דער ארבייט פון'ם לאַנד (ירמיה כ"ט 4-7). אָבער אזא פרייהייט פון באַוועגונג און האַנדלונג, וואָס איז דערצו נויטיג, איז געווען גאַנץ מעגליך פאַר באַבילאָנישע שקלאַפען; די איינציגע באַשרענקונג זייערע איז געווען, וואָס די ארבייט פון זייערע הענט האָט געהערט צו אַנדערע און וואָס זיי האָבען ניט פאַרמאָגט קיין בירגערליכע רעכטען. אין דערזעלביגער צייט איז גאַנץ מעגליך, אז אסך פאַרמעגליכע לייט, וואָס האָבען ניט אונטערשטיצט די מרידה, דערצו נאָך די, וועמען מ'האָט ערלויבט צו באַגלייטען זייערע אוועקגעפיהרטע ברידער, האָבען באַקומען לאַנד זיך צו דערנעהרען און זיינען געוואָרען באַלעבאַטים פון הייזער און פון אייגענע פאַרמעגענס ביים סאַמע אָנהויב פון גלות. אָבער זייער צאָהל האָט ניט געקאָנט זיין גרויס אפילו אין דעם וויכטיגסטען אַגריקולטורעלען ישוב. פּאָליטישע טעמים אליין האָבען געמוזט פאָדערען א באַגרעניצונג, און דערצו איז נאָך געווען דער ברייטער עקאָנאָמישער פאַקט, ויאָס אין אַלע אָפּטיילונגען פון אינדוסטריע איז די מעהרסטע ארבייט געטאָן געוואָרען פון די שקלאַפען.

מיר קענען מאַכען דעם פאָלגענדען סך־הכל: די אוועקגעפיהרטע אידען קאָנען, פון שטאַנדפּונקט פון זייער שייכות צו דער מלוכה און צו דער געזעלשאַפט, איינגעטיילט ווערען אין פיער קלאַסען. צוערשט קומען די וואָס זיינען געווען פּאָליטישע געפאַנגענע, אזעלכע ווי די קעניגליכע ארעסטאַנטען און זייערע מקורבים צווישען די שרים און מיוחסים, וועלכע האָבען זיך באַטייליגט אין דער מרידה. זיי זיינען פאַר'משפט געוואָרען צו געפענגעניש. דאָך איז דערמיט ניט געזאָגט, אז זיי זיינען געבליבען אויף תמיד איינגעשפּאַרט. עס איז אויך ניט געזאָגט, אז די ארעסטירטע זיינען אין אַלע פאַלען געזעסען אין א טורמע. עקסטרעמע אכזריות אין אָריענטאַלישע געפענגענישען מאַכט גיך א סוף צו דעם לעבען פון אַן ארעסטאַנט. מיר געפינען אָבער אסך קעניגליכע קינדער און קינדער פון אדעליגע פאַמיליען, וואָס האָבען אריבערגעלעבט דעם גלות. אלס צווייטע קומען די, וועלכע האָבען געהאַט זייערע אייגענע פאַרמעגענס, און אזוי ווי מ'האָט זיי

געשטעמפעלט פאר רעבעלען, האט מען זיי ערלויבט אדער דערמוטיגט זיך אנ־צושליסען אן די אוועקגעפיהרטע אידען. די דאזיגע אידען האט מען וואהר־שיינליך ערלויבט צו קויפען נחלאות פאר זיך און צו ווערען די געסט פון לאנד אהן בירגערליכע רעכטען. דריטענס זיינען געווען די טעטיגע רעבעלען. זיי האט מען בלי ספק באשעפטיגט, לכל הפחות אין אנהויב, אלס מלוכה־אר־בייטער ביי די שווערסטע ארבייטען אונטער דעם שטרענגסטען צוואנג. און ועל כולם קומט נאך די מאסע דעפארטירטע, וועלכע מ׳האט ניט באזונ־דערס שטארק שטראפירט. זיי האט מען אנגעשטעלט צו ארבייטען אלס קנעכט אין פארשידענע פאכען פון ארבייט.

אז אגריקולטור האט פארנומען דעם ערשטען פלאץ, איז גענוג באַ־וויזען דורך די געבליבענע מסחר־דאקומענטען. דאס איז אויך קלאר אילוס־טרירט דורך די צופעליגע ראיות אויף די מאנומענטען, אין די סקולפטארישע אפמאלונגען פון באוואסערונגס־מאשינען און אויך אין די ליסטען פון יענע לאנד־פראדוקטען, וואס זיינען געבראכט געווארען אלס מתנה צו די טעמפ־לען און זיינען קלאסיפיצירט לויט די געצייג, וועלכע ווערען געברויכט ביים באארבייטען די ערד. יעדע חקירה־ודרישה אין דעם אינדוסטריעלען, קאָ־מערציעלען און סאציאלען לעבען פון באבילאניען מוז זיך אנהייבען מיט א שטודיום פון איהר אגריקולטור און די פארבאדינגונגען דערצו לויט קלימאט, באדען און וואסער־פארזארגונג. נאך מעהר, די הויפט־קאלאניע פון די פארטריבענע אידען איז פארפלאנצט געווארען אין א געגענד, וואס האט געפאדערט דוקא די באשעפטיגונג און ניט קיין אנדערע. ווען מיר דערווי־סען זיך אונטער וועלכע באדינגונגען זיי האבען געארבייט, גיט דאס אונז די מעגליכקייט ניט בלויז נאכצושפירען זייער אויסערליכען לעבען, נאר אויך צו פארשטעהן ווי אזוי זייער כאראקטער האט זיך פארמירט אין זייער נייער סביבה.

מיר מוזען זיך פארשטעלען א ברייטע, פלאכע געגענד, וועמעס שטח פון אויבען איז וואריאירט נאר דורך די בערגלעך פון שטעדט און דערפער, חרוב׳ע אדער באוואוינטע, אדער וואו ניט וואו דורך פעסטונגען אדער מי־ליטערישע סטאנציעס, אדער דורך דעם לויף פון וואסער־שטראמען. די הויפט־קאלאניע פון די אידען איז געווען אין סאמען געאגראפישען הארץ פון באבילאניען; אבער דער אם געדיכטסטען באפעלקערטער שטח איז געווען אין מערב און צפון, וואו עס זיינען געלעגען בבל, איהרע פארשטעדט און נאך עלטערע שטעדט. ניפור, די גרויסע אלטע שטאדט נאהנט צו דער אידישער הויפט־קאלאניע, איז אמאל געווען די הויפט־היים פון די באבילאנישע

סעמיטען. די לעצטע אויסגראבונגען האבען אנטפלעקט איהר געשיכטע. ווי די איבעריגע פון די עלטסטע שטעדט אין דער געגענד פון אונטערסטען לויף פון פרת, און ווי די אלטע שטעדט בכלל, איז איהר באדייטונג אפגע־האנגען פון דער אויבער־הערשאפט פון איהר טעמפעל. ניפור איז געווען דער ארט פון דעם עלטסטען קולט פון דעם גאט ב ל.

דעם גרעסטען שאדען האט ניפור געליטען דורך דער אויפבליהונג פון דער שטאדט בבל. דער גרויסער אמוראבי, וועמעס ציל איז געווען צו מאכען בבל פאר דעם צענטער פון א ברייטער מלוכה, האט פארבונדען דעם קולט פון איהר לאקאלען גאט מ אר ד ו ך (מרודך) מיט דעם מעהר פארשפרייטען קולט פון דעם עלטערען גאט ב ל. פון דעמאלט אן טראגט מארדוך דעם צוזאמענגעזעצטען נאמען „ב ע ל ־ מ א ר ד ו ך" (בל־מרודך). פאר דעם פרעסטיזש פון ניפור האט דאס געבראכט זעהר טרויעריגע רעזול־טאטען. לויט די לעצטע אויסגראבונגען אין די חורבות פון ניפור איז איהר טעמפעל אויסגערויבט געווארען און זיינע סטאטוען און טייערע חפצים זיינען בייזוויליג צעשטערט געווארען. אזוי האט זיך דאס געצויגען הונדער־טער יאהרען. די מלכים פון דער דינאסטיע פון די קאסיטען*), וועלכע האבען ניט געהאט קיין לאקאלע פאראורטיילען, האבען צוריק אויפגעשטעלט דעם אלטען גלאנץ פון דעם טעמפעל פון בל, און דורך דעם האט ווידער אויפגעבליהט די שטאדט און די געגענד ארום.

נבוכדראצר דער ערשטער (ארום 12טען יאהרהונדערט פאר דער קריסט־ליכער ערא), וועלכער האט ארונטערגעווארפען די פרעמדע דינאסטיע פון די קאסיטען, האט ווידער געמאכט א חורבן אין ניפור און האט אראפגע־ריסען דעם טעמפעל ביז'ן גרונט. ערשט ביים ענד פון דער אשורישער אויי־בערהערשאפט איז ער ווידער אויפגעשטעלט געווארען. אסר־חדון און זיין זוהן אשורבאניפאל האבען אונטערשטיצט ניפור. אבער אונטער דער נייער מלוכה איז זי ווידער צעשטערט געווארען פון נבוכדראצר דעם גרויסען אין זיין קנאות פאר דער דערהייבונג פון בל־מרודך אין דער הויפט־שטאדט בבל.

די צעשטערונג פון דעם טעמפעל און דער אונטערגאנג פון זיין קולט האט געבראכט גרויס שאדען צו דעם פרעסטיזש און די געשעפטען פון דער שטאדט. מיר האבען שוין אויבען באמערקט ווי ברייט עס איז געווען דער קרייז פון די עסקים, וואס א גרויסער באבילאנישער טעמפעל האט ארומ־

---

*) זעה אין באנד 1, ז. 81.

נענומען. צום טייל לאזט זיך דאס דערקלערען דערמיט וואס די רעליגיאן איז געווען דער צענטער פון באבילאנישען לעבען בכלל. פראקטיש האט דאס באדייט, אז די פריסטער און אנדערע דינער פון די הערשענדע קולטען האבען געוואונען עשירות פאר זיך און זייערע היילינגטימער דורך די קרבנות און נדרים, דורך דעם געצאהלט פאר'ן געבען אראקעלס און דורך די מתנות פון שרים און פירשטען. דאס האט אבער באדייט נאך מעהר; די פריסטער, כאטש געוועהנליך אהן בירגערליכע אמביציעס, זיינען דורך זייערע פאר־דינסטען און זייער טעטיגקייט געווארען בכלל א גרויסע מאכט אין לעבען פון דעם לאנד און דעם פאלק.

באזונדערש כאראקטעריסטיש פאר די באבילאנישע פריסטער איז גע־ווען זייער קולטור און זייער וויסענשאפט, אזוי אז זייער פרעסטיזש איז ניט געווען באגרינדעט בלויז אויף דעם נאאיווען גלויבען פון די אבערגלויבישע מאסען. זיי האבען פארמאגט די מאכט פון וויסען. זיי זיינען געווען די לעהרער און ערציהער פון פאלק, און זיי זיינען געווען גענוג ליבעראל צו לערנען אין זייערע שולען ניט בלויז די סודות פון זייער אייגענער ספעצי־עלער פראפעסיע, נאר אויך די גאנצע געלערזאמקייט פון דער צייט. דאס איז געווען דער סוד פון זייער ערפאלג ביים אונטערנעמען פארשידענע עסקים. זיי זיינען געווען ביכולת צו קריגען און אויפצוהאלטען גרויסע נחלאות, צו מאכען גרויסע הלואות, צו האבען אסך שקלאפען, צו באשעפ־טינען אסך ארבייטער, צו קולטיווירען אסך לאנד, אויפצובויען פערמעס און בנינים און וואסער־וועגען, און אויפצוהאדעווען גרויסע סטאדעס שאף און רינדער. נאטירליך איז געווען פאר זייער טובה די פאפולערע השגה, אז דאס גאנצע לאנד איז דאס אייגענטום פון דעם גאט אדער פון די געטער, וועמעס דינער זיי זיינען געווען. דערפאר האבען זיי אדער זייערע טעמפלען גע־קראגען מעשר און נדבות, און דערפאר איז לאנד־אייגענטום אין זייער ראיאן לייכט אריינגעפאלען אין זייערע הענט. דער געדאנק, אז דער ערד־באדען איז א געטליך אייגענטום איז געווען א שותפות'ער גלויבען ביי די אלטע פעלקער; אבער אין ערגיץ זיינען די פריסטער ניט געווען אזוי קולטורעל אנטוויקעלט, אזוי קלוג, אזוי רייך, אזוי אונטערנעמעריש און אזוי דויערהאפט ווי אין באבילאניען.

אט דער איבערבליק וועט אונז העלפען פארשטעהן די באדינגונגען פון דער געגענד, וואו די הויפט־גרופע פון די פארטריבענע אידען האט זיך געפונען. מ'מוז באמערקען, אז פון איין זייט איז ניפור נאך די עלטסטע צייטען קיינמאל ניט געווען קיין גרויסער פאליטישער צענטער, און פון דער

אנדערער זייט ווייזען איהרע אויסגעגראבענע דאקומענטען, אז וועו זי איז נים פארנאכלעסיגט און געשעדיגט געווארען דורך אן אומפריינדליכען קעניג האבען איהרע געשעפטליכע אינטערעסען שטארק געבליהט. די געגענד ארום האט אומפארמיידליך געמוזט האבען א חלק אין דער אויפבליהונג און אראפזינקונג פון ניפור. וואס קאנען מיר דערפון ארויסדרינגען בנוגע צו דער פראגע, וועלכע באשעפטיגט אונז דא? עס איז נים מעהר ווי רעכט אנצונעמען, אז דער גרויסער נבוכדראצר, וועמעס פאליטיק איז געווען נים לטובה פון ניפור און איהרע אינסטיטוציעס, אבער וועלכער האט נעהאט נאהענט צו זיין הארץ די אינערליכע אנטוויקלונג פון זיין קעניגרייך, האט איבערגענומען יענע שטאדט אונטער זיין רשות, און אז די פארפלאנצונג פון דער אידישער קאלאניע אין יענער שכונה איז געווען אן אויפטו פון זיין אדמיניסטראציע פון דער געגענד. עס איז אויך ריכטיג אנצונעמען, אז יענע אידישע געמיינדע, ווי פיעל אנדערע, איז געשטאנען אונטער דער ספעציעלער השגחה פון מלוכה־באאמטע, צו וועמען די באאמטע פון די פראווינצען זיינען געווען פאראנטווארטליך פאר דער גוטער אויפפיהרונג און דער ווירקזאמקייט פון די קאלאניסטען.

די הויפט־באשעפטיגונגען פון די פארטריבענע אידען אין באבילאניען.

וואס איז שייך די דירעקטע סביבה און באשעפטיגונג פון דער אידישער הויפט־קאלאניע, מוז מען באמערקען פאלגענדעס: גאנץ באבילאניען איז אין א נארמאלען און נאטירליכען זין אומפראדוקטיוו; לויט די סעזאנען פון יאהר און לויט די ענדערונגען און דעם צושטאנד פון פרת איז איהר זאמדיג אדער זומפיג לאנד ענטוועדער פארפלייצט מיט וואסער אדער דורכגעבראטען פון טריקעניש. אפטמאל איז עס אם לייכטסטען און בעסטען צו פאהרען איבער א גרויסען טייל פון איהר אויבערפלאך מיט שיפלעך אדער פליטען, בעת אין אנדערע צייטען איז ניטא קיין וואסער אין פרת גופא אויף מיילען און מיילען, און זעהר ווייניג וואסער אין קיינעם פון זיינע צאהלרייכע נעבען־טייכען: דער קאנאל כ ב ר איז געלעגען ביי אדער נאהנט צום מזרח־גרעניץ פון א נעץ פון וואסער־לויפען איינגעשלאסען צווישען די צוויי גרויסע שטראמען, דעם פרת און דעם שאט־על־ניל. די ערשטע און די לעצטע זארג פון דעם טיפישען באבילאניער איז געווען צו

רעגולירען, אויפצוהאַלטען און אויסצונוצען דאָס וואסער פון טייך. ער האָט זיין לעבען פאַרבראכט אין מאַכען פרוכטבאר וואָס מעהר באָדען, זוכען אָפּצוציהען דאָס איבעריגע וואסער פון די קאַנאַלען און די רעזערוואוארען און אריבערפיהרען אין געגענדען וואָס נויטיגען זיך אין דעם. אָט דאָס האָט געמאַכט דעם כאראקטער פון באבילאָניען, אבער נאָך מעהר — פון די באַבילאָניער. די שווערקייטען אין דעם פּרט זיינען דאָ געווען גרעסער ווי אין עגיפּטען, און די ענערגיע, וואכזאַמקייט און די קלוגע איינפאַלען וואָס מ'האָט דערצו בּאַדאַרפט, האָבען געמאַכט דאָס פאָלק פון פּרת גרעסער ווי דאָס פאָלק פון נילוס. נאַטירליך איז דערצו געווען נויטיג קאָלעקטיווע אָדער מלוכה־הילף.

די אידען זיינען פאַרטריבען געוואָרען קיין באבילאָניען אין דער בליהענדסטער און פּראָדוקטיווסטער צייט פון איהר גאַנצער לאַנגער געשיכטע. ס'איז געווען אין אכטען יאָהר פון קעניג נבוכדראצר ווען דער אידישער ישוב איז דאָרטען געגרינדעט געוואָרען. נבוכדראצר איז דאַן געווען פריי פון זיינע פּלאַנטערנישען אין מזרח און אין מערב, וועלכע האָבען איהם געהאַלטען באַשעפטיגט אין אָנהויב פון זיין רעגירונג. מיט זיין גאַנצער ענערגיע האָט ער זיך געקאָנט אָפּגעבען מיט דער אנטוויקלונג און באַרייכערונג פון זיין אימפּעריע. ער האָט אונטערנומען פאַרשידענע גרעסערע און קלענערע עפענטליכע ארבייטען. די מלחמה־געפאַנגענע האָבען געמוזט ווערען אריינגעפּאַסט אין זיין פּלאַן. די אידען זיינען דעריבער אוועקגעזעצט געוואָרען אין דער געגענד פון כבר. דער נאָמען אליין פון זייער הויפּט־אָרט, טעל־אבוב*), גיט אונז אָן אָנצוהערעניש וועגען דער ארבייט, וואָס זיי האָבען געזאָלט טאָן. עס באַדייט „דאָס וויסטע בערגיל פון דער פאַרפלייצונג.“ עס איז פּיליכט געווען א „פאַרוויסטונג פון דור־דורות“**). ווי

*) יחזקאל א 1, ג 15, ווערט געוועהנליך געשריבען, לויט א קליינעם גרייז אין דעם העברעאישען טעקסט, „תל־אָביב“, און ווערט דערקלערט אלס „דאָס בערגיל פון די גרינע זאַנגען“. דאָס וואָרט אָבער קומט זעהר אָפט פאָר אין דער אשורישער ליטעראַטור, פּונקט ווי די דערשיינונג, וועלכע עס שטעלט פאָר, איז געווען א געוועהנליכע זאַך. די באבילאָניער האָבען זיכער ניט גערעדט קיין העברעאיש.

**) דאָס אויפבויען פון וויסטע פּלעצער, וועלכע זיינען צוגעטיילט געוואָרען צו די אידען אין באַבילאָניען, האָט קאָן זיין דעם נביא פון גלות געגעבען דעם אנשטויס זיך צו באַציהען אָפט אויף אַזאַ'ן ארבייט; פאַרגלייך, למשל, ישעיה מ"ט 19; נ"ח 12; ס"א 4. באַמערק אויך זיינע אָנדייטונגען אויף דער צעשטערענדער פאַרפלייצונג (נ"ט 19), אויף דעם פולען שטראָם מיט זיינע באַפרוכטענדע

צוזעפאסט איז געווען דער גורל פון די אידען אין גלות, וועמעס לעבענס־ארבייט איז באשטאנען אין אויפבויען א פארוויסטען ישוב, בעת זייער איי־גענע היים גופא איז געלעגען אין חורבות.

עס איז נאך דא אן אנדער ראיה, אז די אידען האבען פארנומען א פוסטען דיסטריקט. אויב דאס שטיק לאנד וואלט געווען קולטיווירט פון פריהער, וואלט עס דאך געהאט א באפעלקערונג, וועלכע מ׳וואלט געוויס ניט ארויסגעטריבען צוליב די פרעמדע אנגעקומענע. דערצו, אויב מאנכע פון די אוועקגעפיהרטע אידען זיינען געווען פארמעגליכע, זיינען דאן די איינ־ציגע פרייע נחלאות, וואס זיי האבען זיך געקאנט איינשאפען, געווען די וויסטע שטיקער לאנד, פונקט ווי אין דער היינטיגער צייט, ווען מ׳האט געגעבען לאנד אויף לייכטע באדינגונגען אין די פאראייניגטע שטאאטען און אין קאנאדא. די גאנצע סיטואציע פאסט זיך אויף אזא אופן זעהר גוט אריין אין נבוכדראצר׳ס פאליטיק. אלע עקאנאמישע און פאליטישע חשבונות האבען איהם געמוזט באוועגען צו באשעפטיגען די איינגעוואנדערטע אויף אזא וועג, אז זיי זאלען זיך ביסלעכווייז צוגעוועהנען צום לעבען פון דעם לאנד, ניט שטערענדיג קיין אנדערע.

בקיצור קאנען מיר זאגען, אז די הויפט־געמיינדע פון די פארטריבענע אידען איז באזעצט געווארען אלס א קרוין־קאלאניע אין צענטער פון באַ־בילאניען, אין א פארלאזענער געגענד, נאהנט צו א בערגיל פון א באקאנטער חורבה, ביים ברעג פון א באדייטענדען קאנאל ניט ווייט פון דער באריהמ־טער אלטער שטאדט ניפור. נאטירליך איז עס געווען אינערהאלב פון איהר איינפלוס־קרייז, אבער דאך ניט אונטער איהר יורידיקציע; די וויכטיגסטע באדינגונג פאר דער פראספעריטעט פון דער קאלאניע איז געווען צו זארגען פאר א גוטען וואסער־רעזערוו.

ווען די קאלאניע איז איינקווארטירט געווארען אין דער דאזיגער גע־גענד, האבען זיי די ערשטע זאך אנגעהויבען צו בויען וואוינונגען. קיין ציי־געל האבען זיי ניט באדארפט מאכען. די הויפט־מאטעריאלען האבען זיי באקומען פון בערגלעך פון וויסטע שטעדט אין דער שכונה; אדער מ׳האט געבראכט אסך ציגעל, געטריקענטע אויף דער זון, פון דער נעהנטסטער ציגעל־פאבריק. די מעהרסטע פון זיי אבער האבען זיך געמוזט באגנוגענען מיט פשוט׳ע הייזלאך פון ראהרען מיט זומפ־גראזען, באלעגט מיט ערד־פער.

וואסערן (מ״ח 18; ס״ו 12) און אויף דעם „וואסער־זאטען גארטען“ אין פארבינ־דונג מיט׳ן אויפבויען אלטע חורבות (נ״ח 11, 12).

מאַכענדיג אַט אזוי ערטער צו וואוינען, האָט זיך דערווייל שוין אָנגעהויבען זייער הויפּט־ארבייט. מ'האָט געמאַכט דאַמבעס צו פאַרהיטען א מעגליכע פאַרפלייצונג. אלטע וואַסער־לויפען, וועלכע זיינען געווען פאַרלעגט, זיינען אויסגערייניגט געוואָרען און מאַנכע נייע זיינען אָנגעהויבען געוואָרען. דעם ערד־באָדען האָט מען אויך געמוזט צורעכטמאַכען אין אַסך ערטער, באזונ־דערס אין די זומפּיגע שטעלען, וואו מ'האָט געמוזט פּטור ווערען פון די ווערבעס און די דיקע גראָז דורכ'ן פאַרברענען זיי. פלענער זיינען אויך געווען אין וועג ווי אויפצוהייבען דאָס וואַכער און עס צו ברייננען צו די פעלדער איידער עס האָט זיך אָנגעהויבען דער ערשטער סעזאָן פון וואַקסען.

דאָס איז אומגעפעהר געווען די ערשטע באַשעפטיגונג פון אַט דער באַדייטענדער אָפּטיילונג פון די פאַרטריבענע אידען. מיר טאָרען זיך אָבער ניט פאָרשטעלען, אַז דאָס איז געווען אין א גרויסער מאָס אומאָפּהענגיגע אַרבייט. די וועניגע, וועלכע האָבען באַקומען נחלאות פאַר זיך אליין, האָ־בען געדונגען אָדער געקויפט היימישע אַרבייטער. די מעהרסטע האָבען זיך געפונען אונטער באַבילאָנישע אויפזעהער. זיך אויסשפּרייטענדיג ווייטער האָבען זיי געזוכט אויסצושניידען נייע וואַסער־רעהרען און נייע שטיקער פון פרוכטבאַר געמאַכטען לאַנד, וואָס זיינען פריהער געווען זאַמדיג אָדער זומפּיג; דאָ און דאָרטען זיינען געווען גרעסערע טייכען פאַר שטערט און דערפעהר מיט קלענערע גראַבענס, וואָס האָבען זיך אַרויסגעשניטען פון די באַוואַסערונג־צענטערס, אָפּציהענדיג דאָס וואַסער צו די באַזונדערע נחלאות אָדער צו תבואה־פעלדער, אָדער צו וועלדלעך פון טייטעלבוימער. מיט דעם וואוקס פון די באַדערפענישען און פון די מיטלען איז געקומען דער געברויך פון פאַרשידענע מעכאַנישע הילפסמיטלען ווי אויפצוהאַלטען, צו פאַרטיילען און צו רעגולירען די וואַסערען, ווי: שלוזען, טויערן און אָפּשליסונגען פון די קאַנאַלען און נאָך אנדערע ערפינדונגען אויפצוהייבען וואַסער אין א קליי־נעם כמות און עס צו ברייננען אין נויטיגע פלעצער.

אַט אזוי איז געגאַנגען, אונטער דער וואַקסענדער געניטקייט פון די אַרבייטער, די באַלעבונג פון דער געגענד, פאַר וועלכער זיי זיינען געווען אזוי פיעל פאַראַנטוואָרטליך. שטרעקעס לאַנד רייך אין פלאַנצען זיינען יעהרליך צוגעקומען צו דעם פּראָדוקטיווען באָדען — ווייץ און זעזאַם, וואָס זיינען היימיש אין דעם לאַנד, און א מאַסע ירקות, באַזונדערס מעלאָנען און אוגערקעס, רעטיכער און ציבעלעס. אין וועלכע דאָס לאַנד איז אזוי רייך. פאַלמען־בוימער זיינען געווען אין מאַסען, ניט ווי דער אָפּגעזונדער־טער וואַלד פון ירחו, נאָר אין לאַנגע און פּרעכטיגע שורות, וואו נאָר די

פריינדליכע פייכקייט האט זיי געגעבען א געלעגענהייט צו וואקסען. און ניט צום ווענינגסטען וויכטיג זיינען געוועזען די שטרעקעס פאשע. דא האבען זיך געהאדעוועט די שאף און די רינדער, וועלכע האבען איצט געדינט בלויז פאר שפייז און רייכקייט, אבער ניט מעהר פאר קרבנות.

אט אזוי האט זיך דער מדבר געפרעהט און ער האט געבליהט „ווי א בלום“ (ישעיה ל״ה 1), און די פארטריבענע אידען, נאך האלב אין קנעכט־שאפט, האבען באנייט זייער לעבען און זייער גליק. זיי האבען זיך איצט געפונען אין א געבענטשטען לאנד. צו צפון און דרום, און באזונדערס צו מערב, האט מען געקוקט אויף פעלדער און לאנקעס מיט דער רייכסטער באַ־קליידונג, און צווישען זיי דא און דארטען די שימערירענדע וואסערען. נאר צו מזרח איז געווען דער ארויסקוק אויף ווייטע אומקולטיווערטע סטעפעס. דאס איז געווען אן אנטרייב און אויך אן אנטוישונג. אין יענער אויסגעשפרייטער וויסטעניש איז געווען די האפענונג אויף א גרעסערער עראבערונג פון דער נאטור. זי האט זיי אבער אויך געגעבען אן אנצוהערעניש אויף פיינד. דאך ניט אלעמאל איז געווען א צייט פון וואוקס און פרוכטבארקייט. פארפליי־צונגען און שטורעמס און טריקענישען זיינען אפטמאל געקומען און גע־בראכט פארוויסטונג. אין די לאנגע חדשים פון טריקעניש האבען די בהמות געליטען אם מעהרסטען. אויב זיי זיינען ניט אוועקגעטריבען געווארען פון די אויסגעטריקענטע זומפען און לאנקעס צו אנדערע פאשע נאהנט אדער ווייט, האבען זיי געמוזט אומקומען. עס האבען אויך ניט אויסגעפעהלט קיין שטערונגען אפילו אין די בעסטע צייטען. די זשעדנעקייט אדער נאכ־לעסיגקייט פון שכנים אדער קאנקורענטען פון ארויף די שטראמען האט געקאנט אוועקנעמען דאס וואסער פון א גאנצען ישוב; און עס איז ניט גע־ווען אוממעגליך, אז מ׳זאל אויפבויען דאמבעס איבער נאכט, וואס זאלען אויסטריקענען די וואסער־רעהרען אונטען אויף מיילען לאנג. אלעמאל און מעהר פון אלץ זיינען אין אט דעם רייכען און קאפריזנעם לאנד נויטיג גע־ווען וואכזאמקייט און פלינקייט, ניט אזוי פיעל מצד פון די יחידים ווי מצד פון דער גאנצער געמיינדע. מענשען האבען זיך דא געמוזט פאראייניגען צו שותפות׳ער האנדלונג און געגענזייטיגער הילף.

דאס אומגעפעהר איז געווען די הויפט באשעפטיגונג פון די פאר־טריבענע אידען, אזוי ווייט ווי זי האט געהאט איהר שורש אין די „טייכען פון בבל,“ די וואסער־לויפען, וואס זיי האבען געפונען אדער געמאכט. אבער דער באבילאנישער קאנאל איז געווען עטוואס מעהר ווי א געבער פון פרוכטבארקייט. ער איז אויך געווען א שיפבארער שטראם, א וועג אויף

וועלכען מ'האט געריייזט און געפיהרט מסחר. אזא טייך איז געווען דער כ ב ר. איבער וועמעס וואסער־פלאך שיפלעד און באלאדענע לאדקעס האבען זיך באוועגט צו און פון אהן פארביי ט ע ל ־ א ב ו ב. אין א געוויסער מאס האט דאס אין סאמע אנהויב געקאנט געבען באשעפטיגונג צו די פארטריבענע אידען. יעדענפאלס האבען זיי גענומען אן אנטייל אין דעם שפעטער, ווען די געגענד איז געווארען מעהר אנטוויקעלט, און האבען בייגעטראגען זייער חלק צו די פיעל הענט, וועלכע האבען זיך געפאדערט צו באוועגען די שיפלעך.

עס איז דא פלאץ פאר א השערה מכח דעם שיקזאל פון די שניצער און די בעלי־מלאכות בכלל, וואס זיינען אוועקגעפיהרט געווארען מיט דעם ערשטען גלות (מלכים ב, כ"ד 16). אזוי ווי די הויפט־פאדערונג איז געווען אויף אגריקולטורעלע ארבייטער, איז עס דערפאר זעהר וואהרשיינליך, אז אסך פון יענע האנט־ווערקער האט מען געברויכט ביי די קאנאלען. פאר די איבעריגע האט מען געפונען פלעצער אין פארשידענע פאבריקען, באזונדערס אין דער הויפט־שטאדט בבל. זיי זיינען נאטירליך געהאלטען געווארען אין קנעכטשאפט, הגם ס'איז ניט געזאגט, אז אויף שטענדיג*). אין א צייט ארום האט מען נאר לויט דעם נאמען זיי געקאנט אונטערשיידען פון באבילאנישע האנטווערקער. דער הויפט־חסרון וואס זיי האבען געהאט אלס אידען האט געקאנט זיין דאס וואס זיי האבען ניט געקאנט זיך פיעל מישען מיט זייערע ברידער אדער נעמען אן אקטיווען אנטייל אין די ענינים פון דעם „שארית ישראל." אדער צופיעל געוויכט לעגען אויף אט די חסרונות דארפען מיר ניט. נאך אלעמען איז דער הויפט־פאקטאר אין דעם פאל געווען טרייהייט צום פאלק; און די וייטערדיגע געשעהענישען ווייזען אונז, אז אסך פון אלע קלאסען פון די גלות־אידען האבען סוף־כל־סוף גענומען אן אנטייל אין דער ווידעראויפבויאונג פון ישראל.

די גלות־אידען אלס געמיינדע.

אין וואס פאר א באציהונג צו דער צענטראלער רעגירונג די אידישע ישובים זיינען געשטאנען, ווייסען מיר ניט אויף באשטימט. מיר קאנען בלויז ארויסדרינגען פון אלגעמיינע אנדייטונגען אין דער ביבעל, אז אין דער

*) בעלי־מלאכות זיינען געווענליך געווען שקלאפען אין אלע לענדער פון אלטערטום, וואו ס'איז אנגעגאנגען פאבריקאציע. אפילו די הויפט־מייסטערס האָ־

פארוואלטונג פון זייערע עסקים אלס א פאלק האט זיך די רעגירונג ניט גע־מישט. דעם קעניג׳ס באאמטע, וועלכע האבען געפיהרט דעם מארש צו די ברעגעס פון דעם כבר, האבען דארטען איבערגעגעבען די פארטריבענע אי־דען צו אנדערע באאמטע, וועלכע האבען איינגעשטעלט אן ארדנונג אין דער דאזיגער הויפט־אפטיילונג. פון דאן אן און ווייטער האבען קעניגליכע באַ־אמטע געהאט אן אלגעמיינע השגחה איבער דעם אידישען ישוב, האבען פון ציי[ט] צו צייט געמאכט אן אונטערזוכונג און געשיקט א רעפארט צו דער רעגירונג אין בבל. זיי האבען אויך איינגעמאנט רעגעלמעסיג די שטייערן פון די לאנד־אייגענטימער און די ארענדאטארס אין דעם דיסטריקט. אזוי ווי די קאלאניע איז געווען א פראדוקט פון נבוכדראצר׳ס פאליטיק, מעגען מיר דערפאר אננעמען, אז ער האט זיך געלאזט אינפארמירען וועגען איהר צושטאנד.

בנוגע צו דער אינערליכער ארגאניזאציע פון די אידען אין באבילא־ניען, מוזען מיר זיך באשרענקען אויף די גרויסע ישובים, וואו עס איז גע־ווען א מעגליכקייט פון זעלבסט־פארוואלטונג. און די ערשטע זאך וואס ווארפט זיך אונז אין די אויגען איז דער פאקט, אז אין א געוויסען וועג איז די אחדות צווישען די איבערגעבליבענע פון ישראל אויפגעהאלטען געווארען פון סאמע אנהויב אן. ווען עס איז נויטיג געווען א קאנפערענץ, האבען די פארשידענע אפטיילונגען זיך צונויפגערעדט, אלעמאל נאטירליך מיט דער ערלויבעניש פון די רעגירונגס־באאמטע, וועלכע זיינען געווען אומטאלעראנט נאר געגען העצען צו מרידות, און מיט דער צושטימונג פון די, ביי וועמען זיי האבען געארבייט.

וואס איז בכן געווען די אינערליכע ארגאניזאציע פון דער קאלאניע אדער די קאלאניעס? אויף א גליקליכען אופן קאנען מיר געבען דערויף לכל הפחות אן אלגעמיינעם ענטפער. ווען מיר שטודירען די אנטוויקלונג פון דער אידישער געזעלשאפט, זעהען מיר דאן ווי פשוט און עלאסטיש איהר פונדאמענטאלער געבוי איז געווען. די געמיינדע, וועלכע האט ביז איצט זיך אויפגעהאלטען אלס נאציאן אין פאלעסטינא, איז איצט רעדוצירט גע־ווארען צו איהרע ערשטע עלעמענטען; און געקומען איז דאס דירעקט ניט דורכ׳ן גלות, נאר דורך דער אפשאפונג פון קעניגטום. מיר מוזען באזייטי־

בען געמאגט זיין שקלאפען. מיר זיינען באקאנט מיט דער באשעפטיגונג פון שקלא־פען אין א מ ע ן אלס וואפען־שמידען און פאלסטערער. נאטירליך זיינען בלויז די הארען געווען מיטגלידער פון די צעכען.

נען די צוויי לעצטע אנטוויקלונגס־שטופעס. מיר מוזען זיך פארשטעלען די אידען אין באבילאניען: ערשטענס אהן א מלך און שרים, און צווייטענס אהן די אדמיניסטראטיווע איינטיילונגען אין פראווינצען מיט זייערע גו־בערנאטארען אדער פירשטען*). די אפשאפונג פון דער שטאדטישער רע־גירונג איז ניט אזוי וויכטיג ווי עס קאן זיך דוכטען, מחמת די שטעדט זיינען באמת פארוואלטעט געווארען אויף דיזעלביגע יסודות ווי די אמא־ליגע שבטים־געמיינדען, דאס הייסט פון די זקנים**). און דאס זיינען די־זעלביגע באאמטע, וועמען מיר געפינען אין די דאקומענטען פון דער גלות־ציים.

מיר מוזען אננעמען פאר זיכער, אז אין דער ערשטער צייט האט אין דער קאלאניע געהערשט א גרויסע סאציאלע צעמישונג. מ'האט פון דאס ניי אויפגעשטעלט א געמיינדע, מ'האט פארמירט א נייעם און מערקווירדי־גען סאציאלען ארגאניזם. מ'דארף אבער ניט שטארק מגזם זיין די שווער־קייטען צו מיינען, אז די ענדערונגען האבען ממש באדייט א סאציאלע איבערקערעניש. אין דעם גרויסען ערשטען גלות זיינען אסך פאמיליען, פיליכט די מעהרסטע, געבליבען גאנץ — ניט אזוי פיעל אין אינ־טערעס פון די מענשען, וועמען דאס האט באריהרט, ווי אין אינטערעס פון דעם לאנד וואס האט געזאלט קולטיווירט ווערען. אויך די זקנים הא־בען הפנים פארנומען זייערע שטעלען ווי אין די אלטע צייטען, מאנכע נאך פון די פאלעסטינא־טעג, און אנדערע ניי אויסגעקליבענע. מיר געפינען דע־ריבער אין יאהר 591 ווי זקנים טרעטען אויף אלס די פארשטעהער פון פאלק (יחזקאל ח 1; י"ד 1; כ 1). די געמיינדע האט באמת געהאט אזוי פיעל אויטאנאמיע, און אזוי גרוים איז געווען די השפעה פון די פארשטע־הער פון פאלק, אז אין דער ערשטער צייט פון דער קאלאניע טרעפען מיר ווי מאנכע פון זיי פלאנעווען א מרידה און האבען די מעגליכקייט דאס צו טרייבען ביז צו א נעפעהרליכען פונקט***).

אין כלל גענומען האט די אידישע געזעלשאפט זיך געהאלטען אין גלות שטארק צוזאמען. די טרייהייט, מיט וועלכער מ'האט געהאלטען די יחוס־בריף פון די פאמיליען, איז גלייכצייטיג אן אורזאך און א רעזולטאט פון אט דער געזעלשאפטליכער צוזאמענהאלטונג. ס'איז קיין ספק נים, אז עס

*) זעה אין באנד 2, ז. 235.
**) פארגלייך אין באנד 1, ז. 295 און אין באנד 2, ז. 290.
***) ירמיה כ"ט 21, 22. זעה אויבען ז. 176.

זיינען געווען פיהרער, וועלכע האבען געהאט א שטארקע מאראלישע השפעה, און פיליכט א דירעקטע השגחה, ניט בלויז אויף זייערע אייגענע געמיינדען, נאר אויף די אידען פון גלות בכלל. נאטירליך האבען יענע פיהרער פארנומען אן אנערקענטע געזעלשאפטליכע פאזיציע און זיינען ניט געווען בלויז גרויסע נביאים אדער כהנים ווי יחזקאל. א באווייז פאר דער אנהאלטענדער איבערגעבענקייט צום פאלק איז די פיגור פון קעניג אדער „פירשט"*) אלס הויפט פון דער נאציאן, וועמען די אידען האבען געהאלטען אין געדאנק אין גלות, ביז דער געדאנק איז אין א געוויסער מאס פארווירקליכט געווארען נאך נבוכדראצר'ס טויט, אין יאהר 561, ווען יהויכין איז אפיציעל אנערקענט געווארען פון הויף אין בבל (מלכים ב, כ"ה 27-30). און נאך שפעטער, אין אנהויב פון דער פערסישער תקופה, אין דער פערזאן פון ששבצר און זרובבל (עזרא א).

4.

ליטעראטור אין דער תקופה פון גלות בבל.

דער גלות-בבל איז געווען פיליכט די פעריאדע פון דער גרעסטער ליטעראַרישער טעטיגקייט אין דער געשיכטע פון אידישען פאלק. די דאזיגע אינטעלעקטועלע באוועגונג איז געווען א פועל-יוצא טיילווייז פון אן אינערליכער אנטוויקלונג פון אידישען לעבען, טיילווייז פון דער ווירקונג פון דער סביבה.

די אויסערליכע אומשטענדען זיינען געווען באזונדערס גינסטיג פאר געשריבענע ווערק. מענער פון דעם קלאס פון די כהנים, וועלכע האבען ארויסגעוויזען אזויפיעל ליטעראַרישע טעטיגקייט אין דער פריהערדינער תקופה, זיינען איצט געווען אהן אן אפיציעלער באשעפטיגונג. דער אינטערעס פון די כהנים צו לערנען און אויפצוהייבען גייסטיג זייער פאלק איז

*) פאר דער פעריאָדע פון גלות גופא באַטראַכט יחזקאל מ"ה און מ"ו, און אויך אין ז 27 און י"ב 10. די צוויי לעצטע שטעלען זיינען אינטערעסאנט, ווייל זיי ווייזען אונז ווי יחזקאל'ס שפראך איז באאיינפלוסט געוואָרען פון זיין סביבה. דאָס אשורישע וואָרט פאַר „קעניג" (שאררו) איז אין העברעאיש „פירשט", און דאָס וואָרט פאר „פירשט" (מאלקו) איז אין העברעאיש „קעניג". פארגלייך דעם שפיל אויף די ווערטער אין ישעיה י 8.

אבער געווען אזוי שטאַרק ווי פריהער, און זייער גאַנצע ענערגיע האָט דער־ריבער געמוזט איצט אַנגעווענדט ווערען אויף דער פען. דאָס לעבען צע־שפּרייט אין פאַרשידענע לענדער האָט געמאַכט די שריפט פאַר דעם איינ־ציגען מיטעל צו קאָנען האַבען אַ פאַרקעהר מיט אַלע טיילען פון פאָלק. דאָס האָט בלי ספק אסך געהאָלפען צו אנטוויקלען די ליטעראַרישע קונסט. עס איז מעגליך, אז די שטאַרקסטע השפעה פון דרויסען איז געקומען פון דעם פאָלק און די אינסטיטוציעס פון באַבילאָניען. די פאַרשפּרייטונג פון טעכ־נישער בילדונג דורך די באַשעפטיגונגען פון באַבילאָנישען לעבען איז שוין פאַר זיך אליין געווען אן אַלגעמיינע צוגרייטונג דערצו. אַ ספּעציעלער אַנטרייב איז געווען די געוואוינהייט צו שרייבען, וואָס איז געווען אן אַלגע־מיינע זאַך ביי די באַבילאָניער און וואָס האָט געמוזט ווערען אַלגעמיין אויך ביי די אידען, ווען זיי זיינען אַנגעשטעלט געוואָרען אין פאַרשידענע באַ־בילאָנישע באַשעפטיגונגען. אין באַבילאָניען איז יעדער וויכטיגער עסק פון מסחר אָפּגעשלאָסען געוואָרען דורך אַ געשריבענעם קאָנטראַקט. הערשער האָ־בען פאַרקעהרט מיט זייערע אונטערטאַנען דורך דער פאַרמיטלונג פון עפענט־ליכע אויפשריפטען. אַ גרויסער קלאַס פון שרייבער האָט אָפּגעגעבען די גאַנצע צייט צו שרייבען קאָמפּאָזיציעס און צו קאָפּירען עפענטליכע און פּריוואַטע דאָקומענטען. מ'מוז נאָך צולעגען דערצו די ווירקונג וואָס די ליטעראַרישע אַטמאָספּערע פון באַבילאָניען האָט געהאַט אויף אַזאַ פעהיג פאָלק ווי דאָס אידישע. די באַבילאָנישע קעניגליכע ביבליאָטעקען האָבען שוין געהאַט אַ ליטעראַטור פון איבער דריי טויזענד יאָהר, וואָס איז באַשטאַנען פון קעניג־ליכע דעקרעטען, נאַציאָנאַלע כראָניקעס, הימנען, מיטאָלאָגישע מעשיות, עפּישע דערצעהלונגען, כישוף־שפּרוכען און געזעצען.

די אידישע ליטעראַטור פון גלות־בבל איז געשטאַנען דירעקט און אומ־דירעקט אונטער דער באַבילאָנישער השפעה. די סימנים דערפון זיינען: די סיסטעמאַטישערע פאָרם פון קאָמפּאָזיציע, די אַנווענדונג פון באַבילאָ־נישע בילדער און פאַרשטעלונגען, דאָס באַציהען זיך אויף באַבילאָנישער סצענערי און באַבילאָנישע נאַציאָנאַלע מנהגים, דאָס באַנוצען זיך מיט כאַ־ראַקטעריסטישע באַבילאָנישע פראַזען, און דער גרעסערער, ווייטערער בליק אויף דער וועלט און אויף דער היסטאָריע.

באַזונדערס מוזען דאָ באַטאָנט ווערען צוויי ווענען, אין וועלכע עס זעהט זיך די ווירקונג פון גלות אויף דער אידישער ליטעראַטור און הויפּט־זעכליך דורך אַ באַבילאָנישער השפעה. ערשטענס האָט די העברעאישע קאָמפּאָזיציע באַקומען קלאָרקייט און רעגעלמעסיגקייט פון פאָרם. קיין

ליטעראַרישער פּראָדוקט פון אַ פריהערינער צייט, מיט דער אויסנאַם פון עמוס'עס נבואות, צייכענט זיך ניט אויס מיט סימעטריע פון געבוי. די ווערק פון הושע, מיכה, ישעיה, צפניה, נחום, חבקוק און, אין אַ גרויסער מאָס, ירמיה האָבען זיך ביי אונז דערהאַלטען אָהן אַ פאָרם און אָהן אַן אָרדנונג. די איינצעלנע רעדעס זיינען אָפט מוסטערס פון דער בעסטער רעטאָריק. אָבער עס איז ניטאָ די האַרמאָנישע פאַראייניגונג און די צונויפּ־פאַסונג פון די פאַרשידענע טיילען, וועלכע צייכענען אויס אַ באַדייטענד קונסט־ווערק.

דער חילוק אין סטיל און מעטאָדע צווישען דער ליטעראַטור פון פאַר דעם גלות און נאָך'ן גלות פיהלט זיך גלייך ווען מיר באַמערקען דעם פּלאַן און סיסטעם פון יחזקאל; אָדער, אביסעל שפּעטער, ווען מיר דערזעהען פאַר אונז די מאַיעסטעטישע איינהייט און דעם טריאומפירענדען פּראָגרעס אין דער קאָמפּאָזיציע פון דעם צווייטען טייל ישעיה; אָדער, נאָך שפּעטער, ווען מיר פאָלגען נאָך דער מאָראַלישער אַרגומענטאַציע און דעם אינערליכען כוח צו איבערצייגען פון דעם בוך איוב. די עלטערע שריפטשטעלער אָדער רעדנער זיינען ניט געווען איינגעוואוינט אויסצושטעלען קינסטלעריש זייערע ווערק*). זיי האָבען אָפּטמאָל צוזאַמענגעשריבען זייערע אייגענע איינצעלנע רעדעס, צונויפּפרעסענדיג אסך געדאַנקען אין ווייניג ווערטער, אזוי ווי ברוך בן־נריה האָט אויפגעשריבען וואָס ירמיה האָט געזאָגט; אָבער אַרויסצוגעבען זייערע ווערק פולשטענדיג איז געבליבען פאַר אַנדערע און שפּעטערע. דאָס וואָס דאָס בוך עמוס אין אַן אויסנאַם ווייזט, אַז ענטוועדער ער איז געווען אַן אויסערגעוועהנליך אָריגינעלער קינסטלער, אָדער אַז דער מאַטעריאַל פון בוך איז איבערגעשטעלט געוואָרען נאָכ'ן גלות.

אַ צווייטע ליטעראַרישע ווירקונג פון גלות איז באַשטאַנען דערין וואָס מ'האָט איצט מעהר געברויכט קינסטליכע, אָדער גיכער אומדירעקטע אופנים פון שילדערונג און באַלעהרונג, באַזונדערס — סימבאָלען און אַלעגאָריען. עס איז געגנוג צו דערמאָנען די סימבאָלען אין יחזקאל און אין זכריה, און די גרעסטע פּערזאָניפיצירונג אין אַלע ליטעראַטורען: דעם קנעכט פון יהוה,

---

*) לענגערע קאָמפּאָזיציעס מיט אַ היסטאָרישען ראַהם, ווי דער יהוי'סט און דער אלהי'סט, האָבען נאַטירליך געמוזט האָבען אַ פּלאַן, אָבער דאָס געהערט קוים צו ליטעראַרישער קונסט. דער אורשפּרינגליכער ספר דברים ווייזט געוויס קיין באַ־שטימטען פּראָגרעס ניט אין דער אויסשטעלונג פון די געגענשטאַנדען. אלס היפּוך צו זיין געבוי פאַרגלייך די סיסטעם פון דער פּריסטער־שריפט אין חומש און אין יהושע. זעה אין באַנד 2, ז. 242—245.

ביים צווייטען ישעיה (נ"ב 13—נ"ג 12). אחוץ דער השפעה פון דער סביבה, איז זעהר וואהרשיינליך, אז דער גלות גופא, נאַציאָנאַל און פּער־זענליך, האָט מיטגעווירקט אין א געוויסער מאָס אין דער דאָזיגער פאָרם פון קאָמפּאָזיציע. פריעדריך שלעגעל האָט אויסגעדריקט די מיינונג*), אז צוליב דעם פאַרבאָט צו מאַכען געמאָלענע אָדער געשניצטע בילדער פון גאָט האָט מען זיך באַנוצט מיט סימבאָלען און פּערזאָניפיצירונגען אין דער העברעאישער ליטעראַטור. „ווייל דער כוח־הדמיון איז אויף איין זייט גע־ווען באַשרענקט, האָט ער דעריבער געזוכט א מעהר פרייען אויסוועג אויף דער אנדערער זייט." מיר מעגען געהן נאָך ווייטער און זאָגען, אז דיזעלביגע נייגונג איז שטאַרקער געוואָרען דורך דעם וואָס די שריפטשטעלער פון גלות האָבען ניט געהאַט קיין שום אויסערליכע סימנים פון דעם גלויבען און פון דער היסטאָריע פון זייער פאָלק. ווי פאַרשידען זיינען געווען יחזקאל'ס זעהונגען אין באַבילאָניען פון ישעיה'ס איינציגער זעהונג אין ירושלים! (קאַפּ. ו).

אבער נאָך מעהר ווי די אויסערליכע אומשטענדען האָט די אינערליכע אנטוויקלונג פון אידישען לעבען געטריבען צו ליטעראַרישער טעטיגקייט. נאָך דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה איז דאָס אידישע לעבען אין גלות געווען אַרום א האַלבען יאָהר־הונדערט אַרים אין געשעהענישען. די אידען האָבען געלעבט ניט מיט דער געגענוואַרט, נאָר מיט די זכרונות פון דער פאַרגאַנגענהייט און מיט דער האָפנונג אויף דער צוקונפט. עס איז דעריבער שטאַרק געווען דער פאַרלאַנג צונויפצוזאַמלען און צוזאַמענצושטעלען די היס־טאָרישע דאָקומענטען פון דער פאַרגאַנגענהייט און אויך די צוואַרפענע פראַגמענטען פון איהר ליטעראַטור. די געשיכטע פון די מלכים, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן**), איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען ניט לאַנג פאַר'ן חורבן פון ירושלים, אין דער צייט פון יהויקים אָדער יכניה. די דאָזיגע צוזאַמענשטעלונג איז געמאַכט געוואָרען אין דעם גייסט פון ספר דברים. עס הייסט: דער הויפּט־געדאַנק פון דעם פאַרפאַסער איז געווען, אז פון שלמה'ן אָן, זינט דער בית־המקדש איז אויפגעבויט געוואָרען, האָבען די אידען געזינדיגט ווען זיי האָבען געדינט גאָט אַנדערשוואו אחוץ אין בית־המקדש אין ירושלים, דעם איינציגען אָרט וואָס יהוה האָט אויסגעקליבען

*) אין זיין „געשיכטע דער אלטען אונד נייען ליטעראַטור", קאַפּ. 9. ער באַ־מערקט אויך, אז אן ענגליכער פאַרבאָט האָט אַרויסגעבראַכט דיזעלביגע ווירקונג ביי די מאַהאָמעדאַנער.

**) זעה אויבען ז. 167, 168.

צו מאכען רוהען זיין נאָמען. די תורה פון ספר דברים איז אָבער אין גלות ערשט רעכט אנערקענט און אנגענומען געוואָרען דורך דעם חורבן וואָס איז געקומען אויף די, וואָס האָבען איהם ניט געפאָלגט. מ'האָט דעריבער זיך איצט גענומען פון דאָס ניי איבערשרייבען און ארויסגעבען די עלטערע דאָקו־מענטען, כדי זיי זאָלען הארמאָנירען מיט דעם מוסר־השכל פון די לעצטע געשעהעניש ען.

די געשיכטע פון די מלכים איז אויך אזא'ן אופן איבערגעשריבען גע־וואָרען פון א צווייטען רעדאקטאָר ביים ענד פון גלות בבל. דער דאָזיגער־רעדאקטאָר האָט צוגעשריבען די לעצטע פאָר קאפּיטלען פון אומגעפעהר נאָך יאשיהו'ס רעפאָרם ביז יהויכין'ס באפרייאונג דורך אויל־מרודך. נאָך פיעל שטרענגער ווי דער ערשטער רעדאקטאָר האָט זיך דער צווייטער געהאַלטען אָן דעם גייסט פון ספר דברים. לויט דעם ערשטען רעדאקטאָר זיינען די אידען קיין זינד ניט באַגאַנגען ווען זיי האָבען געבראַכט קרבנות אויף די במות איידער דער בית־המקדש איז געבויט געוואָרען. אָבער דער צווייטער רעדאקטאָר פון גלות פאררעכענט שלמה'ן פאַר א זינד דאָס מקריב זיין אויף במות אפילו איידער דער בית־המקדש איז געבויט געוואָרען*). אזוי טיף און שטאַרק איז געווען דער איינדרוק ביי יענע שרייבער, אז אלע צרות זיינען געקומען נאָר דערפון וואָס מ'האָט געדינט צו פרעמדע געטער און וואָס מ'האָט צו יהוה גופא געדינט אויף א פאַלשען אופן, אז עס איז גאָר קיין פּלאַץ ניט געבליבען אין זייער געדאַנק פאַר עפּעס אַן אנדער אורזאַך. דערפון קומט עס וואָס עס ווערט אין די היסטאָריע־ביכער אין ערגיץ ניט א וואָרט געזאָגט מכוח די ווירקליכע זינד און פאַרברעכען פון דעם פאָלק אָדער זיינע פיהרער. מיר פיהלען דעריבער, אז די עקסטרעמע אָבער טיף מאָראַלישע באשולדיגונגען פון די נביאים געגען דער פאַרדאָרבענקייט פון פאָלק איז מעהר אין איינקלאַנג מיט די ממשות'דיגע פאַקטען פון לעבען איידער די שאַבלאָן־פראַזען, מיט וועלכע די רעליגיעזע זינד פון דער אָדער יענער פּעריאָדע אָדער פון דעם אָדער יענעם הערשער ווערען פאַרדאַמט אין די היסטאָריע־ביכער.

אויך דער ספר דברים גופא איז רעווידירט געוואָרען, און עס זיינען

---

*) פאַרגלייך מלכים א, ג פסוק 2, וואָס שטאַמט פון ערשטען רעדאקטאָר, און פסוק 3, וואָס איז צוגעשטעלט געוואָרען פון צווייטען רעדאקטאָר. ער לאָזט דע־ריבער (אין פסוק 15) שלמה'ן קומען פון גבעון אין ירושלים און לכל הפּחות ברייגנען קרבנות אויך פאַר דעם הייליגען ארון.

צונעשריבען געווארען צו איהם נייע שטיקער*). עס איז וואהרשיינליך, אז ער איז איצט פאראייניגט געווארען מיט די אלטע מעשיות וועגען דער אורצייט, דעם יהוי'סט און דעם אלהי'סט, וועלכע זיינען לאנג שוין געווען צונויפגעשטעלט אין אייך בוך**). ארום דערזעלביגער צייט זיינען אויך די עלטערע דערצעהלונגען פון ספר יהושע איבערגעשריבען געווארען פון דעם שטאנדפונקט פון דער שולע וואס האט געשאפען דעם ספר דברים. עס הייסט: מ'האט פארגעשטעלט, אז דאס לאנד איז עראבערט געווארען פון ברעג צו ברעג און מיט איינמאל אנשטאט ביסלעכווייז און טיילווייז. ווארים לויט די פריהיגערע נביאים זיינען די אידען אין דער אוראלטער צייט גע־ווען געטריי צו יהוה, און אזוי ווי דער ספר דברים באפעהלט אויסצוראטען די כנענים, איז יהושע פארגעשטעלט געווארען אלס א מוסטער פון א גאט־פאלגער, וועמען גאט האט נאטירליך געהאלפען וואו ער האט זיך נאר געווענדט, אזוי אז די פעלקער זיינען פאר איהם געפאלען ווי שטרוי און ער האט איינס און צוויי איינגענומען דאס גאנצע לאנד און אויסגעראטען אלע כנענים מיט'ן שארף פון שווערד. דער ספר שופטים האט בעצם שוין געהאט זיין איצטיגע פארם, אבער א רעדאקטאר האט געהאלטען פאר נויטיג צו מאכען שארפער דעם מוסר־השכל פון דעם ספר, אויפווייזענדיג ווי אזוי די כנעני'שע השפעה האט כסדר פארדארבען דאס פאלק און כסדר געפיהרט צו נאציאנאלע אומגליקען. פון דעם דאזיגען רעדאקטאר פון גלות־בבל איז דער ספר שופטים ארויסגעקומען אזוי ווי ער זעהט היינט אויס, מיט דער אויסנאם פון קאפ. כ—כ"א, וועלכע זיינען פי־לייכט צוגעשריבען געווארען נאכ'ן גלות. דאסזעלביגע קאן געזאגט ווערען וועגען ספר שמואל, וועלכער האט דעמאלט באקומען זיין היינטיגע גע־שטאלט, ווען מיר נעמען פון איהם אראפ חנה'ס געזאנג און קאפ. כ"ב אין שמואל ב, וואס זיינען צוגעשריבען געווארען שפעטער. בכלל אבער האבען די עלטערע היסטאריע־ביכער, וועלכע האבען דערצעהלט די אידישע געשיכטע ביז אויף שלמה'ן, נים אזוי פיעל געליטען פון די רעדאקטארען, ווי די געשיכטע פון די מלכים פון נאך שלמה'ן אן, ווען דער בית־המקדש איז שוין געווען אויפגעבויט.

די ליטעראריש טעטיגקייט איז אבער ניט באשרענקט געווען אויף

*) זעה די באציהונגען צום גלות־בבל אין קאפ. כ"ח, כ"ט און ל 1 — 14, און אויך אין דער איינפיהרונג צום בוך אין קאפ. ד.

**) זעה אין באנד, 2 ז. 242—245.

היסטארישע קאמפילאציעס. אויף דעם געביט פון געזעצגעבונג איז פאר־פאסט געווארען א גרויס ווערק, וואס ווערט באצייכענט אין דער מאדער־נער ביבעל־פארשונג אלס „די תורה פון היילינקייט.“ אט דאס געזעצבוך געפינט זיך אין ויקרא י"ז—כ"ח און עס באשטעהט דאס רוב פון געבאטען בנוגע צו צערעמאניעלער ריינקייט, צו דער אפהיטונג פון שבת און די ימים־טובים און צו דער עבודה אין בית־המקדש. זיין עהנליכקייט צו יחזקאל ווארפט זיך שטארק אין די אויגען (פארגלייך ויקרא כ"א און יחזקאל מ"ד). פונקט ווי יחזקאל אין זיין צוקונפט־פלאן, אזוי געהט אויך „די תורה פון היילינקייט“ פיעל ווייטער ווי דער ספר דברים אין אנזאגען יעדען פרט מיט אלע איינצעלנע קליינינקייטען, און זי איז דעריבער לויט מעטאדע און גייסט א פארבינדונגס־גליד צווישען דעם ספר דברים און דער פריסטער־שריפט. מיר מעגען אננעמען, אז „די תורה פון היילינקייט“ איז געשריבען געווארען אלס געזעצבוך פאר דער נייער ירושלים פון יחזקאל, און דער פארפאסער איז געווען א תלמיד פון יענעם כהן און נביא אין דער אנדערער העלפט פון גלות.

וועגען נבואה און דער צייט פון גלות גיבען מיר באזונדערע אפהאנד־לונגען. די צוזאמענשרייבונג און רעדאקציע פון די נביאים־ביכער גע־הערט צום גרעסטען טייל נאכ'ן גלות. אבער די תקופה פון גלות־בבל איז געווען פראדוקטיוו אויף נאך א ליטערארישען געביט, דאס איז: די הייליגע געזאנגען. לויט מאנכע פארשער*) איז ביים ענד פון גלות־בבל פארפאסט געווארען די שטראפענדע און טרייסטענדע אדע, וועלכע איז צוגעשטעלט געווארען צום ספר דברים אלס משה'ס א געזאנג, וועלכען ער זאל האבען פארגעלעזען צו די אידען פאר זיין טויט („האזינו“). אויך מאנכע קאפיטלען פון תהלים, ווי למשל כ"ב, ס"ט, ע"א, ק"ב, קאנען געהערען צו דער תקופה פון גלות בבל, כאטש דער תהלים אלס א גאנצער איז א פרא־דוקט פון נאכ'ן גלות. ווארים די תהלים־לידער, די אריגינעלסטע און שטארקסטע פון די הייליגע געזאנגען פון ישראל, זיינען געווען קינדער פון א טיף־באוועגטען רעליגיעזען לעבען, און קיין פעריאדע פון דער אידישער געשיכטע איז ניט געווען מעהר מסוגל ארויסצוברייננגען אזעלכע הארציגע פאעמען ווי דער גלות־בבל.

דאס גרעסטע ווערק אבער אויפ'ן לירישען געביט, וואס איז אונז גע־

*) אזוי קארניל אין זיין „איינלייטונג צו די קאנאנישען ביכער דעם אלטען טעסטאמענטס“ און צונץ אין זיינע „געזאמעלטע שריפטען“, ערשטער טייל, ז. 224.

בליבען פון דער תקופה פון גלות־בבל, איז „איכה." דער „שיר השירים" פון מענשליכען שמערץ. די אידישע טראַדיציע האָט געמאַכט ירמיה'ן פאַר דעם פאַרפאַסער פון „איכה." פּאָעטיש מעג דאָס קלינגען זעהר גוט. קינסט־לער מעגען מאָלען אַ טראַגיש בילד ווי דער גרויסער נביא זיצט אויף די חורבות פון ירושלים און באַקלאָגט מיט די האַרצרייסענדע לידער פון „איכה" דאָס גרויסע אומגליק וואָס האָט זיין פאָלק געטראָפען. ווען מיר לייענען אָבער אויפמערקזאַם די לידער פון „איכה," זעהען מיר באַלד, אַז זיי האָ־בען ניט געקאָנט פאַרפאַסט ווערען פון ירמיה'ן. דאָ איז ניט קיין פראַגע פון שפּראַך און סטיל, נאָר דער גאַנצער אינהאַלט איז אַ דירעקטער היפּוך צו ירמיה'ס לעהרע. די געדאַנקען, וואָס ווערען אויסגעדריקט אין איכה, זיינען די, וועלכע ירמיה האָט זיין גאַנצען לעבען באַקעמפט. דער דיכטער פון „איכה" זאָגט, למשל, אַז קיינער האָט ניט געגלויבט, אַז אַ פיינד וועט אַריינקומען אין די טויערן פון ירושלים, בעת ירמיה האָט פון אָנהויב אָן געזאָגט, אַז גאָט אַליין וועט איבערגעבען ירושלים אין נבוכדראַצאַר'ס הענט. דער גאַנצער טאָן פון „איכה" איז דער טאָן פון פאַרצווייפלונג און יאוש. דער חורבן ווערט באַטראַכט אַלס אַן אומדערוואַרטע קאַטאַסטראָפע, און דער דיכטער פאַרשטעהט ניט פאַרוואָס דאָס איז די אידען געקומען. ער ווייסט ניט וואָרום גאָט איז געוואָרען אַ אידישער פיינד, וואָרום ער האָט אַנגעשטעלט זיין בויגען, האָט אויסגעהרג'עט די בעסטע און די שענסטע און האָט אויסגעגאָסען זיין צאָרן ווי אַ פייער אויף דעם געצעלט פון דער טאָכטער פון ציון (ב 4). דאָס זיינען אַלץ געדאַנקען, וואָס ניט ירמיה און ניט קיין אָנהענגער פון די נביאים האָבען ניט געקאָנט אויסדריקען. פאַר ירמיה'ן איז דער חורבן געווען אומפאַרמיידליך; ער האָט געמוזט קומען מיט אַלע זיינע שרעקענישען אַלס גאָט'ס גערעכטער משפּט איבער זיין זינדיגען פאָלק; און אַז דער שרעקליכער טאָג איז געקומען, איז ירמיה לחלוט'ן ניט געווען פאַרצווייפעלט. אדרבה, אין די ערגסטע טעג, ווען די שטאָדט, געבראָכען פון הונגער, האָט געהאַלטען ביים פאַלען, האָט ער, זיי־צענדיג איינגעשפּאַרט אין וואַך־הויף, געזעהען די פרעהליכסטע בילדער פון דער אידישער צוקונפט און זיין האַרץ איז פול געווען מיט טרייסט און האָ־פענונג אויף בעסערע טעג (ירמיה ל"ב, ל"ג).

אָבער ניט בלויז איז „איכה" ניט ירמיה'ס אַ פאַרפאַסונג, נאָר די פינף קלאָג־לידער שטאַמען איבערהויפּט ניט פון איין פּאָעט, וואָרים זיי שטעהען ניט אין קיין צוזאַמענהאַנג צווישען זיך. עס ווערט אָנגענומען פון די מאָ־דערנע ביבעל־פאָרשער, אַז „איכה" איז אַ זאַמלונג פון קלאָג־לידער, פאַר־

פאסט פון פארשידענע פאעטען אין דער צייט צווישען דעם חורבן פון ירושלים און דעם אויפטריט פון כורש'ן — די סאמע פינסטערסטע צייט, ווען עס איז נאך קיין שום האפענונג ניט געווען אויף „שיבת ציון." די פארפאסערס פון די לידער געהערען אלע צו די אידען, וואס זיינען געבליבען נאכ'ן חורבן אין זייער היים־לאנד יהודה. מיר זעהען דא בכן, אז כאטש דער צענטער פון ליטערארישער טעטיגקייט איז דעמאלט געווען באבילאניע, דאך האבען אויך די ארץ ישראל'דיגע אידען געבראכט זייער ביטראג צו דער אידישער ליטעראטור פון יענער תקופה.

די קלאג־לידער פון איכה האבען ניט בלויז א הויך־ליטערארישען, נאר אויך א גרויסען היסטארישען ווערט, מחמת זיי גיבען אונז א טיפען אריינ־בליק אין די שטימונגען און אין דער געדאנקען־וועלט פון די אידען, וואס זיינען נאכ'ן חורבן געבליבען אין ארץ ישראל. מיר זעהען אין זיי אויף וויפיעל די שרעקליכע געשעהענישען פון חורבן האבען נעהנטער געבראכט צו דער וועלט־באטראכטונג פון די נביאים יענע אידען, וועלכע זיינען פריער געווען גאנץ ווייט פון ירמיה'ס געדאנקען אדער זיינען געווען דירעקטע געגנער פון זיי. אבער די פארפאסערס פון „איכה" ווייסען ניט אנצו־ווייזען דעם פאלק קיין וועג, ווי ארויסצוגעהן פון דעם עלענד, וואס איז לויט זיי געקומען דורך די זינד פון די פאטערס (ה 7). אמת טאקע, דער דיכטער קוקט אוים אויף יהוה, וועלכער איז באליידיגט געווארען דורך דער צעשטערונג פון זיין שטאדט און וועט ביישטעהן אין זיין נויט דעם פאלק וואס איז זיך מתודה אויף זיינע זינד (א 9, 20). אבער ווי אזוי דאס פאלק זאל קריגען די מחילה פון יהוה און אין וועלכע מעשים עס זאל זיך ארויס־ווייזען זיין תשובה און חרטה, ווייסט ער ניט צו זאגען. די גרויסע מענער, וועלכע האבען געוויזען דעם פאלק א וועג ווי איינצושטילען גאט'ס צארן, צו געווינען ווידער זיין לייטזעליגקייט און צו קריגען א חלק אין די הבטחות פון די נביאים — זיינען אויפגעטראטען ניט אין ארץ ישראל, אויך ניט אין עגיפטען, נאר צווישען די פארטריבענע אידען אין באבילאניען.

5.

דאָס רעליגיעזע לעבען פון די אידען אין באַבילאָניען.

דער רושם פון דעם חורבן.

איינער פון די שטאַרקסטע פאַקטאָרען אין דער ווייטערדיגער אנט־וויקלונג פון דער אידישער רעליגיאָן איז געוועזן די איבערצייגונג, אז יהוה גופא האָט געבראכט דעם חורבן אויף זיין שטאָדט און האָט עס פאָראויס מודיע געווען צו זיין פאָלק דורך די נביאים. אָבער די דאָזיגע ווירקונג איז ניט גלייך אויפ'ן שטעל אריינגעטראָטען אין לעבען. אדרבה, די ערשטע ווירקונג פון דעם חורבן איז געווען צו צעטרייסלען דעם גלויבען אין גאָט. אָט דייטליכסטען זעהען מיר דאָס אין דעם ספר יחזקאל, וואו עס ווערט בפירוש דערצעהלט וועגען דעם רושם וואָס די ידיעה וועגען דער עראָבע־רונג און צעשטערונג פון דער שטאָדט האָט געמאַכט אויף די אידען, וואָס זיינען זינט 597 שוין געווען דעפּאָרטירט אין באַבילאָניען. די דאָזיגע אי־דען האָבען זיך דורך דעם געפיהלט אין גאַנצען געבראָכען. וואָרים זייער גייסטיגער אָנהאַלט איז געווען די האָפענונג, אז יהוה וועט באלד פארהער־ליכען די שטאָדט, וועלכע איז געשענדעט געוואָרען דורך די געשעהע־נישען פון יאהר 597, וועט זיי צוריקפיהרען אין ירושלים און זיי וועלען ווידער קריגען אין דעם הייליגען לאַנד די פאָרלאָרענע עמטער און נחלאות. און טאָקע דערפאַר ווייל יחזקאל האָט מיט זיין פאָראויסזאָגען דעם אונטער־גאַנג פון דער שטאָדט און דער מלוכה צעטרייסעלט יענעם אָנהאַלט זייערען, וועלכער איז געווען דער איינציגער מקור פון זייער לעבענס־פרייד, זיינען זיי אזוי ענערגיש אויפגעטראָטען נעגען זיין טעטיגקייט. ביז צולעצט האָט מען נאָכגעפאָלגט מיט געשפּאַנטער אויפמערקזאַמקייט אלע פּאַסירונגען פון לעצטען קאַמף אין ירושלים. דאָס דערקענען מיר פון די נבואות פון יחזקאל, וועלכער האָט ביי דער ידיעה פון דער באַלאַגערונג פון ירושלים באַגייט זיינע פאָראויסזאָגונגען פון אומגליק (קאַפּ. כ"א—כ"ד). יחזקאל האָט אָבער גלייך געזעהן מיט זיין גייסטיגען אויג דעם רושם וואָס די שרעקליכע בשורה וועט אנמאַכען; דעמזעלביגען טאָג, ווען ס'איז אנגעקומען אין באַ־

בילאניען די ידיעה, אז עס האט זיך אנגעהויבען די באלאגערונג פון ירושלים, האט ער פאראויסגעזאגט צו די „גולים“, אז די נאכריכט פון דער עראבערונג פון ירושלים וועט זיי אזוי איבערראשען און צעמישען, אז פון שרעק און פארצווייפלונג וועלען זיי זאגאר פארגעסען צו טאן די מנהגים פון אבלות; אבער אז איהם גופא וועט זיך דורך דעם דאס מויל עפענען, עס הייסט, אז אלע וואס זיינען ביז אהער געווען געגען זיין טעטיגקייט וועלען מוזען אנט־שווייגען ווערען. און באמת טאקע ווען אין דעם פינפטען טאג פון צעהנטען מאנאט אין עלפטען יאהר פון גלות יהויכין האט א אנטלאפענער געבראכט קיין באבילאניען די ידיעה, אז „די שטאדט איז געשלאגען,“ האט יחזקאל ווידער אנגעהויבען זיין עפענטליכע טעטיגקייט (ל"ג 21, 22).

די ווירקונג לאזט זיך באגרייפען; ווארים די ידיעה פון דער עראבע־רונג און צעשטערונג פון דער שטאדט האט צעטרייסעלט דעם רעליגיעזען גלויבען פון די פארטריבענע אידען ביז די סאמע יסודות. מען איז צוערשט געווען צעטומעלט וועגען דער מאכט און גערעכטיגקייט פון יהוה. ווי האט מען נאך געקאנט האבען בטחון אין יהוה, נאכדעם ווי ער האט רוהיג צוגע־קוקט ווי זיין שטאדט איז עראבערט און זיין הייליגטום פארשוועכט געווא־רען? וואס האט מען נאך געקאנט דערוואַרטען פון א גאט, וועלכער האט צוגעזעהן ווי דער געצענדינער מנשה האט געלעבט אין גליק און האט דאן, טראץ דעם רעפארם, געלאזט אומקומען דעם פרומען יאשיהו און געלאזט אונטערגעהן די הייליגע שטאדט?

אבער די ווירקונגען פון דעם אונטערגאנג פון דער שטאדט און דער מלוכה האבען געהאלטען פארבארגען אין זיך אויך דאס הייל־מיטעל געגען דער צעטרייסלונג פון רעליגיעזען גלויבען. ווארים נאר דער אלטער פאלקס־טימליכער גלויבען אין יהוה איז דורך דעם צום טויט געטראפען געווארען. ארויסגעהענדיג פון אט דעם גלויבען האט מען נאטירליך געמוזט דערקלע־רען, אז יהוה איז ענטוועדער ניט מעכטיג גענוג זיך צו שטעלען געגען די געטער פון די פעלקער אדער ער איז בעצם א קאפריזנער. אבער די פאלקס־טימליכע השגה פון יהוה איז אין א משך פון צוויי הונדערט יאהר באצייכענט געווארען פון די נביאים אלס פאלש. צוויי הונדערט יאהר האט מען כסדר גע'טענה'ט צום פאלק, אז יהוה האט פיינד דעם אופן ווי דאס פאלק לעבט און דינט צו איהם, אז דער קולט און די הנהגה פון פאלק האבען גאר קיין שייכות ניט צום גאט פון ישראל. וואס רעדט דורך די נביאים. דער גלויבען אין דעם יהוה פון די נביאים איז דורך דעם חורבן ניט ווידערלעגט געווא־

רען, נאָר איז אדרבה באוויזען געוואָרען אַלס ריכטיג. אַט דער יהוה האָט די צעשטערונג פון דער מלוכה באַצייכענט אין פאַרלויף פון צוויי הונדערט יאָהר אַלס די שטראָף, וועלכע ער וועט סוף־כל־סוף ברייגנען, אויב עס וועט ניט קומען קיין בעסערונג אין די זינד פון זיין פאָלק. ער האָט באַצייכענט די וועלט־מעכט אַלס די געצייג, מיט וועלכע ער וועט זיך באַנוצען אויס־צופיהרען זיין משפט. אַז יהוה האָט איבערגעגעבען פּאַלעסטינא צו די באַבילאָניער; אַז ער וועט צוליב דעם בית־המקדש זיך ניט צוריקהאַלטען פון ברייגנען דעם שטרענגען משפט אויף ירושלים; אַז ער וועט די רעבעלישע שטאָדט איבערגעבען אין נבוכדראצר׳ס הענט — איז דאָך נעווען דער צענט־ראַלער געדאַנק פון ירמיה׳ס נבואות אין די לעצטע יאָהרצענדליגער פאַר דעם חורבן פון ירושלים. לויט יחזקאל׳ס פאָראויסזאָגונגען האָט ירושלים געזאָלט חרוב ווערען, כדי ישראל זאָל דערקענען „אַז איך בין יהוה" (כ״ד 24; ו 7, 13. 14; י״ב 16, 20; ל״ג 29). און אין גלות קומט יהודה כדי צו אנערקענען, אַז עס איז געוועזן יהוה, וואָס האָט געלאָזט דורך זיינע נביאים פאָראויסזאָגען דעם אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאָדט (ה 13, 17; ו 10). דער אונטערגאַנג פון דער מלוכה און פון דער שטאָדט איז געווען א טריאומף פון יהוה׳ס גערעכטיגקייט, א באַשטעטיגונג פון די רייד פון די נביאים. יעדער ווידערשפּרוך געגען דער אויפפאַסונג פון די נביאים האָט איצט געמוזט פאַרשטומט ווערען. ווי באַלד יהוה האָט רוהיג צוגעקוקט ווי זיין בית־המקדש איז פאַרברענט און פאַרשוועכט געוואָרען, הייסט עס, אַז מן־הסתם האָט דער קולט וואָס איז דערין פּראַקטיצירט גע־וואָרען ניט נושא חן געוועזן אין זיינע אויגען; די נביאים האָבען בכן גע־מוזט זיין גערעכט מיט זייער באַהויפּטונג, אַז יהוה האָט פיינד דעם דאָזיגען קולט. דער שפּאָט איבער דעם, אַז די פאָראויסזאָגונגען פון די נביאים זיינען נאָך אַלץ ניט מקוים געוואָרען (יחזקאל י״ב 22—28), איז איצט לגמרי אַנטשוויגען געוואָרען. ווער עס האָט זיך געוואָלט האַלטען ביי דעם גלויבען אין יהוה און דערמיט אַנהאַלטען פעסט די אייגענע נאַציאָנאַליטעט, האָט געמוזט אַנערקענען, אַז די נביאים האָבען ריכטיג אויפגעפאַסט יהוה; האָט געמוזט אַנערקענען פאַר ריכטיג דעם אורטייל פון די נביאים וועגען דער פאַרגאַנגענהייט; האָט אויך געמוזט קומען צו דער איבערצייגונג, אַז די געדאַנקען פון די נביאים זיינען דאָס איינציגע ליכט, וואָס האָט אריינ־געשטראַהלט אין דער טרויעריגער געגענוואַרט פון דעם פאָלק און האָט איהם געוויזען דעם וועג צו א בעסערער צוקונפט.

דאס לעבען אין דער פרעמד.

דער נצחון פון די נביאים וואלט אבער ניט געווען אזוי דארכדריגענד און דער רושם פון חורבן וואלט ניט געווען אזוי טיף, ווען די אידען וואלטען אין זייער לאנד געבליבען. יאשיהו'ס רעפארם איז אין דער פראקטיקע געווען א דורכפאל. די אלטע קולטען מיט די אלטע געצענדינערישע מנהגים זיינען באלד ווידער ארויס אין דער עפענטליכקייט פון די פארבארגענע ווינ־קעלער, וואו זיי האבען זיך א געוויסע צייט באהאלטען. ערשט דער גלות האט זיי אויסגעראמט פון אידישען לעבען. אין פרעמדען לאנד, ווייט פון היימישען באדען האבען די אידען פארגעסען די הייליגע בערג און די פעל־זען, די בוימער און די קוואלען. אין גלות האט אויך דער פשוט'ער איד אויפגעהערט צו באטראכטען יהוה אלס גאט פון ישראל אין א לאקאלען זין. ער האט געמוזט אנהייבען גלויבען, אז זיין גאט געפינט זיך איצט אין בא־בילאניען, באמת מעהר אין באבילאניען איידער אין יהודה. אבער, האט דער איד געטראכט, איז דען דאס מעגליך? קאן א גאט זיך אויפהאלטען וואו מ'דינט ניט צו איהם, אויף א פרעמדען און פיינדליכען באדען? יא, האט ער זיך אליין געענטפערט; ער האלט זיך אויף אומעטום וואו מ'פיהלט נאר זיין אנוועזענהייט. און יהוה'ס אנוועזענהייט אין באבילאניען האט דער איד געפיהלט אין זיין שווערען גורל. איז דען ניט דער גלות די שטראף פון יהוה, וועלכע א גאנצע רייה פון נביאים האבען לאנג שוין פאראויסגע־זאגט? דער איד האט איצט באדארפט געהן נאך איין טריט ווייטער און זאגען: „קאן ניט אזא גאט, וועלכער האט קענטיג אן אינטערעס אין באבי־לאניען, האבען א מאכט אויך אין און איבער באבילאניען? האט דען ניט ירמיה, ועמען מיר האבען געהאלטען פאר א פאררעטער, תמיד געזאגט, אז נבוכדראצר איז יהוה'ס קנעכט און אז מיט'ן פארטרייבען אונז אין גלות טוט ער נאר יהוה'ס ארבייט?"

אומגעפעהר דורך אזא פראצעס פון דענקען איז די וועלט־באטראכטונג פון די נביאים, זייער השגה פון גאט'ס גייסטיגקייט און אלטוועלטליכקייט, פון זיין אויסשליסליך מאראלישער נאטור, פון זיין אייניציגקייט און זיין השגחה — אלץ מעהר און מעהר אריינגעדרונגען אין די ברייטערע קרייזען פון פאלק. דער מאנאטעאיזם פון די נביאים איז אויף אזא'ן אופן געווארען אין גלות דאס גייסטיגע אייגענטום פון די ברייטע מאסען. דאס איז נא־טירליך ניט געווען אזוי גרינג. מאנכע האבען פיליכט קיינמאל זיך ניט

געלאָזט איבערצייגען; מאַנכע זיינען דורך פאַלשע וועגען אָדער דורך פאַלשע פיהרער פאַרלאָרען געגאַנגען אין דעם געצענדיסט פון דער סביבה. ווי שטאַרק עס איז געווען די פאַרפיהרערישע ווירקונג פון דעם באַבילאָנישען קולט אין סאַמע צענטער פון דער אידישער קאָלאָניע, זעהען מיר פון א נביא ביים ענד פון גלות (ישעיה מ פון 20 אן; מ״ד 12—20). דער פּראָצעס פון איבערנעמען די אמת'ן פון די נביאים איז געווען א לאַנגזאַמער, אָבער דערפאַר א גרינטליכער.

די נייע שטעלונג צו גאָט און צו דער וועלט.

דער גלות האָט געבראַכט ניט בלויז א ריכטיגע אויפפאַסונג פון גאָט'ס כאַראַקטער און זיין שייכות צו זיין פאָלק און צו דער וועלט, נאָר ער האָט אויך געבראַכט די דערקענונג פון דער אמת'ער שייכות פון דעם יחיד צו גאָט. די אַלטע פּאָפּולערע אויפפאַסונג איז געווען, אז יהוה איז דער באַשיצער פון דער נאַציאָן אלס א גאַנצע. דער באַנד וואָס האָט פאַרבונדען גאָט און פאָלק איז געווען די נאַציאָנאַלע פאָרם פון דעם אויסערליכען קולט. דער ספר דברים האָט געהאָלפען אַנטוויקלען דעם אינדיווידואַליזם מיט זיין לעהרע פון הייליגקייט געגען גאָט, ער האָט איהם אָבער פּאַקטיש געשעדיגט דורך דעם וואָס מ'האָט דעם קולט קאָנצענטרירט און איינגעפיהרט אין איינ־ציגען אופן פון דינען צו גאָט. אויך די באַנייאונג פון בונד אויף דעם בוך פון דער תורה אונטער יאשיהו'ן איז געווען שייך דער נאַציאָן אלס א גאַנצע. יאשיהו'ס נאָכפאָלגער האָבען פאַרלאָזען „דאָס בוך פון דער תורה,״ אָבער דער גאַנג פון די געשעהענישען האָט דוקא פאַרשטאַרקט זיין גייסטיגע לעהרע. וואָרים אויב יהוה איז געווען דער גאָט פון די אידען אין באַבי־לאָניען, האָט זיין שייכות צו זיי געמוזט זיין אַן אַנדערע ווי לויט די פריי־הערדיגע השגות. דאָ זיינען זיי געווען א פאָלק נאָר אויף אזוי וויית ווי זיי האָבען געהאַט א שותפות'ע רייכע פאַרגאַנגענהייט. זיי זיינען געווען צעשפּרייט אין צעבראָכענע און הילפלאָזע גרופּעס, ניט האָבענדיג קיין מיט־לען פון קולט. וואָס זיינען נויטיג געווען צו געווינען גאָט'ס לייטזעליגקייט. און דאָך, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן, האָבען די אידען געפיהלט, אז יהוה איז נאָך אַנוועזענד ביי זיי. זיי האָבען דעריבער געמוזט נאָכטראַכטען וועגען דער נייער סיטואַציע. יעדער ערנסטער איד האָט געמוזט טראַכטען

אומגעפעהר אזוי: „די נאציאָן איז מעהר ניטא: יהוה מוז דערפאר זיין עפעס מעהר ווי דער גאָט פון דער נאציאָן. די שבטים, קלאַנס, פאמיליען, זיינען אלע צעבראָכען: ער איז דעריבער ניט בלויז א גאָט פון שבטים און פאמיליען, נאָר ער איז מיין אייגענער גאָט. ניט איין ליידענדע נשמה, אין איהר בענקשאַפט נאָך דער הייליגער וואוינונג פון יהוה איז דעמאָלט געווען אימשטאַנד צו זאָגען אין דעם גייסט פון דעם תהלים־דיכטער (תהלים מ"ג):

„שיק דיין ליכט און דיין אמת;
זאָלען זיי מיך פיהרען;
זאָלען זיי מיך ברייגגען צו דיין הייליגען באַרג
און צו דיינע וואוינונגען;
איך וועל דאַן געהן צום מזבח פון גאָט,
צו גאָט, מיין גרעסטע פרייד,
און איך וועל דיך לויבען מיט א האַרף,
אָה, גאָט, מיין גאָט!"

אזוינס האָט פאר דעם גלות ניט געקאָנט געזאָגט ווערען.

דער דאָזיגער געדאַנק פון גאָט'ס דירעקטער שייכות צו דעם יחיד איז ניט געווען ניי ביים אידישען פאָלק. די נביאים פון פאר'ן גלות האָבען איהם שוין אויסגעדריקט וואָס ווייטער אלץ שטאַרקער. אָבער די נביאים זיינען תמיד געווען איינצעלנע און אויסערגעוועהנליכע. ערשט דער גלות האָט פון זייער גאָלד געמאַכט מטבעות, גאַנגבאַרע ביי אַלעמען.

דער גלות האָט ניט בלויז געענדערט די שטעלונג פון דעם אידען צו זיין גאָט, נאָר ער האָט אויך געענדערט זיין שטעלונג צו דער ברייטער וועלט ארום. לעבענדיג צווישען מעכטיגערע און ציוויליזירטערע פעלקער ווי זיי, האָבען די אידען מעהר ניט געקענט איגנאָרירען זייערע שכנים אָדער זיי באַטראַכטען בלויז אלס ציל פון יהוה'ס צאָרן. אָנהייבענדיג מיט'ן גלות־בבל שפּילען די פעלקער א גרויסע ראָלע אין די רייד פון די נביאים. די אידען האָבען אָנגעהויבען טראַכטען מכוח יהוה'ס שייכות צו די פעלקער ארום און מכוח דער ראָלע, וואָס זיי, אלס זיין אויסגעוועהלט פאָלק, זיינען געררופען צו שפּילען ביי דער פאַרווירקליכונג פון גאָט'ס ציל אין דער וועלט־געשיכטע. אין גלות איז דערפאר אויך אויפגעקומען א ברייטע רעליגיעזע געשיכטס־פילאָזאָפיע, וועלכע האָט געפונען איהר אויסדרוק אין דעם גרויסען אָנאָנימען נביא (ישעיה פון קאַפּ. מ אָן).

נייע אופנים פון גאט־דינסט.

מיר האבען פריהער דערמאנט, אז די אידען אין גלות האבען ניט גע האט קיין אויסערליכע מיטלען פון קולט, דורך וועלכע צו קריגען לייטזעליג־קייט אין גאט'ס אויגען. קרבנות האט מען מעהר ניט געקאנט ברייננען. אפילו אויב דער בית־המקדש וואלט געשטאנען, וואלטען זיי ניט געקאנט קומען צו איהם. אבער מאנכע מצוות פון יהוה האט מען נאך אין גלות אויך געקאנט מקיים זיין. מ'האט דערפאר זיך געהאלטען אן זיי נאך פעס־טער ווי פריהער. צוויי פון זיי האבען איצט באקומען א נייע באדייטונג, דאס זיינען געווען: מילה און שבת. אין גלות זיינען זיי געווארען דער „במקום" פאר קרבנות, די ערשטע מצוות פון יודענטום און די הויפט־סימבאלען פון דער רעליגיאן פון יהוה און פון דער צוגעהעריגקייט צו דער אידישער געזעלשאפט.

מילה איז געווען א מנהג, וועלכען א גרויסער טייל פון די איינוואוינער פון כנען האבען לכתחילה געהאט בשותפות מיט די עגיפטער און אנדערע אפריקאנישע פעלקער. די אורשפרינגליכע באדייטונג דערפון ווייסען מיר היינט ניט. עס איז וואהרשיינליך, אז ביי אידען איז די באשניידונג געווען א שבט־צייכען צוצולאזען איינגלעד אדער יונגע מענער אלס פולע מיטגלידער אין דעם קלאן און אין חברותא מיט יהוה. דער יהוי'סט ניט איבער א טראדיציע, אז משה האט איינמאל ארויסגערופען יהוה'ס צארן, וועלכער איז ערשט איינגעשטילט געווארען ווען משה'ס זוהן איז באשניטען געווארען (שמות ד 24—26). דער אלהי'סט האט אן אנדער טראדיציע. לויט איהם איז דער מנהג איינגעפיהרט געווארען פון יהושע'ן אין גלגל, כדי צו באזייטיגען דעם פארוואורף פון עגיפטען*). ביי איהם, פונקט ווי ביי יהוי'סט איז דער מנהג א טייל פון דער פאלקס־רעליגיאן. אין די עשרות הדברות, ווי אויך אין קיין אנדערע פון די אלטע געזעצביכער, ווערט מילה ניט דער־מאנט. די שטעלונג פון די נביאים צו מילה איז קענטיג געווען דיזעלביגע ווי צו קרבנות. פון עמוס, הושע, ישעיה ווערט דער מנהג ניט דערמאנט, בעת ירמיה גיט אן אנדייטונג, אז אלס צייכען אינ'ם פלייש האלט ער ניט פיעל דערפון. גלייכצייטיג אבער מוסר'ט דער נביא דאס פאלק אז זיי זאלען מל זיין צו יהוה די פארהויטען פון זייערע הערצער (ירמיה ד 4;

*) זעה אין באנד 1, ז. 220, 221.

ט 26). עס קאן זיין, אז ירמיה האט אריינגעטאן דערמיט א סימבאלישע באדייטונג אין דעם דאזיגען צייכען פון פלייש.

אין פאלעסטינא, וואו אסך פעלקער ארום האבען פראקטיצירט דעם מנהג, האט ער ניט געקאנט האבען קיין גרויסע נאציאנאלע באדייטונג פאר די אידען. אנדערש אבער אין גלות־בבל. די מזרח־סעמיטען האבען פון דעם מנהג ניט געוואוסט. ער איז דעריבער דארטען געווארען א צייכען, וואס האט אפגעשיידט די אידען פון די גוים ארום. יחזקאל האט קיין די־רעקטע געזעצען ניט פארגעשריבען וועגען דעם, אבער אין פארשידענע שטע־לען דריקט ער אויס זיין פאראכטונג פאר די ע ר ל י ם. אין דער אונ־טערוועלט („שאול") געפינען זיך לויט איהם צוויי באזונדערע אפטיילונגען פאר באשניטענע און פאר ערלים (כ"ח 10; ל"א 18; ל"ב 19—32). די העכסטע באדייטונג האט אבער מילה באקומען אין דער פריסטערליכער שריפט פון חומש, וואס איז א פראדוקט פון גלות־בבל*). לויט דער דאזי־גער שריפט איז מילה דער צייכען, מיט וועלכען גאט האט געשלאסען זיין בונד מיט אברהם'ען און זיינע קינדער נאך איהם אויף אייביגע דורות (בראשית י"ז).

שבת איז אין זיין סאמע ערשטען אורשפרונג געווען א שותפות'ע אינ־סטיטוציע פאר די אידען און ד'י באבילאניער. עס הייסט ניט, אז די אידען האבען עס לכתחילה געבארגט ביי די באבילאניער, נאר ביי די אידען, פונקט אזוי ווי ביי די באבילאניער, איז דער שבת געבליבען נאך פון דער נאמא־דישער צייט, פון דער צייט ווען זיי האבען ארומגעוואנדערט מיט זייערע סטאדעס אין מדבר ביים שיין פון דער לבנה. דער 15טער טאג אין חודש, ווען די לבנה ווערט פול, האט ביי די באבילאניער געהייסען „שאבאטום" און איז געווען „א טאג צו בארוהיגען דאס הארץ" (פון די געטער). ווארים ביי די באבילאניער האט געשפילט א גרויסע ראלע דאס איינטיילען די טעג אין מזל'דיגע און שלים'מזל'דיגע.**) כדי אויסצומיידען אן אומגליק אין די שלים'מזל'דיגע טעג האט מען געמוזט מפייס זיין די געטער מיט קרבנות און מ'האט זיך אויך געמוזט היטען פון טאן ארבייט. די באבילאניער הא־בען געהאט אסך שלים'מזל'דיגע טעג, און „שאבאטום", דער טאג פון האלב־חודש, איז געווען איינער פון זיי. וועגען אזעלכע טעג שטעהט עס אין א

*) זעה אין באנד 2, ז. 244 אין דער באמערקונג.

**) ביי אונז אידען איז דער דאזיגער אבערגלויבען געבליבען עד היום. אזוי זיינען מאנטאג און מיטוואך שלים'מזל'דיגע טעג, אויך דער טאג פון יאהר־צייט.

באַבילאָנישער אויפשריפט, אַז דער „פאַסטוך פון פיעל פעלקער" (דער מלך) זאָל ניט עסען קיין פלייש געבראָטען אויף קויהלען און קיין שפייז וואָס איז געקומען אין בארי‌הרונג מיט פייער, זאָל ניט איבערבייטען זיינע קליידער און ניט טראָגען קיין ווייסען מלבוש, זאָל ניט פאָהרען אין קיין וואָגען און ניט ריידען וועגען אָפיציעלע ענינים; קיין זעהער זאָל ניט געבען קיין אָראַקעל און קיין רופא זאָל ניט צולעגען זיין האַנט צו אַ קראַנקען. שבת איז בכן געווען ביי די באַבילאָניער אַן אַסקעטישער טאָג, אַ מין תענית.

אין די עלטערע היסטאָרישע ביכער און אויך ביי די עלטערע נביאים שטעהט שבת צוזאַמען מיט חודש (מלכים ב, ד 23; ישעיה א 13; הושע ב 13; עמוס ח 5). עס זעהט דערפון אויס, אַז אויך דער אידישער שבת איז לכתחילה געווען פאַרבונדען מיט די פאַזען פון דער לבנה. די העכערע אידישע רעליגיאָן האָט אָבער קענטיג געזוכט פון די אַלטע צייטען אָן אויס־צומיידען אַלץ וואָס האָט געהאַט אַ שייכות צו דעם קולט פון דער לבנה. ראש חודש, וואָס איז אין די אַלטע צייטען געווען אַ פאָלקס־יום־טוב (זעה די פריהער ציטירטע שטעלען און אויך שמואל א, כ), שטעהט דעריבער אומישנע ניט צווישען די ימים־טובים אין די גזזעצביכער. פאַרקעהרט ווי־דער האָט שבת שוין אין דער עלטערער געזעצגעבונג פאַרלאָרען זיין שייכות צו די פאַזען פון דער לבנה און צום חודש און איז געוואָרען אַ רוה־טאָג פון דער וואָך. פון באַבילאָנישען שבת איז בלויז געבליבען ביי די אידען דאָס צוריקהאַלטען זיך פון אַרבייטען, בעת אָבער ביי די באַבילאָניער איז דער מאָטיוו געווען אָבערגלויבען, ווייל עס איז ניט מזל'דיג צו אַרבייטען אין דעם טאָג, האָבען די אידען אַריינגעבראַכט דערין אַ סאָציאַלען און הומאַניטאַרישען מאָטיוו. שוין אין איינעם פון די עלטסטע שטיקער געזעצ־געבונג פון חומש שטעהט עס, אַז מ'זאָל דעם זיבעטען טאָג ניט אַרבייטען „כדי עס זאָל רוהען דיין אָקס און דיין אייזעל און עס זאָל זיך אָפּעטעמען דער זוהן פון דיין דינסט און דער גר" (שמות כ"ג 12). דער אידישער שבת, ווי מיר זעהען דאָ, האָט שוין פון אָנהויב אָן זיך אָפּגעשיידט פון דעם באַ־בילאָנישען און איז אוועקגעגאַנגען אויף אַן אייגענעם אָריגינעלען וועג. זיין העכסטע אַנטוויקלונג האָט ער אָבער ערשט דערגרייכט אין גלות. כל זמן די אידען זיינען אויף זייער לאַנד געזעסען האָט שבת קיין ראָלע ניט געקאָנט שפּילען לגבי די גרויסע נאַציאָנאַלע ימים־טובים. אין גלות אָבער, וואו די נאַציאָנאַלע ימים־טובים האָבען ניט געקאָנט געפּראַוועט ווערען אָהן אַ נאַציאָנאַלען קולט, איז שבת געוואַקסען אויף זייער חשבון אין באַ־דייטונג.

אין דער באבילאנישער סביבה האבן די אידען, קאן זיין, זיך אפגעלע־רענט פון זייערע שכנים צו זיין שטרענגער אין היטען שבת. פילייכט ליגט א השפעה פון דער באבילאנישער סביבה אין דעם שטרענגען פארבאט פון דער פריסטערליכער שריפט ניט צו קומען שבת אין קיין שום באריהרונג מיט פייער. פון דער אנדערער זייט אבער האט דער אידישער שבת דוקא אין באבילאניען זיך אנטוויקעלט ווייטער אויף זיין אייגענעם אריגינעל־אידישען וועג. אז אנאנימער נביא פון נאכ'ן גלות באטאנט אזוי שטארק, אז שבת איז ניט, ווי ביי די באבילאניער, א תענית, נאר דוקא א טאג פון פארגעניגען („וקראת לשבת עונג," ישעיה נ"ח 13). ווייל מ'האט אין גלות ניט געקאנט מקריב זיין קיין קרבנות, איז דעריבער פארטיפט געווארען דער גייסטיגער אינהאלט פון שבת און ער איז אלץ מעהר און מעהר געווארען א טאג פון גייסטיגע תענוגים.

יחזקאל איז געווען דער ערשטער, וועלכער האט צוגעשריבען צו שבת אן אבסטראקטע באדייטונג. „און אויך מיינע שבתים האב איך זיי געגע־בען פאר א צייכען צווישען מיר און זיי, צו וויסען, אז איך יהוה הייליג זיי" (יחזקאל כ 12). שבת איז, הייסט עס, לויט יחזקאל דער צייכען, וואס שיידט אפ די אידען פון די גויים. דעם דאזיגען געדאנק יחזקאל'ס צוזא־מען מיט זיין פראזעאלאגיע האט איבערגענומען די פריסטערליכע שריפט פון חומש. פונקט ווי מילה איז לויט איהר דער צייכען, אויף וועלכען גאט האט געשלאסען דעם בונד מיט אברהם'ען, אזוי איז שבת דער אייביגער צייכען, אויף וועלכען גאט האט געשלאסען דעם בונד מיט די אידען ביים בארג סיני*). איינער פון די רעדאקטארען פון ספר ירמיה אין אדער נאך דעם גלות האט צוגעשטעלט א שטיק, וואו ער זאגט, אז אויב די מלכים פון יהודה צוזאמען מיט'ן פאלק וואלטען געהיט שבת, וואלט דער גאנצער חורבן ניט געקומען (ירמיה י"ז 19—27). און ביי א נביא פון נאכ'ן גלות איז שבת דער ערשטער סימן פון דינען צו יהוה און פון געהערען צום אי־דישען פאלק (ישעיה נ"ו).

ווי עס ווייזט אויס, פלעגען די אידען אין גלות צוזאמענקומען שבת אין פארזאמלונגען און לייענען דאס בוך פון דער תורה (ספר דברים) און די געשריבענע ביכער פון די נביאים, וועלכע האבען דעמאלט באקומען א וויכ־טיגערע באדייטונג אין דעם אידישען לעבען. אויך די תעניתים זיינען פון אנהויב גלות־בבל אן געווארען אן אלגעמיינע רעליגיעזע אינסטיטוציע ביי

*) פארגלייך די פראזעאלאגיע אין יחזקאל כ 12 און אין שמות ל"א 13.

די אידען (עזרא ח 21; נחמיה א 4; זכריה ז 3—5). אויף אזא׳ן אופן איז געלעגט געווארען אין גלות דער יסוד פון א נייער רעליגיעזער געמיינדע. דאס וואס האט געסטראשעט צו צעשטערען די מלוכה פון יהוה האט זיך ארויסגעוויזען אלס בעסטער מיטעל פאר איהר ווידעראויפבויאונג.

6.

יחזקאל׳ס לעהרע און ווירקונג.

יחזקאל׳ס באדייטונג.

דער אמת׳ער פיהרער און דורכברעכער פון נייע וועגען אין אלע ריכטונגען פון אידישען געדאנק אין דער תקופה פון גלות־בבל איז געווען יחזקאל. באהערשענדיג די גאנצע אנטוויקלונג, שטהעט זיין געשטאלט אין פארערגרונט און ווערט אלץ קלערער דערקענט אין דער דאזיגער באדייטונג, וואס מעהר מ׳לערענט זיך אוים צו פארשטעהן יענע צייטען און די אייגענארטיגקייט פון זייער גייסטיגער אנטוויקלונג. ער ווערט דער גייסטיגער פאטער און פיהרער פון די פארטריבענע אידען. ער האט געלערענט זיינע ברידער אויסצוטייטשען דעם חורבן פון דער שטאדט אלס פארדינטע שטראף פאר דער מאראלישער פארדארבענקייט און פאר די קולט־זינד פון ישראל; אבער ער האט גלייכצייטיג אויך געשטארקט זייער בטחון אין גאט און האט פארהיט, אז זיי זאלען זיך ניט מייאש זיין פון א בעסערער אידישער צוקונפט. ער האט זיי אפגעריסען פון דער פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען און האט זיי אנגעוויזען נייע צילען און א נייעם וועג, אויף וועלכען זיי וועלען ווידער געפינען גאט׳ס גנאד. דאס הייליגע לאנד ווידער צו קריגען און דעם קולט פון יהוה דארטען פון דאס ניי אויפריכטען, דאס זיינען די צילען פון די פארטריבענע אידען, און דער פארשטארקטער בטחון, וואס יחזקאל האט ניי באגרינדעט, אז דאס וועט זיך זיי איינגעבען, איז זייער גייסטיגער אנהאלט. און דעם ישראל, וואס האט געזאלט ניי געשאפען ווערען אויף דעם היימישען באדען פון די פאטערס האט ער אנגעוויזען די וועגען, וואס געהענדיג אויף זיי וועט ער ניט פארלירען די ווידערגעפונענע גנאד פון גאט. ער האט פארגעצייכענט דעם פלאן, וואס דאס יודענטום פון נאכ׳ן גלות האט זיך געשטעלט אלס אויפגאבע דורכצופיהרען: זיך

ארויסצואווייזען דורך א ריכטיגען קולט אלס דאס הייליגע פאלק פון הייליגען גאט, כדי מ'זאל מעהר ניט ליידען פון גאט'ס צארן און עס זאלען מקוים ווערען די הבטחות פון די נביאים. פונקט ווי ער האט צוגעגרייט די הערשאפט פון דער תורה, אזוי האט ער אויך, צייכענענדיג אין פעסטע ליניען דאס בילד פון דער צוקונפט, באַרייכערט די משיח־האפענונג מיט נייע שטריכען און האט אויף אזא'ן אופן פארמולירט ביידע געדאנקען, וועלכע קומען פון איין שורש, וועלכע דערגענצען זיך איינער דעם אנדערען און אויף וועלכע עס האט זיך אויפגעבויט דער גלויבען און די זיטע פון יודענטום.

זיין כאראקטער און זיין אויפטריט.

יחזקאל האט פאראייניגט אין זיין כאראקטער יענע מעלות, וועלכע האבען איהם געמאכט פאסיג צו זיין א פיהרער פון זיין דור און פון די דורות באלד נאך איהם, אבער וועלכע רעקאמענדירען איהם ניט אזוי שטארק צו אונזער היינטיגער צייט. יענע אינערליכע שפאנונג, זיך גרעניצענדיג כמעט מיט משוגעת, וועלכע האט איהם געמאכט זיצען זיבען טעג, באַטויבט און שטום, צווישען די אידישע קאלאניסטען אין תל־אביב, איידער ער האט איבערגעגעבען זיין שטראפענדע שליחות (ג 15), — קוקט אויס משוגה'דיג אנדערשוואו, ניט אבער אין דער אנגעשפאנטער אטמאספערע פון גלות. זיין שפראך קלינגט אפט ווי בלויז א גוזמא'דיגע מליצה, ווען מ'שאצט ניט אפ די סיטואציע, וואס האט זי ארויסגערופען (פארגלייך, למשל, קאפ. ט"ז). זיין איבער'חזר'ען זיך און זיין איבערגעבען די קלענסטע פרטים זיינען לאנגווייליג בלויז פאר דעם, וועלכער באגרייפט ניט ווי טעמפ זיינע לעזער זיינען געווען. יחזקאל איז ניט געווען קיין אראטאר, אויך ניט קיין בעל־מליצה, נאר אן ארגאניזאטאר און א פראקטישער מאן. זיינע ווערטער האבען אפעלירט צו די מענשען פון זיין דור, ווייל זיי האבען אנערקענט זייער אמת און זייער נוצליכקייט. ער איז געשטאנען אזוי נאהענט צו זיי, אז ער האט געקאנט קלאר אפשאצען און איז געווען בכוח צו באפרידיגען זייערע גייסטיגע באדערפעניסען. די טיפערע קוואלען אבער פון יחזקאל'ס השפעה זיינען געווען מעלות, וועלכע האבען א ווירקונג אין אלע צייטען. זיין שטארקע שפאנונג איז געווען דער אויסערליכער אויסדרוק פון א מאראלישער ערנסטקייט, וועלכע איז געקומען פון א שארפען חוש פאר גערעכטיגקייט. גענגערשאפט האט איהם קיינמאל ניט אפגעשראקען, נאר האט נאך בולט'ער ארויסגעבראכט זיין פעסטע איבערגעבענקייט צום אמת

(ג 9). א געוויסער פייערדיגער אויסדרוק האט כאראקטעריזירט אלץ וואס ער האט געטאן. צוגלייך דערמיט האט זיין הויכע השגה פון גאט׳ס דערהויבענ־קייט און הייליגקייט ארויסגעבראכט אין זיין הארץ א טיפע הכנעה, וועלכע דריקט זיך אויס אין דעם אויסדרוק „מענשענ־זוהן" (בן אדם), מיט וועל־כען ער רעדט אלעמאל פון זיך.

איוועקגעפיהרט אין באבילאניען מיט דעם גלות יהויכין אין יאהר 597 איז יחזקאל קענטיג געבליבען שטיל ביז דעם יאהר 592, ווען ער האט, ווי ישעיה, באקומען דעם קלארען רוף אויפצוטרעטען אלס נביא. זיין באריכט פון דער דאזיגער וויכטיגער געשעהעניש אנטפלעקט פאר אונז די מעכטיגע מאטיווען, וועלכע האבען איהם דעמאלט באאיינפלוסט. פון איין זייט האבען איהם געדריקט די אפענע דומהייטען און טעותים פון די אידען, וועלכע זיינען געווען אין גלות, און באזונדערס פון די, וועלכע זיינען געבליבען אין יהודה; פון דער אנדערער זייט ווידער האט דער כאראקטער און ווילען פון יהוה זיך אזוי שטארק איינגעדריקט אין זיין עמפינדליכען גייסט, אז ער האט, ווי קיינמאל נאך ניט פריהער, באגריפען דעם געוואלדיגען היפוך צווישען דעם געטליכען אידעאל און דער מענשליכער ווירקליכקייט. פון איצט אן איז די עובדא פון זיין לעבען געווען „צו געהן צו דעם הויז פון ישראל און צו ריידען יהוה׳ס ווערטער צו זיי" (ג 4), כדי זיי זאלען משיג זיין יענעם געטליכען אידעאל. ביז דעם יאהר 586, ווען ירושלים איז חרוב געווארען, האט ער זיך אפגעגעבען מיט׳ן באקעמפען די פאלשע האפענונגען פון א באפרייאונג פון דער באבילאנישער הערשאפט, האפענונגען וואס האבען באהערשט די געבליבענע פון זיין פאלק אין ארץ ישראל און אויך אסך פון די אידען אין מזרח*). זיין שליחות, פונקט אזוי ווי ירמיה׳ס, איז באשטאנען, אונטער די אומשטענדען, אין פארדאמען און אין פראקלאמירען דעם חורבן וואס וועט באלד קומען. אין אנהויב האבען זיינע גלות־ברידער, וועלכע זיינען געווען פול מיט דער האפענונג אויף א באלדיגער באפרייאונג, איהם צוריקגעוויזען און האבען געברויכט פערזענליכע געוואלד געגען איהם (ג 25). די שטעלונג פון דעם פאלק צו איהם האט זיך אבער אין גאנ־צען געענדערט, ווי מיר האבען שוין אויבען דערמאנט, ווען זיין נביאות איז מקוים געווארען, ווען די שרעקליכע בשורה איז געקומען, אז „די שטאדט איז געשלאגען." פון דאן אן האבען איהם פארעהרט און איהם אויפמערק־זאם צוגעהערט אלע אידען פון באבילאניען, און זיין השפעה האט דערגרייכט

---

*) זעה אויבען ז. 176.

זיין פאלק איבער דער גאנצער וועלט. ער האט אויף אזא'ן אופן באקומען א געלעגנהייט וואס קיין אנדער נביא, אחוץ פיליכט ישעיה, האט עס ניט געהאט.

אין דער פארשידענקייט פון די מעטאדען, וועלכע ער האט אנגעווענדט כדי צו מאכען א רושם מיט זיינע רייד, שטייגט ער אריבער אלע אנדערע נביאים. פונקט ווי ירמיה, האט ער אפט אויפגעזוכט גרופען פון אידען און האט זיך באמיהט זיי צו דערגרייכען דורך עפענטליכע רעדעס. מיר קענען זעהן, ווי ער טופעט מיט די פיס און זשעסטיקולירט מיט די ארעמס, כדי צוצוגעבען קראפט צו זיינע ווערטער (ו 6). נאך אפטער, פיליכט, פלעגען אידישע דעפוטאציעס איהם באזוכען אין דערהיים צו דיסקוטירען געוויסע פראגען (י"ד). אין דער ליטעראריטשער אטמאספערע פון באבילאניען האט ער אבער דאס רוב זיך באנוצט מיט'ן שיקען צושריפטען צום עולם, און קאפיעס דערפון זיינען וואהרשיינליך אויך פארטיילט געווארען צווישען די אידען פון ארץ ישראל און עגיפטען; ווארים יחזקאל האט געפיהלט, אז אויך זיי שטעהען אונטער זיין גייסטיגער השגחה. אין אלץ וואס ער האט געשריבען האט דער שטארק דראמאטישער עלעמענט, וועלכער כאראקטעריזירט יעדע זאך וואס ער האט געטאן, געפונען אן אויסדרוק אין פארשידענע שטארקע בילדער, מיט וועלכע ער באנוצט זיך. ניט צופרידען מיט ווערטער, האט ער אפט פארגעשטעלט זיינע נבואות דורך קאנקרעטע האנדלונגען. כדי צו איבערצייגען זיין פאלק, אז דער אונטערגאנג פון ירושלים איז אומפארמיידלעך, האט ער אפגעמאלט אויף א ציגעל די שטאדט אין א צושטאנד פון באלאגערונג און האט פארגעשטעלט מיט קאנקרעטע מעשים אלע פרטים פון איהר ערשאבערונג (ד 1—3). אן אנדערט מאל איז ער באפוילען געווארען זיך אפצוגאלען גאר זיינע האר און צו פארברענען איין דריטעל אין פייער, איין דריטעל צו צעקלאפען מיט'ן שווערד און דעם געבליבענעם דריטעל צו צעשפרייטען אין אלע ווינטען. פון אט די לעצטע האט ער געזאלט באהאלטען נאר א הייפעלע, צו סימבאליזירען אויף אזא'ן אופן דעם גורל וואס ווארט אויף זיין פאלק (ה). ווידער אן אנדערט מאל דערצעהלט ער אונז, אז אין דער אנוועזענהייט פון א פארגאפטען עולם האט ער אוועקגעטראגען אלע זיינע זאכען פון הויז אויף א פלאץ ביי דעם מויער פון שטאדט און האט דאן אויסגעגראבען א לאך אין ווייכען ליים, דורך וועלכער ער האט אין דער פינסטערניש פון דער נאכט ארויסגעטראגען זיינע זאכען. האבענדיג אויף אזא'ן אופן געמאכט זיינע גלות־ברידער נייגעריג אויף דער העכסטער מדרגה, האט ער זיי דאן דערקלערט, אז פונקט אט אזוי וועלען

זייערע אויפשטענדישע ברידער אין ירושלים זוכען באלד צו אנטלויפען אין דער פינסטער פון זייער פאראורטיילטער שטאדט (י״ב 1—16).

זיין באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט.

מיר האבען שוין אויבען באמערקט*), אז יחזקאל פארמיטעלט דורך זיין לעהרע דעם ברוך מיט דער אלטער פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען. אין קיין אנדער פונקט האט ער ניט דייטליכער פארמירט פאראויס די שטימונג און דעם געדאנק פון דעם יודענטום פון נאכ׳ן גלות. און גראד אט דא שטעהט זיין איבערצייגונג פולקום פעסט שוין פאר׳ן חורבן פון דער שטאדט. יחזקאל האט נאטירליך ניט ניי באשאפען יענעם קוק, וועלכער באטראכט די גאנצע פארגאנגענהייט פון פאלק פון א רעליגיעזען שטאנדפונקט, א באטראכטונג, וואס איז בעצם פרעמד דער אידישער פארגאנגענהייט, פארשטעהט זי דעריבער ניט און מוז זי איבערטייטשען אדער זי פארוווארפען אלס זינדיג. שוין הושע האט אין די צייטען פון דער אונטערגעהענדער צפון־מלוכה איינגעפיהרט דעם דאזיגען אופן פון באטראכטען די פארגאנגענהייט. ער האט פארדאמט די גאנצע תקופה זינט די אידען האבען זיך אין זייער לאנד באזעצט אלס א זינדיגע. אין יענע טיילען פון זיין בוך, וועלכע באשעפטיגען זיך מיט דער אידישער פארגאנגענהייט, שליסט זיך דעריבער יחזקאל אן דייטליך אן הושע׳ן הן אין אינהאלט און הן אין אויסדרוק. פונקט אזוי שליסט ער זיך אויך אן אן דעם ספר דברים. ווארים ערשט דער ספר דברים האט געשאפען די מעגליכקייט דורכצופיהרען קאנסעקווענט אזא באטראכטונג דערמיט וואס ער האט די צענטראליזאציע פון קולט אין בית־המקדש פון ירושלים אריבערגעטראגען אין דער צייט פון זיין גרינדונג אונטער שלמה׳ן און דערמיט געשאפען א מאס, מיט וועלכער עס לאזט זיך מעסטען די פרומקייט און רעכטפערטיגקייט פון דער פארגאנגענהייט. יחזקאל געהט דא בכן אין די פוסטריט פון די נביאים און פון דעם ספר דברים, אבער ער געהט אוועק פיעל ווייטער ווי זיי. ווארים הושע רעדט פון יוגענד־ליבע פון ישראל צו יהוה אין דער אורעלטער, נאמאדישער צייט (הושע ב 17). אזעלכע אויסדרוקען געפינען מיר אויך ביי ישעיה און ירמיה (ישעיה א 21; ירמיה ב 2), בעת דער ספר דברים זאגט גארניט וועגען דעם אידישען מצב פאר שלמה׳ן און וועגען דעם מצב פון שלמה׳ן

*) זעה אויבען ז. 247.

ביז יאשיהו׳ן גיט ער נאר אן אומדירעקטען אורטייל. לויט די נביאים פאר יחזקאל׳ען זיינען, הייסט עס, די אידען פארדארבען געווארען ערשט ווען זיי האבען זיך באזעצט אין זייער לאנד. יחזקאל אבער דערקלערט די גאנצע אידישע פארגאנגענהייט אלס זינדיג, אלס אן אוועקקערונג פון גאט. פון ערשטען אנהויב אן האבען די אידען עובר געווען אויף גאט׳ס „געזעצען״ און „משפטים.״ שוין אין מצרים האבען די אידען ווידערגעשפעניגט געגען גאט און האבען ניט אוועקגעווארפען די עגיפטישע געצען. נאר פון זיין הייליגען נאמען וועגען האט זיי יהוה געשאנעוועט, זיי ארויסגעפיהרט פון מצרים אין מדבר און האט זיי געגעבען זיינע געזעצען און משפטים, וועלכע דער מענש זאל מקיים זיין און לעבען דורך זיי. אבער אויך אין מדבר זיינען די אידען געווען ווידערשפעניג געגען גאט, האבען פארלאזען זיינע געזעצען און האבען געדינט אפגעטער. יהוה האט דעריבער שוין געשווארען אין מדבר זיי צו צעשפרייטען צווישען די פעלקער. נאר אוים מיטלייד מיט זיי און כדי זיין הייליגער נאמען זאל ניט פארשוועכט ווערען האט גאט ניט געמאכט קיין כליה פון זיי אין מדבר און האט זיי אין זייער לאנד געבראכט. ניט קוקענדיג אויף דעם אבער האבען אויך די קומענדיגע דורות ניט געפאלגט גאט און האבען געשאכטען זייערע קרבנות אויף יעדען הויכען בערגעל אין אונטער יעדען געדיכטען בוים (קאפ. כ). ישראל איז דעריבער פאר יחזקאל׳ען א הויז פון ווידערשפעניגקייט (ב 5—7), וואס האט קיינמאל אין זיין געשיכטע ניט פארדינט גאט׳ס הילף און לייטזעליגקייט.

די דאזיגע פארדאמונג פון דער אידישער רעליגיעזער פארגאנגענהייט ברייגנט נויטווענדיג מיט זיך אויך די פארדאמונג פון דער פאליטישער פארגאנגענהייט. ניט בלויז זיינען די גלענצענדע ערינערונגען אן די פארגאנגענע צייטען פארבונדען מיט די אלטע קולט־פלעצער, נאר דער גאנצער פרואוו זיך צו אנטוויקלען פאליטיש ווי די אנדערע פעלקער און אין קאנקורענץ מיט זיי איז געווען אן אפקעהרונג פון גאט, ווייל די אויפגאבע פון ישראל איז געווען זיך ארויסצואווייזען אלס יהוה׳ס הייליג פאלק. ישראל האט דאן פארפעהלט זיין אויפגאבע. די גלענצענדע אויפטואונגען פון פארצייטען, וועלכע האבען געלעבט אין דעם זכרון פון פאלק, זיינען דערמיט בלאס געווארען אדער האבען זיך פארוואנדעלט אין מיאוס׳ע פלעקען.

א נייע באטראכטונג פון דער פארגאנגענהייט קומט שטענדיג אויף ביי אלע לעבענספעהיגע פעלקער. אבער דער נייער קוק אויף דער פארגאנגענהייט פון ישראל האט באדייט מעהר ווי בלויז אן ענדערונג אין דעם געשיכטליכען אורטייל, ער האט באדייט די פולשטענדיגע אנטזאגונג פון דער

פארגאנגענהייט און איהרע אידעאלען און די צואווענדונג צו נייע אידע־אלען.

זיין לעהרע פון דער אחריות פון דעם יחיד.

מיר האבען שוין געזעהן אין פריהערדיגען קאפיטעל, אז מיט דעם אונ־טערגאנג פון דער פאליטישער ארגאניזאציע פון דער אידישער נאציאן איז דער יחיד דערהויבען געווארען צו א נייער, הויכער פאזיציע, וואס ער האט פריהער קיינמאל ניט פארנומען. דער איינצעלנער איד האט דערפיהלט זיין באדייטונג און זיין שייכות צו גאט. און יחזקאל מיט זיין לעהרע פון דער אחריות פון איטליכען יחיד פאר זיינע אייגענע מעשים איז געווארען דער טעארעטיקער פון דעם דאזיגען גייסטיגען אינדיווידואליזם. „די זעל וואס זינדיגט, די שטארבט; א זוהן ליידט ניט פאר די זינד פון דעם פאטער, און א פאטער ליידט ניט פאר די זינד פון דעם זוהן.“ און ניט בלויז איז דער יחיד ניט פאראנטווארטליך פאר אן אנדערען׳ס מעשים, נאר אויך זיינע אייגענע מעשים וואס ער האט פריהער געטאן ווערען ניט גערעכענט, אויב ער האט זיך היינט פארנומען אויף אן אנדער וועג. דעם צדיק קאן גאר ניט העלפען זיין אמאליגע צדקות, אויב ער געהט איצט אויף א שלעכטען וועג; ווען דער רשע ווידער טוט תשובה, וועט ער לעבען און זיינע אמאליגע זינד וועלען ניט דערמאנט ווערען; ווארים גאט וויל ניט, אז דער רשע זאל שטארבען, נאר אז ער זאל טאן תשובה און בלייבען לעבען (י״ח).

מיט דער לעהרע, אז דער מענש איז פאראנטווארטליך נאר פאר זיינע אייגענע מעשים, האט יחזקאל צעשטערט דעם גלויבען פון פאלק, אז מען איז איצט גוט און פרום, נאר מ׳ליידט פאר די זינד פון די עלטערן. א גלויבען וואס האט געפונען זיין אויסדרוק אין דעם באקאנטען ווערטיל: „די פא־טערס האבען געגעסען זויערע וויינטרויבען און די זיהן האבען געקראגען האיליגע צייהנער“ (י״ח 1). און מיט דער איבערצייגונג, אז גאט וויל ניט אז דער רשע זאל שטארבען, נאר אז ער זאל תשובה טאן און לעבען, האט יחזקאל פארטריבען יענע שטימונג, וועלכע האט געגלויבט, אז מ׳וועט מוזען אין גאנצען אונטערגעהן אונטער דעם דרוק פון די אייגענע זינד און פון די זינד וואס מ׳האט גע׳ירש׳עט פון די פאטערס (ל״ד 10, 11). די געוויסקייט, אז מ׳האט א גאט, וועלכער איז גענייגט מוחל צו זיין האט אריינגעגעבען דעם פאלק כוחות אריבערצוטראגען די געגענווארט און צו דערווארטען א נייע, גליקליכערע צוקונפט.

אויך אין דעם פרט פון גייסטיגען אינדיווידואליזם געהט יחזקאל איז די פוסטריט פון זיינע פארגעהער. שוין ירמיה האט אויסגעדריקט דעם געדאנק פון דער פערזענליכער אחריות פון יעדען יחיד (ירמיה ל"א 28, 29). יחזקאל האט אבער גרינטליכער אויסגעארבייט דעם דאזיגען געדאנק, און זיין לעבעדיגע און שארפע אילוסטראציע מאכט א שטארקערען רושם איידער די קורצע דערקלערונג פון זיין לעהרער.

זיין פלאן פאר דער אידישער צוקונפט.

איינע פון די פיעל אומדערקלערליכע זאכען איז די איינשטימיגקייט און געוויסקייט, מיט וועלכער די נביאים פון יענער פעריאדע האבען דערקלערט, אז זייער פאלק וועט זיך צוריקקעהרען אין זיין לאנד און דארטען ווידער אויפגעריכט ווערען. אין פרטים זיינען זייערע בילדער פון דער צוקונפט פארשידען, אבער בנוגע צו די הויפט־פאקטען שטימען זיי פולקום איין. נאך פאר דעם חורבן פון ירושלים האט יחזקאל נביאות געזאגט, אז יהוה וועט זיכער צונויפזאמלען זיין צעשפרייט פאלק. שפעטער, ווען די הייליגע שטאדט איז געלעגען אין חורבות, און די אידען זיינען געווען אין גלות אדער אין קבר, האט ער ווידער איבערגע׳חזר׳ט דיזעלביגע נביאות אין דעם באקאנטען משל פון דעם טאל מיט די פארטריקענטע ביינער. אין דעם דאזיגען משל האט ער דערקלערט, אז די אידישע נאציאן, וועלכע איז דעמאלט געווען מאראליש און פיזיש טויט, וועט ווידער אויפגעלעבט ווערען דורך יהוה און באשאנקען ווערען מיט א נייעם און גלענצענדערען לעבען (ל"ז 1—14); און אין דערזעלביגער צייט וועלען אלע פעלקער, וואס זיינען געווען אידישע שונאים, לגמרי פארטיליגט ווערען. צוליב זיין כבוד, וואס איז אזוי שטארק פארשוועכט געווארען דורך די, וועלכע האבען איהם רעפרעזענטירט פאר דער וועלט, וועט זיי יהוה געבען א נייע הארץ פון פלייש, אנשטאט זייער אלטע הארץ פון שטיין (ל"ו 21—26). ער וועט ווידער באנייען דעם אלטען און געבראכענעם בונד און ער גופא וועט זיך צוריקקעהרען צו וואוינען פון דאס ניי אין ירושלים צווישען זיין פאלק (ל"ז 26—28). עס איז אויך אינטערעסאנט צו באמערקען, אז אין יחזקאל׳ס צוקונפט־בילד פון דעם ניי אויפגעשטעלטען אידישען קעניגרייך האבען די אידען פון צפון ישראל א חלק פונקט ווי די אידען פון יהודה (ל"ז 16—22). איטליכען פון די אלטע שבטים וועט צוגעטיילט ווערען א באשטימטע שטיק לאנד אין ארץ ישראל (מ"ז 13). איבער דעם פאראייניגטען פאלק וועט

רעגירען יהוה'ס טרייער קנעכט, אן אפגעשטאמטער פון דער קעניגליכער פאמיליע פון יהודה, וועלכער וועט זיין באהערשט פון דיזעלביגע דערהויבענע כונות ווי דער גרויסער ערשבערער־קעניג פון ישראל, דוד (ל"ד 23, 24; ל"ז 24—48). יחזקאל שילדערט דעם אומאונטערבראכענעם פרידען און דאס אומבאגרעניצטע גליק, וואס וועט סוף־כל־סוף קומען צו דעם צוריק אויפגעריכטען פאלק, נאך אין גלענצענדערע פארבען ווי די פריהערדיגע נביאים (ל"ד 24—29; ל"ו 8—15). ער האט אבער ניט פארמאכט זיינע אויגען אויף די פעהלערן פון זיין פאלק און האט אנערקענט, אז עס איז נויטיג געווען א לאנגער פראצעס פון רייניגונג איידער די אידען וועלען ווערט זיין צו ווערען בירגער פון דער מלוכה, וועלכע יהוה האט בדעה אויפצושטעלען מיט ירושלים אלס איהר צענטער.

זיך באנוצענדיג מיט דער ערפאהרונג פון דער פארגאנגענהייט און געענדיג אין דער ריכטונג צו א גרעסערען צערעמאניאליזם, וואס האט זיך אויסגעדריקט אין ספר דברים און אין דער רעפארם פון יאשיהו, האט יחזקאל פארגעצייכענט פאר דער צוריק־אויפגעשטעלטער מדינה א פלאן, וואס האט באצוועקט אויסצובעסערען די חסרונות פון דעם פריהערדיגען סיסטעם און אויסצודריקען דורך פארם און צערעמאניע די אמת'ען, וועלכע ער האט געהאלטען פאר וויכטיג. נאטירליך איז דער פלאן איז אלגעמיין אויסגעלעגט געווארען לויט דער אידישער מלוכה און דעם בית־המקדש פון פאר דעם גלות, מיט וועלכע ער איז אזוי גוט באקאנט געווען; אבער זיין פרוכטבארער גייסט האט פארגעשלאגען אסך זאכען, וואס זיינען געווען לגמרי ניי, און ניט וועניג זאכען, וואס האבען זיך ארויסגעוויזען אלס אומפראקטיש לויט די ממשות'דיגע פאקטען. זיין כונה זעהט זיך אבער באשיינפערליך. מיט'ן פארשרייבען געזעצען מיט אלע זייערע פרטים האט ער געצילעוועט צוצומאכען אלע עפענונגען אין דער תורה פון ספר דברים, דורך וועלכע דער אלטער געצענדינסט האט זיך אריינגעכאפט, און ארומצורינגלען די מיטגלידער פון דער אויפגעשטעלטער געמיינדע מיט השפעות, וועלכע האבען געזאלט פארזיכערען זייער פולע אנטוויקלונג.

לויט דער דאזיגער זעהונג יחזקאל'ס איז דער צענטער פון דעם לעבען פון דער געמיינדע געווען ניט דער פאלאץ, נאר דער בית־המקדש, וואו עס האט געוואוינט יהוה, דער אנערקענטער קעניג פון ישראל. כדי אויסצוהיטען זיין הייליגע וואוינונג פון א צו נאהענטער באריהרונג מיט דעם לעבען פון דער שטאדט און כדי צו באטאנען די אידעע פון זיין הייליגקייט האט דער בית־המקדש געזאלט זיין ארומגערינגעלט מיט צוויי

רייהען פון ברייטע הויפען, איינגעשלאָסען דורך מויערן ארום און באוואַכט דורך גרויסע טויערן. דעם דאָזיגען שטח פון אינווענינ האָט, אין היפּוך צו דעם פריהערדיגען מנהג, קיין פרעמדער (בן נכר) ניט געטאָרט מיט זיין פוס באַטרעטען; אפילו די ניט־אידישע קנעכט, וועלכע האָבען פאַר׳ן גלות געטאָן גראָבע ארבייט אין בית־המקדש, האָבען געזאָלט אויסגעשלאָסען ווערען. זייער פּלאַץ האָבען געזאָלט אויספילען די לויים, וועלכע האָבען לויט׳ן געזעץ פון ספר דברים געקאָנט ווייטער נעמען אַנטייל אין דער עבודה פון בית־המקדש*). אזוי אָבער ווי זיי זיינען פריהער געווען פאַרבונדען מיט די במות, האָבען זיי געזאָלט דערקלערט ווערען אלס גייסטליכע פון א ני־דעריגערען ראַנג (יחזקאל מ״ד 10—14). די העכערע פונקציעס האָבען פון איצט אָן געזאָלט דורכגעפיהרט ווערען נאָר דורך די זיהן פון צדוק, דאָס הייסט: פון די אורשפּרינגליכע כהנים פון דעם בית־המקדש אין ירושלים. די צאָהל פון די קרבנות אין נאָמען פון דער נאַציאָן זאָל אסך פאַרגרעסערט ווערען, און דער ריטואל זאָל פּינקטליכער אויסגעאַרבייט ווערען; בעת די פּריוואַטע קרבנות פון די פריהערדיגע צייטען זיינען כמעט אין גאַנצען פאַר־שוואונדען. א וויכטיגער פּלאַץ, וואָס זיי האָבען פריהער קיינמאָל ניט פאַר־נומען, איז אויך אָפּגעגעבען געוואָרען צו די זינד־אָפּפער. פאַר דעם אָנהויב פון ערשטען און זיבעטען חודש (ניסן און תשרי) זיינען באַשטימט געוואָרען ספּעציעלע זינד־אָפּפער. פאַקטיש האָבען כמעט אלע קרבנות, וואָס מ׳האָט מקריב געווען אין נאָמען פון דער נאַציאָן, געזאָלט איצט זיין פון אַט דער נאַטור. פון איצט אָן האָט די לעהרע פון די נביאים בנוגע צו דער שרעק־ליכקייט פון זינד געזאָלט איינגעקריצט ווערען אין די הערצער פון פאָלק דורך דעם ריטואל פון בית־המקדש.

אין יחזקאל׳ס סיסטעם פאַרטונקעלט די כהונה לגמרי די מאָנאַרכיע. די הויפּט־ראָלע פון דעם פירשט, וועלכער שטעלט פאָר דעם אַמאָליגען קעניג, האָט געזאָלט זיין צו פאַרזאָרגען די נאַציאָן מיט די קרבנות, וועלכע האָבען געזאָלט פון איהרט וועגען געבראַכט ווערען. פאַר אַט דעם צוועק בלויז האָט ער געזאָלט קריגען א באַשטימטע הכנסה פון פאָלק. זיין רעכט פון אַמאָל איינצוזעצען כהנים און זיי צו זאָגען א דעה איז פאַרשוואונדען. די לאַגע איז פּונקט פאַרקעהרט: דער פירשט איז ניט מעהר ווי א דינער פון היילינטום. אין דער נייער חלוקה פון דער טעריטאָריע פון יהודה טיילט יחזקאל צו צו די כהנים און די לויים דאָס ווינשענסווערטסטע שטיק לאַנד

*) דברים י״ח 6—8. פאַרגלייך אויבען ז. 134.

ארום דעם בית־המקדש. אויף אזא׳ן אופן האָט אָט דער ענערגישער כהן־נביא פון גלות פאַרמולירט די ערשטע קאָנסטיטוציע פון א ריין גייסטליכער מדינה. נאָכדעם האָט מען די דאָזיגע קאָנסטיטוציע אוועקגעלעגט אַן א זייט ביז דער צווייטער בית־המקדש איז אויפגעבויט געוואָרען; אָבער פון דאַן אָן זיינען פיעל פון איהרע פאָרשלאָגען אָנגענומען געוואָרען אין גאַנצען אָדער אין א מאָדיפיצירטער פאָרם.

מ׳מעג באמת זאָגען, אז יחזקאל האָט אויפגעצייכענט א רויהען פּלאַן, וועלכער איז, אין אן אויסגעאַרבייטעטער פאָרם, געוואָרען דער פּראָגראַם פון די שפּעטערע דורות. מיט איהם האָט זיך אָנגעהויבען די קאָדיפיצירונג און לאַנגזאַמע אויסברייטונג פון די עלטערע ריטועלע געזעצען, וועלכע האָבען דערגרייכט זייער העכסטען פּונקט אין די גענוי מיט די קלענסטע פּרטים אָנגעגעבענע דינים פון די סופרים. די מעהרסטע אידעען, וועלכע זיי האָבען באַטאָנט: די אויפהייבונג פון דער כהונה, די הייליגקייט פון בית־המקדש, די גענויע אָפּשיידונג צווישען „טהור" און „טמא" און די קרבנות מכפר צו זיין אויף די זינד — פאַרנעמען אויך א בולט׳ען פּלאַץ אין יחזקאל׳ם סיס־טעם. ער פאַרנעמט דעריבער א באַדייטענדע פּאָזיציע אַלס פאַרמיטלער צווישען דעם עלטערען און איינפאַכערען קאָדעקס, וואָס איז אַנטהאַלטען אין ספר דברים און אין ספר הברית*), און די מעהר אין פּרטים אויסגעאַר־בייטע דינים פון „תורת כהנים." דורך שפּעטערע אומשטענדען איז יחזקאל׳ם פּראָגראַם אין אַסך פּרטים מאָדיפיצירט געוואָרען. דער טאָג איז נאָך ניט געווען געקומען, ווען וועלכער ניט איז סיסטעם פון געזעצען זאָל באַטראַכט ווערען פאַר ענדגילטיג, וואָס קאָן שוין מעהר ניט געענדערט ווע־רען. יחזקאל׳ם תקנות זיינען רעווידירט געוואָרען פּונקט אזוי פריי ווי ער האָט מאָדיפיצירט די תקנות פון ספר דברים. „די תורה" איז נאָך געווען אין א פּראָצעס פון פאַרמירונג. צום ביישפּיל, די מאַכט און די פליכט, וועלכע יחזקאל האָט צוגעטיילט צו דעם פירשט פון דוד׳ס הויז, האָט צוגע־נומען דער כהן גדול, אז אמט וואָס דער כהן־נביא פון גלות האָט אין זיין פּראָגראַם ניט אריינגענומען. שפּעטערע דורות האָבען אויך אָנגעגעבען אַן אנדער היסטאָרישען גרונט פאַרוואָס די לויים, די כהנים פון די במות, זיי־נען אונטערוואָרפען געוואָרען אונטער די „בני צדוק" — די אורשפּרינגליכע כהנים פון ירושלים. די פּריסטערליכע שריפט פון חומש, וועלכע עזרא האָט געבראַכט פון בבל קיין ארץ ישראל, איז מייחס די כהנים פון ירושלים

---

*) זעה אין באַנד 1, ז. 289.

צו אהרן'ען. ווענען גאט זאל שוין האבען אויסגעקליבען אין מדבר פאר דעם הויפט־דינער אין זיין היילינטום. אסך אנדערע תקנות, וועלכע האבען באַ־צוועקט צו פארגרעסערען די הכנסות פון בית־המקדש און פון זיינע דינער, זיינען צוגעלעגט געווארען, ווען עס זיינען אויפגעקומען נייע באדערפעניסען און דער ריטואל איז געווארען מעהר קאמפליצירט. פון דער אנדערער זייט זיינען פיעל פון די אומפראקטישע עלעמענטען אין יחזקאל'ס פלאן, ווי למשל די אייגענווילינע צעטיילונג פון דער טעריטאריע פון ארץ ישראל און דער פלאן פון דעם בית־המקדש פשוט איגנארירט געווארען אין די שפּע־טערדיגע צושטענדען. עס איז דערפאר געוועזען ניט מעהר ווי נאטירליך, וואס אין דעם ערשטען יאהרהונדערט (נאך דער קריסטליכער צייט), ווען די טראדיציע וועגען דעם אורשפרונג פון דער תורה איז שוין געוועזען אלגעמיין אנגענומען ביי די אידען, האבען זיי דערקענט די פיעל חילוקי־דעות צווישען יחזקאל און דעם נאך מעהר אויסגעארבייטען געזעצבוך פון „תורת כהנים" און האבען געשטעלט אין פראגע די אויטאריטעט פון דעם נביא*). אין דעם ליכט פון דער היסטאריע אבער פיגורירט ער אלס דער גרעסטער פון פיעלע, וועלכע האבען אין דער קריטישסטער צייט פון גלות נעטראכט פון דער צוקונפט פונקט ווי פון דער געגענווארט און האבען געשאפען יענע סיסטעמען פון געזעצען, וועלכע זיינען אין זייער ענדגילטיג־רעווידירטען און צוזאמענגעשטעלטען נוסח געווארען דער ריכט־שנור פון יודענטום. יחזקאל איז געוועזען דער טעפּער, וואס האט איבערגענומען די געצייג פון די פריהערדיגע כהנים און נביאים און האט אויפ'ן ראד פון זיין צייט מאָדע־לירט דאס אויסערליכע רעליגיעזע לעבען פון זיין פאלק.

7.

די לעצטע יאָהרען פון דער באַבילאָנישער הערשאַפט.

נאך א מעכטיגער דריי און פערציג יעהריגער הערשאפט, איז דער גרוי־סער נבוכדראצר אין יאהר 561 געשטארבען, איבערלאזענדיג א גוט ארגא־ניזירטע אימפעריע. וואס פון אויבען אויף האט זיך געדוכט, אז זי איז געוועזען בכוח זיך צו האלטען הונדערטער יאהרען. אבער אין ווענינער ווי א פערטיל

*) אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיה שמו שאלמלא הוא נגנז ספר יחזקאל שהיו דבריו סותרים דברי תורה מה עשה העלו לו ג' מאות גרבי שמן וישב בעלייה ודרשן, שבת י"ג עמוד ב, מנחות מ"ה עמוד א.

יאהרהונדערט האט זי געטיילט דעם גורל פון דער אשורישער אימפעריע.

נבוכדראצר׳ס נאכפאלגער איז געווען זיין זוהן אויל־מרודך (באבילאניש „אמיל־מארדוק,“ דער מאן אדער קנעכט פון מארדוק). דער נייער הערשער איז קענטיג געווען איינער פון די פיעל שוואכע פראדוקטען פון אריענטאלישען הארעם. לויט גריכישע קוועלען איז ער געווען שוואך אין כאראקטער און דעספאטיש אין זיין הערשאפט. דאס הארמאנירט ניט גוט מיט דעם באריכט אין ספר מלכים (ב, כ״ה 27—30). לויט וועלכען אויל־מרודך האט באפרייט דעם קעניג יהויכין, נאכדעם ווי דער לעצטער איז געזעסען 37 יאהר אין באבילאנישע געפענגענישען, און האט איהם געגעבען א פלאץ ביים קעניגליכען טיש. די באפרייאונג פון יהויכין איז נאטירליך געווען איינע פון אסך עהנליכע האנדלונגען. פילייכט האט אויל־מרודך ניט געהאט אזא שטארקען יראת־הכבוד פאר דער הערשענדער פריסטערליכער פארטיי, פון וועמען די שטרענגע שטראף האט געשטאמט. יעדענפאלס איז זיין רעגירונג געווען זעהר א קורצע און האט זיך טראגיש געענדיגט. ער איז דער׳הרג׳עט געווארען אין אן אויפשטאנד אנגעפיהרט דורך זיין שוועסטער׳ס מאן נעריגליסאר („נערגאל־שאר־אוצור“, נרגל, באשיץ דעם קעניג!), וועלכער האט נאטירליך פארנומען זיין פלאץ אויפ׳ן טראן (556־560).

דער נייער הערשער איז וואהרשיינליך געווען „נרגל־שראצר“ פון ירמיה (ל״ט 13), וואס איז געווען איינער פון די הויכע באאמטע, אין וועמעס רשות ירושלים איז איבערגעגעבען געווארען נאך דער עראבערונג. אויב דאס איז ריכטיג, איז ער געווען פון נבוכדראצר׳ס דור, און זיין קורצע פיער־יעהריגע רעגירונג איז געענדיגט געווארען, קען זיין, דורך זיין הויכען עלטער. זיין נאכפאלגער איז געווען זיין זוהן לאבאסי־מארדוק, וועלכער האט רעגירט בלויז 9 חדשים (556), ווען ער איז אומגעבראכט געווארען דורך א קאנספיראציע פון אדעליגע.

איינער פון די אנטיילנעמער אין דער פארשווערונג איז געווען א מאגנאט מיט׳ן נאמען נאבאניד („נאבו־נאאיד,“ נבו איז דערהויבען), וועלכער איז אויסגעוועהלט געווארען אלס קעניג און האט רעגירט ביז דעם צוזאמענפאל פון דער אימפעריע (556־539). פון איהם האבען מיר וויכטיגע פערזענליכע אויפשריפטען; מ׳האט אויך געפונען אסך מסחר־טאוולען פון זיין צייט. ער איז באריהמט אלס אויספארשער פון אלטע חורבות און זייערע באגראבענע דאקומענטען, און אויך אלס בויער און באנייער פון טעמפלען. זיין הויפט־אויסצייכנונג איז אבער דאס וואס ער האט געשאנקען

מעהר אויפמערקזאמקייט צו די טעמפלען פון די געטער אויסערהאלב דעם באצירק פון בבל ווי צו די טעמפלען פון דער הויפטשטאדט גופא. מ'מוז נאך צולעגען דערצו דעם פאקט, אז ער האט פארגעצויגען צו וואוינען ניט אין דער הויפטשטאדט, נאר אין א פארשטאדט מיט'ן נאמען ט ע מ א. די קאמאנדע פון דער ארמיי איז געפאלען צו זיין זוהן בלשאצר („בעל־שאר־אוצור," בל, באשיץ דעם קעניג!), וועמעס נאמען איז אונז באקאנט פון ספר דניאל און וועלכער האט געשפילט זיין ראלע גוט ביז'ן ענד.

איז זיין אינערליכער פאליטיק געווען פאפולערער ביים פאלק ווי די אינערליכע פאליטיק פון זיינע פארגעהער? עס ווייזט אויס, אז לכל הפחות א געוויסע צייט איז זי עס טאקע אזוי געווען. אבער דאס וואס ער האט אסך בילדער פון די געטער אריבערגעפיהרט פון זייערע אלטע היילינגטימער אין נייע פלעצער, וואו זיי וועלען בעסער אויפגעפאסט ווערען, האט געמוזט ארויסרופען א ביטערע נענענערשאפט צו איהם אין יענע אלטע היילינגע פלעצער. אויך זיינען אסך פון זיין פאלק קענטיג ניט געווען צופרידען דער־מיט וואס ער האט זיך אפגעגעבען מעהר מיט די אלט־באבילאנישע געטער איידער מיט מרודך און נבו. און בכלל איז באלד געקומען א צייט, וואס האט געפאדערט פון דעם הערשער פון באבילאניען מעהר ווי פרומקייט און טעמפעל־בנינים, און דאס פאלק פון דער הויפטשטאדט איז צום סוף געווא־רען גלייכגילטיג צו א קעניג, וועמעס געשמאק איז געלעגען אין אויסגראבען אלטע טעמפלען און חורבות פון אונטער דר'ערד.

8.

כורש און די פערסער.

מיר זיינען איצט אנגעקומען ביי א צייט־פונקט, ווען דער אלטער סעמיטישער רעזשים אין מערב־אזיען מאכט פלאץ פאר מדי־פרס, אדער אין א ברייטערען זין פאר די אריער. מיט די האבען מיר זיך שוין פריהער באקאנט אלס הויפט־פאקטאר אין דער צעשטערונג פון נינוה. איצט וועלען מיר דארפען באטראכטען זיי און זייערע קרובים די פערסער אלס שותפים אין נאך א גרעסערער אונטערנעמונג. ביידע, די מעדער און די פערסער, זיינען געווען פון דער איראנישער ראסע. די איראניער זיינען געווען איינער פון די פיעל צווייגען פון דער אינדא־איירא פעאישער פעלקער־פאמיליע. די איראניער צוזאמען מיט זייערע קרובים, דאס סאנסקריט־ריידענדע פאלק

פון הינדוסטאן, האבען צונויפגעשטעלט דאס וואס ווערט אין ענגערען זין באצייכענט אלס „אריער.“ זיי זיינען אויך געווען נאהנט פארבונדען מיט די סקיטען און די ארמעניער. דעם צושטאנד פון די איראניער אין דער פאר־היסטארישער צייט ווייסען מיר ניט. פון דער היסטארישער צייט ווייסען מיר, אז צוזאמען מיט די מעהר אדער ווייניגער ציוויליזירטע מיט־גלידער פון דער ראסע, וואס האבען זיך באזעצט אין איראן גופא, האט אויך א גרויסע צאהל פון פארוואנדטע נאמאדען זיך ארומגעטריבען אין די סטע־פעס פון צפון. פון די באזעצטע שבטים שטאמט דער נאמען „איראן“ (אריאנא).

דאס לאנד ציהט זיך פון דעם טיגרים (חידקל) ביז צום אינדוס און פון דעם פערסישען גאלף ביז צו די היינטיגע רוסישע גרעניצען אין אזיען. אין דרום־מערב־ווינקעל פון די הויכלענדער פון איראן איז געלעגען דער קליינער דיסטריקט, וועלכער איז באקאנט געווען אין דער אלטער צייט אלס פערסים. ווען די דאזיגע געגענד איז באזעצט געווארען פון יענעם צווייג פון דער איראנישער ראסע, וועלכער האט איהר געגעבען דעם נאמען, איז ניט זיכער. יעדענפאלס שטעלען די פערסער פאר א שפעטערע וואנדערונג פון די איראניער צו מערב איידער די מעדער.

כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, ווערט באצייכענט אין די אויפשריפטען אלס „קעניג פון אנשאן,“ אדער „אנזאן.“ כורש אין זיין אויפשריפט גיט אונז א לאנגע ליסט פון זיינע אורפאטערס, וועלכע האבען, פונקט ווי ער, רעגירט אין אנשאן, און ער דערצעהלט אונז, אז ער איז געווארען קעניג אין יאהר 559 פאר דער קריסטליכער ערא. אנשאן איז געווען א געגענד אין דרום פון עילם, שוין באקאנט אין די אלט־באבילא־נישע צייטען. עס איז העכסט וואהרשיינליך, אז נאכדעם ווי אשור איז געווארען אפגעשוואכט, איז די דאזיגע געגענד פון עילם פארנומען געווארען פון א פערסישער קאלאניע און איז געווארען א קעניגרייך. אין אן אויפ־שריפט פון נאבאניד ווערט דערצעהלט, אז כורש דער קעניג פון אנזאן, דער אומבאדייטענדער וואסאל פון אסטיאגעס (דעם קעניג פון מדי), האט צע־שלאגען מיט זיין קליינעם חיל די צאהלרייכע סקיטען (אומאן־מאנדא). אין נאך אן אויפשריפט שטעהט עס, אז „דאס פאלק פון אסטיאגעס האט רע־וואלטירט געגען איהם, האט איהם געפאנגען גענומען און איבערגעגעבען צו כורש'ן אין די הענט. כורש האט מארשירט געגען דער הויפטשטאדט עקבאטאנא, האט צוגענומען דאס זילבער, דאס גאלד און דאס פארמעגען פון דער טעריטאריע פון עקבאטאנא און האט עס געבראכט אין אנשאן.“

דאס איז געשעהן אין יאהר 549. דא איז כדאי צו באמערקען צוויי זאכען. ערשטענס, אז אסטיאגעס האט געהאט א געגענערשאפט צו זיך אין מדי גופא, און צווייטענס, אז די מעדער ווערען אנגערופען אין די אויפשריפטען מיט א נאמען וואס באדייט „גרויסע הארדען" (אומאן־מאנדא) און איז אן אלגעמיינע באצייכענונג פאר די נאמאדען, ווי די קימערער און סקיטען, וועלכע האבען פון אסר־חדן'ס צייט אן זיך געשטופט אין מערב־אזיען. ער זעהט דערפון אויס, אז אסטיאגעס גופא איז געווען א סקיט, וועלכער האט פארנומען דעם פלאץ פון דעם מעדער קיאקסארעס, נאכדעם ווי די סקיטען האבען זיך באזעצט אין א גרויסער צאהל אין מדי און האבען טיילווייז זיך פאראייניגט מיט דער עלטערער באפעלקערונג.

ארום יאהר 585 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג) איז לויט די גריכישע היסטאריקער געשלאסען געווארען אן אפמאך צווישען נבוכדראצר פון בבל, אליאטעס פון לידיען און קיאקסארעס פון מדי, דעם עראבערער פון נינוה. דער דאזיגער אפמאך האט געבראכט ארום דרייסיג יאהר פון א פארהעלטענישמעסיגען פרידען און פון פראספעריטעט אין מערב־אזיען. עס איז אבער געווען א באוואפענטער פרידען. נבוכדראצר האט אויסגע־נוצט די שטילע יאהרען צו באפעסטיגען זיין הויפשטאדט און זיין לאנד נע־גען זיין בונד־חבר פון צפון. מיט דעם פאל פון נבוכדראצר'ס הויז און מיט דער טראן־באשטייגונג פון נאבאניד איז איבערגעריסען געווארען די פריינד־ליכע פארבינדונג צווישען בבל און דער מלוכה פון מדי. אזא מלוכה ווי מדי, וועלכע איז אויפגעקומען אזוי פלוצלונג און איז געווען צוזאמענגע־שטעלט פון פארשידענע עלעמענטען, האט געמוזט שנעל צוזאמענפאלען, ווען די מאכט וואס האט זי צוזאמענגעהאלטען איז אריינגעקומען אין די הענט פון א שוואכען הערשער. אסטיאגעס, דער נאכפאלגער פון קיאק־סארעס, האט, ווי עס ווייזט אויס, פארמאגט ווייניג פון די פעהיגקייטען פון זיין פארגעהער. ס'איז אויך קיין ספק ניט, אז די אלטע מעדישע באפעלקערונג האט נאר געווארט אויף א שטארקען מאן, ארום וועלכען זיך צונויפצוזאמלען כדי אראפצואווארפען פון זיך דעם פארהאסטען יאך פון פרעמדען ערובערער. דאס הארמאנירט זעהר גוט מיט דעם פאקט וואס העראדאט דערצעהלט, אז אסך מעדער זיינען אריבערגעגאנגען צו כורש'ן.

פון איצט אן איז די וועלט־מלוכה געווען מעדיש־פערסיש. איהר מא־ראלישער כוח איז אבער דער עיקר געווען פערסיש. אין יאהר 546 טרעט כורש אויף צום ערשטען מאל מיט'ן טיטעל „קעניג פון פערסיען."

דער נייער ערובערער האט פאראייניגט אין זיך צוזאמען מיט דער

פעהיגקייט פון א גרויסען קאמאנדיר אויך די געניטקייט פון א דיפלאמאט און די חכמה פון א קלוגען שטאטסמאן. ער האט געוואוסט צו ווארטען פונקט אזוי גוט ווי צו מאכען א פלוצליכען אנפאל. אין יאהר 547 איז ער אריבערגעגאנגען דעם טיגרים און האט איינגענומען און אונטערווארפען די ברייטע פלאכלענדער פון מעסאפאטאמיען אין צפון־זייט פון בבל, וועלכע האבען אמאל געהערט צו אססיאגעס און זיינען נאכהער צייטווייליג פאר־נומען געווארען פון נאבאניד. אויף אזא'ן אופן האט ער גאנץ פריה אין זיין קאריערע אויפגעשטעלט א באזיס פאר אן אטאקע אויף זיין נאך מעכטיגען קאנקורענט; אבער עס איז ניטא קיין זיכערע ראיה, אז ער האט געוואגט די אטאקע אין יענער צייט. איינזעהענדיג דעם אומבאצווינגליכען כאראק־טער פון די גרויסע מויערן, וואס האבען ארומגערינגעלט בבל, האט ער קענ־טיג זיך צוריקגעהאלטען דערווייל פון עראבערונגען אין יענער ריכטונג. אנשטאט דעם האט ער, ווי עס ווייזט אויס, געזוכט דורך אינטריגעס נאך מעהר אפצוקיהלען די לויווארימע געטריישאפט, וואס די באבילאניער האבען געפיהלט פאר זייער מאדנעם קעניג.

אונטערדעסען האט כורש, אין יאהר 546, צוגעווענדט זיין אויפמערק־זאמקייט צו דער אלטער שטרייטיגקייט צווישען די מעדער און די לידיער, וועלכע זיינען, אונטער זייער רייכען קעניג קרעזוס, געווען די הערשער פון צענטראלען טייל פון קליינאזיען. דער קעניג פון לידיען האט געמאכט דעם אנפאל, און אין קאפאדאסיען איז פארגעקומען א שלאכט אהן אן אנטשיי־דונג. ווען קרעזוס האט זיך צוריקגעצויגען, מיינענדיג, אז די מלחמה איז איצט אפגעשטעלט, איז איהם כורש נאכגעגאנגען, האט צעשלאגען זיין ארמיי און האט באלד געהאט אין זיינע הענט זיין הויפשטאדט, ס א ר ד י ס. די גריכישע קאלאניעס אין קליינאזיען זיינען געווען די נעכסטע אטאקירט צו ווערען. מאנכע פון זיי האבען זיך אונטערווארפען מיט'ן גוטען ווילען, בעת אנדערע האבען ארויסגעוויזען א מוטיגען ווידערשטאנד; אבער דער מאנגעל אין א פאראייניגטער ארגאניזאציע צווישען די גריכען האט גע־האלפען כורש'ן, אזוי אז ער האט באלד אויסגעשפרייט זיין הערשאפט ביז דעם עגעאישען ים. נאכדעם ווי ער האט זיך צוריקגעקעהרט אין זיין הויפט־שטאדט האט זיין ארמיי באקעמפט מיט ערפאלג די האלב־ציוויליזירטע הארדען אין מזרח־זייט פון זיין אימפעריע. ערשט אין יאהר 538 זיינען די באדינגונגען געווען רייף פאר דער עראבערונג פון דער שטאלצער הער־שערין פון אונטערסטען פרת. דער רעזולטאט פון דעם קאמף, וואס האט געזאלט באלד אויסברעכען, איז קלאר געווען פאר אלעמען, וועלכע האבען

אנערקענט, אז די פערסישע וואפען שטייגען אריבער די וואפען פון יעדעי אנדערען פאלק אין דרום־מערב־אזיען. פאר די וואס האבען געוואוסט די אינערליכע שוואכקייט און קארופציע פון דער באבילאנישער אימפעריע איז געווען קלאר, אז די פרוכט, אויף וועלכער כורש האט אזוי לאנג געווארט, איז צייטיג געווען.

9.

נבואה אין די לעצטע יאהרען פון דער באבילאנישער הערשאפט.

ישראל האט אנגעהויבען אין באבילאניען א ניי גייסטיג לעבען אין אמת'ן זין פון ווארט. אין קנעכטשאפט האט ער געלערענט אזוינע זאכען, וואס ער וואלט קיינמאל ניט געלערענט אין פרייהייט. זיין געפענגעניש איז באלד געווארען זיין שולע, וואו עס האבען זיך אויך זיינע לעהרער דערצויגען. זיי זיינען דארטען געווארען ברייטער און טיפער און האבען זיך געשטעלט איבער זיך, איבער זייער פאלק, איבער זייער צייט און איבער דער וועלט גופא. די מאראלישע השפעות פון גלות האבען געווירקט אין אידישען לעבען לאנג פריהער איידער די פאנטאזיע פון די זעהערס האט פול ערוואכט. און דער טויט פון נבוכדראצר און די אויפרודערונג וואס איז נאכהער געקומען האבען אויפגעבלאזען דעם צאנקענדען נביא'ישען פייער; און ער האט דאן אויפגעפלאמט העלער ווי ווען עס איז. נייע געדאנקען זיינען אויסגעדריקט געווארען אין די העכסטע פאעטישע פארמען: נייע השגות וועגען יהוה, וועגען זיין מאכט און השגחה און ציל, וועגען דעם גורל פון ישראל און פון דער וועלט.

די הערשאפט פון נבוכדראצר איז געווען אזוי לאנג און דריקענד, אז די פארטריבענע אידען האבען געקוקט אויף זייער באפרייאונג ווי אויף א פאסירונג פון דער אומבאשטימטער צוקונפט. אבער נאך זיין טויט איז, לויט דער מאדע פון אלטען מזרח, געווען אומעטום אן אומרוהיגקייט און אויפרעגונג. וואס ווייטער האט מען אלץ מעהר געזעהן ווי אינערליך שוואך דער באלדעאיזם איז. די קאנספיראציעס און רעוואלוציעס וואס זיינען געקומען נאכהער האבען נאר געקאנט פארשטארקען די אומרוהיגקייט, און דער כאראקטער און די אויפפיהרונג פון נאבאניד האבען נאך צוגעהאלפען דערצו. עס איז וואהרשיינליך אז אין אנהויב פון נאבאניד'ס רעגירונג איז געשריבען געווארען און איז ארומגעגאנגען פריוואט צווישען די אידען אין גלות דאס שטיק אין ישעיה י"ג—י"ד 23. די טעמע פון דער נבואה איז די

צעשטערונג פון בבל דורך מדי, און די השפעה פאר דעם האט זי באקומען פון דעם אנרעסיווען גייסט וואס די מעדער האבען ארויסגעוויזען אונטער דער סקיטישער הערשאפט. מיר ווייסען פון נאבאניד'ן, אז דער צפון־גרעניץ פון באבילאניען איז באאומרוהיגט געווארען פון אסטיאגעס'עס אונטערטאנען. און אז ערשט ווען כורש האט זיך ארייגגעמישט איז געקומען א פארלייכטערונג. דער אלגעמיינער שרעק פאר די מעדער האט זיך אפגעשפיגעלט אין דעם שרעק וואס נאבאניד גופא האט געפיהלט פאר זיי. אז די צייט און ניט קיין אנדערע איז דער דאטום פון דער נבואה איז וואהרשיינליך: (1) ווייל די מעדער און ניט די פערסער ווערען אנגערופען אלס די פיינד פון בבל; (2) ווייל דער אופן פון מלחמה־פיהרונג, וואס ווערט צוגעשריבען דעם פיינד וואס וועט אנפאלען אויף בבל (י"ג 15־19) איז ניט געווען פון כורש'עס ארמייען. נאר גיכער קאן מען דערווארטען אזא מלחמה־פיהרונג ביי סקיטישע הארדען; און (3) ווייל עס ווערט גערעדט פון א פיינד „וואס קומט פון א ווייטען לאנד, פון דעם ברעג הימעל," אן אויסדרוק וואס פאסט ניט פאר מדי־פרס.

די דאזיגע נבואה זאגט מיט זיכערקייט פאראויס די צעשטערונג און פארוויסטונג פון בבל (י"ג 19־22; י"ד 22, 23) און די ווידעראויפלעבונג פון ישראל אין זיין אייגענעם לאנד (י"ד 1, 2). אבער נאך וויכטיגער איז די כאראקטעריסטיק פון דער באבילאנישער וועלט־מאכט, וועלכע ווערט געגעבען מיט אזא לירישען גלאנץ אין דער אדע וואס איז ארייגעשטעלט געווארען אין דער נבואה. דער פאעט האט דא אין זינען געהאט ניט בלויז דעם כאלדעאישען רעזשים פון זיין צייט. ווען ער שילדערט אין דעם דראַמאטישסטען שטעל פון תנ"ך ווי דער אונטערדריקער פון די פעלקער איז ענדליך שטיל געווארען דורכ'ן טויט, און זיינע פריהערדיגע וואסאלען אויף דער גאנצער ערד זינגען מלא־שמחה מיט זייער באפרייאונג, און אלע טויטע טיראנען שטעהען אויף איבערראשט, ווען דער קעניג פון אלע קעניגען קומט צו זיינע חברים אין דער אונטערוועלט („שאול") — דענקט ער ביי דער גאנצער שילדערונג פון דער היסטארישער טיראניי פון אשור און בבל, וועלכע קריגט איהר לאנג־אפגעצויגענעם, דאך פון גאט פאראויסבאשטימטען משפט. „ווי האט אויפגעהערט דער אונטערדריקער, שטיל געווארען דער שטורעמדיגער! יהוה האט צעבראכען דעם שטעקען פון די רשעים, דעם צעפטער פון די געוועלטיגער, וואס האט געשלאגען די פעלקער מיט צארן, קלעפ אהן אן אויפהער, וואס האט טיראניזירט די נאציאנען, ניט אויפגעהערט זיי צו פארפאלגען. רוהיג, שטיל איז איצט די גאנצע ערד; זיי ברע־

כען אויס אין געזאנגען.... אין דער אונטערוועלט איז אראפגעשליידערט געווארען דיין שטאלץ, דער קלאנג פון דיינע הארפען... די וואס זעהען דיך וועלען זיך איינקוקען אין דיר, וועלען דיך באטראכטען: איז דאס דער מאן וואס האט די ערד געמאכט ציטערען, וואס האט מלוכות צעטרייסעלט, וואס האט די וועלט פאר א מדבר געמאכט און איהרע שטעדט צעשטערט, וואס האט זיינע געפאנגענע ניט געלאזט געהן אהיים?" (י"ד 4-21).

פון א גאנץ אנדער ליטעראַרישען טיפ איז א לאנגע נבואה (ירמיה נ 1—נ"א 58), וועלכע ווייזט קלאר אז אויף דערזעלביגער היסטארישער סיטואציע. קענטיג צוליב עפעס אן עהנליכקייט אין סטיל איז זי צוגעשטעלט געווארען צו ירמיה'ס נבואות. די מעדער ווערען דא אנגערופען די „מלכים פון מדי" (נ"א 11, 28; נ 41), אן אויסדרוק וואס ווייזט אויף די האלבאומאפהענגיגע נאמאדען־הויפטער פון די שפעטערע מעדישע צייטען. נאך מעהר בפירוש שטעהט דא וועגען די אנגרייפער, אז זיי קומען פון צפון־לאנד*) און אז זיי זיינען א פארזאמלונג פון גרויסע נאציאנען (נ 9, 41), אזעלכע ווי עס האבען געהערט צו דער האלב־ארגאניזירטער אימפעריע פון מדי פאר כורש'עס צייט. דער אלגעמיינער טאן פון דער נבואה איז פול מיט דערביטערונג און נקמה און אונטערשיידט זיך דערין פון דעם אומפארטייאישען כאראקטער פון ישעיה מ—נ"ה. נבוכדראצר גופא (ווען ירמיה האט גערופען „דער קנעכט פון יהוה") ווערט דא פארגעשטעלט אלס א לייב וואס האט צעריבען דיביינער פון דעם פארפאלגטען שאף ישראל, נאכדעם ווי אן אנדער לייב, אשור, האט אויפגעפרעסען זיין פלייש (נ 17). דעריבער וועט געגומען ווערען נקמה פון דעם מלך פון בבל, פונקט ווי עס איז גענומען געווארען נקמה פון דעם מלך פון אשור (נ 18). אז דער פארפאסער פון דער נבואה האט געשריבען אין באבילאניען איז צו זעהן פון זיין גענויער באקאנטשאפט מיט יענעם לאנד.**)

אן אנדער נבואה (ישעיה כ"א 1—10) געהערט אין מיטען צווישען דער

*) להיפוך צו דעם ווערט געזאגט וועגען כורש'ן און די פערסער, אז זיי קומען פון מזרח (ישעיה מ"א 2; מ"ו 11).

**) עס איז כדאי צו באמערקען ווי דער פארפאסער באנוצט זיך דא אין מאנכע פאלען מיט דעם „את־בש", אן אופן פון שרייבען, וואו דער לעצטער אות פון אלף־בית ווערט געשטעלט אנשטאט דעם ערשטען, דער צווייט־לעצטער אנשטאט דעם צווייטען, א. אז. וו. „לב־קמי" שטעהט דא אויף אזא'ן אופן פאר כשדים (נ"א 1) און „ששך" פאר בבל (נ"א 41). די ארט מיסטיריעזע שריפט איז פראקטיצירט געווארען אין די באבילאנישע שולעס און פון דארטען האט מען עס זיך געלערנט.

מעדישער פעריאָדע און דער צייט פון כורש'עס אויפטריט געגען בבל. דער שטאַנדפּונקט פון דעם פאַרפאַסער זעהט זיך קלאָר אין פּסוק 2: „שטייג ארויף, עילם! באַלאַגער, מדי!" עילם ווערט דאַ געברויכט פאַר „אַנשאַן"*). איידער כורש האָט אַנגענומען דעם טיטעל „קעניג פון פּרס." די שילדערונג אין דער נבואה איז שטאַרק דראַמאַטיש. דער נביא זעהט ווי בבל ווערט באַלאַגערט דורך די פּערסער און די מעדער (פּסוק 1, 2), און ער שטעהט צעטומעלט פון דער געוואַלדיגער קאַטאַסטראָפע וואָס האַלט אין אַנקומען (פּסוק 3, 4). ווי אומרוהיג און נייגעריג אַלע זיינען צו וויסען דעם רעזולטאַט פון דער באַלאַגערונג ווערט געשילדערט אין די רעפּאַרטען, וועלכע א מאַן אויף דער וואַך גיט כסדר. ענדליך ענטפערט ער: „געפאַלען, געפאַלען איז בבל!" (פּסוק 5-9). דער נביא גיט דאַן די ידיעה איבער צום נייגעריגען פאָלק. מ'פיהלט דאַ, אז וואָס מעהר דער פאַל פון בבל דערנעהנטערט זיך, אַלץ ניכטערער און איידעלער ווערט דאָס וואָרט פון דער נבואה.

10.

דער גרויסער אַנאָנימער נביא.

אין די שטיקער נבואה, וואָס מיר האָבען נאָר וואָס ארומגערעדט, איז די צעשטערונג פון בבל די הערשענדע טעמע. אָבער אין דעם לעצטען און גרעסטען ווערק פון גלות זעהט זיך די דאָזיגע פאָסירונג ניט אַזוי שטאַרק אַן. דאָס איז דאָס ווערק וואָס איז צוגעשטעלט צו ישעיה פון קאַפּ. מ אַן. מ'האָט געזוכט א באַצייכענונג פאַר דעם דאָזיגען אַנאָנימען נביא. מאַנכע האָבען איהם אַנגערופען „דער גרויסער אַנאָנים". ביי די מעהרסטע פאָרשער אָבער ווערט ער היינט באַצייכענט אַלס „דער צווייטער ישעיה", עס הייסט: דער פאַרפאַסער פון צווייטען טייל ישעיה. פיעל וויכטיגער איידער די צעשטערונג פון בבל זיינען פאַר אָט דעם נביא די נייע אויסזיכטען וואָס עפענען זיך דורך איהר, די נייע וועלט־היסטאָרישע עפּאָכע וואָס דאַרף זיך אַנהייבען מיט דעם נצחון פון כורש, דעם געזאַלבטען פון יהוה. פּונקט ווי די נביאים זיינען געקומען אין די פריהערדיגע צייטען מיט א שליחות פון גאָט צו דערקלערען זייער פאָלק די וועלט־היסטאָרישע געשעהענישען פון זייערע צייטען, אַזוי איז אויך איצט געקומען דער גרויסער אַנאָנימער נביא פון גלות צו

*) זעה אויבען ז. 261.

לערנען זיין פאלק ווי זיך פאנאנדערצוקלייבען אין די שטורמדיגע באוועגונגען פון זיין צייט.

די פרייד מיט בבל׳ס מפלה, וואס הערט זיך אין די פריהער ציטירטע שטיקער נבואה, איז ניט געווען קיין אלגעמיינע ביי די פארטריבענע אידען. אין־כלל גענומען האבען כורש׳עס נצחונות גאר ניט אויפגערודערט שטארק די אידען פון גלות און האבען גאר ניט ארויסגערופען אין זיי קיין גרויסע האפענונגען. אין משך פון דעם פופציג־יעהריגען גלות האבען זיי זיך קענטיג צוגעוועהנט צום לעבען אין דער פרעמד און די בענקשאפט נאך דער אלטער היים איז געווארען אפגעטעמפט אין זיי. דערצו האבען זיי געמעגט טראכטען, אז אן ערך מיט 70 יאהר צוריק איז אויך געפאלען א אידישער שונא, אשור, און די אידען איז דערפון א קנאפע טובה ארויסגעקומען. אפילו אויב דער פערסער זאל שוין טאקע באמת איינגעמען די אומבאצווינגליכע בבל, האבען זיי נאך אלץ ניט געקאנט שעפען דערפון קיין פיעל נחמה. זיי האבען ניט געוואלט גלויבען, אז כורש איז יהוה׳ס אינסטרומענט, דורך וועלכען ער וועט פארווירקליכען זיינע הבטחות. פון ישראל האט דאך געמוזט ארויסוואקסען דער העלד, וועלכער האט געזאלט צעברעכען דעם יאך פון די פעלקער און אויפשטעלען דוד׳ס קעניגרייך; פון אויפבויען ציון דורך א פערסער מוז דאך ארויסקומען גאר אן אנדער זאך.

צו באקעמפען די דאזיגע געדאנקען און די דאזיגע שטימונג איז ארויסגעטראטען דער גרויסער אנאנימער נביא פון גלות. הערט אויף צו טרויערען, די גאולה שטעהט ביי דער טיר. ליידט ניט מעהר אין זיך גופא, ווארים אייער גאט נעמט אראפ פון אייך די לאסט פון דער פארגאנגענהייט און פארגיט אייערע זינד; ווענדט זיך צו צו דאס גייע וואס ער שאפט. כורש איז זיין משיח, וועמעס נצחון־מארש ער האט געפיהרט, וועמען ער האט גערופען דורכצופיהרען זיין ווערק. איז דען דאס א דערנידעריגונג, אז ישראל ווערט באפרייט דורך א פערסער? איז דען דאס גיכער ניט א באווייז פון דער וועלט־באהערשענדער מאכט פון דעם גאט פון יעקב, וואס ער רופט זיינע ווערקצייג פון די ענדען פון דער וועלט דורכצופיהרען זיין ווילען? ווער, אויב ניט יהוה, האט געקאנט שיקען כורש׳ען? יהוה אליין האט געוואוסט און געזאגט פאראויס די געשעהענישען וואס קומען איצט פאר; ער האט זיי צוגעגרייט און באשלאסען און לויט זיין פלאן ווערען זיי אויסגעפיהרט. ער שטרעקט צו אייך אויס די האנט, נעמט זי אן, פרעהט זיך מיט דער גאולה, וואס איז נאהנט, גרייט זיך אהיים צו פאהרען.

דאָס איז אַ גאַנץ אַנדערע שפּראַך ווי יחזקאל׳ס. אַנשטאָט זיך אַריינ־צולאָזן אין פאַנטאַסטישע און קליינליכע צוקונפטס־בילדער, ווערט דאָ אָנ־געוויזן אויף יהוה׳ס ווערק אין דער שטורמדיגער געגענוואַרט. די גאולה האַלט שוין אין פאַרווירקליכט ווערן, זי שפּראָצט און וואַקסט, מ׳קאָן זי שוין מיט דער האַנט אָננעמען. דאָ ווערט אויך אַ גאַנץ אַנדערע שטעלונג גענומען צו דער וועלט־היסטאָרישער עפּאָכע איידער עס פּלעגן טאָן די אַמאָליגע נביאים אין עהנליכע פאַלן. גאַנץ אַנדערש ווערט דאָ באַגריסט דער פּערסער איידער אַמאָל דער אַסיריער פון עמוס און דער כאַלדעער פון ירמיה. זיין צעשטערענדע אַרבייט האָט דער וועלט־גאָט שוין אָפּגעטאָן אין ישראל, איצט בויט ער איהם ווידער אויף. אונזער נביא איז ווי שיכור פון דעם געדאַנק פון דער איינהייט פון גאָט. דאָס וואָס ביי איהם ברעכט זיך דורך איז ניט דער מאָנאָטעאיזם אַלס אַזעלכער. שוין עמוס׳ען איז אויפ־געגאַנגען דער געדאַנק פון דעם יהוה, וועלכער עקסיסטירט אויך געגען און אָהן זיין פאָלק, און ישעיה האָט געקענט דעם הייליגען, וואָס מיט זיין געט־ליכער מאַיסטעט איז פול די גאַנצע ערד. אָבער זייער מאָנאָטעאיזם האָט געהאַט אַלס יסוד פּערזענליכע נביאי׳שע איבערלעבונגען, דורך וועלכע זייער גאָט האָט זיי גובר געווען און באַצוואונגען, און וואָס מעהר זיי האָבען באַטראַכט דעם גאַנג פון דער היסטאָריע, אַלץ מעהר האָבען זיי געפונען, אַז זייער אינערליכען קאַמף, אַ באַשטעטיגונג פאַר דעם דאָזיגען גלויבען. זיי האָבען קיין צייט ניט געהאַט צו געבען דער דערקענטעניש אַ טעאָרעטישע געשטאַלט. פאַר דעם אַנאָנימען נביא פון גלות איז דער מאָנאָטעאיזם אַן איבערגענומענע ירושה, פאַר וועלכער ער פיהרט ניט מעהר קיין אינערליכען קאַמף. ער איז דער ערשטער, וועלכער געניסט אָהן אַ קאַמף פון דער דער־קענטעניש און ציהט אַלע שלוסען פון איהר. און אין אַלץ וואָס ער זאָגט רוישט די הימנע פון דעם איינאַיינציגען, אַליינינגען און אַלמעכטיגען גאָט. וואָס איהם דערהייבט און באַגייסטערט דערביי איז די זיכערקייט, אַז אַט דער וועלט־גאָט איז און בלייבט **א ו נ ז ע ר** גאָט. ער האָט טאַקע, אמת, פאַרטריבען ישראל און צעשטערט זיין מלוכה. אָבער דעם געבליבענעם רעסט, וואָס איז אין שטויב צעטראָטען, וואָס איז פאַראַכטעט און פאַרצוויי־פעלט, ווייזט ער זיין גנאַד; דער עלענדער וואָרם איז איהם טייער, מיט ריקזיכט אויף איהם פיהרט ער אַן דעם גאַנג פון דער וועלט. ער האָט אַמאָל אויסדערוועהלט ציון, און ער פיהלט ציון׳ס ליידען ווי זיינע אייגענע. זיין נאָמען און זיין כבוד זיינען פאַרבונדען מיט זיין מקדש, זיין שטאָדט, זיין

פאלק, און מיט יעדען איינציגען וואס רופט איהם אן. די שאנד פון זיין פאלק פאלט אויף איהם גופא צוריק, און, ברייננענדיג ישראל צו זיין עהרע, ברייננט ער זיך גופא צו עהרע.

דער אמת׳ער, אינערליכער גרונט פאר דער האפענונג פון די אידען ליגט אבער דעריין, וואס זיי זיינען גערעכט. אין נאמען פון דער גערעכטיגקייט מוז יהוה זיי אויסלייזען און זיי פיהרען צו א נצחון. עס איז אמת טאקע קיין עולה ניט וואס ער האט זיי שווער געפרואווט; זיי האבען עס פון איהם כשר פארדינט. לגבי איהם איז זייער שולד אומבאשטריטען. אבער זיי האבען דא צו טאן ניט בלויז מיט גאט, נאר אויך מיט די פעלקער. די וועלטגעשיכטע ווערט באטראכט פון דעם דאזיגען נביא אלס א פראצעס צווישען די אידען און די גויים. אין אט דעם פראצעס האבען די אידען מאמענטאן פארלארען, אבער זיי זיינען גערעכט; לגבי די גויים פארטרעטען זיי די גוטע זאך, די זאך פון יהוה. זיי אליין קענען און דינען איהם, צווישען זיי אליין גילט זיין רעכט און זיין אמת. זיי קענען דעריבער ניט בלייבען אויף תמיד פארלארען, ווארים דאן וועט דאך אנהאלטען דער נצחון פון דעם שקר איבער דעם אמת. דאס רעכט פון זייער זאך, וואס איז איצט פארטונקעלט דורך דער שטראף פון זייערע זינד און דורך דעם נצחון פונ׳ם היידענטום, מוז אין דער ליכטיגקייט ארויסקומען און אויך אויסערליך קריגען אנערקענונג דורך א געטליכען משפט, וואס די גאנצע וועלט וועט זעהן.

פאראורזאכט דורך דעם חורבן טראכט דער פארפאסער פון צווייטען טייל ישעיה וועגען דעם אומצעשטערבארען, אייביגען מהות פון זיין פאלק. עס געפינט עס אין דער ל ע ה ר ע, אין דעם ר ע כ ט, אין דעם א מ ת, דאס הייסט: אין דער רעליגיאן פון יהוה ווי די נביאים האבען זי פארשטאנען און געפרעדיגט און ווי זי איז איצט געווארען ביי די פארטריבענע אידען דאס פארטיגע אייגענטום פון אלעמען. אין דעם פאקט, וואס זיי און נאר זיי באזיצען דעם אמת, זעהט ער דעם מקור פון זייער טרייסט און זייער האפענונג, די ערבות און דעם משכון, אז זיי וועלען אויפשטעהן תחית המתים פון דעם קבר פון גלות. ניטא קיין גאט אחוץ יהוה און ישראל איז זיין נביא — דאס איז זיין טריאומפירענדער קרעדא. דער נאציאנאלער זעלבסטגעפיהל איז אויסערגעוועהנליך שטארק אין איהם, אבער דאך איז ער ניט ענגהערציג, ווייל די נאציאנאלע און די אוניווערסאלע האפענונגען שמעלצען זיך צוזאמען אין זיין צוקונפט־בילד, ווייל דאס באזונדערע פארהעלטעניש פון ישראל צו יהוה איז ביי איהם נאר א פארשטופע, ווייל די גע־

שיכטע פון ישראל פליסט אריין אין דער וועלט־געשיכטע. דאָס וואָס ישראל באַזיצט דעם אמת מאַכט שוין ממילא אלס זיין עובדא איהם מפרסם צו זיין צווישען די פעלקער; דער אמת זיגט איבער דעם היידענטום אום אויך די היידען אויסצוליייזען. דער גלות האָט געמאַכט ישראל פאַר דעם שליח פון דער וועלט־רעליגיאָן. אבער כדי צו לערנען דער וועלט אנערקענען דעם איינאיינציגען גאָט, כדי צו ווערען דאָס ליכט פון די פעלקער מוז ישראל ווידער אויפגעריכט ווערען אלס פאָלק און מלוכה. ער קעהרט זיך צוריק אהיים פון דער געפאַנגענשאַפט, דורכ'ן מדבר געפיהרט פון זיין גאָט, וועל־כער מאַרשירט אריין אלס טריאומפירענדער זיגער אין דער יום־טוב'דיג אויסגעפוצטער ציון. אבער דער משיח־געדאַנק טרעט צוריק געגען דעם גע־דאַנק פון גאָט'ס קנעכט („עבד יהוה"), פונקט אויך ווי די אויפגאַבע צו צע־שטערען בבל ווערט געלאָזען פאַר דעם פערסער. ישראל באַזיגט די וועלט ניט מיט דעם שווערד, נאָר מיט דעם וואָרט.

מיט פליים ווערט דער בליק אין צווייטען טייל ישעיה אָפּגעווענדט פון דער פאַרגאַנגענהייט און צוגעווענדט צו דער צוקונפט. נאָר אין אייניגע שטעלען איז דאָס אנדערש. דאָ ווערט צו א פּראָבלעם דאָס וואָס ווערט בלי ספק אנגענומען אלס געדעכטע שטראָף: דער טראַגישער גורל פונ'ם פאָלק אין דער פאַרגאַנגענהייט און געגענוואַרט. דער באַזיץ פון דעם אמת און די עובדא איהם צו פאַרשפּרייטען האָט ניט געראַטעוועט דעם קנעכט פון יהוה פון א שענדליכען חורבן און האָט ארויסגערופען די פאַראַכטונג פון די היידען. דורך זיין גורל ערשיינט ישראל אין די אויגען פון דער וועלט אלס דער פון גאָט פאַר'משפּט'ער, ווי א מצורע אבער א פאַרברעכער פאַראור־טיילט צום טויט. אבער ער איז ניט קיין פאַרברעכער, ער איז אומשולדיג און קומט אָפּ א שטראָף וואָס די גויים האָבען פאַרדינט. א באַפרידיגענדע לייזונג ווערט דערמיט ניט געגעבען. מ'פיהלט אבער, אז דער קנעכט פון יהוה מוז מיט אז אינערליכער נויטווענדיגקייט ווערען דער מאַן פון שמער־צען, אז נביא און מאַרטירער געהערען צוזאַמען, אז דער אמת זיגט דורך דאָס בלוט פון זיינע עדות; און אויך דאָס לאָזט זיך דורכבליקען, אז יהוה האָט באמת ניט אוועקגעקערט זיין פנים פון דעם עלענדען, אז די צוזאַמענ־געהערינגקייט מיט איהם איז דורך זיינע ליידען ניט צעשטערט, נאָר אדרבה פאַר'חתמ'עט געוואָרען. צום ענד קומט אויך דאָ, אלס נאָכשפּיל פון דער טראַגעדיע, דער ארויסבליק אין דער צוקונפט; דער קנעכט פון יהוה ווערט ראַז גרויס און דערהויבען, די וועלט געהערט צו איהם און די פעלקער שטע־

העז ווי געפּלעפּט, דערזעהענדיג עפּעס אזוינס, פון וואָס זיי האָבען קיינמאָל ניט געהערט און מ'האָט זיי קיינמאָל ניט דערצעהלט.

דער אויפטריט פון דעם גרויסען אַנאָנימען נביא פון גלות איז ניט געבליבען אָהן א ווירקונג. זיינע האָפענונגען זיינען, אמת טאַקע, מקוים געוואָרען נאָר אין זעהר א באַשיידענעם טייל. די פאַרטריבענע אידען האָבען געמעגט זיך צוריקקערען און לעבען אלס קליין פּאָלקעל און אלס פּערסישע אונטערטאַנען אין און ארום ירושלים. אָבער די האָפענונגען זייי־נען געבליבען. דער געדאַנק, אז א ווענדונג צום גליק איז נאָהנט און דער בטחון אין דעם דערהויבענעם באַשעפער פון דעם הימעל און דער ערד, „וועלכער וועט ברייננען דאָס דאָזיגע גליק, האָבען אסך בייגעטראָגען דערצו אויפצוהאַלטען דאָס קליין אינזעלע יהודה אין מיטען דעם ברויזענ־דיגען שטראָם פון דעם פעלקער־ים ארום, און האָבען אויך ארומגערינגעלט די אידען אין צעשפּרייטען גלות מיט א פעסטער וואַנט, ווען דער גלאַנץ און רייכטום, די מאַכט און די העכערע בילדונג פון די העלענען זיינען פיינדליך אדער מיט דעם כוח פון זייער אַנציהונג אריינגעדרונגען אין יעדער נשמה. און בעת מ'האָט געמוזט לייענען די פריהערדיגע נביאים, כדי זיך צו לאָזען איינשרעקען דורך זייערע ווארנונגען זיך ניט אוועקצוקערען פון גאָט, איז גע־ווען דער גרויסער אַנאָנימער נביא פון גלות דער נביא פון טרייסט, פון „ישועה", וועמעס טרייסטענדיגע הבטחות האָבען דערגענצט די שטראָף־רייד פון די עלטערע נביאים.

שיבת ציון

1.

די ערָאבערונג פון בבל און די פּאָליטיק פון כורש.

אין אָקטאָבער פון יאָהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא) האָט כורש ענדליך ארויסמאַרשירט מיט זיינע זיגרייכע אַרמייען געגען דער וואקעלדיגער הויפּטשטאָדט פון דרום־מערב־אזיען. אָנגעהויבען האָט ער זיינע מלחמה־אָפּעראציעס פון מעסאָפּאָטאָמיען. די פרוכטבארע טעריטאָריע צווישען די אויבערסטע וואַסערן פון פרת און חידקל, וועלכע ער האָט ערָאבערט אין יאָהר 547. פּערסישע אינטריגעס, אונטערגעהאָלפען דורך דער אומצופרידענקייט און פּאַרדעכטיגקייט וואָס נאַבאָניד׳ס מאָדנע אויפפיהרונג האָט ארויסגערופען ביי די באבילאָניער, האָבען צוגעגרייט דעם וועג פאר א לייכטער ערָאבערונג. אויפ׳ן צפון־גרעניץ פון באבילאָניען, נעבען א געוויסען טייך, איז אויסגעפּאָכטען געוואָרען א שלאָכט צווישען די פּערסער און די באבילאָניער. די באבילאָנישע ארמיי איז צעשלאָגען געוואָרען און נאבאָניד איז אנטלאָפען פון שלאָכט־פעלד. אייניגע טעג נאָכדעם האָט די צפון־באבילאָנישע שטאָדט סיפּאר זיך אונטערגעגעבען אָהן א ווידערשטאַנד צו גאָבריאַס, דעם קאָמאַנדיר פון כורש׳עס ארמייען. אין צוויי טעג ארום האָט דער פּערסישער גענעראל שוין געהאָט אין זיין האַנט די הויפּט־שטאָדט בבל. לויט ווי די אַזויגערופענע נאבאָניד־כורש־כראָניק באַריכטעט זיינען די טויערן פון שטאָדט געעפענט געוואָרען צו די פּערסער אָהן א שלאָכט. דעם איינציגען ווידערשטאַנד, אויב אַזעלכער איז איבערהויפּט געווען, האָט ארויסגעוויזען דער גאַרניזאָן, וואָס האָט געהאַלטען פאַרנומען דעם גרויסען טעמפעל און די מויערן פון שטאָדט. העראָדאָט דערצעהלט א גאַנצע געשיכטע, אַז כורש האָט אָפּגעצויגען די וואַסערן פון דעם פרת אין דעם גרויסען באַסין וואָס נבוכדראצר האָט געלאָזט מאַכען און האָט אַריינגעמאַרשירט אין שטאָדט אין א צייט ווען די איינוואוינער זיינען געווען אַזוי פאַרנומען מיט זייערע א יום־טוב, אַז זיי האָבען פאַרגעסען צוצומאַכען די וואַסער־טויערן. אין דעם קלאָרען ליכט אָבער פון די אַנטדעקטע אויפשריפטען זעהט מען באַשיינפּערליך, אַז די דאָזיגע געשיכטע שטעהט ניט אויפ׳ן ריכטיגען אָרט. גיכער באַציהט זי זיך אויף דער צווייטער ערָאבערונג פון בבל דורך דריוש, ארום צוואַנציג יאָהר שפּעטער.

די אויפשריפט פון כורש'ן באריכטעט, אז נאבאניד איז געווען צווישען די געפאנגענע. לויט די גריכישע טראדיציעס איז ער פארטריבען געווארען קיין קארמאניא. ארום צוויי וואכען נאכדעם ווי בבל איז ערֹאבערט גע־ווארען פון זיין ארמיי, האט כורש געמאכט זיין טריאומפירענדען איינטריט אין שטאדט. די האפענונגען, וועלכע האבען באוואוינען די איינוואוינער זיך איבערצוגעבען אויף זיין חסד, זיינען ניט אפגענארט געווארען. „פרידען האט ער פראקלאמירט צו אלע באבילאניער" (כראניק פון נאבאניד־כורש). פארטיידיגענדיג היים די רעליגיאן פון די ערֹאבערטע, האט ער צוריקגע־בראכט צו זייערע הייליגע פלעצער די בילדער פון די געטער, וועלכע זיינען דורך נאבאניד'ן טראנספארטירט געווארען קיין בבל. אין דעם צילינדער, וועלכער שטאמט פון כורש'ן גופא, רעדט ער באריכות פון זיין מילדקייט צו זיינע נייע אונטערטאנען און פון זיין איבערגעבענקייט צו זייערע געטער. מען איז געווען זעהר פארזיכטיג קיינעם ניט צו טאן קיין עולות און צו רעספעקטירען די אינדיווידועלע רעכטען פון יעדען איינעם. די באפעסטי־גונגען פון בבל, וועלכע נאבאניד האט פארנאכלעסיגט, זיינען צורעכטגעמאכט געווארען. די טעמפלען פון די געטער פון בבל זיינען באנייט און באשענט געווארען. אסך מאל חזר'ט כורש איבער, אז ער גופא און זיין זוהן קאמ־בים, וועמען ער האט פארבונדען מיט זיך אלס קעניג פון בבל, זיינען טרייע דינער פון מארדוק, בעל און נעבא (מרודך, בל און נבו), די געטער פון זיינע נייע אונטערטאנען (כורש'עס צילינדער). ער פרעטענדירט פאקטיש אין זיין אויפשריפט, אז דער גרויסער מארדוק האט איבערגעגעבען א שליחות צו „כורש וועלכער דינט צו איהם." וואס פאר'ע מאנאטעאיסטישע טענ־דענצען דער ערֹאבערער פון בבל האט ניט געמעגט האבען, האבען זיי קענ־טיג דאך ניט געהאט קיין גרויסען איינפלוס אין באשטימען דעם כאראקטער פון זיינע עפענטליכע האנדלונגען. די אויפשריפטען אנטפלעקען פאר אונז ניט בלויז כורש'עס אויסערגעוועהנליכע געניטקייט אלס דיפלאמאט, נאר אויך זיין פאליטיק בנוגע צו די אונטערוואָרפענע פעלקער. די דאזיגע פא־ליטיק זיינע איז געווען דער היפוך פון דער פאליטיק פון די אשורים און די כשדים, וועלכע האבען געזוכט צו באפעסטיגען זייער אויבערהערשאפט דורכ'ן צעדריקען די נאציאנען אונטער זיי אזוי פולשטענדיג, אז זיי זאלען מעהר ניט האבען קיין שום מעגליכקייט זיך צו שטעלען אנטקעגען; ווארים כורש, דורך זיינע האנדלונגען פון מילדקייט און טאלעראנץ, האט אפעלירט צו דער דאנקבארקייט און געטריישאפט פון די ערֹאבערטע. עס איז געלעגען אין דער פראקטישער אנטוויקלונג פון דער דאזיגער פאליטיק דאס וואס ער און

זיינע נאָכפאָלגער באַלד נאָך איהם האָבען פיגורירט אלס די נאָמינעלע דינער און גרויסמוטיגע באַשיצער פון די געטער פון די נאַציאָנען, איבער וועלכע זיי האָבען געהערשט.

די פירשטען פון די שטעדט און די פּראָווינצען פון מערב, וועלכע האָבען געצאָהלט טריבוט צו בבל, זיינען דעריבער געווען מלא־שמחה און האָבען זיך געאיילט צו שיקען געזאַנדטע צו קושען די פיס פון אָט דעם נייעם איבערהאַר אלס צייכען פון אונטערוואַרפונג. פּונקט אַזוי וויכטיג, אין דעם ליכט וואָס זי וואַרפט אויף דער אידישער געשיכטע, איז כורש'עס באַהויפּטונג, וואָס שטעהט באַלד נאָך דעם באַריכט וועגען דעם קבלת־פּנים, וועלכען מ'האָט געמאַכט פאַר די דאָזיגע געזאַנדטע: „די געטער, וועמעס הייליגטימער זיינען פון לאַנג שוין געלעגען אין חורבות, האָב איך געבראַכט צוריק צו זייערע וואוינונגען און האָב זיי דאָרטען געלאָזט וואוינען אויף אלעמאָל. אלע בירגער פון די דאָזיגע לענדער האָב איך צונויפגעזאַמעלט און זיי צוריקגעבראַכט אין זייערע היימען" (כורש־צילינדער). עס איז די נאָטירליכסטע זאַך אַרויסצודרינגען פון דעם טעקסט, אַז אַלע פּאַרטריבענע, וועלכע האָבען זיך געפונען אין זיינע עראָבערטע פּראָווינצען, האָבען באַקומען אַן אלגעמיינע ערלויבעניש זיך צוריקצוקעהרען אין זייערע געבורט־לענדער און מיטצונעמען מיט זיך די זאַכען, וואָס די זשערנע באַבילאָניער האָבען אוועקגערויבט פון די טעמפּלען.

פאַר די אידען, פּונקט ווי פאַר זייערע שכנים, איז כורש געוואָרען אַ מעכטיגער באַפרייער. וואָרים אָהן ספק האָבען זיי אויך געקראָגען דיזעלביגע אלגעמיינע קאָנצעסיעס. כדי דורכצופיהרען די איינצעלהייטען פון דער פּאָליטיק, וועלכע דער גרויסער עראָבערער האָט אַזוי קלאָר אַנגעצייכענט, זיינען נויטיג געווען נאָך ספּעציעלע דעקרעטען. עס איז דערפאַר מעהר ווי וואַרשיינליך, אַז אַ דעקרעט, ספּעציעל בנוגע צו די אידען, איז געווען דער אָריגינאַל פון דעם קעניגליכען באַפעהל, וואָס דער כראָניקער (דער מחבר פון דברי הימים און עזרא־נחמיה) ציטירט אין עזרא ו 3־5 פון אן עלטערען אַראַמעאישען דאָקומענט. אין דעם דאָזיגען דאָקומענט ווערט איבערגעגעבען פון די מלוכה־פּאַפּירען, וועלכע מ'האָט געפונען אין עקבאַטאַנאַ, די הויפּטשטאָדט פון מדי, אין דער צייט פון דריוש: „אין ערשטען יאָהר פון קעניג כורש האָט דער קעניג כורש אַרויסגעלאָזען אַ באַפעהל בנוגע צו דעם הויז פון גאָט אין ירושלים: זאָל דאָס הויז געבויט ווערען, דער פּלאַץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות, און די פונדאַמענטען זאָלען שטאַרק געלעגט ווערען; די הויך זעכציג איילען און די ברייט זעכציג איילען; דריי־

רייהען פון שטיינער און א רייה פון נייעם האלץ. און די הוצאות זאלען געגעבען ווערען פון דעם קעניג'ס הויז! און אויך די גילדערנע און זילבערנע כלים פון דעם הויז פון גאט, וואס נבוכדראצר האט ארויסגענומען פון טעמפעל וואס איז אין ירושלים און האט געבראכט אין בבל, זאלען קומען אויפ'ן פאריגען פלאץ אין טעמפעל וואס איז אין ירושלים און זאלען אוועקגעלעגט ווערען אין גאט'ס הויז." דעם איינפלוס פון דעם אידישען געדאנק און פון דער אידישער פארם פון אויסדרוק זעהט מען דא באשיינפערליך. אבער בכלל איז עס אין איינקלאנג מיט די באקאנטע דעקרעטען פון כורש'ן.

דערזעלביגער אראמעאישער דאקומענט, וועלכער ווערט ציטירט אין עזרא ה 13—16, באהויפטעט, אז כורש האט אנגענומען מיטלען, אז דער אידישער טעמפעל זאל ווידער אויפגעבויט ווערען. צו א געוויסען ששבצר, וועמען דער גרויסער קעניג האט באשטימט אלס גובערנאטאר פון יהודה, זיינען אנגעטרויט געווארען די גילדערנע און זילבערנע כלים, וועלכע כורש האט געפונען אין בבל און וועלכע זיינען אוועקגעשלעפט געווארען אהין דורך נבוכדראצר פון ערשטען בית־המקדש אין ירושלים. הגם דער דאזיגער באריכט שטאמט פון א שפעטערער צייט, דאך ווערט ער באשטעטיגט דורך דעם פאקט, וואס כורש באהויפטעט בפירוש אין זיינע אויפשריפטען, אז ער האט געשאנקען זיין אויפמערקזאמקייט צוריקצובריינגען די געצען, וועלכע ער האט געפונען אין בבל, אין זייערע אורשפרינגליכע טעמפלען. אזוי ווי די אידען האבען ניט געהאט קיין געצען, איז געווען די נאטירליכסטע זאך, אז די הייליגע כלים פון יהוה'ס טעמפעל זאלען צוריקגעקעהרט ווערען. אהן ספק איז כורש געווען באוואויגען אין זיינע האנדלונגען פון פאליטישע מאטיווען. אז זיין פאליטיק איז בכלל באשטאנען אין דעם צו זיין פריינדליך צו די באהערשטע פעלקער, האבען מיר שוין פריהער אנגעמערקט. וואס איז שייך די אידען איז אחוץ וואס מ'קאן זיך רעכענען מיט דער מעגליכקייט, אז ער האט דערקענט אין זייער רעליגיאן א קרובה'שאפט צו דער רעליגיאן פון די פערסער, האט ער געהאט נאך א באזונדערען גרונט זיי ארויסצואווייזען זיין קעניגליכע לייטזעליגקייט. עגיפטען איז געווען די דריטע און לעצטע פון יענע גרויסע אימפעריעס, וועלכע האבען געהאט פאראייניגט זייערע כוחות כדי איהם צו פארהאלטען ביים אנהויב פון זיין עראבערונגסקאריערע. ער האט שוין געהאט אין זינען די עראבערונג פון עגיפטען, וועלכע זיין זוהן קאמבים האט דורכגעפיהרט. צו דעם דאזיגען צוועק איז נויטיג געווען די געטריישאפט פון די מדינות פון פאלעסטינא. אויף אזא'ן אופן איז דער קאנפליקט צווישען דעם מזרח און דעם מערב ווידער געווארען אן

אנטשיידענדער פאַקטאָר אין דער געשיכטע פון די אידען. מיר האָבען שוין אויבען באַמערקט*), אז די חורבה פון בית־המקדש אין ירושלים איז געווען, מעהר ווי וועלכער עס איז אנדער היילינטום, דער רעליגיעזער צענטער פון די אידען פון צפון־ארץ־ישראל פונקט אזוי ווי פון די אידען פון יהודה. אויב די בענקשאַפט צו זעהן דעם בית־המקדש ווידער אויפגעבויט איז גע־ווען אזוי שטאַרק ביי די פארטריבענע אידען אין באַבילאָניען אזוי ווי עס קלינגט אָפּ אין זייער ליטעראַטור, דאַן האָט די דאָזיגע בענקשאַפט נאָך גע־מוזט פיעל שטאַרקער זיין צווישען די אידען, וואָס זיינען געבליבען אין לאַנד. קיין האַנדלונג מצד פון כורש'ן איז דעריבער ניט געווען בעסער בארעכענט צו געווינען די דאַנקבאַרע געטריישאַפט פון א סטראַטעגיש וויכטיגער קער־פערשאַפט פון זיינע אונטערטאַנען ווי צו פיגורירען אלס באַשיצער פון זייער היילינטום.

אזא פּאָליטיק איז אגב אורחא אויך געווען בכוח צוצוציהען די גרויסע צאָהל פון די אידען וואָס זיינען אנטלאָפען אין עגיפּטען. עס איז א פאַקט, וועלכען עס איז כדאי צו דערמאָנען, אז דער עלטסטער נוסח פון כורש'עס דעקרעט בנוגע צו דער ווידעראויפבויאונג פון בית־המקדש דערמאָנט לחלוטין ניט וועגען א צוריקקערונג פון די אידען פון באַבילאָניען, נאָר נעמט בלויז אין באַטראַכט די אידען, וואָס לעבען אין דער פּראָווינץ יהודה (עזרא ו 3). דער פערסישער מאָנאַרך האָט געזוכט צו לייזען א פּאָליטישען, ניט קיין ראַסען־פּראָבלעם. די פּאָליטיק, דורך וועלכער ער האָט פּרובירט גוט צו מאַ־כען דאָס וואָס די באַבילאָנישע ארמייען האָבען צעשטערט און אויף אזא'ן אופן צונויפצובינדען אין איין גאַנצעס אפילו די וויטסטע פּראָווינצען פון זיין אימפּעריע, איז בכן געווען קלוג און לויבענסווערט פון יעדער זייט. די ווידעראויפריכטונג פון דער אידישער נאַציאָן, ווי דער גרויסער אַנאָנימער נביא פון גלות האָט קלאָר פּראָקלאַמירט, איז איצט אָפּגעהאַנגען בלויז פון דעם, צי די איינצעלנע מיטגלידער פון דער נאַציאָן זיינען געווען גרייט אָדער זיינען ניט געווען גרייט צו מאַכען זייערע פּערזענליכע אינטערעסען א טפל צו די אינטערעסען פון זייער פּאָלק און זייער רעליגיאָן. די פּאָליטישע מניעות זיינען לגמרי אָפּגעשאַפט געוואָרען; די אידען אין גלות האָבען גע־האָט פולשטענדיגע פרייהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער היים־לאַנד. מיר האָבען באמת א גוטען גרונט צו גלויבען, אז פאַר כורש'ן וואָלט געווען אָנ־געלעגט אן אלגעמיינער צופלוס פון מענשען אין דער טעריטאָריע פון צענ־

*) זעה אויבען ז. 199.

טראל־פאלעסטינא. די אמת'ע פראגע פון דער צייט איז געווען: צי האבען די אידען, און באזונדערס די אידען אין באבילאניען, אויסגענוצט די געלע־גענהייט?

2.

די אויפלעבונג פון דער אידישער געמיינדע אין פאלעסטינא.

די ווייט אנגענומענע טראדיציע, אז א גרויסע צאהל אידען האבען תיכף זיך צוריקגעקערט פון באבילאניען האט אלס יסוד בלויז די צווייפעל־האפטע באהויפטונג פון דעם כראניקער. אזוי ווי ער האט געלעבט מיט צוויי אדער דריי הונדערט יאהר שפעטער, ווען די ערינערונג אן די דאזיגע וויכטיגע געשעהענישען איז שוין געווען זעהר מטושטש, איז פאר איהם געווען ניט מעהר ווי נאטירליך צו דענקען, אז דער יסוד פון יענעם בית־המקדש, וואס איז געווען אזוי הייליג פאר איהם, איז געלעגט געווארען דורך פרומע אידען פון גלות, וועלכע האבען זיך צוליב דעם צוועק צוריקגעקערט, און ניט דורך יענע אידען, וועלכע זיינען אין לאנד געבליבען און וועלכע ער, מיט זיין דור, האבען שטארק פאראכטעט. די האפענונגען, וועלכע זיינען אזוי אפט אויסגעדריקט אין די נבואות וואס שטעהען אין ישעיה פון מ ביז נ"ה, האבען בלי ספק איהם דערמוטיגט אנצונעמען די דאזיגע טעאריע, וועלכע האט זיך איהם אזוי גוט געלעגט אויפ'ן שכל (פארגלייך די שפראך פון עזרא א).

אבער א נאהענטער שטודיום פון ישעיה מ ביז נ"ה ווייזט אונז, אז די האלטונג פון זיינע גלות־חברים וועגען א צוריקקער אין יהודה האט אפ־געקיהלט די נביאי'שע באגייסטערונג פון דעם פארפאסער פון די נבואות און האט ביי איהם ארויסגערופען ערנסטע ספקות, צי זיי וועלען זיך אפ־רופען אויף דער געלעגענהייט? ער מאכט זיי כסדר פארוואורפען פאר זייער איינגעשפארטקייט (מ"ו 12; מ"ח 4). מעהר ווי אלץ באקלאגט ער זיך וואס עס פעהלען אויס פיהרער. „ניטא ווער עס זאל זי פיהרען צווישען אלע קינדער וואס זי האט געבארען; און ניטא ווער עס זאל זי אננעמען ביי דער האנט פון אלע קינדער וואס זי האט אויפגעהאדעוועט" (נ"א 18). יאויב טיילען פון קאפ. מ—נ"ה זיינען געשריבען געווארען ניט לאנג נאך דער ערא־בערונג פון בבל, דאן דריקט אויס נ 2 די אנטוישונג, וועלכע האט אנגע־פילט דאס הארץ פון יהוה'ס שליח: „ווארום בין איך געקומען און קיינע־

איז ניט געווען, איך האב גערופען און קיינער האט ניט געענטפערט? איז מיין האנט צו קורץ אויסצולייזען? אדער האב איך ניט קיין כוח צו ראטע־ווען?" עס איז נויטיג אביסעל פאנטאזיע צו פארשטעהן וואס עס האט צוריקגעהאלטען די אידען פון זיך צוריקקערען פון גלות. די לאנגע, געפעהר־ליכע רייזע דורכ'ן מדבר, וואס זיי אדער זייערע פאטערס האבען געמאכט אלס געפאנגענע אונטער דער אנפיהרונג פון זייערע באבילאנישע פאנגערס, איז שוין אליין גענוג געווען צו מאכען אפהענגיג אפילו די מוטיגסטע. פאלעסטינא, מיט איהרע וויסטע חורבות און איהרע פארדעטערישע שונאים, האט מעהר אפגעשראקען איידער צוגעצויגען. זייערע ברידער, וועלכע זיינען דארטען געבליבען, זיינען לויט די ווידערהוילטע דערקלערונגען פון ירמיה און יחזקאל געשטאנען אסך נידעריגער איידער די וואס זיינען פארטריבען געווארען, און זייער ראלע אין דער געשיכטע פון נאכ'ן גלות גיט אונז ניט קיין סמך צו ענדערען די דאזיגע אפשאצונג.

פון דער אנדערער זייט האבען זייערע היימען און זייערע פריינד, אלץ וואס איז געווען טייער ביי זיי מיט דער אויסנאם פון זייער געבורט־לאנד — וואס איז נאך געווען וויסט — זיי צוגעבונדען צו דעם נייעם לאנד וואס זיי האבען געמאכט פאר זייער נייע היים. אונטער כורש'עס הערשאפט זיינען אלע באשרענקונגען, וועלכע האבען פריהער געמאגט עקסיסטירען געגען זיי, אפגעשאפט געווארען, און זיי זיינען געווען פריי צו געניסען גלייך מיט די באבילאניער די געלעגענהייטען און די פארגעניגענס פון דעם רייכען טאל פון דעם פרת. אלס פועל־יוצא פון זייער אייגענער ברירה האט פאר די מעהרסטע פון זיי דער גלות זיך קיינמאל ניט געענדיגט. זיך האל־טענדיג אן זייערע נאציאנאלע אינסטינקטען, האבען זיי ווייטער געלעבט אין זייערע קאלאניעס פאר זיך אליין, אויפהאלטענדיג זייער געזעלשאפטליכע ארגאניזאציע, זייערע מנהגים און זייער רעליגיאן אין בילדענדיג אסך אייג־צעלנע קיבוצים אין דער גרויסער פערסישער אימפעריע. די לעצטע אויס־גראבונגען אין ניפור האבען ארויסגעבראכט אויף דער ליכטיגקייט א מאסע טאוולען אין פלעקלעך־שריפט פון די רעגירונגען פון ארתחשסתא (ארטא־קסערקסעס) און דריוש. די דאזיגע טאוולען טראגען אסך באקאנטע אידישע נעמען, אזעלכע ווי שמשון (סאמשאנו), נתניאל (נאטאן־אילי), שמעון (שא־מאקונו), גדליה (גאדאליאמא), און מנחם (מינאח־חימו). מ'האט אויך געפונען שפורען פון א גרויסער אידישער קאלאניע אין ניפור לאנג נאך דער קריסטליכער ערא. באבילאניען, ווי עס איז וואויל באקאנט, איז אין אנהויב פון דער קריסטליכער ערא אויך ווייטער אנערקענט געווען אלס

איינער פון די דריי באדייטענדסטע צענטערס פון יודענטום. פון דארטען האבען זיך די אידען שנעל פארשפרייט אין עקבאטאנא, שושן, און אנדערע גרויסע שטעדט פון דער פערסישער אימפעריע. אין משך פון דעם קומענ־דען יאהרהונדערט האבען די דאזיגע אידען פון מזרח געווים ווייט אריבער־געשטיגען אין רייכקייט און אינטעליגענץ, און וואהרשיינליך אויך אין צאהל, זייערע ברידער אין יהודה. הגם זיי האבען צוליב פארשידענע טעמים ניט געוואלט זיך צוריקקערען, האבען זיי אבער בשום אופן ניט פארלאזען אלע דעם גלויבען פון זייערע פאטערס. דער צענטער פון זייער אינטערעס איז נאך אלץ געווען ירושלים, און זיי זיינען תמיד גרייט געווען צו העלפען מיט זייערע געשאנקען די ארבייט פון דער נאציאנאלער אויפלעבונג. ווען די צושטענדען זיינען מיט דער צייט געווארען אומגינסטיג אין מזרח, אדער גינסטיגער אין יהודה, האבען אסך פון זייערע קינדער און קינדסקינדער אויסגענוצט די געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען אין זייער אלטען היים־לאנד.

אחוץ דעם צוזאמענהאנג, וואס דער כראניקער גיט זיי איז ניטא קיין סמך אנצונעמען, אז די ליסט איז עזרא ב און איהר פאראלעל, נחמיה ז, אנטהאלטען א צענזוס פון די אידען, וועלכע האבען זיך צוזאמען צוריק־קערט גלייך נאך דעם יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג). לויט זיין איבערשריפט ווערען אין דעם צענזוס אויסגערעכענט די אידען אין דער פראווינץ יהודה, וואס האבען זיך געהאט צוריקגעקערט פון באַ־בילאניען. עס שטעהט ניט בפירוש ווען זיי האבען זיך צוריקגעקערט, אבער מ׳קאן דאס ארויסדריינגען פון דער ליסט פון די פיהרער, וואס שטעהט די־רעקט נאך דער איבערשריפט. די נעמען פון זרובבל און ישוע — פון וועמען מיר ווייסען, אז זיי זיינען געווען אין ירושלים לכל הפחות ארום יאהר 520 — שטעהען די ערשטע. דאן קומט נחמיה, וועלכער איז מיט דער גרעסטער וואהרשיינליכקייט דערזעלביגער נחמיה, וואס האט זיך צוריקגע־קערט אין יאהר 445, מיטנעמענדיג מיט זיך א סוויטע פון באדינטע און מאנכע אידען אזעלכע פרומע ווי ער גופא. דער נעכסטער אין דער ליסט, וואס געפינט זיך אין ספר נחמיה, איז עזריה, וואס איז אין העברעאיש דאס־זעלביגע ווי עזרא. עזריה איז העכסט וואהרשיינליך געווען לכתחילה דער נאמען פון דעם כהן, וועלכער איז געווען אזוי ענג פארבונדען מיט נחמיה׳ן. ער האט, לויט עזרא ח 1—20, געפיהרט מיט זיך צוריק אידען פון גלות בבל פון פארשידענע משפחות, וועמעס נעמען שטימען גענוי מיט די נעמען פון די פריהער דערמאנטע ליסטען. דער נאמען „שריה“ אין דעם פאראלעל

פון עזרא ב 2 קאן זיין א טעות פון אן איבערשרייבער אדער פון דעם כראניקער, וועלכער האט געהאט אין געדאנק עזרא ז 1, וואו שריה ווערט דערמאנט אלס עזרא׳ס פאטער. צווישען די נעמען פון אנדערע פיהרער, וועלכע האבען, ווי עס איז צו דריגגען פון דעם צוזאמענהאנג, געפיהרט צו־ריק גרופען אידען פון גלות אין דער צייט ביז נחמיה און עזרא, קומט אויך פאר מ ר ד כ י, וועלכער שטאמט פון דעם נאמען פון באבילאנישען גאט מארדוק. מרדכי פיגורירט אויך אין דעם בוך אסתר אלס דער נאמען פון א פראמינענטען אידען פון יענער תקופה. לכל הפחות איינער פון די נעמען אין ליסט, ב ג ו י, איז פון אלעמען אנגענומען, אז ער האט א פערסישען אורשפרונג, שטאמענדיג פון באגא, גאט. עס איז זיכער, אז א אידישער פיהרער האט ניט געקאנט טראגען קיין פערסישען נאמען ביז די פערסישע השפעה איז שטארק געווארען אין דעם גלות־לאנד לכל הפחות אין משך פון א דור. דער פאקט, וואס דעם דאזיגען ניט־אידישען נאמען טראגט אויך א שבט איבער צוויי טויזענד אין צאהל (עזרא ב 14), אויך דער פאקט וואס דער נאמען פון דעם כהן ישוע איז געווארען א באַ־צייכענונג פאר א שבט פון כהנים, ניין הונדערט און דריי־און־זיבעציג אין צאהל (עזרא ב 36) — אט דאס אלצדינג פיהרט אונז צו דער הנחה, אז דער צענזוס אין די דאזיגע ליסטען איז גענומען געווארען שפעט אין דער פערסישער פעריאדע.

דער דאזיגער שלוס ווערט נאך באשטעטיגט דורך דעם כאראקטער פון די ליסטען גופא. א גרויסע צאהל בירגער פון דער פראווינץ יהודה ווערען דארטען קלאסיפיצירט לויט די שטעדט, וועלכע זיי באוואוינען (עזרא ב 20—29, 33, 34; פארגלייך נחמיה ג); זיי ווערען באצייכענט אלס די „זיהן" פון גבעון אדער פון בית־לחם אדער פון יריחו, אדער אויך אלס די „לייט" פון מכמש אדער בית־אל. אזוי ווי עס איז א פעסטגעשטעלטער פאקט, אז די דאזיגע נייעצעהן שטעדט זייגען זיכער ניט אלע געווען אין אידישע הענט פאר דעם שפעטערען טייל פון דער פערסישער תקופה, קאן מען דערפון בפירוש ארויסלערנען, אז דער צענזוס איז גענומען געווארען אין א צייט נעהנטער צו אלעקסאנדער דעם גרויסען איידער צו כורש׳ן ווי מיר האבען שוין אנגעוויזען, שטאמט די לאנגע ליסט פון די כהנים, זינגער, טויער־היטער, נתינים, און די קינדער פון שלמה׳ס קנעכט, אין איהר איצטיגער פארם, פון דעם כראניקער (דעם מחבר פון דברי הימים) און זי ווייזט אויף א צייט ווען די עבודה און די אויסריכטונג פון בית־המקדש זיינען געווען העכער אנטוויקעלט אפילו ווי אין די טעג פון נחמיה

(פארגלייך נחמיה א—ו; אויך דעם כראניקער'ס ליסט, נחמיה י"ב).

עס איז דערפון קלאר, אז די ליסטען אין זייער איצטיגען נוסח ווארפען וועניג ליכט אויף דער צאהל און דעם כאראקטער פון די, וועלכע האבען זיך צוריקגעקערט באלד נאך דעם יאהר 538. אז זיי זיינען געווען וועניג און אומבאדייטענד איז אויך בפירוש צו זעהן פון די איינציגע דאקומענטען, וואס שטאמען פון יענער צייט: די נבואות פון חגי און זכריה. ארום פערציג טויזענד האבען זיכער דעמאלט זיך ניט צוריקגעקערט, ווען עס ווערט ניט אן אות דערמאנט דערפון אין קיינעם פון אט די נבואות, וועלכע שילדערען אזוי לעבעדיג די צושטענדען אין דער אידישער געמיינדע ארום יאהר 520. ניט בלויז ווערט קיין זאך ניט געזאגט וואס זאל געבען עפעס אן אנצוהערעניש וועגען אן אלגעמיינעם צוריקקער, נאר די נביאים רופען תמיד די אידען, צו וועמען זייריידען, „דאס פאלק פון דעם לאנד" („עם הארץ," חגי ב 4; זכריה ז 5), אדער „די איבערגעבליבענע פונ'ם פאלק" („שארית העם," חגי א 12, 14; ב 2; זכריה ח 6, 11, 12). זיי באציהען זיך לויט דעם אויף זיי מיט דיזעלבינע אויסדרוקען, מיט וועלכע ירמיה האט זיך באצויגען אויף די וואס זיינען געבליבען מיט איהם אין יהודה נאכ'ן חורבן (ירמיה מ"ב 2, 15, 19; מ"ג 5; מ"ד 7, 12, 14). עטליכע דורות שפעטער, ווען א דעפוטאציע האט באזוכט נחמיה'ן אין שושן, איז זיין פראגע ניט געווען: „וואס טוען די צוריקגעקערטע?" נאר „וואס טוען די אידען, דער שריד־ופליט וואס איז איבערגעבליבען פון דער געפאנגענשאפט?" דער ענטפער פון די אידען, וועלכע זיינען געווען דירעקט געקומען פון פאלעסטינא, איז אויך א קלארער באווייז, אז ביז דעמאלט איז נאך ניט געווען קיין אלגעמיינע צוריקקערונג פון די אידען פון באבילאָניען (נחמיה א 1—3). די געמיינדע, אין וועלכער מיר ווערען אריינגעפיהרט דורך דעם אראמעאישען דאקומענט אין עזרא, ווי אויך דורך די נבואות פון חגי און זכריה און דורך די מעמוארען פון נחמיה, איז קליין, ארים און פיהרט אָן א שווערען קאמף פאר איהר קיום. זכריה, אין יאהר 520, באטראכט די יאהרען נאך כורש'עס גרויסען נצחון אזוי נידערדריקענדיג פאר ירושלים און די שטעדט פון יהודה פונקט ווי דער האלבער יאהרהונדערט פאר דעם. אין א משך פון זיבעציג יאהר איז געלעגען אויף זיי יהוה'ס צארן, און קיין שטראהל פון ליכט האט זיך ניט באוויזען צו צעטרייבען די פינסטערניש (זכריה א 12). אויב אפילו א העלפט פון פערציג טויזענד טרייע און פרומע אידען וואלטען זיך צוריקגעקערט פון באבילאניען אין יאהר 537, וואלטען אזעלכע ווערטער געווען אוממעגליך. פונקט ווי דער גרויסער נביא פון גלות, אזוי דערמוטיגט נאך

אויך זכריה: „אַה, ציון, אַנטרין דו וואָס וואוינסט מיט דער טאָכטער פון בבל“ (ב 11). דער אַלגעמיינער צוריקקער פון די גולים איז נאָך אין דער צוקונפט. אַזוי ווי דעם נביא׳ס צוהערער, „דאָס פאָלק וואָס איז געבליבען אין׳ם לאַנד“, זיינען שווער־גלויביג, דערקלערט ער: „אַזוי האָט געזאָגט יהוה פון די הערשאַרען: איך וועל העלפען מיין פאָלק פון מזרח און פון דעם לאַנד וואו די זון געהט אונטער; און איך וועל זיי ברייגנען און זיי וועלען וואוינען אין ירושלים“ (זכריה ח 8,7). דאַן וועט די פוסטע ירושלים ווידער באַזעצט ווערען און די שטעדט אַרום איהר וועלען ווידער זיין באַוואוינט און בליהענדיג (ז 7).

גלייכצייטיג איז עס ניט אויסגעשלאָסען, אַז מאַנכע אידען פון גלות אין מזרח האָבען זיך באַנוצט מיט כורש׳עס ערלויבעניש זיך צוריקצוקערען פון באַבילאָניען און האָבען אויף אַזאַ׳ן אופן גענומען אַן אַנטייל אין בויען דעם בית־המקדש. דער ערשטער גובערנאַטאָר פון יהודה איז געווען ששבצר, וועמען דער כראָניקער באַצייכענט אַלס „דער פירשט פון יהודה“ און וועמען ער אידענטיפיצירט, ווי עס ווייזט אויס, אַלס אַ זוהן פון דעם געפאַנגענעם אידישען קעניג יהויכין און דעריבער אַלס זרובבל׳ס אַ פעטער (דברי הימים א, ג 16—19). עס איז וואַהרשיינליך, אַז ששבצר האָט מיטגענומען מיט זיך אין זיין סוויטע מאַנכע אידען. זיין נאָכפאָלגער, זרובבל דער זוהן פון שאַלתיאל און דער אייניקעל פון יהויכין, איז בלי ספק געווען געבאָרען אין בבל. "געבאָרען אין בבל“ איז די וואַהרשיינליכסטע באַדייטונג פון זיין נאָמען. יהושע, וועלכער האָט געהערט צו דער הויפּט־פאַמיליע פון די כהנים האָט געמוזט שטאַמען פון איינעם פון די כהנים פון בית־המקדש, וועלכע זיינען צוזאַמען מיט די קעניגליכע געפאַנגענע אַוועקגעפיהרט געוואָרען דורך נבוכדראצר׳ן אין בבל. אָט די אַלע פיהרער, ווי עס איז זיך אַנצושטויסען פון דער ליסט אין עזרא ב (נחמיה ז), האָבען געמוזט מיטברייגנען מיט זיך מאַנכע פון זייערע ברידער זיי צו העלפען אין זייער אַרבייט וואָס זיי האָבען געהאַט צו טאָן, זיך צוריקקערענדיג אין ירושלים. אויך זכריה דערמאָנט „די פון גלות“ („הגולה“), און ער גיט די נעמען פון דריי מענער, חלדי, טוביה און ידעיה, וועלכע האָבען לעצטענס זיך צוריקגעקערט פון בבל און האָבען געבראַכט מיט זיך זילבער און גאָלד, קענטיג אַ ביישטייער פון די אידען וואָס זיינען דאָרטען געבליבען פאַר דעם בנין פון בית־המקדש. צוזאַמען האָבען די דאָזיגע קליינע גרופען אידען, וועלכע האָבען זיך צוריקגעקערט אין פאַרשידענע צייטען אין פאַרלויף פון די פופצעהן אָדער צוואַנציג יאָהר נאָך דעם געוואַלדיגען נצחון

פון כורש׳ן, צוזאמענגעשטעלט אזא קליינעם טייל פון דער קאלאניע אין יהודה, אז די נביאים, ריידענדיג צום פאלק, האבען געקאנט זיי איגנארירען. דאך איז זייער אינטעלעקטועלע און רעליגיעזע השפעה געווען בלי ספק גרעסער ווי לויט זייער צאהל.

אין ליכט פון די צושטענדען, וועלכע האבען געהערשט אין פאלעסטינא אין דער פריהיגער צייט פון גלות, איז קלאר, ווי חגי און זכריה דייטען אן, אז די געמיינדע, צו וועלכער זיי האבען זיך געווענדעט, איז באשטאנען כמעט אין גאנצען פון יענע אידען פון יהודה, כלב און ירחמאל*), וועלכע זיינען נאכ׳ן חורבן געבליבען אין לאנד און פון יענע, וועלכע זיינען אנטלאפען אין די לענדער, וואס ליגען אין שכנות מיט פאלעסטינא. ווען ששבצר איז באשטימט געווארען אלס גובערנאטאר פון יהודה און די מילדע פאליטיק פון כורש׳ן איז באקאנט געווארען, האבען בלי ספק אסך אידען, וועלכע האבען געפונען א מקום־מקלט צווישען די פעלקער ארום און וועלכע האבען געווארט אויף א גינסטיגער געלעגענהייט זיך צוריקצוקערען, זיך צוזאמענגעקליבען ארום ששבצר׳ס פאהן. אין עגיפטען האבען זיכער זיך געפונען טויזענדע אזוינע גלות־אידען, וועלכע זיינען געווען אין א באשטענדיגען פארקער מיט זייערע ברידער אין פאלעסטינא, און וועלכע זיינען געווען בלויז איינינגע טעג רייזע פון זייער געבורט־לאנד**). אזוי ווי זיי זיינען ניט אוועקגעפיהרט געווארען אין גלות, זיינען זיי נאטירליך גערעכענט געווארען אלס „דאס פאלק פון דעם לאנד“ אדער אלס „די איבערגעבליבענע פונ׳ם פאלק.“

אט די אלע פאקטען, וואס מיר האבען דא צוזאמענגענומען, גיבען אונז דעם ריכטיגען אויגענבליק צו פארשטעהן די געשיכטע פון דער אויפגעלעבטער אידישער געמיינדע אין משך פון די קומענדיגע צוויי יאהרהונדערטען. די מעגליכקייטען, וואס דער גרויסער אנאנימער נביא פון גלות האט געזעהן אין זיין גייסט, זיינען נאר טיילווייז פארווירקליכט געווארען. יהוה, דורך זיין „משיח,“ כורש, האט צוגעגרייט דעם וועג; א געוויסע צאהל אידען האבען אויסגענוצט די געלעגענהייט; אבער די גרעסטע צאהל פון די אידען אין באבילאניען, זיינען, ווי דער גרויסער נביא האט מורא געהאט, ניט געווען דערוואקסען צו דעם אפפער. דער וואוקס פון דער געמיינדע אין יהודה, דערנאך ווי זי האט געקראגען איהרע ערשטע צוגעקומענע, איז געווען לאנגזאם, און איהר לעבען איז געווען א לאנגער, שמערצליכער קאמף

*) זעה אויבען ז. 199

**) זעה אויבען, ז. 200, 201.

פאר איהר קיום. דער אויסדרוק „אויפלעבונג“ באשרייבט בעסער די ממשות'דיגע פאקטען ווי דער אויסדרוק „צוריקקערונג“: ווארים קיין פלוצליכע אומענדערונגען זיינען ניט פארגעקומען לטובה פון דער קליינער אידישער קאלאניע אין יהודה גלייך נאך דעם יאהר 538. דריווש דער ערשטער, ניט כורש, האט רעארגאניזירט די פערסישע אימפעריע. בלויז מיט דער צייט האבען די אידען פון פאלעסטינא באקומען א פולען באגריף פון דער וואונדערליכער ענדערונג, וואס איז געקומען אויף זייער פאליטישען האריזאנט. אורטיילענדיג פון שפעטער, ווי אויך פון די באריכטען פון דעם כראניקער, האט מען זיי אין אנהויב בלויז ערלויבט צו האבען אן אייגענעם אידישען גובערנאטאר. די מילדערע הערשאפט פון פערסיען האט זיי געגעבען נייע געלעגענהייטען זיך צו אנטוויקלען. מיט אן אנערקענטען פיהרער זיינען זיי געווען אין א בעסערער לאגע זיך צו פארטיידיגען געגען זייערע פיינדליכע שכנים. זייערע הערצער זיינען בלי ספק אויך דערפרעהט געווארען זעהענדיג ווי גרופען אנטלאפענע אידען קומען צוריק פון עגיפטען. אין מאנכע צייטען האבען אויך אויפגעפלאמט אין זיי האפענונגען אויף א פולשטענדיגער נאציאנאלער אויפלעבונג, ווען פארטריבענע אידען פלעגען קומען פון דער ווייטער בבל, באלאדען מיט מתנות פאר זייערע ארימע ברידער אין יהודה (זכריה ו 9—15). וויכטיגער ווי אלץ אבער איז געווען דאס וואס די דאזיגע צוריקגעקערטע פון גלות האבען געבראכט די רייכע פרוכט פון דעם העכערען רעליגיעזען לעבען וואס זיי האבען אנטוויקעלט אין דעם מזרח. מיר האבען אויף אזא'ן אופן א גוטען יסוד צו גלויבען, אז אין אט דער פריהיגער פעריאדע האט זיך אנגעהויבען פיהלען אין יהודה יענע מעכטיגע רעליגיעזע השפעה פון די באבילאנישע אידען, וועלכע האט שפעטער געענדערט פון גרונט אויס דעם כאראקטער פון דער געמיינדע אין יהודה.

מיר האבען שוין אויבען געזעהן, אז אין דער צייט פון גלות בבל איז א פראסטער מזבח אויפגעשטעלט געווארען און גאט'ס־דינסטען פלעגען אפגעהאלטען ווערען אויפ'ן ארט פון דעם חרוב'ען בית־המקדש. כורש'עס דעקרעט, וואס האט געמוזט ארויסגעגעבען ווערען ארום יאהר 538 (פאר דער קריסטליכער ערא), לייענט זיך: „וואס איז שייך דאס הויז פון גאט אין ירושלים, זאל דאס הויז געבויט ווערען, דער פלאץ וואו זיי זיינען מקריב קרבנות און זאלען זיינע פונדאמענטען שטארק געלעגט ווערען.“ אויך חגי הנביא רעדט וועגען א סדר הקרבנות, וואס איז געווען אין קראפט נאך איידער מ'האט אנגעהויבען בויען דאס הויז פון גאט (חגי ב 14). אזוי ווי זיין פונדאמענט איז געלעגט געווארען אין יאהר 520, אלס רעזולטאט פון

חגי׳ס נביאי׳שער טעטיגקייט, איז דערפאר שווער צו באמערקען א באשטימ־טען רעליגיעזען פראגרעס אין די ערשטע אנדערהאלבען יאהרצענדליג פון דער פערסישער תקופה. עס קאן גריילער זיין, אז די פארמאליטעט פון לע־גען א פונדאמענט פאר דעם בית־המקדש איז מען שוין דורכגעגאנגען אונטער ששבצר׳ס אנווייזונג, גלייך נאך דעם יאהר 538, אזוי אז עס זאלען באפרי־דיגט ווערען די תנאים פון כורש׳עס דעקרעט. עס לעגט זיך אויך אויפ׳ן שכל אנצונעמען מיט דעם כראניקער, אז די פרומע אידען, וועלכע האבען זיך צוריקגעקערט פון באבילאניען, האבען פון דעמאלט אן איינגעשטעלט א פשוט׳ען אבער רעגעלמעסיגערען גאט׳ס־דינסט אויפ׳ן היילינגן ארט פון בית־המקדש (עזרא ג; פארגלייך חגי ב 10—16; זכריה ז); און אז זיי האבען װאהרשיינליך געמאכט מאנכע הכנות אויפצובויען צוריק דעם בית־המקדש. אין איין טייל פון דעם אראמעאישען דאקומענט באהויפטען די אידען פון חגי׳ס צייט, אז מ׳האט שוין אין בויען דעם בית־המקדש זינט דער צייט פון כורש׳עס נצחון (עזרא ה 16). פון דעם צוזאמענהאנג אבער און פון חגי׳ס בפירוש׳ער דערקלערונג, אז פאר דעם יאהר 520 איז ניט א שטיין געלעגט געווארען אויף א שטיין (ב 15), ווייזט אויס, אז יענע באהויפ־טונג פון די אידען איז געמאכט געווארען כדי אפצואוועגדען די סכנות פון דעם מאמענט. דער גרונט פארוואס מ׳האט ניט אויפגעטאן עפעס ממשות׳־דיגעס איז װאהרשיינליך ניט געווען געלעגען אזויפיעל אין דער נעגנער־שאפט פון „דעם פאלק פון לאנד“ (ווי דער כראניקער האלט אין עזרא ד 1—6); ווארים ביז נחמיה׳ס צייט האט מען די שומרונים ערלויבט צו דינען גאט צוזאמען מיט די אידען פון ירושלים. ווי עס איז צו זעהן בפירוש פון חגי׳ס רייד, איז דער גרונט גיכער געווען וואס די קליינע געמיינע איז נאך געווען שרעקליך שוואך הן אין מיטלען, הן אין איינפלוס. עס איז געווען ניט מער ווי נאטירליך, אז באלד ווי כורש האט זיי געגעבען די ערלויב־ניש זאלען זיי זיך צוערשט אפגעבען מיט׳ן בויען בעסערע הייזער, וואס זאלען באשיצען זיי און זייערע פאמיליען פון דעם אומפריינדליכען קלימאט פון פאלעסטינא. די דאזיגע ארבייט האט געפאדערט א היבשע צייט, ווא־רים די אנטלאפענע וואס האבען זיך צוריקגעקערט האבען געמוזט אנהיי־בען אלס פיאנערען און די וואס זיינען פון פריהער געבליבען אין יהודה זיינען געווען ארים און וויסט. זייער קיום איז אפגעהאנגען פון דער ערד־הכנסה, און אין יענע ערשטע יאהרען פון דער פערסישער פעריאדע האבען זייערע ארבייטען וווינציג פרוכט געטראגען. ארום יאהר 527 האבען די פערסישע ארמייען אנגעהויבען מארשירען קיין עגיפטען דורך פאלעסטינא,

און א טייל פון דער לאסט פון אויסהאלטען זיי איז בלי ספק געפאלען אויף די אידען. טרויעריג און דריקענדיג האט אויסגעזעהן דער היפוך צווישען די באגייסטערטע הבטחות פון דעם אנאנימען נביא פון גלות און דער הארטער ווירקליכקייט. ערינערונגען אן דעם גלאנץ און פראכט פון דעם פריהערדיגען בית־המקדש זיינען נאך געלעגען אין זייער זכרון, און זיי האבען קיין הארץ ניט געהאט אויפצושטעלען אזא'ן אומבאדייטענדען בנין ווי זיי האבען געהאט ביי דער האנט. „עס איז נאך ניט געקומען די צייט פאר גאט'ס הויז געבויט צו ווערען," איז געווען דער נעוועהנליכער אנגענו־מענער שלום (חגי א 2). ערשט אין יאהר 520 איז אויפגעשטאנען דער מאן, וואס האט פראקלאמירט, אז איצט איז דער אנגענומענער טאג פון גאט.

3.

די ווידעראויפבויאונג פון דעם בית־המקדש.

אין יאהר 529 (פאר דער קריסטליכער צייט) איז כורש, דער גרינדער פון דער פערסישער אימפעריע, געשטארבען. די וויכטיגסטע פאסירונג אין דער הערשאפט פון זיין זוהן און נאכפאלגער, קאמבים, איז געווען די ערא־בערונג פון עגיפטען, וועלכע איז אין יאהר 525 געווען געענדיגט. דורך זיינע כמעט וואהנזינינע מעשים פון אכזריות האט דער נייער קעניג דער־וויטערט פון זיך זיינע אונטערטאנען און האט זיי געטריבען צו אן אויפ־שטאנד. אין יאהר 522 (אדער אין יאהר 521), ווען ער האט געהאלטען אין זיך צוריקקערען פון עגיפטען אין זיין הויפטשטאדט, האט ער געקרא־גען די ידיעה, אז א געוויסער גוימאטא, באקאנט ביי די גריכען אלס גאמא־טעס, דער מאגיקער, האט זיך אנגעגעבען אלס דער ברודער בארדעס, ווע־מען קאמבים האט געלאזט אין געהיים אומברייננגען, און אז ער האט צוגע־צויגען צו זיין פאהן די מעהרהייט פון פאלק אין דער אימפעריע. הגם קאמבים האט געהאט אונטער זיין קאמאנדע א גוט איינגעשולטע ארמיי, האט ער, שוין זייענדיג אויפ'ן וועג צוריק אזוי ווייט ווי ביז חמת אין סי־ריען, בעסער זיך גענומען דאס לעבען איידער צו קעמפען פאר דעם טראן מיט דעם באטריגער.

ווען גוימאטא איז געבליבען אהן אן אפענעם טראן־קאנקורענט, האט זיך איהם איינגעגעבען, דורך קאנצעסיעס צום פאלק און דורך א סיסטעם פון טערער, אויפצוהאלטען זיין ממשלה עטליכע חדשים. דאך אין הערבסט

פון יאהר 521 האבען די פערסישע אדעליגע געמאכט א קאנספיראציע און האבען דער׳הרג׳עט דעם באטריגער. דער אנפיהרער פון די קאנספיראטארס איז געווען דריוש (דאריוס), וועלכער האט פרעטענדירט צו שטאמען, דורך א פאראלעלער אפצווייגונג, פון דער קעניגליכער פאמיליע פון די אכעמענידען, פון וועלכער כורש איז ארויסגעקומען. ער איז תיכף אויסגעוועהלט געווארען דורך זיינע קאלעגען צו פארנעמען דעם לעדיגען טראן. זיין ערשטע האנדלונג איז געווען צו פארשטארקען זיין פאזיציע דורך דער הייראט מיט אטאסא, די טאכטער פון כורש. כדי ער זאל קריגען די פולקומע הערשאפט איבער דער גאנצער פערסישער אימפעריע האט זיך פון איהם געפאדערט גרעסערע פעהיגקייט, ווי פון איהר באגרינדער, ווארים עס זיינען אויפגעשטאנען דעמאלט אסך קרוין־פרעטענדענטען, און גוימאטא׳ס טויט איז געווען דער סיגנאל פאר אן אויפשטאנד אין פיעל טיילען פון דער אימפעריע. אין שושיאנא האט א געוויסער אטרינא אנגעפיהרט אן אויפשטאנד, וואס איז שנעל אונטערדריקט געווארען, אבער באלד איז אין דערזעלביגער פראווינץ אויסגעבראכען אן אנדער אויפשטאנד. א שטארקערע מרידה האט געפלאקערט אין באבילאניען אונטער דער פיהרערשאפט פון נידינטובעל, וועלכער האט אנגענומען דעם פאפולערען טיטעל נבוכדראצר דער דריטער. בעת דריוש איז פערזענליך געווען פארנומען מיט׳ן אונטערווארפען די באבילאניער, איז אויפגעשטאנען צווישען די מעדער, איינער א פראארטעס, וועלכער האט אנגענומען דעם היסטארישען נאמען פון קיאקסארעס.ביידע פיהרער האבען נעהאט א גרויסע צאהל אנהענגער. אין זומער פון יאהר 520 איז בבל עראבערט געווארען פון דריוש׳ן, און ער האט דאן געקאנט פערזענליך זיך אפגעבען מיט׳ן אנטערווארפען די מעדער. די באבילאניער האבען באלד ווידער מורד געווען אונטער דער פיהרערשאפט פון אן אנדער פרעטענדענט, וועלכער האט זיך אויך א נאמען געגעבען נבוכדראצר דער דריטער. אין דער דאזיגער פעריאדע פון מהומות און צעמישונג האבען פיעל פון די ווייטע פראווינצען אויסגענוצט די געלעגענהייט אראפצואווארפען פון זיך דעם פערסישען יאך. אין אזא פארפלאנטערטער לאגע האט ניט אויסגעוויזען, אז דער יונגער דריוש וועט סוף כל סוף האבען ערפאלג. עס איז געווען זעהר צווייפעלהאפט, צי די פערסישע אימפעריע, וועלכע איז געווען צונויפגעשטעלט פון פארשידענארטיגע עלעמענטען און וועלכע איז ניט געווען אין גאנצען ארגאניזירט, וועט קאנען ווייטער אויפגעהאלטען ווערען. ערשט אין פריהלינג פון יאהר 519 איז עס קלאר געווארען, אז דריוש האט באהערשט די סיטואציע.

עס איז ניט געווען בלויז א צופאל וואס די נביאים חגי און זכריה זיינען אויפגעטראטען מיט זייערע אויפמונטערונגען און פאראויסזאגונגען אין הערבסט פון יאהר 520, ווען יעדע בשורה וואס איז געקומען פון מזרח האט דערצעהלט פון א נייעם אויפשטאנד און פון א גרעסערער פאליטישער מהומה, אזוי אז עס האט זיך געדוכט, אז די פערסישע אימפעריע האלט אט אט ביים צעריסען ווערען אויף פיצלעך. כמעט יעדע נבואה פון פריי־הערינגע צייטען, וועלכע האט זיך דערהאלטען, איז ארויסגערופען דורך עפעס א פאליטישען אדער א סאציאלען קריזיס. די נבואות פון חגי און זכריה זיינען אין דעם פרט קיין אויסנאם ניט. מעהר ווי צוויי הונדערט יאהר איז דאס פאליטישע לעבען פון יהודה באשטימט געווארען דורך דער השפעה וואס איז געקומען פון יענער זייט פרת. א גרויסער טייל פון דער אידישער נאציאן האט זיך נאך געפונען אין דעם טאל פון די גרויסע טייכען. עס וואלט באמת געווען א געוואלדיגער חידוש, אויב די אנגעשטרענגטע גע־פיהלען פון דער געמיינדע אין ארץ ישראל וואלטען ניט שטארק באריהרט געווארען פון די מעכטיגע קאנוואולסיעס, וועלכע האבען דעמאלט צעטריי־סעלט די וועלט.

ניט ווייניג אפשפיגלונגען פון די דאזיגע גרויסע וועלט־באוועגונגען געפינען זיך אין די נבואות פון חגי און זכריה. חגי, צום ביישפיל, דער־קלערט, אז יהוה וועט באלד צעטרייסלען דעם הימעל און די ערד און דעם ים און די טריקעניש און די פעלקער (ב 6—9). אין א צווייטער שליחות ווידערהוילט ער דעם געדאנק און לעגט צו, אז „יהוה וועט איבערקערען דעם טראן פון מלוכות און וועט פארטיליגן די שטארקייט פון די מלוכות פון די פעלקער; און ער וועט איבערקערען דעם רייטוואגען און זיינע רייטערם; און פערד און זייערע רייטערם וועלען ארונטערנידערען איטליכער דורך דעם שווערד פון זיין ברודער" (ב 22). מ'קאן זיך ניט פארשטעלען קיין לעבע־דיגערע אפשפיגלונג פון די איינדרוקען, וועלכע די רעוואלוציאנערע כוואַ־ליעס וואס האבען זיך געטראגען איבער דער פערסישער אימפעריע האבען געמאכט אויף דעם גייסט פון דעם נביא. אויך חגי'ס קאלעגע, זכריה, קוקט ווייטער פון די גרעניצען פון יהודה, כדי צו לייענען דארטען איהר גורל. דער מלאך, וועלכער גיט זיין שליחות איבער, קומט פון ארומגעהן איבער דער ערד (א 11). זכריה זעהט שוין די פיער שמידען, וועלכע זיינען געקומען צו צעברעכען די הערנער פון די פעלקער, וואס האבען צעשפרייט יהודה (ב 1—4). זיינע דערמונטערונגען צו די אידען פון בבל, אז זיי זאלען שנעל אנטלויפען, גיבען אן אנצוהערעניש, אז ער האט באטראכט דעם מאמענט

פאר אויסערגעוועהנליך גינסטיג (ב 11). אין קאפ. ו 1—8 ציהט דער נביא די אויפמערקזאמקייט צו די גרויסע פאליטישע באוועגונגען, וועלכע האבען דעמאלט אויפגערודערט די וועלט.

די איבערראשענדע געשעהענישען, וועלכע זיינען פארגעקומען נאהנט צום צענטער פון דער פערסישער אימפעריע, האבען בלי ספק אויך אויפגע־וועקט די צוהערער פון די נביאים. די אפגעלאזענקייט, וועלכע האט פאראַ־ליזירט די ארימע אידישע געמיינדע איז סוף־כל־סוף געווען געבראכען. עס האט אויסגעוויזען, אז א נייע עפאכע האלט זיך ביים עפענען. א שלעכט גערעטעניש און א טריקעניש, וועלכע די אידען האבען אלעמאל באטראכט אלס א קלארען באווייז פון יהוה'ס צארן (זעה עמוס ד 4—11; מלכים א י"ח), האבען שוין אויפגעוועקט דאס געוויסען פון די מעהר נאכרענקענדע (חגי א 6, 9־11; ב 16, 17). די באדינגונגען זיינען סוף־כל־סוף געווען רייף צו בויען דעם בית־המקדש. אלץ וואס מ'האט באדארפט איז געווען איינעם וואס זאל נעמען די איניציאטיווע. דאס דעגענערירטע הויז פון דוד, מיט דער אויסנאם פון יאשיהו, האט ארויסגעוויזען ווייניג ענערגיע אין די שפעטערע טעג פון דער מלוכה פון יהודה און נאך ווייניגער רעליגיעזע אי־בערגעבענקייט. ששבצר און זרובבל באווייזען ניט מיט קיין זאך, אז זיי זיי־נען געווען אן אויסנאם. דער איינציגער גרונט פאר וואס די אויגען פון די מעהר אמביציעזע אידען זיינען געווען געריכטעט אויף זרובבל, איז געווען דער פאקט וואס ער איז געווען דער געזעצליכער יורש פון דעם טראן אין יהודה. די גרויסע אויפטואונגען פון דער פארגאנגענהייט זיינען דורכגעפיהרט גע־ווארען אויף דער אנרעגונג פון די נביאים, און עס האט זיך זעהר געפאסט, אז אן ערנסטער נביא פון יהוה זאל אויך איצט אויפוועקען דאס פאלק און זיינע פיהרער.

חגי האט זעהר קלוג אויסגעקליבען פאר זיין אפיעל דעם ערשטען טאג פון זעקסטען חודש (אין יאהר 520 פאר דער קריסטליכער ערא), ווען דאס פאלק איז געווען פארזאמעלט צו פייערען ראש חודש. מ'געפינט ניט אין חגי'ס נבואות די ליטערארישע שענקייט און אריגינאליטעט פון זיינע פאר־גענהער; אבער זיי צייכענען זיך אויס מיט א געוויסער דירעקטקייט און פראקטישקייט, צוגעפאסט צו א סיטואציע, וואס האט געפאדערט ניט מליצות, נאר מעשים. ווען ער איז צום ערשטען מאל געשטאנען פאר דעם פארזאמעלטען פאלק איז זיין שליחות געווען: „זרובבל דער גובערנאטאר און יהושע דער כהן גדול, די פיהרער פון דער אידישער געמיינדע, הערט זיך

ניט צו צו די ווערטער פון אַט דעם נידערגעדריקטען און אָפּגעלאָזענעם פאָלק, ווען זיי זאָגען: די צייט איז נאָך ניט געקומען צו בויען גאָט׳ס הויז. באַטראַכט נאָר, מענער פון יהודה, צי דאָס איז ריכטיג פון אייך צו געניסען פון אייערע באַקוועמע היימען בעת דאָס הויז פון יהוה ליגט אין חורבות. קלערט נאָך און איהר וועט איינזעהן, אַז יהוה האָט עס געשיקט צו אייך דאָס שלעכטע גערעטעניש און די שלעכטע צייטען צו ווייזען זיין אומצופרידענקייט מיט אייער אויפפיהרונג און אייך אויפצואוועקען צו מעשים. זיין באַפעהל צו אייך איז: שטייגט אַרויף אויף׳ן באַרג און ברענגט האָלץ און בויט דעם בית־המקדש לויט אייערע מיטלען, און איהר מעגט זיכער זיין, אַז איך וועל דערמיט צופרידען זיין און וועל זיין געעהרט דורך דער טרייקייט פון מיין פאָלק" (חגי א 2—8).

דאָס פאָלק האָט זיך תיכף און האַרציג אָפּגערופען. דעם 24טען טאָג פון דעם זעקסטען חודש האָט זיך די אַרבייט אָנגעהויבען. חגי, וועלכער איז געוועזן דער באַוועגענדער גייסט אין דער גאַנצער אַרבייט, האָט באַלד פאַרזיכערט דעם פאָלק: „ווייל איהר האָט נעפאָלגט יהוה׳ס באַפעהל, איז ער מיט אייך אין אייערע אונטערנעמונגען" (א 13). אַ חודש שפּעטער, ווען דאָס פאָלק האָט געוויזען צייכענס פון מוטלאָזיגקייט, האָט ער זיי איבערגעגעבען אום סוכות אַן אַנדער שליחות: „ווער פון אייך, וועלכער האָט געזעהן דעם ערשטען בית־המקדש אין זיין גלאַנץ, מאַכט אַוועק מיט דער האַנט אַט דעם באַשיידענעם בנין וואָס מיר האַלטען אין בויען? זייט מוטיג, איהר פיהרער פון פאָלק! יהוה, וועלכער האָט אַרויסגעפיהרט אייערע אורעלטערן פון מצרים און האָט געשלאָסען אַ בונד צו זאָרגען פאַר אייך, איז נאָך צווישען אייך. אַט באַלד וועט ער איבערקערען די באַשטעהענדיגע פּאָליטישע צושטענדען. די היידנישע פעלקער, וועלכע אונטערדריקען אייך איצט, וועלען קומען צו אייך, ברענגענדיג זייערע אוצרות צו באַשענען אַט דעם באַשיידענעם בנין, אַזוי אַז זיין גלאַנץ וועט פיעל איבערשטייגען דעם גלאַנץ פון דעם ערשטען בית־המקדש. דערמאָלט וועט יהוה, אַנשטאָט דער איצטיגער צעריסענקייט, געבען פרידען צו דער דאָזיגער שטאָדט" (ב 3—9).

עס איז געוועזן אין קומענדיגען חודש, אַז זכריה איז צום ערשטען מאָל ערשינען פאַר דעם פאָלק, מעגליך ביי אַן אַנדער מאָמענט פון נידערגעשלאָגענקייט, רופענדיג זיי צו טאָן זייער פליכט, פאַרזיכערענדיג זיי גאָט׳ס הילף און פאַרשטאַרקענדיג זיינע ווערטער מיט באַקאַנטע לעהרען און אילוסטראַציעס גענומען פון די שריפטען פון די פריהערדיגע נביאים און פון די איבער־

לעבונגען פון דעם אידישען פאלק אין די אמאלינע צייטען (א 1—6). אונטער דער באגייסטערונג פון די דאזיגע צוויי נביאים האט די צוגרייטונג פאר דער אויפבויאונג פון בית־המקדש לאנגזאם פראגרעסירט, ביז דער פונדאמענט איז געלעגט געווארען, אין דעם נייטען חודש אין יאהר 520 (עזרא ה 2; חגי ב 18). אין אשור און בבל פלעגט אזא צערעמאניע זיין א גרויסער יום־טוב. עס איז אן אינטערעסאנטע פראגע, צי די אידען האבען נאכגעמאכט זייערע פריהערדיגע הארען אזוי ווייט צו מאכען אויפ'ן ווינקעלשטיין אויפשריפטען, באשרייבענדיג די ארבייט און פאראייביגענדיג די נעמען פון זרובבל און יהושע. חגי האט על־כל־פנים אויסגענוצט די געלעגענהייט צו האלטען נאך צוויי רעדעס. די ערשטע רעדע איז געווען אדרעסירט צום פאלק. זיך ווענדענדיג צו מאנכע כהנים, האט ער געפרעגט: „ווען די פאלע פון א ראק פון איינעם פון אייך, אין וועלכער עס ווערט געטראגען הייליג פלייש, ריהרט אן געוועהנליכע שפייזען, וועלען זיי ווערען הייליג?" נאטירליך האבען זיי געענטפערט, „ניין". „אדער אויב איינער, וועלכער איז טמא דורך באריהרונג מיט א טויטען קערפער, וועט אנריהרען אט די שפייזען, וועלען זיי טמא ווערען?" אז די כהנים האבען געענט־פערט, „יא", האט ער דאן אילוסטרירט: „אט אזוי איז דאס דאזיגע פאלק טמא הן אין זייערע מעשים און הן אין זייערע קרבנות, פארדארבען ווי זיי זיינען געווען דורך זייער איינענגנוציגקייט און ניט געהייליגט דורך קיין אמת'ן קרבן. דורך אומגערעטעניש, טריקעניש און הגעל האט יהוה גע־זוכט איינצוקריצען דעם אמת אין אייער הארץ. אבער איצט, אז דער פונדא־מענט פון בית־המקדש איז געלעגט, איז אלץ געענדערט. פון איצט אן וועט ער אייך בענטשען מיט שפע. און בנוגע צו דיר, זרובבל, דערקלערט יהוה, אז אין דער קומענדיגער איבערקערעניש פון די היידנישע פעלקער האט ער דיך אויסגעקליבען צו טאן א ספעציעלען דינסט פאר איהם, און דעריבער וועט ער דיך האלטען און באשיצען פונקט ווי א קעניג האלט טייער זיין זיגעל־רינג" (ב 6—23).

4.

די האפענונגען און אנטוישונגען פון די בויער פון בית־המקדש.

קיין רעדעס פון חגי האבען מיר מעהר ניט, אבער צוויי חדשים נאכדעם ווי עס איז געלעגט געווארען דער פונדאמענט פון בית־המקדש האט זכריה געגעבען א סעריע זעהונגען, אדער, ריכטיגער, אלעגאריעס, וועלכע האבען

באצוועקט אויפצואוועקען האפענונגען אין די הערצער פון פאלק. כאטשביידע נביאים זיינען אויסען געווען אויף זאך, זיינען אבער זייערע מעטאדען פון באלעהרען דאס פאלק געווען זעהר פארשידען. דער אונטערשייד קאן צום טייל דערקלערט ווערען דורך דעם פאקט, וואס בעת חגי איז געווען אן איינפאכער איד (חגי ב 11), איז זכריה געווען א כהן לויט געבורט. פון דעם כראניקער ווייזט אויס, אז אין דער צייט פון דעם כהן גדול יהושע איז ער געשטאנען בראש פון דער כהנים־משפחה (נחמיה י"ב 4, 16). אין זיין ערשטער רעדע, מיט וועלכער ער הייבט אן זיינע נבואות, ווייזט ער ארויס דעם יראת־הכבוד פאר דער פארגאנגענ־הייט און דער ליטעראטור פון זיין פאלק, וואס איז כאראקטעריסטיש פאר כהנים. פונקט ווי יחזקאל, צו וועמען ער איז עהנליך אין אזוי פיעל פרטים, איז ער געווען א נביא לויט גייסט און ציל. אבער בנוגע צו דער פארם, אין וועלכער ער גיט זיין שליחות איבער, ווייזט ער ארויס זיין פריסטערליכע ערציהונג. נאכטועענדיג דעם ביישפיל פון דעם כהן־נביא פון גלות, האט ער פארגעצויגען זיך אויסצודריקען דורך טונקעלע סימבאלישע בילדער איידער דורך פשוט'ע באהויפטונגען. עס קאן גריילעד זיין, אז אויך די מורא טאמער וועט מען איהם פאר'מסר'ען ביי'ם פערסישען סאטראפ האט איהם באאיינ־פלוסט אויסצודריקען זיינע געדאנקען אזוי, אז נאר אידען זאלען איהם פארשטעהן. עס איז זעהר וויכטיג וואס דער דאטום פון זיין ערשטער זע־הונג שטימט מיט יענעם דאטום, אין וועלכען עס האט זיך צום ערשטען מאל איינגעגעבען דריוש'ן צו אונטערדריקען די שטארקערע מרידות, וועלכע האבען צעטרייסעלט די אימפעריע. דער מלאך, וועלכער האט גערעדט צו דעם נביא באריכטעט, אז „די גאנצע ערד זיצט שטיל און איז רוהיג" (א 11). די האפענונגען, אז די וועלט־מעכטען וועלען צוזאמענפאלען און אז עס וועט זיך באלד אנהייבען דאס משיח־קעניגטום, יענע האפענונגען וואס האבען געפונען אן אויסדרוק אין חגי'ס נבואות מיט פיער חדשים צוריק און וואס האבען געהאט באוועגט די אידישע געמיינדע צו טעטיגקייטען — האבען איצט אויסגעזעהן ווי צערונען. דאס פאלק האט געפיהלט, אז כאטש זיי האבען געטאן זייער טייל אין אנהייבען בויען דעם בית־המקדש, איז זיי אבער יהוה ניט בייגעשטאנען, ווארים די דערהייבונג פון ירושלים האט איצט אויסגעזעהן ווייטער ווי ווען ניט איז פריהער. זייער גלויבען און זייער ענערגיע זיינען דערום שוואך געווארען. ס'האט נויטיג באדארפט א נייע שליחות פון א נביא.

אין זיין ערשטער זעהונג דערוויסט זיך זכריה דורך דעם מלאך'ס שלוחים, אז הגם די פעלקער זיינען רוהיג און עס זעהען זיך ניט אויפ'ן האריזאנט קיין צייכענס פאר א שנעלער באפרייאונג פון ירושלים, דאך איז יהוה'ס אינטערעס אין זיין געליבטער שטאדט ניט שוואכער געווארען. ער האט זיך שוין צוריקגעקערט צו מאכען זיין וואוינונג אין זיין ווידעראויפגע־בויטען בית־המקדש און ער וועט נאך ברייננען טרייסט און גליק צו זיין לאנד (א 8—17). אין דער צווייטער זעהונג שילדערט דער נביא, אין זיין אלעגאריע פון די פיער שמידען, ווי זיי וועלען פארטיליגען די פעלקער, וועלכע האבען צעשפרייט יהודה (ב 1—4). אין דער פאלגענדער זעהונג זעהט ער ווי איינער קומט ארוים אויסמעסטען ירושלים מיט דער כונה זי איבערצובויען אויף איהרע אלטע יסודות. באלד אונטערברעכט איהם א מלאך מיט דער פרעהליכער בשורה, אז אזוי גרוים וועט זיין די באפעלקערונג פון ירושלים, אז קיין מויערן וועלען זי ניט ארומרינגלען, נאר אנשטאט דעם וועט יהוה גופא זיין א מויער פון פייער ארום איהר און א גלאנץ אין איהר. מ'דארף ניט קיין פיעל פאנטאזיע צו הערען די בימערע קלאגע אין דעם פאלק פארוואס זייער שטאדט איז נאך אהן א מויער און איז קענטיג פארנאכ־לעסיגט. אלס אמת'ער נביא, וואס ער איז געווען, האט ער זיי געמאכט א פארוואורף פארוואס זייערע דערווארטונגען פון יהוה זיינען געווען ענגע און מאטעריעלע; ער האט ווייטער אויפגעמונטערט די אידען פון באבילאניען צו אנטלויפען פון דער אויפגעשטאנענער שטאדט, וועלכע יהוה האט פאר־משפט צום אונטערגאנג, און צו זוכען א היים אין ציון, וועלכע איז איצט געבענטשט און באהיט דורך גאט'ס אנוועזענהייט און וועלכע איז באשטימט צו ווערען דער צענטער פון זיין אל־וועלטליכער מלוכה.

ווען זכריה האט אויפמערקזאם באטראכט דעם מצב אין ירושלים, האט ער דאן געזעהן פאר זיינע גייסטיגע אויגען ווי יהושע דער כהן גדול שטעהט פאר דעם מלאך פון יהוה און דער שטן שטעהט נעבען איהם און באשולדיגט איהם מיט די זינד פון דער כהונה און פון דער געמיינדע, וועלכע ער האט רעפרעזענטירט. דאן האט דער נביא געהערט ווי יהוה האט פארגעבען יהושע'ן די זינד, מיט וועלכע ער איז באשמוצט געווען, און האט איהם בא־שטימט אלס הויפט פון זיין בית־המקדש, מיט דעם תנאי אויב ער וועט זיין געטריי צו זיין אויפגאבע. די פייערליכע הייליגונג און איינזעצונג פון דער פריסטערליכער פאמיליע ווערען אין דעם נביא'ס זעהונג באגלייט פון א ווידערהוילטער הבטחה, אז עס וועלען פארגעבען ווערען די זינד פון

דעם פֿאָלק, אַז יהוה וועט ווייטער זאָרגען פֿאַר דער עבודה פֿון זיין הייליג־טום און אַז באַלד וועט קומען זיין משיח־קנעכט, וועמען ירמיה האָט באַצייכענט אַלס „דער שפּראָצלינג" („צמח", ירמיה כ"ג 5). די נעכסטע זעהונג שטעהט אויך אין נאָהנטער פֿאַרבינדונג מיט דער איינאָרדנונג פֿון דער עבודה אין בית־המקדש; וואָרים איהר הויפּט־סימבאָל איז די מנורה, וועלכע שטעלט פֿאָר דעם ווידעראויפֿגעבויטען בית־המקדש און זיין גאָט'ס־דינסט, געשטיצט דורך די צוויי געזאַלבטע, זרובבל און יהושע, די קעפּ פֿון דער ציווילער און רעליגיעזער אָרגאַניזאַציע.

אין זיין לעצטער זעהונג קערט דער נביא זיך ווידער אום צו באַטראַכטען דעם פּאָליטישען אויסקוק. אין זיין פֿאַנטאַזיע זעהט ער ווי יהוה'ס שלוחים פֿון נקמה געהען ארויס צו צפֿון, געגען בבל און פּרס, און צו דרום, געגען אדום און עגיפּטען, צו פֿאַרניכטען די וועלט־מעכטען, וועלכע שטערען די פֿאַרווירקליכונג פֿון זיין, יהוה'ס, פּלאַן. די פּרטים פֿון דעם דאָזיגען וועלט־משפּט זיינען אומבאַשטימט. דער אַלטער קריגערישער גייסט פֿון דעם פֿאָלק איז פֿאַרשוואונדען. דער נביא איז אַ מאַן פֿון פֿרידען. דער צענטראַלער אמת וואָס ער פּראָקלאַמירט איז, אַז יהוה הערשט אין די ענינים פֿון די מענשען און אַז ער וועט אין זיין אייגענעם וועג אונטערדריקען די רשעים און פֿאַרטיידיגען די גערעכטע. חגי און זכריה האָבען קענטיג געהאָפֿט צו זעהן מיט זייערע אייגענע אויגען די דערהייבונג פֿון דעם אידישען פֿאָלק. די אַטמאָספֿערע איז געווען אָנגעזאַפּט מיט דערוואַרטונג. נאַציאָנען זיינען אויפֿגעקומען און געפֿאַלען כמעט אין אַ טאָג. דער פֿאַקט אַליין וואָס מ'האָט די אידען געלאָזען אָנהייבען בויען זייער בית־המקדש האָט אויסגעזעהן ווי אַ וואונדער. עס איז דעריבער געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך, אַז זיי זאָלען עס באַטראַכטען אַלס אַן אויפֿגאַב פֿאַר נאָך מעהר גרויסקייט און גלאַנץ. די דאָזיגע האָפֿענונג האָט געפֿונען אַן אויסדרוק אין אַ באַפֿעהל וואָס איז געקומען צו זכריה'ן, וואָהרשיינליך גלייך נאָך דער לעצטער זעהונג. צום באַדויערען איז דער טעקסט געענדערט געוואָרען דורך שפּעטערע רעדאַקטאָרען. די הויפּט־געדאַנקען זיינען אָבער דאָך קלאָר. ער איז באַפֿוילען געוואָרען צו מאַכען, פֿון דעם גאָלד און זילבער וואָס איז געשיקט געוואָרען פֿון די באַבילאָנישע אידען, אַ קרוין און זי אַרויפֿצוטאָן אויף זרובבל'ס קאָפּ. די באַדייטונג פֿון דער האַנדלונג איז, אין דעם ליכט פֿון דעם אַלטען אידישען מנהג, געווען קלאָר, און דעם נביא'ס ווערטער האָבען באַזייטיגט יעדען ספֿק; „דער בויער פֿון יהוה'ס בית־המקדש זאָל טראָגען דעם גלאַנץ און

זיצען און הערשען אויף זיין טראָן; און ביי זיין רעכטער האַנט זאָל זיין א כהן (יהושע). און אַ עצה פון פרידען וועט זיין צווישעןביידען". זיין שליחות וואַרפט אויך אַסך ליכט אויף די האָפענונגען וואָס האָבען געלעבט אין די הערצער פון די אידען, צו ווען ער האָט גערעדט. עס איז געווען ניט מעהר ווי נאַטירליך, אַז זיי זאָלען גאַרען נאָך פּאָליטישער פרייהייט. אנדערע פעלקער האָט פאַר אַ געוויסער צייט זיך איינגעגעבען אָראָפּ־צוּוואַרפען דעם יאָך פון פּערסיען און אַרויפצוטאָן די קרוין אויף פּרינצען פון זייער אייגען בלוט. יהוה איז געווען אַלמעכטיג. זיין פאָלק איז געווען אָפּגעקומען פאַר די זינד, וועלכע האָבען אַראָפּגעזעצט פון טראָן דאָס הויז פון דוד. איצט האָבען זיי באמת געטאָן יהוה'ס ווילען. פון זייער שטאַנד־פּונקט האָט מען דערפאַר געקאָנט דערוואַרטען אומאָפּהענגיגקייט אונטער זרובבל, דעם געזעצליכען יורש פון דעם טראָן פון יהודה.

עס איז געווען צום גליק פון פאָלק, וואָס זיי האָבען, אונטער דער השפּעה פון זכריה'ס פרידליכען גייסט, געלאָזען די ערפילונג פון זייערע האָ־פענונגען צו יהוה, ווארים די צוקונפט האָט זיי ניט געבראַכט קיין אומאָפּ־הענגיגקייט אונטער זייער געזעצליכען טראָן־יורש. וואָס איז שייך די פּרטים פון זייער אנטוישונג קענען מיר ניט מעהר ווי מאַכען השערות; מיר ווייסען בלויז דעם פאַקט, אַז אין דעם מאָמענט ווען די קרוין איז געהאַלטען געוואָרען איבער זרובבל'ס קאָפּ, איז ער, און מיט איהם דוד'ס פאַמיליע, פאַרשוואונ־דען אויף תמיד פון עפענטליכען לעבען. שפּעטער, ווען די פראַגמענטאַ־רישע דאָקומענטען וואַרפען ווידער זייער צאַנקענדיג ליכט אויף דער אידי־שער געמיינדע, האָבען די כהנים גדולים, וועלכע האָבען געשטאַמט פון יהושע בן־יהוצדק, פאַראייניגט אין זייער האַנט די גאַנצע ציווילע ווי אויך די גייסט־ליכע מאַכט וואָס די געמיינדע אין יהודה האָט פאַרמאָגט.

דער אַראַמעאישער דאָקומענט וואָס דער כראָניקער ציטירט איז אַ השלמה צו די פאַקטען וואָס מיר ערפאַהרען פון זכריה. ווען די אַרבייט פון בויען דעם בית־המקדש איז געווען אַזוי ווייט פאַרגרעסירט, אַז מ'האָט געהאַלטען אין לעגען דאָס בויהאָלץ אויפ'ן פונדאַמענט (עזרא ה 8), דאָס הייסט בכן מעהרערע וואָכען, אויב ניט חדשים, נאָכ'ן לעגען דעם גרונט־שטיין, האָבען תתני, דער פּערסישער סאַטראַפּ פון דער פּראָווינץ אויף דער אַנדערער זייט פּרת, מיט זיינע באַאמטע באַזוכט ירושלים אויף זייער רייזע אַכטונג צו געבען אויף דאָס לאַנד. בלי ספק איז די סיבה פון זייער פאַר־מעלען באַזוך געווען אַ ראַפּאָרט פון דער אומגעוועהנליכער טעטיגקייט פון

דער אידישער געמיינדע. די אימפעריע איז נאר וואס געווען צעריסען דורך אזויפיעל אויפשטאנדען, אז אויף יעדער אומגעוועהנליכער האנדלונג האט מען געקוקט מיט גרויס חשד. אין פארלויף פון דער חקירה־ודרישה האבען די אידישע פארשטעהער גע׳טענה׳ט, אז זיי בויען בלויז ווידער אויף דאס אלטע היילינגטום און אז זייער האנדלונג איז אין פולען איינקלאנג מיט אז עלטערען דעקרעט פון כורש׳ן, וואס האט ערלויבט דאס צו טאן. זיי האבען פארנעשלאגען, אז מ׳זאל נאכזוכען די קעניגליכע ארכיוועז, כדי דער אמת פון זייערע רייד זאל באשטעטיגט ווערען. צום גליק איז דריוש דער ער־שטער, לויט ווי עס ווייזען זיינע אויפשריפטען וואס זיינען אנטדעקט גע־ווארען אין עגיפטען און אין קליין אזיען, געווען גענייגט, פונקט ווי כורש, צו באשיצען די טעמפלען פון די פעלקער, איבער וועלכע ער האט געהערשט. עס קאן גריילעד זיין, אז וויסענדיג אז דעם פאקט האט דער סאטראפ ניט געשטערט די ארבייט אין ירושלים ביז ער האט ניט געקראגען אינסטרוקציעס פון דעם גרויסען קעניג. די אנוועזענהייט פון דעם סאטראפ און דער וואל־קען פון חשד וואס איז געלעגען אויף דער אידישער געמיינדע ביז זייער טענה איז באשטעטיגט געווארען דורך כורש׳עס דעקרעט וואס איז אנטדעקט געווארען אין עקבאטאנא, איז געווען גענוג צו צעטרייבען די גע־היימע האפענונגען וועגען דערהייבען זרובבל׳ען צום אומאפהענגיגען קעניג. אויב דער תוך פון חגי׳ס און זכריה׳ס רעדעס איז באקאנט געווארען צו די פערסישע באאמטע, דאן האט מען בלי ספק גלייך געזעהן אראפצוזעצען זרובבל׳ען פון זיין שטעלע אלס גובערנאטאר. פון זכריה׳ס פריהיגע נביאות, אז זרובבל׳ען וועט זיין ערלויבט צו נעמען אן אנטהייל אין דער פארענדיגונג פון דעם בית־המקדש (ד 9), קאן מען זיך אנשטויסען, אז זיין אמט איז ניט געווען צו זיכער. אז זיין אויטאריטעט איז געווען שוואך, זעהט מען בא־שיינפערליך פון דעם נביא׳ס רייד (ד 6, 7). אויב ניט גלייך אויף׳ן שטעל, דאן ווארשיינליך אין דער אלגעמיינער נייער ארגאניזירונג פון דער אימ־פעריע, וועלכע דריוש האט באלד דורכגעפיהרט, איז די פאמיליע פון דוד איז נאנצען באזייטיגט געווארען.

כאטש די וועלטליכע האפענונגען פון די אידען זיינען ניט ערפילט גע־ווארען, האט מען זיי אבער ערלויבט צו פארענדיגען אומגעשטערט זייער בית־המקדש. עס איז כדאי צו באמערקען, אז אין זכריה׳ס לעצטע רעדעס, פון שפעטערען טייל פון יאהר 518, פארשווינדען די פאנטאסטישע בילדער און אלע באציהונגען צו זרובבל און צו א וועלטליכען קעניגטום. זייער פלאץ

פארנעמען פשוט'ע מוסר־רייד און הבטחות פון אז אל־וועלטליכער מלוכה פון גאט (ז; ח). דער בית־המקדש איז קענטיג געווען אויף אזויפיעל פאר־טיג, אז מ'האט שוין איינגעשטעלט א טייל פון דער עבודה. דער דאזיגער פאקט האט ארויפגעבראכט די נאטירליכע פראגע, צי מ'זאל נאך האלטען דעם תענית פון פינפטען חודש, אלס ערינערונג אן דעם חורבן פון ירושלים און פון בית־המקדש. די פראגע איז פארמעל געשטעלט געווארען צו די כהנים און די נביאים פון דער שטאדט דורך א דעפוטאציע, וואס איז געקו־מען צום באזוך. זכריה האט געענטפערט אויף דער פראגע אין דעם אמת'ען גייסט פון א נביא ניכער ווי אין דעם גייסט פון א כהן. ער האט זיי גע־פרעגט וואס עס זיינען געווען די מאטיווען פון די תעניתים, וועלכע מ'האט געהאלטען אין גלות. איז עס געווען צו דינען יהוה אדער צו באפרידיגען זייערע אייגענע פארלאנגען? אויב צוליב דער לעצטער סיבה, דאן וואס ניכער עס וועלען אויפהערען די זעלבסטזיכטיגע פארמאליטעטען אלץ בע־סער. איצט ווען די ווידערויפגעלעבטע געמיינדע איז אריינגעטראטען אין א נייעם לעבען, איז די אמת'ע פראגע געווען: מעגען די אידען אויסמיידען די טעותים פון דער אמאליגער אידישער מלוכה און ברייגגען צו גאט ניט פוסטע פארמאליטעטען, נאר מעשים פון גוטסקייט, יושר און רחמנות, וועלכע שטעלען פאר די פאדערונגען פון דער אורשפרינגליכער לעהרע פון די נביאים? זייער צוקונפט איז געלעגען אין זייערע אייגענע הענט און אין אפגעהאנגען פון זייער הנהגה. די פונדאמענטען זיינען שוין געלעגט גע־ווארען פאר א גלענצענדער מדינה. יהוה איז געווען גרייט מיטצואווירקען אומעטום. אויב זיי וועלען זיך נאר ארויסווייזען טריי צו זייער געלעגענ־הייט, וועלען זייערע גרעסטע האפענונגען נאך מעהר ווי מקוים ווערען. צו דער געפייניגטער ירושלים וועט סוף־כל־סוף קומען פרידען, אזוי אז מענער און פרויען וועלען דערלעבען צו א הויכען עלטער. די טרויעריגע תעניתים פון דער פארגאנגענהייט וועלען ווערען פרעהליכע ימים־טובים. דער עיקר אבער, דער טאג האלט שוין אין קומען ווען אסך פעלקער און מעכטיגע נא־ציאנען וועלען עולה־רגל זיין קיין ירושלים צו דינען יהוה. דאן וועלען די גויים זוכען נייגיריג דעם פאראכטעטען אידען כדי צו לערנען פון איהם וועגען דעם אמת'ען גאט.

לויט דעם כראניקער איז דער בית־המקדש אין גאנצען פארטיג געוואַ־רען דעם דריטען טאג אין אדר פון יאהר 516 (פאר דער קריסטליכער ערא). בלי ספק איז דער חנוכת הבית געפייערט געווארען דורך קרבנות און דורך פא־

סענדע צערעמאָניעס. דער יום־טוב האָט געמוזט אַרויסרופען לויב־געזאַנ־
גען, וואָס מאַנכע פון זיי האָבען וואַהרשיינליך זיך דערהאַלטען אין תהלים.
קאַפּ. מ"ז דריקט אויס די געהויבענע שמחה וואָס די קליינע געמיינדע האָט
געפיהלט ווען איהר ארבייט איז פאַרטיג געוואָרען. זייער געפיהל, פּונקט
ווי זכריה'ס געפיהל אין דער דאָזיגער צייט, האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם
קופּלעט (פּסוק 2):

„גאָט קיניגט איבער די פעלקער,
גאָט זיצט אויף זיין הייליגען טראָן."

די היסטאָרישע באַדייטונג פון דער ווידעראויפבואונג פון בית־המקדש
קאָן ניט צו הויך אָפּגעשאַצט ווערען. דאָס יודענטום האָט ווידער געהאָט
א היים. דער געדאַנק, אַזוי אָפט אויסגעדריקט אין זכריה'ס נבואות, אַז
יהוה איז ווידער געקומען וואוינען צווישען זיי, איז געווען א קוואַל פון פרייד
און האָפענונג ניט בלויז פאַר די אידען פון יהודה, נאָר אויך פאַר אַלע מיט־
גלידער פון דעם אידישען פאָלק, וואו נאָר זיי האָבען זיך געפונען. איצט
ווען מ'האָט מקריב געווען טעגליכע קרבנות פאַר זייער נאַציאָן, האָבען זיי
געפיהלט מיט א דערלייכטערונג, אַז די לאַסט פון דעם פאָלק'ס זינד, וואָס
האָט זיי געדריקט, איז סוף־כל־סוף אַראָפּגענומען געוואָרען פון זיי. ווידער
האָבען זיי געקאָנט אויפהייבען זייערע קעפּ אין דער אַנוועזענהייט פון די
פעלקער. דער בית־המקדש האָט זיך אויך אַרויסגעוויזען צו זיין א שטאַרקער
באַנד, וואָס האָט אויפגעהאַלטען לעבעדיג אין הארץ פון יעדען אידען דעם
זין פון דער אחדות פון פאָלק, צוזאַמענבינדענדיג אויף דעם אופן אין אַן
איינהייט אַלע צעשפּרייטע מיטגלידער פון דער נאַציאָן. דער בית־המקדש
האָט אויך געגעבען א באַשטימטע פאָרם צו זייער רעליגיעזער אַנטוויקלונג.
דערהויבען העכער איבער אַלע אַנדערע אינסטיטוציעס, האָט דער בית־
המקדש און די עבודה אין איהם אַרויסגערופען די אויפמערקזאַמקייט פון די
פעהיגסטע אידישע גייסטער אין גלות, וואו די ריכטונג פון ריטואַליזם, וואָס
איז אַזוי שטאַרק געוואָרען אין דער באַבילאָנישער פּעריאָדע, האָט איצט
געהאַט די פולע ממשלה. דער פּועל־יוצא איז געווען, אַז דאָס באַשיידענע
הייליגטום, אויפגעבויט פון דער געדריקטער געמיינדע, האָט אין די אויגען
פון די גלות־אידען פון אָנהויב אָן פאַרטונקעלט אין באַדייטונג דעם פּרעכטיגע־
רען בית־המקדש פון שלמה'ן. מיט דער צייט האָבען די ארץ ישראל'דיגע
אידען איבערגענומען פון די אידען פון גלות זייער געוואַלדיגען יראת־הכבוד
פאַר דעם הייליגטום פון ירושלים, אַזוי אַז זיין פּרעסטיזש האָט פאַרטונקעלט
אַלע אַנדערע רעליגיעזע אינסטיטוציעס אין יהודה.

ביבליאָגראַפיע.

Anneler, H., Zur Geschichte der Juden von Elephantine, 1912.

Duhm, B., Israel's Propheten, 1916.

Hoelscher, G., Die Profeten, 1914.

Jastrow, M., Hebrew and Babylonian Traditions, 1914.

Kautzsch, E., Abriss der Geschiche des alttestamentlichen Schrifttums, 1897.

Kent, Ch. F., A History of the Jewish People, 1914.

Kittel, R., Geschichte des Volkes Israel, 2te Auflage, II Band, 1912.

Koeberle, J., Der Prophet Jeremia, 1908.

Lehmann-Haupt, G. F., Israel, seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, 1911.

McCurdy, J., History, Prophecy and the Mcnuments, 1914.

Meinhold, J., Sabbat und Woche, 1905.

Nagel, G., Der Zug des Sanherib, 1902.

Rogers, R. W., A History of Babylonia and Assyria, Vol. II, 1915.

Stade, B., Geschichte des Volkes Israel, Band I, 1887.

Stade, B., Biblische Theologie des Alten Testaments, Band I, 1905.

Steinthal, H., Zu Bibel und Religionsphilosophie (S. 16, Die Klagelieder Jeremiae), 1890.

Smith, H. P., Old Testament History, 1915.

Wellhausen, J., Israelitische und Judische Geschichte, 3te Ausgabe, 1897.

Albert J. Latner
Jewish Public Library

THIS BOOK MAY BE KEPT
21 DAYS

and may be renewed once, if no application has been registered for it.
A fine of 5 cents a day is charged, if the book is kept after the last date stamped below. No book will be issued while a fine remains unpaid.

PLEASE ADVISE CHANGE OF ADDRESS

שויס, חיים געש
די גרויסע אידישע געשיכטע שוי

7438

#7438